
А. П. ГРИЩЕНКО
Л. І. МАЦЬКО
М. Я. ПЛЮЩ
Н. І. ТОЦЬКА
І. М. УЗДИГАН

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

За редакцією А. П. ГРИЩЕНКА
3-тє видання, доповнене

*Затверджено Міністерством
освіти і науки України*

Підручник для студентів
філологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів

КИЇВ
«ВИЩА ШКОЛА»
2002

УДК 811.161.2(075.8)
ББК 81.2(4Укр)-923
С91

*Гриф надано Міністерством освіти і
науки України (лист від 14 вересня 2001 р.
№ 1/12-2410)*

Автори: *А. П. Грищенко* (Вступ; Лексикологія; Фразеологія; Лексикографія; Морфологія (Предмет морфології; Типи морфологічних форм і засоби їх вираження; Частини мови і принципи їх класифікації); Іменник; Прикметник; Дієслово; Числівник — у співавторстві з *Л. І. Мацько*), *Л. І. Мацько* (Числівник і Дієслово — у співавторстві з *А. П. Грищенко*м; Вигуки), *М. Я. Плющ* (Словотвір; Займенник), *Н. І. Тоцька* (Фонетика і фонологія; Орфоєпія; Графіка і орфографія), *І. М. Уздиган* (Прислівник; Прийменник; Сполучники і сполучні слова; Частки)

Рецензент — доктор філологічних наук *К. Г. Городенська* (Інститут української мови НАН України)

Редакція літератури з філології і суспільних наук
Редактор *Т. М. Коліна*

С91 Сучасна українська літературна мова: Підручник /
А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред.
А. П. Грищенка. — 3-тє вид., допов. — К.: Вища шк., 2002. —
439 с.

ISBN 966-642-092-9

У третьому виданні підручника (2-ге вид. — 1997 р.), доповненому відповідно до чинної програми курсу «Сучасна українська літературна мова», висвітлено основні закономірності функціонування фонологічної і фонетичної систем української мови, проаналізовано відповідно до сучасних наукових принципів питання лексикології, фразеології та лексикографії, описано словотвірну та морфологічну системи української мови.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 811.161.2(075.8)
ББК 81.2(4Укр)-923

© *А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ,
Н. І. Тоцька, І. М. Уздиган*, 1993

© *А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ,
Н. І. Тоцька, І. М. Уздиган*, 2002, із змінами

ISBN 966-642-092-9

ВСТУП

Історія української мови переконливо показала, що цей неоціненний скарб народу, найперша ознака його ідентичності у колі інших народів, джерело духовності в найширшому розумінні цього поняття потребує такого ж дбайливого ставлення й захисту, як земля, вода, повітря і, нарешті, сама людина.

Українську мову проголошено державною, однак практично реалізувати цей захід неможливо без органічної взаємодії принаймні двох засад:

1) створення такої мовної ситуації, за якої українська мова мала б усі можливості безперешкодного вживання, вияву комунікативних функцій, властивих іншим високорозвиненим літературним мовам у сучасних цивілізованих суспільствах;

2) ефективного вивчення на різних ділянках освіти у поєднанні з мовним вихованням.

Залишаючи осторонь оцінні, або аксіологічні, ознаки української мови, згідно з якими вона за силою своїх виражальних можливостей аж ніяк не поступається перед іншими високорозвиненими мовами, потрібно констатувати об'єктивну реальність: мова з багатовіковою історією, початок якої становлять праслов'янські джерела, опинилася перед фактом істотного звуження суспільно-комунікативних функцій. У цьому зв'язку достатньо звернути увагу на такі соціолінгвістичні характеристики української мови, як обмежене або й взагалі поки що не реалізоване функціонування у визначальних сферах суспільно-комунікативної практики. Українська мова залишається поки що мовою з обмеженими комунікативними функціями, що суперечить її внутрішньоструктурним і власне функціональним можливостям, зокрема таким, як лексичне багатство, наявність необхідних термінологічних систем, гнучкість морфологічних і синтаксичних виражальних засобів, широкі можливості стилістичної диференціації текстів. За умов нормальної соціолінгвістичної ситуації існування високорозвиненої літературної мови не перебуває під загрозою, мова безперешкодно

виконує свої суспільні функції, а суспільство, яке вона обслуговує, дотримується раціональних принципів¹. Що ж до сучасного стану функціонування української літературної мови, то вона натрапляє на негативне ставлення з боку частини старшого покоління, вихованого «в умовах національно-культурних деформацій»², а то й свідомо культивованої пропаганди, орієнтованої на спотворення справжньої історії української мови і відповідності її комунікативно-виражальних можливостей потребам сучасного спілкування.

Суспільно-комунікативні перспективи української мови не можна пов'язувати тільки з державними заходами на рівні законодавства, фінансування різних соціальних програм, орієнтованих на її захист. Розширення сфер функціонування української мови, піднесення її престижу великою мірою залежать від мовного навчання і мовного виховання.

Мета мовного навчання полягає у свідомому практичному оволодінні українською літературною мовою, заснованому на вивченні її системи й підсистем — фонетичної, лексико-семантичної і граматичної, а також закономірностей, які визначають використання тих чи тих виражальних засобів відповідно до сучасних норм.

Мовне виховання ставить своїм першорядним завданням усвідомлення значення рідної мови не лише як засобу спілкування, а й як найважливішого джерела формування інтелекту й духовно-емоційної сфери особистості через її органічний зв'язок з національними традиціями.

Поняття літературної мови. Специфіка літературної мови виявляється в єдності кількох визначальних (критеріальних) ознак, конкретний характер і взаємодія яких зумовлюється загальними й частковими (залежно від кожної літературної мови) закономірностями.

До найістотніших диференційних ознак літературної мови належать такі: наддіалектна загальнонаціональна форма існування, з якої безпосередньо впливає національно-репрезентативна функція; поліфункціональне використання в різних сферах суспільно-комунікативної практики; наявність усталених і кодифікованих норм (граматичних, лексичних, орфоепічних, правописних тощо), на ступені дотримання яких ґрунтуються оцінні критерії літературності писемного й усного мовлення носіїв літературної мови;

¹ Данеш Ф. Позиции и оценочные критерии при кодификации // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1988. — Вып. 20. — С. 243.

² Кремь В. Українська мова як державна: соціофілософський і педагогічний аспекти // Українська мова в освіті. — Івано-Франківськ, 2000. — С. 3–10.

стилістична диференціація, заснована на використанні мовних засобів залежно від конкретних комунікативних потреб.

Ознака наддіалектичності полягає в тому, що літературна мова, виконуючи особливо важливу інтегративну функцію щодо національної спільноти, на відміну від територіальних діалектів, у межах яких виділяються дрібніші говірки утворення з властивою їм індивідуальною лінгвістичною специфікою, використовується як засіб писемного й усного спілкування без будь-яких просторових обмежень і об'єднує всіх носіїв незалежно від їх діалектної приналежності. Наддіалектний характер української літературної мови виявляється в тому, що вона сформувалася на засадах синтетичності діалектної основи, тобто поєднає в своїх визначальних структурних складниках ознаки, засвоєні з різних говорів. Особливо показовим з цього погляду є словниковий склад, до якого протягом ХІХ–ХХ ст. увійшла велика кількість лексичних одиниць з південно-західних говорів, зокрема так званих галицизмів, як, наприклад: *відчувати, пристрасі, доробок, штучний, відокремлений, рух, явище, сумніватися, короткозорий, відносини, зокрема, попит, підприємство, рахувати, чекати, тривати, здібний, недоброзичливість, крок, майже, сучасний, відродження, замислитися, передплата, співчуття, перешкода, постійний, майбутній, юнацтво, існувати, настрій, гідність, розпач, незграбний, готівка, повідомлення, оновлення, свідомство, брудний, яскравий, цілком, спричинитися* тощо¹. Наукові й науково-популярні праці, які друкувалися в західноукраїнській періодичній пресі впродовж 60-х – першої половини 70-х рр. ХІХ ст., засвідчують вживання термінологічної лексики, засвоєної українською літературною мовою з таких галузей, як мовознавство (*фонетика, етимолог, фонетичний принцип, евфонія, правопис, граматичні правила, теоретична граматики, граматичні форми, фразеологія, лінгвістичний*); літературознавство (*оповідання, історична драма, новела, поетична ідея, літератор, фейлетоніст, автор, псевдонім, критик*); театральне мистецтво (*актор, декорація, трупа, афіша, анонс*); природничі науки (*флора, антропологія, метаморфоза, теорія Дарвіна, азот, хлор, електрон, екватор*); техніка (*мікроскоп, телеграфувати, фотографувати*); сільське господарство (*рілляництво, плодозміна, шовківництво*); педагогіка і шкільництво (*педагог, народний учитель, освіта, народна освіта, педагогічна праця, учительська конференція, паралельний клас, хрестоматія, арифметична задача*); філософія (*дефініція, гіпотеза, дедукція, об'єктивний, суб'єктивний, трансцендентальний*);

¹ George Y. Shevelov. Die ukrainische Schriftsprache. 1798–1965. — Wiesbaden, 1966. — S. 138–139. Див. також: *Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). — К., 1970. — С. 41–42.

ділова мова (*протоколювати, резолюція, ревізійна комісія*)¹. «Відмінність літературної мови [від мови народної] пояснюється тією роллю, яку відіграє літературна мова... вона виражає розвиток культури й цивілізації... Завдяки цій ролі... розширюється і змінюється (інтелектуалізується) її словниковий склад; потреба говорити про явища, що не мають прямого стосунку до реальної дійсності, або ж про нові явища призводить до створення нових виразів..., а потреба говорити про відомі речі, але говорити з точністю й систематичністю, спричинює створення слів-понять, а також висловів для передачі логічних абстракцій»².

Під поліфункціональністю літературної мови розуміють функціонування її в усіх сферах комунікативної практики суспільства, до яких належать органи державного й різних ступенів місцевого управління, законодавство, заклади освіти всіх рівнів, заклади науки, культури й мистецтва, художня література, засоби масової інформації (радіо, телебачення, преса), промисловість, транспорт, збройні сили тощо. За умов безперешкодного існування літературна мова набуває загальнонаціонального характеру і функціонує без регіональних і соціальних обмежень. Сучасна українська літературна мова, становлення якої протягом другої половини XVII – перших двох десятиліть XX ст. відбувалося у «вавилонському полоні» переслідувань і заборон, а з 30-х рр. XX ст. — у «близькоспорідненому мовному оточенні», поки що не реалізувала повною мірою ознак поліфункціональності.

Комунікативні функції літературної мови ґрунтуються на складній єдності норм³, чинних у відповідний історичний період

¹ Жовтуброх М.А. Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.). — К., 1963. — С. 324–328.

² Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. — М., 1964. — С. 271.

³ У латинській мові іменник *погма* первісно мав значення «косинець — тесярський пристрій, що використовувався як мірло прямих кутів і прямокутних (перпендикулярних) ліній у будівничій справі». Прикметник *погмаліс* означав «збудований за косинцем, прямий». Абстрактний іменник *норма* тлумачиться як «звичайний, узаконений, загальноприйнятий, обов'язковий порядок, стан та ін.». Він набуває конкретних значень залежно від сполучуваності з іншими лексичними одиницями, але кожному з них властива сема оцінки відповідного явища на засадах певної встановленої міри, еталону, стандарту, обмежень щодо реалізації, наприклад: Зимно в бараці. Добова *норма* дров давно вже спалена (О. Гончар); У гірських переходах він був помітно схуд, а тепер знову ввійшов у *норму*, навіть ніби ще більше роздався в плечах (О. Гончар); Він вирішив для самого себе виробляти *дві норми*. Потім підтягти до свого рівня групу (Ю. Яновський). Пор. також: *норми* оцінювання знань; *норми* поведінки (в суспільстві й товаристві); *норми* кримінального кодексу; *норма* часу, встановлена для виконання певної роботи, завдання; *норма* представництва; *нормальна* температура, *нормальний* розвиток тощо.

її існування. Мовно-комунікативні норми становлять собою сукупність ustalених правил, згідно з якими в писемному й усному мовленні використовуються одиниці різних рівнів мовної системи — слова з властивими їм значеннями; форми слів і синтаксичні конструкції, у складі яких вони функціонують; словотвірні варіанти лексичних одиниць. Окремі сфери мовно-комунікативних норм літературної мови пов'язані з правилами правопису й пунктуації, обов'язковими для дотримання в писемному мовленні. До найважливіших чинників, що становлять визначальні засади усного літературного мовлення, належать орфоепічні й акцентуаційні норми. Крім писемних і усних, важливу ділянку диференціації норм становлять різні функціональні стилі використання мови.

Норми літературної мови можна охарактеризувати як уявлення про те, які способи використання мовних засобів у суспільно-комунікативній практиці є чинними протягом відповідного історичного періоду, які з них вважаються бажаними, питомими, позитивно оцінюваними носіями мови на протигагу небажаним, негативно оцінюваним. Дотримання відповідних норм становить істотну, критеріальну ознаку мовної поведінки тих, хто послуговується ними у відповідних життєвих ситуаціях — від щоденного побуту до професійної діяльності. З-поміж можливих численних сфер професійної діяльності, які передбачають плекання норм української літературної мови, на особливу увагу заслуговує, безперечно, школа, що підкреслив видатний мовознавець О. Н. Синявський у своєрідному епіграфі до праці «Норми української літературної мови»: «Тільки там, де сходяться мовна природа й мовна культура, в школі, остаточно сформується єдина всеукраїнська літературна мова — чиста та красна»¹.

У становленні норм головна роль належить кодифікації, яку можна охарактеризувати як ефективне знаряддя планомірного й цілеспрямованого перспективного впливу на літературну мову. Кодифікація має характер системи заходів, спрямованих на організацію та контроль динамічного розвитку літературної мови, а також на її вільне функціонування відповідно до актуальних комунікативних потреб суспільства. Інакше кажучи, кодифікація є теоретично обґрунтоване використання наукового пізнання мови і її суспільного функціонування до реалізації практичних потреб соціальної комунікації².

Кодифікація української літературної мови відбувалася одночасно з боротьбою за існування української мови в широкому значенні цього поняття як прикмети народу, нації. «За нормальних

¹ Синявський О. Норми української літературної мови. — Х.; К., 1931. — С. 3.

² Данеш Ф. Знач. праця. — С. 282.

умов мова не потребує мотивації. Виглядало б чудернацьки, якби хтось заходився вишукувати *raison d'être*, скажімо, для французької мови у Франції чи англійської в Англії. Мова там просто є, так як є повітря, що ним дихають. Жодному мовцеві там і на думку не спаде пояснювати їх присутність. Коли люди, що говорять якоюсь мовою, підшукують для цього виправдання, це завжди вказує на ненормальне становище мови»¹.

Кодифікація норм літературної мови обов'язково передбачає прийняття певних рішень, безпосередньо пов'язаних з аксіологічними мотиваціями, тобто оцінюваннями відповідних мовних явищ (лексико-семантичних, граматичних (морфологічних і синтаксичних), словотвірних, орфоепічних і орфографічних, стилістичних) згідно з якими-небудь критеріями. Так, у першій половині ХХ ст. «українська мова зазнала безприкладної нормалізації»².

Одним з провідних критеріїв кодифікації норм української літературної мови в 20-х роках минулого століття була орієнтація на народну мову. О. Б. Курило зауважувала з цього приводу: «Нарід у своєму розвитку твердим ступає кроком тільки тоді, коли має за підставу ту живу, рідну мову, що її віками виховала собі народна психологія. І що більше українська інтелігенція хоче стати в пригоді народові, визволити його з темряви, піднести його культурний рівень, то більше вона повинна використовувати українську народну мову, вона повинна *вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди*. Таким є єдиний нормальний шлях, що ним може йти розвиток української літературної мови»³. Такій орієнтації, яку кваліфікують то як романтичну, то як пуриситичну, на засадах наукової дискусії протиставлялися інші критерії кодифікації норм української літературної мови. О. Н. Синявський, заперечуючи схиляння народників-мовознавців перед селянською мовою і намагання українізувати українську мову за її зразками, обґрунтовував свою позицію так: «Насамперед я виходжу з визнання, що мову творять маси і тільки маси, отже, й маси живі, а не тільки колишні; найкраще мову виявляють і оформлюють письменники, надто найталановитіші; автори саме таких книг, як оця, мають тільки вивчати мову і нічого їй не нав'язувати. Не фетишизуючи ні народної мови, ні мови будь-якого одного письменника, автор цієї книги вважає українську мову в цілому річчю незмірно більшою, ніж мова якогось письменника чи мова етнографічних матеріалів. Не відкидаючи взагалі такої речі, як «мовний смак», автор проте найкращий

¹ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. — Сучасність, 1987. — С. 261.

² Шевельов Ю. Значч. праця. — С. 262.

³ Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. — Книгоспілка, 1925. — С. 3.

«мовний смак» має за величину дуже малу проти того, що становить собою ціла українська мова¹.

Основний намір автора — давши ніби анатомію й фізіологію української літературної мови, збагатити мову читача гнучкими й різноманітними можливостями, прищепити йому звичку спостерігати мову інших і любов до мови найкращих письменників, наблизити їхню мову до нього, пояснити її, а не відштовхнути різними заборонами, приписами й рецептами, і нарешті, привчити уміло використовувати всі мовні можливості *на своєму місці*². Проблеми становлення норм української літературної мови, окреслені двома наведеними протилежними позиціями, було виведено за межі фахово-лінгвістичних дискусій шляхом урядового втручання у внутрішні закони мови. Це втручання після припинення пореволюційної українізації реалізувалося в заборонах певних слів, правописних правил, наближенні граматичних форм і синтаксичних конструкцій до властивих російській мові. «Ні поляки, ні румуни, ні чехи, — зазначає Ю. Шевельов, — до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати української мови прилюдно, цілковито або частково, накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри»³.

Однак закони мови переважили державно-прескриптивне регулювання норм української літературної мови. Їх об'єктивну сутність лише частково могли похитнути чинники суб'єктивного плану, навіть такі загрозливі, як офіційні й приховані приписи й заборони. Українська літературна мова дає переконливі підстави для твердження, що навіть за умов неповного й непослідовного вияву функціональних призначень вона становить цілком сформовану систему, виражальні засоби якої можуть задовольнити будь-які суспільно-комунікативні потреби.

¹ Мовні смаки можуть виявлятися у власне індивідуальних оцінках норм літературної мови. Так, О. П. Довженко, заперечуючи втручання видавничого редактора у мовну специфіку «Поєми про море», вважав доречною наявність лексичних русизмів у мові повісті, тому що вони в невеликій кількості «придають їй життя, як вкраплення хімічних елементів у воду, від чого вона, вода, стає хоч і не правильною, не дистильованою, не чистим Н₂О, але животворящою, живою». Письменник висловлювався також і з приводу інших норм літературної мови: «Господи, як я ненавиджу в нашому правописі деякі правописні кайдани! І хто їх видумав, які Н-ські? Знову ж ті, для яких наша мова — латинь мертва, нерухома. Ненавиджу безмірне цекання: ця, ця, ця... Ікання: бійці. Закінчення на -ся, на довгохвосте -мо: будемо, чуємо...

Для чого обтяжувати мову? Легку, гнучку і надзвичайно пластичну?

Стид і сором» (Довженко О. Твори: У 5 т. — К., 1966. — Т. 5. — С. 383).

² Синявський О. Знач. праця. — С. 6–7.

³ Шевельов Ю. Знач. праця. — С. 263.

Норми не становлять абсолютно одноманітних сукупностей ознак, властивих функціонуванню одиниць, що репрезентують відповідні мовні рівні. Типовою для літературної мови є варіантність норм, розрізнення їх центральних (ядерних) і периферійних виявів. Максимальний ступінь уніфікації властивий орфографічним нормам.

Випадки варіантного функціонування норм можна проілюструвати кількома принагідними прикладами.

Згідно з чинними орфоепічними нормами в сучасній українській літературній мові існує розрізнення палаталізованих і непалаталізованих приголосних /n/, /d/, /m/, /l/ залежно від походження наступного /i/, а саме: перед /i/, що історично походить з /o/, згадані приголосні виступають як непалаталізовані¹. Якщо ж /i/ походить з /e/ або /ǣ/, то палаталізація реалізується. Отже, [ніс] — [но́са], [тік] — [то́ку], [лій] — [ло́жу], [дім] — [до́му], але [ні́с] — [несла́], [ті́к] — [текла́], [ді́д], [лі́к] — [лі́ку] тощо². Однак під впливом правопису, згідно з яким графема і нейтралізує /i/ різного походження, а також мовлення тих носіїв української мови, які не мають зв'язків з відповідною діалектною базою, розрізнення непалаталізованих і палаталізованих приголосних у певних позиціях, в українській літературній мові діє варіантна орфоепічна норма палаталізації /n/, /d/, /m/, /l/ перед /i/ незалежно від його історичних джерел. Слід зауважити, що згадана варіантна норма перетворюється на центральну, а первісна набуває статусу периферійної.

Один з випадків варіантності морфологічних норм становлять аналітична й синтетична форми минулого часу дієслів недоконаного виду, наприклад: *Я на гору круту крем'яную Буду камінь важкий підіймать І, несучи вагу ту страшную, Буду пісню веселу співать. В довгу, темную нічку невидну, Не стулю ні на хвилючку очей, Все шукатому зірку провідну, Ясну владарку темних ночей* (Леся Українка). Як відомо, специфічно українські форми майбутнього часу на -му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть сформувалися на ґрунті аналітичних форм, які є поєднаннями інфінітива основного дієслова й допоміжного дієслова *jęti (д.-укр. *яти, иму, имешь, име(ть), имемо, имете, имуть*). О. О. Потебня вважав, що відповідні форми майбутнього часу первісно мали починальне значення, як, наприклад: *Воишелкъ тако река: «Се ми здѣ близъ мене с(ы)нъ мои Шварно, а другии г(осподи)нъ мои о(те)ць князь Василко, а тѣма ся имоу оутѣшивати (=стану втішатися)* (Іпат. літ., 867)³. Значення починальності, яке О. О. Потебня вбачав також і в новітніх формах майбутнього часу відповідної струк-

¹ О. Н. Синявський наголошував: «Не забуваймо, що /n/, /m/, /d/, /l/ перед /i/ з /o/ тверді». (Зазнач. праця. — С. 19).

² George Y. Shevelov. Phonema Errans // Teasers and Appeasers. — München, 1971. — P. 166–167.

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — Т. 1–2. — М., 1958. — С. 358.

тури, виділяли також й інші дослідники. Так, О. С. Смеречинський наголошував, що такі форми майбутнього часу, як *інфінітив* + *буду* вживаються, «коли чинність узагалі, без відтинку початку, коли вона здебільшого тривала, повільна, коли увага на підметі, коли є відтінок пасивного стану», і, навпаки, форми *інфінітив* + *му* вживаються, якщо «увага на самій чинності, і саме на її майбутньому початку, а не на тривалому стані»¹. Проте різні за походженням і відтинками значень форми майбутнього часу дієслів недоконаного виду втратили свою первісну семантичну специфіку і функціонують у сучасній українській літературній мові як паралельно-варіантні. Вони становлять один з багатьох прикладів вільного вибору форм для використання в усному й писемному спілкуванні.

Іншу природу мають варіантні форми, нормативність яких зумовлюється стилістичними чинниками. Тільки в художньому й усному мовленні можливі дієслівні форми 3-ої особи однини теперішнього часу на зразок *пита* (*питає*), *зна* (*знає*), *чита* (*читає*) тощо, наприклад: *О, ні Не самі сльози і зітхання Тобі судились! Вірю в силу духа І в день воскресний твого повстання. О, якби хвилю вдат, що слова слуха, І слово вдат, що в хвилю ту блаженну Вздоровлює й огнем живущим буха!* (І. Франко); *Вже перший сніг кружляє над землею І тихо падає. Уже вода зашерхла на озерах. Опادا Останнє листя і яснить алею.* (М. Рильський).

Варіантність норм широко представлена у словотвірній системі української літературної мови, наприклад: *хитрун* — *хитряк*, *поліщук* — *полісянин*, *бородань* — *бородай*, *орля* — *орленя*, *посміховище* — *посміховисько*, *окатий* — *окастий*, *головатий* — *головастий*, *водяний* — *водянистий*, *широченний* — *широчезний*, *спатуні* — *спаточки* тощо.

Норми літературної мови динамічні, змінні за своїм характером. Їм властиве внутрішнє напруження між явищами, що виникають і зникають, продуктивними й непродуктивними, центральними й периферійними. Змінність норм не призводить до кардинальних зрушень у функціонуванні літературної мови як комунікативної системи. Змінюючись, мова залишається в стані рівноваги, яка становить незаперечну умову взаєморозуміння між її носіями.

Українська мова. Українська мова належить до східної групи слов'янських мов, функціонує як національна мова українського народу в Україні. За даними перепису 1989 р., у складі населення України, яке становило тоді 51,4 млн чоловік, налічувалось 37,4 млн українців. З цієї кількості рідною українську мову вважали 32,8 млн чоловік². Поза межами України українська мова в

¹ Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). — Х., 1932. — С. 131.

² Національний склад населення України. (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). — К.: М-во статистики України. — Ч. 1. — С. 44–45.

усній формі поширена в Росії, Молдові, Білорусі, Казахстані. Крім того, в усній і писемній формах, зокрема в пресі, освітніх і наукових закладах, художній літературі, українською мовою послуговуються українці в Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Сербії, Хорватії, Угорщині, США, Канаді, країнах Латинської Америки, Австралії.

Українська мова має давню писемну традицію, що веде свій початок від зародження книжності та перших шкіл у Києві після хрещення Русі. Щоправда, існують припущення про те, що у східних слов'ян, зокрема протоукраїнців, могли існувати регіональні писемні традиції ще до X ст., які були першоосновою формування спільнодавньоруської літературної мови в Києві — центрі середньонадніпрянських полян¹.

Ознаки української мови (фонетичні, граматичні, лексичні) фіксуються у писемних пам'ятках, починаючи з найдавніших джерел, датованих XI ст. Однак фіксація того або того мовного явища не може вважатися підставою для визначення часу його виникнення. Кожна мова має дописемний період розвитку, лінгвістичні характеристики якого з'ясовуються методами порівняльного аналізу і внутрішньої реконструкції відповідних явищ. Це стосується і української мови, окремі риси якої могли сформуватися уже в дописемний період.

Існують дві основні концепції зародження і розвитку української мови як окремої слов'янської. Згідно з першою з них українська мова виникла після розпаду давньоруської, який припадає нібито на XIV ст. Мовотворчі процеси і поява трьох східнослов'янських мов у згаданий період стимулювалися дивергентними процесами, зумовленими припиненням існування Київської Русі, держави, що сприяла формуванню давньоруської літературної мови, спільної для всіх східнослов'янських племен. Водночас процеси мовної інтеграції ніколи не досягали за часів Київської Русі ступеня повної нівеляції діалектних відмінностей, що могли вести свій початок ще з праслов'янського періоду.

До виникнення української, як і двох інших східнослов'янських мов, крім власне лінгвістичних ознак системного плану, спричинилися суспільно-політичні чинники, серед яких найважливішими були поділ Київської Русі у XII ст. на кілька князівств, руйнівна монголо-татарська агресія проти східних слов'ян, а потім захоплення і поділ українських земель сусідніми державами. Припускається, що відмінності між південними, західними і північно-східними масивами східнослов'янських говорів «могли б лишитися локальними явищами і не призвели б до утворення трьох східнослов'янських мов, якби не сукупність історичних умов, що спричинили форму-

¹ Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. — К., 1985. — С. 9–10.

вання в XIII–XIV ст. трьох східнослов'янських народностей, кожна з яких характеризується спільністю території, розвитком своєрідних рис у культурі і закріпленням у мові тих характерних особливостей, які розвивалися ще в спільнослов'янський період»¹.

Друга концепція полягає в тому, що безпосереднім джерелом розвитку української, як і інших слов'янських мов, виступає праслов'янська мова, розпад якої розпочинається орієнтовно в VII ст. У становленні української мови виділяються такі періоди: 1) протоукраїнська мова (VII–XI ст.); 2) староукраїнська мова (XI ст., час появи перших писемних пам'яток — кінець XIV ст.); 3) середньоукраїнська мова, у межах якої розрізняються підперіоди: а) рання середньоукраїнська мова (кінець XIV ст. — кінець XVI ст.); б) середньоукраїнська мова (кінець XVI ст. — початок XVIII ст.); в) пізня середньоукраїнська мова (початок XVIII ст. — початок XIX ст.); 4) нова українська мова².

До фонетичних характеристик української мови, використаних для обґрунтування згаданої періодизації, зараховуються не лише власне індивідуальні, відмінні від інших східнослов'янських мов, а й спільні з ними. Що ж до першого погляду на історію становлення української мови, то він ґрунтується передусім на відображенні у найдавніших пам'ятках індивідуальних фонетичних і меншою мірою морфологічних ознак української мови.

Від інших слов'янських мов українську мову відрізняють такі фонетичні риси, як чергування *о* та *е* з *і* у нових закритих складах (*ніч* — *ночі*, *сім* — *семи*), послідовна рефлексія прасл. **ě* як *і* (*ліс*, *дід*), злиття **у* та **і* в одному голосному *и* (*сир*, *сирота*), часткове збереження палатального *ц'* (*хлопець*, *криниця*, *пшениця*). Частина фонетичних рис є спільною для української і білоруської мов, а саме: позиційне чергування *у*: *в* (*у Степана*, *в Олені*), збереження дзвінкості приголосних у кінці слова і в позиції перед наступними глухими приголосними (*сад*, *кладка*); подовження передньозікових і шиплячих приголосних (*суддя*, *завдання*, *піддашся*). Сполуки *ри*, *ли* на місці *тът*, *тът*, *тът*, *тът* зі слабкими редукованими (*глитати*, *дрижати*, *кривавий*, *блищати*); перехід *л* > *в* (*ў*) у сполуках *тът*, *тът* (*вовк*, *вовна*, *довгий*) та ін. Важливо наголосити на тому, що всі згадані фонетичні риси, крім чергування *у*: *в* та *л* > *в* (*ў*) у відповідній позиції, не належать до загальноукраїнських, тому що кожна з них виявляється тільки у певних діалектних ареалах.

Предмет курсу «Сучасна українська літературна мова». Українська мова є предметом кількох лінгвістичних дисциплін, що вивчають її походження й історію формування, діалектне члену-

¹ Історія української мови. Фонетика. — К., 1979. — С. 30.

² George Y. Shevelov. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. — Heidelberg, 1979. — P. 203, 388, 560, 697–699.

вання, стилістичну диференціацію, систему норм, пов'язаних з принципами культури мовлення, тощо. Курс «Сучасна українська літературна мова» розраховано на фахове ознайомлення студентів-філологів педагогічних університетів та інститутів з теоретичними і практичними аспектами структури української мови на сучасному етапі її функціонування.

Поняття сучасна мова вживається в різних значеннях. Під сучасною нерідко розуміють мову, носіями якої виступають представники поколінь, що живуть у часовий період, який ми називаємо сучасним. Загалом можна говорити про представників трьох поколінь: старшого, середнього і молодшого. Загальноприйнятим є твердження, що вирішальна роль належить мовній свідомості середнього покоління, тоді як у представників старшого покоління можуть зберігатися пережиткові елементи старих норм, а мовна практика молодшого покоління характеризується більшою кількістю інновацій. За такого підходу до розуміння поняття сучасна мова джерелами для її вивчення можуть служити різні писемні фіксації за останні 50–60 років¹.

В українському мовознавстві традиційно використовуються інші часові виміри для ідентифікації сучасної української літературної мови. Вихід її на історичну арену пов'язується з конкретною датою — виданням у 1798 р. «Енеїди» І. П. Котляревського. Знаменита поема стала першим друкованим твором, написаним живою народною мовою всупереч тогочасній традиції користування книжною українською мовою у писемній практиці, конкретні сфери якої, зокрема книгодрукування, поступово зводилися нанівець заборонами на українське слово, розпочатими Петром І. Утвердження української літературної мови на народній основі величезною мірою завдячує творчій практиці поетів-романтиків першої половини ХІХ ст., які, однак, не бачили перспектив для рідного слова в умовах тогочасної дійсності. Відповідні настрої А. Метлинський висловив голосом бандуриста:

Грім напусти на нас, Боже, спали нас в пожарі,
Бо і в мені, і в бандурі вже глас замирає!
Вже не гримітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає!
Хай же грім нас почує, що в хмарах кочує;
Хай наш голос далеко по світу несе,
Поки вітром, як лист, нас з землі не стрясе;
Хай і Дніпр стародавній д'нас пісню почує,
Поки він нас в море не внесе, не кине,
Поки мова й голос в нас дотла не згине!

¹ Пор.: *Едличка А.* Литературный язык в современной коммуникации // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1988. — Вып. 20. — С. 38–39.

Творча практика Т. Г. Шевченка спростувала такі песимістичні оцінки майбутнього української мови¹. Ще одна дата — 1840 р., коли вперше було видано твори поета, — може вважатися доленосною: з того часу нова українська літературна мова, живлена чистими джерелами народномовної стихії і мовотворчою діяльністю письменників, науковців, діячів культури, стала на важкий і суперечливий, але плідний шлях розвитку і нормативної стабілізації.

Нова українська літературна мова сформувалася переважно на базі говірок південно-східного наріччя, однак вона належить все-таки до полідіалектних утворень, тому що у її розвитку конструктивну роль відіграли південно-західне і північне наріччя.

Існують різні погляди на спадкоємність традицій у розвитку української літературної мови, сформованої на народній основі. На підставі аналізу писемних джерел, які відображають ознаки різних рівнів мовної структури, зроблено висновок, що «перехід від старої до нової якості в східнослов'янських мовах відбувся не шляхом повного розриву з попередніми традиціями, а внаслідок часткової перебудови їх систем»². До найпоказовіших при цьому зараховуються зміни на лексичному рівні, які виявлялися в тому, що статусу нормативних набували загальнонародні слова, тоді як церковнослов'янізми і запозичені лексеми виходили з ужитку або ж ставали стилістично маркованими.

Висловлюється також думка, згідно з якою на шляху формування української літературної мови двічі різко переривалася традиція, зокрема між періодами XI–XIII ст. і XVI–XVIII ст., з одного боку, XVI–XVIII ст. і XIX–XX ст., з іншого³. З таким твердженням не можна беззастережно погодитись, тому що жоден із згаданих періодів не характеризувався різкими, відрубними якісними змінами в характері української літературної мови. Вплив живого народного мовлення на українську писемно-літературну традицію реалізувався по висхідній лінії, поступово, хоч найвиразнішим і найпродуктивнішим відповідний процес виявився у XVIII — на початку XIX ст.

Необхідно наголосити, що «нова українська літературна мова навіть на початковому етапі своєї історії не становила прямого, натуралістичного наслідування тих місцевих говорів, що лягли в її основу. З самого початку вироблялися і фіксувалися в ній норми на основі загальнонародних і найбільш перспективних діалектних явищ»⁴.

¹ Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. — К., 1984. — С. 6, 23–24; George Y. Shevelov. Die ukrainische Schriftsprache. 1798–1965. — Wiesbaden, 1966. — S. 1–2.

² Русанівський В. М. Знач. праця. — С. 218.

³ George Y. Shevelov. Die ukrainische Schriftsprache. — S. 6.

⁴ Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. — С. 25.

ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

§ 1. Предмет фонетики і фонології

Фонетика (від грец. φωνητικός — звуковий, голосовий) у широкому розумінні — розділ мовознавства, що вивчає звукову систему мови в зв'язку з її смисловою роллю та різноманітні звукові зміни, що виступають у мовленні при сполученні звукових елементів між собою. У вузькому розумінні у фонетиці вивчають артикуляційні й акустичні особливості звуків мови, закономірності їх сполучуваності у мовленнєвому потоці, пов'язані з ними позиційні зміни, наголос, інтонацію, членування мовленнєвого потоку на склади, а також більші відрізки. Це власне фонетичний аспект вивчення звукової сторони мови.

Та для використання мови як засобу спілкування першорядне значення має функціональний, або лінгвістичний, аспект звуків мови. Він полягає у з'ясуванні тієї ролі, яку звуки виконують у формуванні, розпізнаванні і розрізненні значущих мовних одиниць — морфем, слів та їх форм. Функціональний аспект звуків мови виступає предметом вивчення у фонології (від грец. φωνή — звук і λόγος — слово, вчення), яку деякі мовознавці вважають самостійною лінгвістичною дисципліною і протиставляють її фонетиці. Однак фонетика і фонологія — це два якнайтісніше взаємопов'язані аспекти дослідження і практичного опису, зокрема з лінгводидактичною метою, одних і тих самих явищ — звукових одиниць, що становлять матеріальну основу мовної комунікації.

Залежно від завдань дослідження звукової системи мови фонетика поділяється на описову та історичну.

Завдання описової фонетики полягає у встановленні звукової системи мови на певному етапі її розвитку і функціонування.

Історична фонетика вивчає формування звукової системи протягом ряду періодів розвитку української мови, з'ясування виникнення або занепад звуків, еволюцію звукових явищ на шляху до становлення фонетичної системи сучасної української мови.

Предметом вивчення в курсі сучасної української літературної мови виступає описова фонетика.

Для описової фонетики важливе значення мають результати, одержані внаслідок застосування експериментальних методів дослідження артикуляційних і акустичних особливостей звуків. До експериментальних методів належать палатографія, завдяки якій визначаються місця контактування язика з піднебінням при звукоутворенні, тензопалатографія (вимірювання сили артикуляції), рентгенографія, за допомогою якої визначається положення органів мовлення у їх динаміці, осцилографія (визначення тривалості, висоти й інтенсивності звуків), спектрографія, за допомогою якої здійснюється розкладання відрізка мовлення на складові звукові коливання. На основі використання згаданих та інших інструментальних методів дослідження звукової матерії мови сформувалася спеціальна мовознавча дисципліна — експериментальна фонетика, результати якої використовуються в українському мовознавстві.

Фонетика тісно пов'язана з іншими мовознавчими дисциплінами, зокрема з орфоепією, графікою, орфографією, а також лексикою, граматиною і стилістикою.

Орфоепія використовує дані фонетики, повністю ґрунтується на них при встановленні літературних норм вимови, наголошення слів та їх форм, а також мелодики мовлення. Так, з погляду орфоепії можливі два варіанти вимови слова: [бе^нз] *кінецьний* і [бе^с] *кінецьний*. Що ж до артикуляції та акустичних характеристик звуків [з] і [с], то вони є предметом власне фонетичного аналізу.

Очевидний зв'язок фонетики і з лексикою. План вираження кожного слова, якому властиве відповідне значення, — це послідовність звуків, організована за властивими українській мові правилами їх сполучуваності. На основі відмінностей у фонетичному оформленні розмежовуються лексичні одиниці, асоційовані у свідомості носіїв мови з відповідними значеннями, наприклад: *кізка* — *казка*, *коза* — *коса*.

Основу української графіки становлять літери (букви) — визначальний засіб фіксації писемної форми мовлення. Вони перебувають у безпосередньому зв'язку з тими одиницями, які утворюють фонологічну систему української мови, тому переважно функціонують як засоби їх графічного позначення.

Орфографія української мови великою мірою ґрунтується на фонетичному принципі, який полягає в тому, що написання відповідає звуковому вираженню слова. У зв'язку з цим літери набувають статусу орфограм.

Про тісний зв'язок фонетики й морфології свідчить, наприклад, таке явище, як чергування звуків, що є фонетичним засобом вираження ряду граматичних значень, наприклад: *везу* — *віз*, *носити* — *ношу*, *мести* — *мету* — *мів* — *мела*.

Значну роль відіграють фонетичні явища й у синтаксисі. Так, однією з головних ознак речення, реалізованого в усному мовленні у вигляді відповідного висловлення, є інтонаційна організація. Комунікативні різновиди речень (висловлень) розрізняються винятково показниками, що за своєю природою є фонетичними явищами. Роль логічного і фразового наголосу виявляється тільки в реченні як комунікативній одиниці.

У системі стилістичних прийомів, орієнтованих на передачу власне змістового та емоційного плану відповідних повідомлень, виділяють фонетичні засоби, або засоби фонетичної стилістики. До них належать різноманітні явища звукового оформлення прозового і віршованого мовлення, а саме: ритмічне членування, досягнення виразності рим, алітерація і асонанси, звуконаслідування, звукові форми, що виконують важливі стилістичні функції.

§ 2. Анатомо-фізіологічні передумови творення мовних звуків. Будова мовленнєвого апарату

Матеріальною основою мовлення є звуки людського голосу, що утворюються внаслідок роботи мовних органів (мовного апарату) — дихального апарату, гортані й надгортанної порожнини (так званої надставної труби). Рухи і відповідні позиції органів мовлення, пов'язані з вимовою того чи того звука, називають артикуляцією (від лат. *articulatio* — розчленовано вимовляти).

Органи дихання (легені, бронхи і трахея, або дихальне горло) не беруть безпосередньої участі в звукоутворенні. В органах дихання, які називають нижнім поверхом мовленнєвого апарату, виникає повітряний струмінь, за допомогою якого створюються коливання, необхідні для звукоутворення. У момент мовлення людина від звичайного дихання переходить на так зване «мовленнєве»: повітря виходить у надгортанні порожнини поштовхами, кількість яких співвідносна з кількістю складів.

До безпосередніх органів артикуляції належать гортань і три надгортанні порожнини: глоткова, або фарингальна, ротова і носова.

Струмінь повітря з легенів через трахею потрапляє в гортань — середній поверх мовленнєвого апарату. Тут він натрапляє на першу перепону — тісно зімкнені голосові зв'язки, що являють собою два м'язи, прикріплені горизонтально поперек гортані, з краями, покритими слизовими оболонками. Отвір між голосовими зв'язками називається голосовою щільною.

Напружені голосові зв'язки, подібно до натягнутих струн, під великим тиском повітря вібрують і відіграють вирішальну роль в утворенні голосу різної сили і висоти. Розслаблені голосові

зв'язки не мають такої здатності. Голос відіграє велику роль при творенні голосних, дзвінких і сонорних приголосних.

Отже, основна функція гортані полягає в голосоутворенні. Голосові зв'язки можуть утворювати й шепіт, якщо під час проходження повітря вони зімкнені, але залишається невелика щілина між пірамідальними хрящами, протискуючись крізь яку, повітря утворює шум, характерний для шепітних звуків.

З гортані струмінь повітря разом з голосом чи шумом потрапляє на верхній поверх мовленнєвого апарату — в надгортанні порожнини, до яких належать глотка і ротова та носова порожнини. У надгортанних порожнинах завдяки їх здатності змінювати свою форму й розмір, а також завдяки роботі відповідних мовних органів і системи їх взаємодії і утворюються різноманітні звуки.

Г л о т к а (лат. *pharynx*) виконує насамперед функцію резонатора і надає звукам, утвореним у гортані, того чи того забарвлення. Завдяки м'язам, що містяться в задній стінці глотки і внаслідок скорочення звужують її, можуть утворюватися шуми. Так, саме глотка є місцем артикуляції звука [z].

З гортані видихуваний повітряний струмінь потрапляє або в роту, або в носову порожнину, залежно від того, у якому положенні перебуває м'яке піднебіння.

Найважливішим органом для утворення звуків є ротова порожнина. Вона є резонатором, обсяг і форма якого змінюються завдяки рухові і зміні позиції відповідних органів мовлення. Зверху ротова порожнина обмежена піднебінням, що відокремлює її від носової порожнини. Передня й середня частини піднебіння тверді, нерухомі. Вони утворюють тверде піднебіння. Задня частина піднебіння — м'яка, рухома. Вона називається м'яким піднебінням, а виступ на краю піднебіння утворює язичок. Коли язичок відтягується назад і притискається до задньої стінки глотки, сполучення між глоткою й носовою порожниною перекривається, а повітряний струмінь спрямовується в роту порожнину. Коли ж, навпаки, язичок опускається, між ним і задньою стінкою глотки утворюється прохід у носову порожнину. Повітряний струмінь частково або повністю проходить з гортані через ніс. Звуки, що утворюються при цьому, набувають носового відтінку.

Найактивнішим органом у ротовій порожнині є язик. Умовно на язиці виділяють кінчик, спинку і корінь. Спинку язика поділяють на передню, середню і задню.

Артикуляційна функція язика полягає в утворенні повних або часткових зімкнень у різних місцях ротової порожнини змиканням або зближенням з твердим піднебінням.

Нижня щелепа має одну мовну функцію: розширювати або звужувати ротовий резонатор внаслідок опускання або піднімання.

Спереду ротова порожнина обмежена губами та зубами. Губи належать до активних мовних органів. Унаслідок зімкнення верхньої і нижньої губ утворюється ряд приголосних звуків. Різні положення губ впливають на вимову і голосних, і приголосних. Звуки, утворені активною участю губ, називаються лабіалізованими (від лат. *labium* — губа).

Твердою межею ротової порожнини є нижні й верхні зуби, над якими розташовані альвеоли.

Носова порожнина відокремлюється від ротової твердим піднебінням. Як нерухомий резонатор вона бере участь в утворенні носових звуків. При цьому піднебінна завіса опущена й вільно пропускає повітря в носову порожнину. Якщо ж піднебінна завіса напіввідкрита, утворюється незначний носовий призвук.

Органи мовлення, залежно від їх участі в артикуляції звуків, поділяються на активні й пасивні. До активних мовних органів належать голосові зв'язки, задня стінка глотки, піднебінна завіса, язик і губи. Пасивні мовні органи нерухомі, тому вони відіграють допоміжну роль у звукоутворенні. До пасивних органів належать тверде піднебіння, альвеоли, зуби, а також носова порожнина.

§ 3. Акустичні властивості мовних звуків

Звук як фізична сутність являє собою хвильове механічне коливання частинок пружного середовища (газу, рідини, твердого тіла). Звуком називають також відчуття, що виникає внаслідок дії звукових хвиль на орган слуху — вухо.

За акустичними ознаками звуки поділяються на тони і шуми. Тони виникають унаслідок періодичних коливань повітряного середовища, а шуми — внаслідок неперіодичних коливань.

У чистому вигляді як тони, так і шуми трапляються рідко. Як правило, до тону завжди більшою чи меншою мірою прилучається шум, а до шуму — незначний елемент тону. Отже, різкої межі між тонами й шумами немає. Проте мовні звуки розрізняються залежно від того, що лежить у їх основі — тон чи шум, — і відповідно поділяються на дві групи: голосні й приголосні. Голосні — це звуки, в основі яких лежить тон. Приголосні — звуки, в основі яких лежить шум.

З акустичного погляду звуки (тони і шуми) розрізняються за силою (інтенсивністю), висотою, тривалістю і тембром.

Сила (інтенсивність) звука залежить від амплітуди коливань голосових зв'язок, яка, в свою чергу, зумовлюється силою, з якою тисне на голосові зв'язки чи інші перепони видихуваний струмінь повітря. Чим більша амплітуда коливання, тим

більша сила (інтенсивність) звука. Інтенсивність звука не становить сталої величини для кожного голосного звука. У мовленнєвому потоці сила звука перебуває в складному зв'язку з наголосом, позицією в слові, його артикуляційними ознаками. Наприклад, найбільшу інтенсивність мають відкриті голосні [a], [e], найменшу — закриті [y], [i], що легко переходять у приголосні [ø], [ɥ].

З силою звука безпосередньо пов'язана його гучність, під якою розуміють сприйняття сили звука слуховим апаратом людини. Регулювання сили звуків зумовлюється умовами спілкування, зокрема відстанню між його учасниками, а також емоційним станом мовців.

Тривалість звука визначається його протяжністю в часі, яка вимірюється мілісекундами (мс) — тисячними частинами секунди.

Висота звука визначається частотою коливань за одиницю часу. Одиницею висоти є герц (Гц), який дорівнює одному коливанню за секунду. Чим більша кількість коливань за одиницю часу, тим вищий звук. Вухом людини сприймає звуки в діапазоні від 16 до 20 000 Гц.

Звуки людської мови за своєю природою складні. Внаслідок коливань голосових зв'язок утворюється основний тон. Його висота залежить передусім від довжини голосових зв'язок і ступеня їх напруженості. Чим коротші й більш напружені зв'язки, тим вищий звук. За своїм тембром основний тон є індивідуальним для кожної людини і змінюється порівняно мало — залежно від мелодики мовлення.

До основного тону в надгортанних порожнинах, залежно від їх форми й розміру, приєднуються додаткові тони — так звані обертони. Вони створюють характерні (власні) тони звуків, що відрізняють їх один від одного.

Індивідуальне забарвлення звука, що виникає внаслідок накладання на основний тон додаткових тонів, створюваних у надгортанних порожнинах, називається тембром.

§ 4. Лінгвістичний аспект мовних звуків. Поняття фонем

На основі аналізу мовленнєвого потоку можна переконатися, що людина вимовляє величезну кількість звуків, однак реально усвідомлюються і виділяються лише ті одиниці, які служать для побудови й розрізнення слів, тобто для їх розпізнавання. «У живому мовленні, — писав Л. В. Щерба, — вимовляється значно більша, ніж ми це звичайно думаємо, кількість різноманітних звуків, які в кожній даній мові об'єднуються в невелику кількість

звукових типів, здатних диференціювати слова і їх форми, тобто служити меті людського спілкування. Ці звукові типи й мають на увазі, коли говорять про окремі звуки мовлення. Ми будемо їх називати фонемами»¹.

У наведеному висловленні наголошується на функціональному призначенні звуків мови, на тій найважливішій ролі, яку вони виконують у використанні мови як засобу спілкування. З лінгвістичного погляду звуки, позначені різноманітністю і варіативністю в людському мовленні, зокрема власне індивідуальною, не можуть бути нескінченно різноманітними у мові². Ряди звуків, відмінних один від одного за акустично-артикуляційними, тобто власне фонетичними, ознаками, об'єднуються у фонемі, які на кожному історичному етапі функціонування мови становлять кількісно обмежену, системно організовану групу одиниць.

Фонему (від грец. φώνημα — звук, голос) визначають як мінімальну одиницю звукової будови мови, функція якої полягає у розрізненні і розпізнаванні значущих одиниць — морфем, а через них і слів.

До складу морфем і слів фонемі входять як мінімальні, неподільні сегментні компоненти, що формують план вираження відповідних значущих одиниць, але самі позбавлені значення. Поєднуючись за певними закономірностями, що характеризуються якісними і кількісними показниками, фонемі служать будівельним матеріалом для морфем і слів, виконуючи при цьому конститутивну (лат. constitūtivus < cōstitutio — формувати, розташовувати) функцію. Так, іменник *семестр*, основа якого співвідносна з кореневою морфемою, являє собою послідовність семи фонем (*семестр*), з яких /с/ і /е/ вживаються двічі. Сполучники і, а, прийменники з, у, частки б, ж функціонують як однофонемні слова. В українській мові широко представлені також однофонемні морфемі, зокрема закінчення -а, -и, -і, -у, -о (*вод-а, вод-и, вод-і, вод-у, вод-о*), суфікси -н- (*віч-н-ий*), -л- (*писа-л-а*), -к- (*руч-к-а*) тощо.

Розрізнення морфем і слів ґрунтується на відмінностях у їх фонемному складі. Так, іменник *лад* і дієслівна форма *ладь* (*ладити*) поза контекстом сприймаються як абсолютно різні мовні одиниці лише на тій підставі, що до них входять різні фонемі /д/ і /д'/ . Ряд іменників *бік, бук, бак* диференціюються завдяки розмежуванню фонем /і/, /у/, /а/. Наведені приклади демонструють смислорозрізнявальну, або сигніфікативну (від лат. *significāre* — означати, значити, аналізувати), функцію фонем.

Призначення фонем полягає також у тому, що вони сприяють ототожненню одних і тих самих морфем і слів. Відповідна функ-

¹ Шерба Л. В. Фонетика французского языка. — М., 1953. — С. 19.

² Панов М. В. Современный русский язык. Фонетика. — М., 1979. — С. 91.

ція називається перцептивною (лат. *perceptio* — сприймання, розуміння, осягнення).

Кожна фонема — абстрактне поняття фонетики, що існує у свідомості носіїв мови як узагальнення ряду звучань, об'єднаних відповідними спільними артикуляційно-акустичними ознаками. У живому мовленні, що є лінійною послідовністю відповідних сегментних одиниць, фонема реалізується у вигляді кількох (навіть багатьох) конкретних звуків. Зберігаючи визначальні, основні артикуляційні та акустичні ознаки, ці звуки залежно від конкретних фонетичних умов, зокрема поєднання і контактування з іншими звуками, набувають деяких додаткових ознак, тобто зазнають модифікацій. Так, фонема /d/ реалізується як звук [d] у словах *дати*, *дим*. У позиції ж перед наступними /o/ та /y/ вона вимовляється як огублений (лабіалізований) звук [d°], що властиво таким випадкам, як *добре*, *дуб*.

У розумінні сутності фонемі існують відмінності між різними мовознавчими школами, напрямками, зокрема фонологічними.

Наприкінці 20-х років виник напрям у дослідженні звукової будови мови, відомий як Московська фонологічна школа (МФШ). Засновниками цього напрямку стали Р. І. Аванесов, П. С. Кузнецов, О. О. Реформатський, В. М. Сидоров та інші мовознавці. До найважливіших теоретичних принципів МФШ належить використання морфологічного критерію при визначенні фонемного складу мови і варіативного ряду звуків, що виступають реалізаціями однієї й тієї самої фонемі. Відповідно до згаданого принципу фонемі /z/ можна розглядати як таку, що реалізується в українській мові у звуках [z] — з *братом*, [z°] — з *охороною*, [z'] — з *німбом*, [c] — з *сестрою*, [c'] — з *сіном*, [ж] — з *жінкою*, [ш] — з *шумом*. Необхідною умовою для віднесення різних звуків до однієї фонемі є так званий додатковий розподіл (дистрибуція), згідно з яким вони чергуються залежно від фонетичних позицій і посідають одне й те саме місце у тій самій морфемі. Один з важливих аспектів МФШ становить теорія позицій — умов функціонування і реалізації фонем у мовленні. Позиційні чергування залежать від фонетичних і морфологічних чинників. Фонетичні чинники спричинюють чергування звуків, у яких реалізується одна й та сама фонема; морфологічні — чергування фонем. Позиції можуть бути сильними і слабкими. У сильних позиціях виступають основні представники фонем, або домінанти, а в слабких — варіанти фонем. У працях послідовників МФШ використовується поняття гіперфонемі, під якою розуміють функціональну одиницю, що виступає у позиції нерозрізнення, нейтралізації фонем.

Наукові засади Ленінградської фонологічної школи (ЛФШ) обґрунтували Л. В. Щерба і його послідовники С. І. Бернштейн, Л. Р. Зіндер, М. І. Матусевич та ін.

Принципово важливий підхід ЛФШ до звукових одиниць полягає у прагненні пов'язати лінгвістичну природу фонем з її роллю у мовленнєвій діяльності людини. Фонема розглядається як унікальна одиниця, тому що саме вона забезпечує використання акустико-артикуляційних явищ для створення значущих одиниць мови. Представники ЛФШ наголошують на автономності фонем, звертаючи особливу увагу на те, що вона не може змішуватися з іншими фонемами у позиції нейтралізації. Зміни у звуковому вияві слова або морфемі інтерпретуються або як алофонічні (пор. алофони [a] і [ä] фонем /a/ в словах *сад* — *сядь*), або ж як чергування фонем, наприклад, /z/ : /x/ у випадку *ніготь* — *нігті*.

Ідеї ЛФШ використовуються у поглибленому дослідженні фонетики і фонології спонтанного мовлення, в якому відсутні умови для реалізації «ідеального фонетичного обличчя слова», у вивченні інтонаційних засобів мови, а також в аналізі лінгвістичної сутності різних патологічних порушень у мовленні людей.

Один з визначальних фонологічних принципів ЛФШ полягає в тому, що кожна фонема має тільки свій набір алофонів, які не можуть перетинатися з алофонами інших фонем. Згідно з цією теорією, у рос. слові *гусь* (пор. словосполучення *гусь пришел*) [c'] виступає алофоном фонем /c'/, а у випадку *гусь зашел* звук [з'] — представник фонем /z'/.

Опис фонологічної системи української мови у підручнику здійснено за принципами ЛФШ, але це не виключає можливості інтерпретувати її також і на інших засадах, зокрема МФШ.

§ 5. Різновиди алофонів фонем

Фонемі як мінімальні мовні одиниці не поділяються на дрібніші компоненти, розрізнявані у певній лінійній послідовності. Водночас кожна фонема — це сукупність ряду ознак, що співіснують у ній одночасно і нерозривно. Ознаки фонем, які не залежать від різних додаткових умов і є достатніми для визначення її в сильній позиції, називаються самостійними, незмінними, або *диференційними*. Ті ж ознаки, що залежать від різних умов, називаються *несамостійними, змінними, або недиференційними*. Для ідентифікації фонемі необхідно визначити набір властивих їй диференційних ознак.

Конкретна реалізація фонемі у мовленні називається *відтінком*, або *алофоном* (від грец. *άλλος* — інший, *φωνή* — звук), фонемі.

Алофони з'являються внаслідок різних причин, які, однак, підлягають відповідним закономірностям. Так, розрізняють позиційні і комбінаторні алофони. *Позиційними* називаються алофони, зумовлювані певним фіксованим місцем фонемі у слові —

початком, кінцем, серединою, перебуванням/неперебуванням під наголосом. Так, в українській мові фонема /e/ в ненаголошеній позиції реалізується у звукові, наближеному до [u], фонема ж /u/ в такій позиції функціонує як алофон, наближений до [e].

Алофони, зумовлені характером сусідніх фонем, називаються комбінаторними. Наприклад, у слові *сон* звук [c] перед наступним [o] стає огубленим, а в слові *нам* [a] між носовими приголосними теж набуває носового відтінку.

Кожна фонема може виступати в певних, властивих їй фонетичних позиціях. Сукупність позицій, у яких можлива відповідна фонема, називається дистрибуцією (англ. *distribution* — розподіл). Так, для фонем /y/ під наголосом можливі такі її типові позиції: ізольована (прийменник *у*), між твердими приголосними (*тут*), після м'якого приголосного перед твердим (*всюди*), після твердого приголосного перед м'яким (*будь*), між м'якими приголосними (*люлька*), абсолютний початок слова перед твердим та м'яким приголосним (*Умань, уряд*), абсолютний кінець слова після твердого й м'якого приголосного (*козу, мелю*).

Позиційні й комбінаторні алофони відзначаються великою стійкістю і регулярністю, вони характерні для звукової системи кожної мови зокрема, і тому їх вивчення становить інтерес для фонетики як науки. Вплив фонетичної позиції на вимову тієї чи тієї фонем не однаковий не лише в окремих мовах, а й у діалектах тієї ж самої мови.

Алофони можуть бути в більшій і меншій залежності від фонетичного середовища. Найсамостійніший, незалежний алофон фонем вважається її основним алофоном, який ми звичайно й називаємо, представляючи фонему в цілому.

У фонетиці є ще поняття «інваріант», яке часом неправомірно ототожнюють з основним алофоном (варіантом). Основний алофон — це один з ряду комбінаторних і позиційних алофонів даної фонем, тобто це конкретне поняття. Інваріант — абстрактне поняття, що означає матеріальне узагальнення суттєвих для фонем ознак. Наприклад, інваріантом фонем /d/ є така одиниця, яка є приголосною, шумною, дзвінкою, зімкненою, твердою, носовою.

Слід враховувати, що кількість алофонів у різних фонем неоднакова, так само як неоднаковий і їх діапазон: фонема може функціонувати як ряд дуже близьких звуків — і досить далеких з артикуляційно-акустичного боку. Проте діапазон алофонів фонем усе ж має певні межі.

Крім зазначених вище алофонів фонем у мовленні виявляються і так звані факультативні варіанти фонем, значення яких у фонетиці не можна недооцінювати. Йдеться про випадки закономірної варіативності алофонів деяких фонем, що вини-

кають у результаті різних причин: наявності різних стилів вимови, впливу діалектного оточення тощо. При цьому кілька алофонів тієї самої фонемі можуть виступати цілком паралельно, наприклад [mebé] й [me^ubé].

Факультативні варіанти закономірні для кожної мови. Вони не вважаються відхиленням від норми, закріплені мовною традицією певного колективу і мовцями звичайно не помічаються й не усвідомлюються.

У мовленні є також видозміни фонем, зумовлені індивідуальними вимовними особливостями мовців. Так, фонему /a/ різні особи вимовляють неоднаково: з різною висотою і різною тривалістю, різним тембром, проте всі ці відтінки (якщо вони не виходять за певні межі) не привертають нашої уваги й не вивчаються у фонетиці як такі, що не мають відношення до смислової сторони мови й не характерні для вимовної норми її.

Можна зробити висновок, що, вивчаючи фонетичну систему мови, треба знати не тільки склад її фонем, а й, що особливо важливо, всі ті алофони, в яких ці фонемі виступають у мовленні. Цей факт дуже важливо усвідомити, тому що гарну вимову забезпечує не здатність артикулювати окремі ізольовані звуки, а лише дотримання правил і закономірностей їх сполучуваності в живому мовленні.

§ 6. Принципи виділення фонем

Встановлення фонематичності чи нефонематичності звука здійснюється на основі його протиставлення (тобто можливості використання для диференціації морфем і слів) — обов'язково в сильній позиції. В українській мові сильною позицією для голосних є позиція під наголосом на початку слова або між твердими приголосними, для приголосних — позиція кінця слова або перед голосним заднього ряду.

Найпоширенішим методом встановлення фонемного протиставлення звуків є метод квазіомонімів (несправжніх омонімів), або мінімальних пар, тобто слів з різним значенням, що відрізняються тільки за одним звуком. Звуки, за якими один квазіомонім протиставляється іншому, і є різними фонемами. Наприклад, звуки [m], [ð], [c], [z] — різні фонемі, тому що вони розрізняють слова *там* — *дам*, *казка* — *каска*, а звуки [e] та [e^u] належать до тієї самої фонемі /e/, тому що вони не розрізняють слова (пор.: [село] — [се^uло] тощо). Однак квазіомоніми не є найраціональнішим засобом встановлення фонематичності звуків. Це стосується, зокрема, дифтонгів, африкат, подовжених звуків. Крім того, квазіомонімія може не охоплювати всіх пар фонем. Тоді єдиним критерієм виділення фонем виступає протиставлення їх у складі різних значущих одиниць у тотожних або подібних фонетичних

умовах. Наприклад, звуки [джэ] і [жэ], [т] і [т'] є самостійними фонемами, тому що вони виступають в однакових фонетичних позиціях у таких словах, як *джерело* — *жерло*, *там* — *тямити* й под.

Фонема — це одиниця системи фонетичних протиставлень. Кожна фонема саме тому й може розрізнити слова і їх форми, що їй властива сума певних артикуляційно-акустичних ознак: ряд, підняття, лабіалізація, твердість/м'якість, глухість/дзвінкість, місце й спосіб творення тощо. Цими ознаками одна фонема відрізняється від іншої, тобто протиставляється їй. Розрізнення фонем визначається різним набором цих диференційних ознак. Так, для фонем /с/ диференційними ознаками є глухість, передньоязиковість, щілинність, твердість. Це означає, що всі звуки, які є представниками цієї фонемі, мають згадані ознаки. Досить змінитися одній з них, як фонема перестане існувати як така і перейде в іншу. Наприклад, якщо при збереженні інших ознак фонема /с/ змінить глухість на дзвінкість, утвориться /з/; якщо ж замість передньоязиковості з'явиться задньоязиковість, виникає фонема /х/, замість щілинності — зімкненість, буде фонема /м/ тощо.

Отже, виходячи з розуміння фонемі як одиниці протиставлень, кожен фонему можна розглядати як сукупність диференційних ознак. На основі зміни диференційних ознак у мові весь час здійснюється протиставлення фонем і їх груп.

Фонемі кожної мови, у тому числі й української, слід розглядати в системному взаємозв'язку, в усіх властивих їм фонетичних позиціях, у всій різноманітності виявів.

Максимальним протиставленням у звуковій системі української мови характеризуються голосні й приголосні, а саме:

Голосні: /а/, /о/, /у/, /е/, /у/, /і/.

Приголосні: /б/, /м/, /л/, /в/, /ф/, /д/, /д'/, /м/, /м'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /дж/, /дж'/, /л/, /л'/, /р/, /р'/, /н/, /н'/, /ж/, /ч/, /ш/, /дж/, /л/, /р/, /к/, /х/, /з/.

У фонетичній системі української мови функціонують 6 голосних і 32 приголосних фонемі.

§ 7. Транскрипція

Засоби орфографії не повністю передають вимову окремих звуків. Більше того, не кожен звук має відповідник у вигляді окремої графемі.

Для фіксування реального звукового складу слів використовують спеціальну систему знаків, основний принцип якої полягає в тому, що кожному звукові відповідає тільки за ним закріплений графічний знак.

Система літер і додаткових позначок, що служать для відтворення звукової системи мови, називається фонетичним алфавітом.

Запис усного мовлення засобами фонетичного алфавіту на основі звукового принципу називається фонетичною транскрипцією (лат. *transcriptio*, від *transcribo* — переписування).

Нерідко у фонетичних транскрипціях використовують латинський алфавіт із системою додаткових знаків, проте існують і фонетичні транскрипції на базі алфавітів окремих мов або кількох мов. В українському мовознавстві прийнято користуватися фонетичною транскрипцією на основі українського алфавіту, крім літер **я, ю, є, ї**, які можуть позначати два звуки, і **щ**, яка завжди передає на письмі два приголосних, а також **ь**, якому в усному мовленні не відповідає жодний звук. Крім звичайних літер використовують також додаткові літери і спеціальні надрядкові та підрядкові діакритичні (від грец. *διακριτικός* — розрізнявальний) знаки.

Звуки, що мають у вимові відтінок іншого звука, позначаються відповідною літерою алфавіту і справа вгорі — літерою того звука, до якого наближений цей звук, наприклад: [e^u] — [e] з наближенням до [u]; [o^y] — [o] з наближенням до [y]: [вe^uслóб], [тo^yму].

Нескладові звуки позначаються відповідною літерою з маленькою дужечкою над або під нею, наприклад: [j̣], [i̇] або [ỵ], [i̇]: [бу^{а́}у̣], [краї̇].

Дифтонги і злиті звуки (африкати) позначаються двома з'єднаними дужкою літерами, що відповідають частинам складних звуків: [a^u], [d^ж], [d^з]. Для позначення африкат [d^ж], [d^з] існують також спеціальні лігатури — [d^ж] і [g].

Губно-зубний [ɸ] передається звичайною літерою українського алфавіту, а губно-губний — латинською літерою [w]; щілинний звук [z] — літерою *z*, а зімкнений [r] — *r*. Звук [i̇] — літерою *j*.

Діакритичні знаки вказують на такі особливості звуків:

['] після літери вгорі — м'якість приголосного: [c'ad'], [l'yl'ka];

[˘] після літери вгорі — напівм'яка вимова приголосного: [já[˘]ip], [mí[˘]x'í];

[·] перед знаками голосних — і-подібний призвук після м'яких приголосних: [c'·ydu̇];

[·] після знаків голосних — і-подібний призвук перед м'яким приголосним: [бу·ḋ'];

[̣] над знаками голосних — і-подібний призвук на початку і в кінці голосних між м'якими приголосними: [l'̣j̇m'];

[:] після літери або [̣] над літерою — подовження звука: [a:] або [ā], [d':] або [ḋ']: [m'í^{d'}:y] або [m'í^{ḋ}:y];

[^] над літерою — закрита вимова звука: [tób' í];

[_] під літерою — часткове оглушення сонорних або дзвінких приголосних: [м̣сті́ві̇], [сe^uмeстр], [бe^uзпéка];

[°] під літерою або над нею — складотворчий характер приголосного: [дубл'°], [кадр̇°];

[°] після літери вгорі — лабіалізація: [с°ум];

[˘] над голосним — головний наголос: [хатіна].

Наголос може позначатися також вертикальним штрихом [˘] перед наголошеним складом: [са́док];

[˘] над голосним — побічний наголос: [с'і́л'с'когосподáрс'кії];

[˘] перед наголошеним складом — наголос акцентної групи: [ноп'ід'л'ісом];

[˘] перед наголошеним складом — синтагматичний наголос: [сónце" | не"чé не"стéрпно];

[˘] над наголошеним складом — логічний наголос: [вйслу́хаї́ мо́ю́ думку́];

[|] звичайна пауза: [ре"вé та стóгне" | д'н'іпр ши"рóкії];

[||] тривала пауза: [на зéмл'у з'л'і́зла н'іч||].

Розрізняють деталізовану і спрощену фонетичну транскрипцію.

Запис живого мовлення з метою передачі тільки фонемного складу слів без відтінків, зумовлених різними фонетичними умовами, називається фонематичною транскрипцією: /гребу́л, /тому́л, /с'áдул.

Фонематична транскрипція вельми близька до орфографічного запису. В ній використовується значно менша кількість додаткових знаків.

Обидва різновиди транскрипції мають велике значення, але використовуються з різною метою. Для порівняння наведемо текст, записаний орфографічним письмом, фонетичною і фонематичною транскрипцією.

Орфографічний запис:

Соловей крилом в кущах заб'ється,
і, коли покличу я його,
перелле він пісню в моє серце
з дзьобика солодкого свого

(В. Сосюра).

Фонетична транскрипція:

[с°ол°овé·і́ крил°ом ỳ к°ушчáх забј·é·ц'·: а|
і к°олі́ н°окліч°у·ј· а ј°·ог°ól
не"ре"л'·:·é в'ін н'іс'н°·у ỳм°·о·ј·é сéрце"l
з'дз'°·óби"ка с°ол°одк°ог°о св°ог°ол|l]

Фонематична транскрипція:

/соловéј крилóm вкушчáх забјéц'ц'á |
іколі́ поклічу ја јогó |
перел'л'é він піс'н'у вмојé сéрце |
з'дз'óбика солóдкого свогó|

СИСТЕМА ФОНЕМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

ГОЛОСНІ І ПРИГОЛОСНІ

Найвизначнішою функціональною ознакою, яка може бути покладена в основу розрізнення голосних і приголосних, є їх складотворча функція. З цього погляду голосні визначаються як складотворчі звуки, а приголосні входять до складу разом з голосними, тобто перебувають при них. Така роль приголосних відображена в їх назві — приголосний, тобто звук, що вживається при голосних.

Голосні відрізняються від приголосних також рядом артикуляційних особливостей. При артикуляції голосних голосовий канал максимально відкритий, у ньому відсутні значні контакти (фокуси утворення), здатні бути джерелом шуму. Натомість приголосні артикуються за умов повного або часткового звуження ротової порожнини, через яку проходить видихуваний струмінь повітря і утворює характерні для приголосних шуми.

Однією з основних акустичних ознак поділу звуків на голосні й приголосні є характеристика джерела звука. Якщо в основі голосних лежить голосове джерело (тобто музичний тон), то в основі приголосних — одночасно голосове й шумове або тільки шумове.

§ 8. Фонологічні особливості голосних

Голосні звуки акустично найбільш виразні й диференційовані під наголосом, у зв'язку з чим склад голосних фонем визначається насамперед у наголошеній позиції, яка є для них сильною. Найбільш незалежним є вживання голосних у ролі окремих слів і на абсолютному початку слова.

На початку слів голосні виступають порівняно рідко, проте ряд квазіомонімів переконливо доводить наявність в українській мові п'яти голосних фонем: /a/, /o/, /y/, /e/, /i/. Пор.: *Аля* — *Оля* — *Уля*; *ера* — *Іра* — *ара* (від *ар*); *ос* — *ус* — *ес*; *ар* — *ер* (літера); *Елла* — *Алла*. Фонематичність голосного [u] не доводиться початковою позицією у словах.

У середині слова голосні можуть виступати в однакових або подібних позиціях після твердих і м'яких приголосних. Після твердих приголосних виступають голосні [a], [o], [y], [e], [i]: *раб*, *робот*, *зруб*, *треба*, *рибка*. При заміні одного голосного іншим утворюється нове слово (пор.: *там* — *том* — *тем* — *тим*).

Після м'яких приголосних також виступають п'ять голосних, але в дещо іншому складі — [a], [o], [y], [e], [i]: [пол'бти], [л'утиї], [л':e"тє], [пол'іт]. Пор. також приклади значенневого протиставлення: [м'ужн'а], [м'ужн'о], [м'ужн'у], [м'ужн'є"], [м'ужн'і].

Як видно з наведених прикладів, після твердих і м'яких приголосних можуть виступати й виконувати смислорозрізнявальну функцію чотири голосні: [a], [o], [y], [e].

Отже, безсумнівними є голосні фонем української мови /a/, /o/, /y/, /e/, що виступають у різних позиціях, а також фонема /i/, яка в літературній мові виступає, як правило, після м'яких приголосних, на початку слова і може бути засобом вираження окремого слова.

Певні труднощі становить розв'язання питання про фонемний статус звука [u], характеризованого окремими дослідниками як алофон фонем /ii/. Звуки [u] та [i] протиставляються чотирьом іншим фонемам і виступають щодо них як фонем. Однак, на відміну від них, [u] та [i] протиставляються між собою не самостійно, а лише з одночасним протиставленням попереднього твердого (при [u]) і м'якого (при [i]) приголосного. Отже, природно виникає думка, що [u] та [i] є алофонами однієї фонем, що залежать від комбінаторних умов: [u] з'являється після твердого приголосного, а [i] — після м'якого. Крім того, [u] дещо обмежений у своєму функціонуванні порівняно з [i]. Так, [u] в українській літературній мові не вживається на початку слів (крім деяких діалектів, наприклад *инший*), а також як самостійне слово.

Для кваліфікації [u] та [i] як окремих фонем існують необхідні підстави.

У живому мовленні на початку слова на місці орфографічного і може звучати не тільки [i], а й [u]. Пор.: *інший* — *инший*, *індик* — *индик*, *ірій* — *ирій*, *іноді* — *иноді*, *іржа* — *иржа* та ін. Можна навести також унікальний випадок вияву смислорозрізнявальної функції [u] та [i] на початку слова, наприклад: *ікати*, *ікання* — *ікати*, *ікання*.

Якщо визнати, що слова типу *кинь* — *кінь*, *вил* — *віл*, *дим* — *дім*, *білити* — *біліти*, *носіть* — *носіть* розрізняються приголосними фонемами, а не голосними /u/, /i/, то ці приголосні повинні виявляти свою фонематичність не лише перед [i], [u], а й перед іншими голосними, наприклад перед [a], [y] та в кінці слова. Однак не можна цього твердити щодо /t/, /k/, /x/, /z/, /ʒ/, /tʃ/, /u/, /b/, /n/, /v/, /m/, /f/, які виступають як напівпом'якшені лише перед /i/. Ці напівпом'якшені приголосні є алофонами відповідних твердих фонем, а не самостійними фонемами. Отже, слова типу *кинь* — *кінь*, *вил* — *віл*, *гир* — *гір* розрізняються не приголосними фонемами, а голосними /u/ — /i/. Цього досить, щоб визнати фонематичність /u/ — /i/ і в усіх інших випадках (типу *дим* — *дім*), але з одночасним протиставленням і попередніх приголосних фонем.

У відмінкових формах іменників зберігається твердість кінцевих приголосних основи, крім позиції перед закінченням -і, де обов'язкове пом'якшення попереднього приголосного, наприклад: *стіл* — *стола* — *столу* — *столом* — *на столі*.

Можна вимовити [d'ім] і [dім] (з непом'якшеним [d], і значення слова не зміниться. Отже, тут твердість-м'якість не має диференціюючого значення. Проте варто лише, зберігаючи тверду вимову [d], змінити голосний [i] на [u], як значення слова зовсім зміниться, тобто утвориться нове слово. Пор.: [d'ім] — [dім]. Це свідчить про те, що голосні [i], [u] самостійно виконують смисло-розрізнявальну функцію.

Про фонематичну самостійність /u/ та /i/ свідчать і так звані морфологізовані чергування їх у дієслівних видових формах типу *сидіти* — *сісти* та утворення перехідних-неперехідних дієслів, що відрізняються суфіксами -і, -и: *біліти* — *білити*, *синіти* — *синити* незалежно від твердості-м'якості кінцевого приголосного кореня. Пор.: *білий* — *синій*.

У вимові українських слів [u] та [i] ніколи не змішуються, особливо тоді, коли попередні приголосні за твердістю-м'якістю не протиставляються (губні, шиплячі, задньоязикові).

Наведені аргументи незаперечно доводять, що /i/ та /u/ є самостійними фонемами української літературної мови.

Частота вживання шести голосних української мови неоднакова. Найбільшу частоту на 1000 фонемовживань має фонема /a/ (86,92). За нею йдуть інші в порядку зменшення частоти: /o/ (78,53), /i/ (53,16), /u/ (50,98), /e/ (46,12), /y/ (36,84). Загалом у фонологічній системі голосні становлять 15,8 %, а в мовленні — 41,8 %¹.

§ 9. Артикуляційно-акустичні умови творення голосних

Найактивнішим органом мовлення в ротовій порожнині є язик, якому й належить визначальна роль у творенні голосних. Завдяки тому, що язик легко рухається в горизонтальному й вертикальному напрямках, змінюються форма й розмір резонатора, від чого залежить якість того чи того голосного.

Місце артикуляції голосних визначається позицією спинки язика в горизонтальному напрямі щодо піднебіння. Якщо за вимови звука язик більше чи менше піднімається до твердого піднебіння, лишаючи порівняно невеликий прохід для видихуваного повітря, а в задній частині ротової порожнини виникає великий простір, що служить резонатором, — утворюються голосні переднього ряду ([i], [u], [e]).

Якщо ж при вимові звука основна маса язика зосереджена в його задній частині й піднімається до заднього піднебіння, утво-

¹ *Перебийніс В. С.* Частотність і сполучуваність фонем сучасної української мови // Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 296, 299, 323.

рюються голосні заднього ряду ([a], [o], [y]). При цьому в задній частині ротової порожнини залишається тільки невеликий прохід, а великий резонатор утворюється в передній частині.

Середнє положення між голосними переднього і заднього ряду займають голосні середнього ряду.

Ступінь підняття язика залежить від того, як спинка язика піднімається до піднебіння. Вона може бути максимально піднята до піднебіння, залишаючи невеликий прохід для видихуваного струменя повітря, може бути піднята менше і, нарешті, може підніматися незначною мірою або й не підніматися зовсім. Залежно від цього в українській мові розрізняють голосні високого ([i], [y]), високо-середнього ([u]), середнього ([e], [o]) і низького ([a]) підняття.

Руки язика по вертикалі звичайно пов'язані з рухами щелепи: при опусканні щелепи опускається разом з під'язиковою кісткою спинка язика; при підніманні щелепи піднімається і спинка язика. Отже, відкритість і закритість голосних завжди пов'язані із взаємодією цих двох активних органів.

За ступенем відкритості ротової порожнини голосні поділяються на широкі й вузькі, або відкриті й закриті. До широких (відкритих) належать голосні низького й середнього підняття, до вузьких (закритих) — голосні високо-середнього та високого підняття.

У межах чотирьох ступенів підняття кожен голосний також може утворюватися при більш або менш відкритій ротовій порожнині. Тому розрізняють, наприклад, [o] закритий і відкритий, [e] закритий і відкритий, так само й інші голосні.

Розрізняють також голосні напружені й ненапружені. Так, в українській мові більш напружені всі наголошені голосні і менш напружені — ненаголошені. Закриті голосні ([i], [y], [u]) — більш напружені, відкриті ([a], [o], [e]) — менш напружені.

Губи легко змінюють форму й розмір вихідного отвору в ротовій порожнині, а також подовжують або скорочують резонуючу ротову порожнину. Залежно від їх участі в артикуляції голосні поділяються на неогублені, або нелабіалізовані, і огублені, або лабіалізовані. До лабіалізованих належать [o], [y], до нелабіалізованих — [a], [e], [u], [i].

Якщо у творенні звука беруть участь лише порожнини рота й глотки, то утворюються ротові (або неносові, неназалізовані) голосні. При цьому м'яке піднебіння підняте вгору й закриває вхід у носову порожнину. Однак за вимови голосного воно може бути й вільно опущене. У такому разі частина повітряного струменя виходить через носову порожнину й утворює носовий призвук. Так утворюються носові (або назалізовані) голосні. В українській мові носових голосних немає.

АРТИКУЛЯЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОЛОСНИХ ФОНЕМ

§ 10. Голосні заднього ряду

Г о л о с н и й [a]. Голосний [a] як основний алофон фонемі /a/ найбільш відкритий з усіх голосних. Ротова порожнина під час його вимови розкрита найширше. Голосний вимовляється при найнижчому піднятті язика, тіло якого відтягнене назад — до стінки глотки. Спинка язика в задній частині мінімально піднята вгору.

Губи в артикуляції [a] активної участі не беруть. М'яке піднебіння утворює зімкнення з задньою стінкою глотки й тим самим закриває прохід, що веде в носову порожнину. Отже, [a] — нелабіалізований голосний заднього ряду, низького підняття.

Г о л о с н и й [o]. За вимови [o] як основного алофона фонемі /o/ ротова порожнина відкрита менше порівняно з [a], але більше, ніж при [y]. Через це голосний [o] вважається звуком більш закритого типу порівняно з [a]. Задня частина спинки язика відсунена назад. Язик займає трохи вище положення, ніж при вимовлянні [a]. Губи під час вимовляння [o] витягнені наперед, між ними утворюється округлий отвір. До ротового резонатора додатково приєднується резонатор, утворюваний між губами й зубами внаслідок лабіалізації, при цьому одночасно знижується тональність звучання. М'яке піднебіння за вимови [o] закриває вхід у носову порожнину. Отже, [o] — лабіалізований голосний заднього ряду середнього підняття.

Г о л о с н и й [y]. Під час вимови голосного [y] як основного алофона фонемі /y/ ротова порожнина відкрита менше, ніж за вимови всіх голосних заднього ряду. Положення язика дуже високе. Язик спрямований угору до м'якого або навіть до задньої частини твердого піднебіння. Положення точки найвишого підняття язикової спинки передніше, ніж при [o]. З усіх голосних заднього ряду [y] найбільше просунений наперед. Губи під час артикуляції [y] дуже витягаються вперед. М'яке піднебіння піднімається вгору і закриває прохід у носову порожнину. Отже, [y] — дуже лабіалізований голосний заднього ряду, високого підняття.

§ 11. Голосні переднього ряду

Г о л о с н и й [e]. Голосний [e] — основний алофон фонемі /e/ — дуже відкритий. Під час його творення ротова порожнина відкрита більше, ніж при творенні всіх інших голосних переднього ряду. Спинка язика основною своєю масою просунена вперед, ближче до середньої частини твердого піднебіння. Положення язи-

ка під час вимови загалом середнє, але значно нижче, ніж за вимови інших голосних переднього ряду. Отже, [e] — звук переднього ряду, що твориться на межі з середнім рядом, середнього, але дуже зниженого підняття.

Г о л о с н и й [u]. Ротова порожнина під час вимови голосного [u] як основного алофона фонемі /u/ більш закрита, ніж за вимови [e]. Передня частина спинки язика опукла й основною своєю масою просунена вперед. Ступінь просунення вперед середній порівняно з вимовою [e] та [i]. Положення язика вище, ніж при вимові [e], але нижче, ніж при вимові [i]. Є всі підстави вважати [u] нелабіалізованим голосним переднього ряду, високо-середнього підняття.

Г о л о с н и й [ɪ]. Під час вимови [ɪ] як основного алофона фонемі /i/ ротова порожнина розкрита найменше. Це свідчить про те, що [ɪ] належить до найбільш закритих голосних переднього ряду. Вся маса язика (передня й середня частини) посувається вперед, до передньої частини піднебіння або до верхніх зубів і альвеол. Язик набуває виразно опуклої форми. Ступінь підняття спинки язика до твердого піднебіння при творенні [ɪ] найвищий порівняно з усіма іншими голосними переднього ряду. Губи, утворюючи вузьку щілину, розтягнені на боки значно більше, ніж при артикуляції [u] та [e]. М'яке піднебіння закриває вхід у носову порожнину. Отже, [ɪ] — нелабіалізований голосний переднього ряду, високого підняття.

Таким чином, основні алофони голосних української мови розрізняються (протиставляються) за трьома ознаками. За місцем творення вони поділяються на дві групи: голосні переднього ряду [i], [u], [e] й голосні заднього ряду [a], [o], [y]. За ступенем підняття голосні поділяються на чотири групи: голосні низького ([a]), середнього ([e], [o]), високо-середнього ([u]) та високого ([y], [i]) підняття. За участю губ розрізняють голосні двох типів: нелабіалізовані ([a], [e], [u], [ɪ]) та лабіалізовані ([o], [y]). Цей поділ голосних можна подати схематично у вигляді неправильної трапеції, поділеної на частини, що показують ряд і ступені підняття. Лабіалізовані голосні взято в квадратні дужки. Форма неправильної трапеції певною мірою моделює будову ротової порожнини, а розміщення голосних у частинах трапеції — точки найвищого підняття спинки язика щодо піднебіння за вимови того чи того голосного.

		Ряди		
		передній	середній	задній
Підняття	високе	i		[y]
	високо-середнє	и		
	середнє	e		[o]
	низьке			a

ПРИГОЛОСНІ

§ 12. Фонологічні особливості приголосних

В українській мові сильною позицією для приголосних фонем є позиція їх перед будь-яким голосним заднього ряду або в кінці слова. У цій позиції розрізняють слова та їх форми, тобто протиставляються такі 32 приголосні фонемі української мови: /б/, /н/, /м/, /в/, /ф/, /д/, /д'/, /т/, /т'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /г/, /г'/, /ж/, /ч/, /ш/, /дс/, /л/, /л'/, /лн/, /лн'/, /р/, /р'/, /ј/, /т/, /к/, /х/, /з/.

Виділення більшості фонем не викликає сумнівів. Вони протиставляються за диференційними ознаками в однакових або подібних фонетичних умовах. Це стосується передусім твердих губних приголосних /б/, /н/, /м/, /в/, /ф/. На підтвердження їх фонематичності можна навести ряд прикладів: *був* — *дув*; *пуг* — *тут* — *кут*; *бав* — *мав*; *фон* — *сон*.

Легко доводиться фонематичність твердих передньоязикових /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /л/, /лн/, /р/, /жс/, /ч/, /ш/, наприклад: *дим* — *тим* — *зим* — *цим* — *ним* — *Рим* — *чим*; *зон* — *сон*; *линва* — *ринва*; *жити* — *шити*; *лак* — *рак*; *шар* — *чар*; *цап* — *цап*; *шум* — *сум*; *нити* — *рити* — *лити*.

Складнішою виявляється фонематична природа /г/, оскільки відсутні необхідні протиставлення. Цей звук уживається в невеликій кількості слів переважно звуконаслідувального характеру. У розмовній мові, особливо просторіччі, в деяких із них можлива ненормативна заміна /г/ на /з/ без зміни значення слова: *дзвенть* — *звенть*, *кукурудза* — *кукуруза*. Це могло б стати підставою для заперечення фонематичності /г/ в українській мові і для трактування звука [г] як факультативного алофона фонемі /з/. Проте існують випадки, коли заміна [г] на інші звуки зовсім руйнує слово, наприклад: *дзига* — *зига*; *дзень* — *зень*. Це дає підстави вважати /г/ самостійною фонемою.

Потребує доведення і фонематичність /дс/, хоча тут є більше переконливих протиставлень на матеріалі як власне українських, так і запозичених слів: *воджу* — *вожу*, *каджу* — *кажу*, *бриджи* — *брижі*. Водночас і тут є чимало випадків, коли замість [дс] в просторіччі вживається [ж] без зміни значення: *ходжу* — *хожу*, *броджу* — *брожу*. Виконання смислорозрізнавальної функції є підставою для визнання фонематичності /дс/.

Численні протиставлення засвідчують фонематичність приголосних /к/, /х/ і /г/: *каті* — *хаті* — *гаті*; *хору* — *кору* — *гору*; *мухи* — *муки* та ін.

Приголосна /т/ виступає в порівняно невеликій кількості українських запозичених, а також звуконаслідувальних слів: *тланок*, *тлрату*, *тлудзик*, *тлотлотати*, *тлєрлїтїа*, *тлєдзь* тощо. Протистав-

лення /г/ іншим фонемам обмежене, проте можливе, зокрема за місцем творення (*лрати* — *драти* — *брати*), за глухістю-дзвінкістю (*гава* — *кава*, *гуля* — *куля*), за способом творення (*грати* — *грати*, *гуля* — *гуля*, *гніт* — *гніт*).

М'які /d'/, /m'/, /z'/, /c'/, /u'/, /g'/, /l'/, /n'/, /p'/ є самостійними фонемами. Фонематичності більшості з них (крім /u'/ і /g'/) доводиться численними протиставленнями в квазіомімах — у кінці слова чи складу або перед голосними заднього ряду: *лад* — *ладь*, *рад* — *радь*; *там* — *тям*; *брат* — *брать*; *кута* — *кутя*; *лаз* — *лазь*; *рос* — *Рось*, *рис* — *рись*; *лук* — *люк*, *булка* — *булька*; *на кону* — *коню*, *ден* — *день*; *раба* — *ряба*; *гору* — *горю*.

Приголосні /u/ — /u'/ і /g/ — /g'/ не мають безпосередніх протиставлень, однак м'які /u'/, /g'/ слід вважати самостійними фонемами. Фонема /u'/ функціонує перед голосними заднього ряду та в кінці складу після голосних: *ця*, *цього*, *цьому*, *цю*, *молодиця*, *водиця*, *паляниця*, *криця*, *косиця*, *білолиця*, *киця*, *бабця*, *вулиця*; *горобець*, *олівець*, *камінець*, *міць*, *засць*. Якщо замінити м'яку /u'/ на тверду /u/, то в багатьох випадках відповідні звукові комплекси втрачають статус слів, наприклад: /u'a/ — /uа/; /миц'/ — /миц/; /u'ogol/ — /цогol/; /киц'a/ — /кицa/; /u'om/ — /цom/.

У незначній кількості слів уживається фонема /g'/, причому протиставлення м'якої /g'/ твердій /g/, виражене ще слабше. Пор.: /g'urkit/ — /gurkit/, /g'av/ — /gav/, /g'ob/ — /gob/. Якщо /u'/ у кінці слова вживається досить часто (*кінець*, *олівець*, *горобець*, *стілець*), то /g'/ — лише в одному слові — /гeг'/. З іншого боку, не можна вважати /g'/ алофоном фонему /g/, бо /g'/ і /g/ не залежать ні від позиційних, ні від комбінаторних умов, у жодному випадку їх не можна взаємно замінювати один одним без спотворення фонетичної форми слова. Тому /g'/, як і /g/, є самостійною фонемою, але надзвичайно обмеженого вживання.

Українській мові властиві напівпом'якшені приголосні [b'], [n'], [v'], [m'], [f']; [ж'], [ч'], [ш'], [дж']; [r'], [к'], [x'], [z'], які найчастіше виступають перед голосним [i], що дає підставу вважати їх комбінаторними алофонами відповідних твердих приголосних. Проте ситуація значно ускладнюється тим, що майже всі ці приголосні (а потенційно всі) можуть виступати також перед голосними заднього ряду, передусім у запозичених словах, наприклад: *бюст*, *пюре*, *реву*, *мюзик-хол*, *фюзеляж*, *Чюрльоніс*, *гяур*, *кювет*, *Кяхта*, а також в українських: *тьмянний*, *дзвякати*, *мертвяк*, *морквяний*, *різьбяр* (хоч і *різьбар*), *цвях*, *свято*. Більше того, приголосний [v'] виконує навіть смислорозрізнавальну функцію в такій парі слів, як [сват] — [св'ат]. Напівпом'якшені приголосні в запозичених словах деякі дослідники схильні кваліфікувати як звичайне пристосування звукової системи української

мови до звукових систем інших мов. Однак в українській мові виявляються не будь-які пристосування, а лише такі, які не порушують звичайних системних відношень. Так, в українському вокалюмі відсутня диференційна ознака носовий-неносовий, тому в запозиченнях носовий ніколи не відтворюється, хоч вимовити його українцям не так складно. Протиставлення м'який-твердий при-таманне українській мові органічно, тому потенційно сприймається палаталізація будь-якого приголосного. Ігнорувати ні запозичення, ні українські маловживані слова не можна, оскільки всі вони є реальними фактами сучасної української літературної мови. Напівпалаталізовані тут виконують розпізнавальну й конститутивну, а часом і диференційну функцію. Усі вони єдино можливі в цих словах (пор.: *бюст* — *буст*, *пюре* — *пуре*, *реву* — *реву* тощо). Тому, зважаючи на їх унікальний характер на українському ґрунті або на іномовну привнесеність у запозичених словах, слід вважати відповідні одиниці фонемами периферійної підсистеми. Що ж до основної фонологічної системи української мови, то вони трактуються як алофони твердих фонем.

Подібно слід розцінювати й фонологічний статус напівпом'якшених [ж'], [ч'], [ш'], що можуть виступати не лише перед [i] (наприклад, *жінка*, *чільний*, *шість*; *ножі*, *уночі*, *комиші*), а й перед голосними заднього ряду [a], [y] в таких, наприклад, словах, як *збіжжя*, *Заволжя*, *ніччю*, *кличчя*, *тушишю*, *піддашшя*, *нехворощю*. Напівм'яка вимова шиплячих у цих словах є нормою сучасної української літературної мови, тому, враховуючи також їхнє місце в системі подовжених приголосних (пор.: *життя*, *колосся*, *зілля*), слід вважати окремими фонемами периферійної підсистеми.

Складним є також питання про фонологічну природу фонетичного подовження приголосних (твердих і пом'якшених). В українській мові є чотири типи подовжених приголосних, що утворилися: 1) внаслідок збігу двох однакових приголосних на межі морфем (*оббити*, *переддень*, *кінний*, *осінній*, *піднісся*, а також: *широченний*, *нездоланий*); 2) як результат історичної фонетичної зміни — прогресивної асиміляції (*знання*, *Полісся*, *Покуття*, *роздоріжжя*, *стаття*, *рілля*, *тінню*, *молоддю*. *Січчю*, *ллю*, *лєш*); 3) унаслідок регресивної асиміляції в живому мовленні (*зшиток* — [ш:]иток, *розширити* — ро[ш:]рити, *пасуться* — пасу[ц']а тощо); 4) у словах іншомовного походження (*манна*, *ванна*, *імміграція*).

В українському мовознавстві тривалий час панувала думка, що подовжені пом'якшені приголосні слід кваліфікувати як самостійні фонemi, які протиставляються неподовженим пом'якшеним. Той факт, що посередині фонетично довгого приголосного проходить морфологічна межа, є свідченням того, що ці приголосні з фонологічного боку є збігом двох однакових фонем.

Історично подовжені й пом'якшені звуки, хоч вони й не виступають на межі морфем, слід також вважати реалізацією двох пом'якшених фонем. Для цього є такі підстави: а) при складо-поділі ці подовжені приголосні розриваються; б) вони мають обмежену кількість протиставлень (пор.: *синю* — *синню*, *кутя* — *куття*).

Подовжені приголосні різної якості (тверді або пом'якшені), що виникають у сучасній українській мові внаслідок регресивної асиміляції при словотворенні й словозміні (наприклад *зшиток* — [ш:]*иток*, *розширити* — ро[ш:]*ирити*, *рознісиш* — *розні*[ш:]*и*, *вітчим* — ві[ч:]*им*, *пасуться* — *пасу*[ц:]*а* та ін.), з'являються переважно на межі морфем, тому з фонологічного боку їх слід кваліфікувати як збіг двох однакових фонем.

За аналогією до попередніх випадків фонетично подовжені приголосні в словах іншомовного походження слід розцінювати як реалізацію двох однакових фонем.

Важливою лінгвістичною характеристикою приголосних є принципи сполучуваності їх з іншими фонемами в мовному потоці, або дистрибуція. Українській мові властиві певні закономірності дистрибуції приголосних.

На початку слова перед голосною можуть виступати всі 32 приголосні фонemi, а в кінці слова після голосної — лише 30, не вживаються /r/ та /p'/.

Перед наступною голосною /u/ можуть виступати лише тверді приголосні, а перед /i/ — всі м'які, а також губні, шиплячі, задньоязикові й фарингальна як напівпом'якшені алофони.

Перед /e/ вживаються тверді приголосні, а також м'які /m'/, /n'/, /l'/, наприклад: *життєвий*, *насінневий*, *лється*.

Перед голосними заднього ряду у власне українських словах вживаються тверді й пом'якшені приголосні фонemi, не виступають у цій позиції напівпом'якшені алофони твердих, крім [v'] та [m'] у випадках типу *свято*, *цв'юхкати*, *тьм'яний*. У запозичених словах перед голосними заднього ряду можуть виступати як м'які приголосні, так і тверді та напівпом'якшені, наприклад: *миля*, *група*, *аннали*, *сума*; *попурі*, *юре*, *Гюго*, *гума*, *курорт*, *кювет* тощо.

Сполучуваність двох суміжних приголосних також регулюється суворими правилами. Найголовніші з них такі:

1. Глухі приголосні не можуть стояти перед наступною дзвінкою.

2. Дзвінкі шумні, крім /z/, можуть стояти перед наступною глухою, наприклад: *губка*, *книжка*, *рідко*, але: *вогко* > *вох/ко*.

3. Дві однакові приголосні фонemi не можуть поєднуватися з третьою, наприклад: *тонна* — *тритонка*, *манна* — *манка*, також *Ясси* — /jас'кий/ (*Ясський*).

4. Дві однакові фонемі неможливі в кінці слів, а також на початку (крім *ляти*, *ссати* та префіксальних типу *зсадити* > /*ссадити*/). Запозичені *біль*, *тонн* вимовляються як [bɪlʲ], [tɒn].

5. Зімкнена не посднується з наступною африкатою того самого місця творення: *підчистити* > | *пиччїстити* |; *над дзеркалом* > | *наддзеркалом* |; *вітчизна* > | *віччизна* |; *ворітця* > | *вор'іц'ц'а* |.

6. Не можуть стояти поряд свистяча й шипляча фонемі: *безшовний* > | *бежшовний* |.

§ 13. Артикуляційно-акустичні умови творення приголосних

Якість приголосних залежить від умов їх творення. За утворення приголосних видихуваний струмінь повітря (з участю або без участі голосу) натрапляє на своєму шляху на перепону, яка становить зближення або повне зімкнення активних і пасивних мовних органів. Унаслідок подолання відповідної перепони виникає характерний шум, що визначає якість того чи того приголосного. За утворення приголосних загальне напруження мовних органів відсутнє, воно зосереджене лише в ділянках, що є фокусом творення звука.

В українській мові приголосні класифікуються за такими ознаками: 1) за участю голосу й шуму в їх творенні; 2) за місцем творення (за активним і за пасивним мовним органом); 3) за способом творення; 4) за наявністю або відсутністю пом'якшення (палаталізації); 5) за наявністю або відсутністю носового забарвлення (назалізації).

Акустичні особливості приголосних звуків, як правило, залежать від артикуляційних умов їх творення.

За участю голосу й шуму приголосні поділяють на сонорні й шумні.

Сонорними (від лат. *sonōrus* — звучний, голосний) називаються приголосні, що складаються з голосу й шуму з перевагою голосу, наприклад: [p], [t], [n] тощо. Під час артикуляції сонорних мовні органи хоча й зближуються в основному таким самим способом, як і при творенні шумних приголосних, проте щільна у цьому разі виникає досить широка, і повітряний струмінь, проходячи крізь неї, не створює сильного шуму, властивого шумним приголосним.

Шумними називаються приголосні, що складаються з голосового тону (або голосу) й шуму з перевагою шуму або з одного тільки шуму, чітко локалізованого. До шумних в українській мові належать: [ɕ], [ɲ], [ʃ], [ʂ], [m], [z], [u] тощо.

Шумні, в свою чергу, поділяються на дзвінкі й глухі. Коли повітряний струмінь, утворивши голосовий тон, зустрічає в ротовій порожнині щільну або зімкнення, виникають дзвінкі приголосні. Коли ж повітря вільно проходить у надгортанні порожнині через достатньо розкриту голосову щільну й зустрічає в по-

рожнині рота або глотки вузьку щілину чи повне зімкнення, де утворюються специфічні для кожного приголосного шуми, виникають глухі приголосні.

Класифікація за місцем творення звука ґрунтується на дії активних і пасивних мовних органів при утворенні фокуса його артикуляції.

За участю активних мовних органів приголосні звуки поділяються передусім на губні, язикові і глоткові, або фарингальні (від грец. *φάρυγξ* — глотка, горло).

Губні приголосні творяться в результаті зближення або зімкнення активного органа — нижньої губи з верхньою губою або верхніми зубами.

Язикові приголосні залежно від того, яка частина язика торкається піднебіння, поділяються на передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові.

Фарингальні творяться в результаті зближення задньої стінки глотки з коренем язика.

За участю пасивних мовних органів губні приголосні поділяють на дві підгрупи: губно-губні (наприклад [б], [п]) та губно-зубні (наприклад [ф]). Передньоязикові приголосні за цією ознакою також поділяють на дві підгрупи: зубні (передня спинка язика і його кінчик зближуються з верхніми різцями, наприклад при [м], [н], [с]) та піднебінно-зубні, або альвеолярні (передній край язика зближується з альвеолами верхніх зубів, наприклад при [р], [ж], [ш]).

Класифікація приголосних за способом творення шуму враховує характер перепони, що утворюється між активними й пасивними мовними органами.

За способом творення шумні приголосні поділяють на зімкнені ротові й щілинні.

Шумні зімкнені називаються ротовими тому, що при їх творенні повітря не потрапляє до носової порожнини. Вони, в свою чергу, поділяються на зімкнені чисті й африкати (лат. *affricare* — притирати).

За вимови чистих зімкнених (наприклад [б], [м], [к]) між активним і пасивним мовним органом утворюється тісне зімкнення. Під тиском повітряного струменя зімкнення з тісно розривається, внаслідок чого виникає специфічний для відповідної артикуляції вибух. Чисті зімкнені називаються також проривними (вибуховими, моментальними, зімкнено-проривними).

Під час вимови африкат (наприклад [ц], [ч]) активний мовний орган, наближаючись до пасивного, спочатку утворює зімкнення, однак замість моментального прориву в африкат зімкнення поступово переходить у коротку щілину. Отже, африкати — це звуки складної артикуляції, першим компонентом якої є зімкнення, а другим — щілина. Африкати називають також зімкнено-щілинними

звуками. Однак відповідні звуки не можна розглядати як звичайну суму зімкненого і щільного. Це особливі злиті звуки. Для артикуляції африкат необхідні дві умови: обидва компоненти мають утворюватись одним і тим самим мовним органом; обидва компоненти мають бути або дзвінкими, або глухими.

Під час вимови щ і л и н н и х активний мовний орган, наближаючись до пасивного, утворює посередині вузьку щілину. Струмінь видихуваного повітря, проходячи крізь щілину, утворює специфічний для цих звуків шум. Шумні щілинні за місцем утворення щілини називаються ще серединними.

Сонорні приголосні за способом творення можуть бути зімкнені носові, щілинні і дрижачі.

Сонорні зімкнені називаються носовими тому, що під час їх вимови в ротовій порожнині утворюється тісне зімкнення, як у [ɓ] або [ɗ], і одночасно опускається м'яке піднебіння, лишаючи вільний прохід через носову порожнину. Так утворюються зімкнені носові [м], [н], [ɲ].

Сонорні щілинні різні за характером і місцем утворення щілини й поділяються на серединні і бокові.

За вимови серединних щілина утворюється між губами (при [ɸ]) або посередині язика між його крилами, притисненими до піднебіння по боках (при [ʃ]).

Під час вимови бокових сонорних ([л], [л']) у ротовій порожнині утворюється зімкнення між кінчиком язика й передніми зубами, але одночасно бокові краї язика опущені, звільняючи прохід для видихуваного струменя повітря.

За вимови дрижачих, або вібрантів ([р], [р']), кінчик язика періодично або притискується до альвеол, або відходить від них, утворюючи своєрідне дрижання, чи вібрацію.

Приголосні розрізняють за наявністю або відсутністю палаталізації (або за твердістю і м'якістю). Палаталізація звуків, або пом'якшення (лат. *palatum* — тверде піднебіння), виникає внаслідок додаткового підняття передньої і середньої спинки язика в напрямі до твердого піднебіння. Ця додаткова артикуляція наближається до артикуляції голосного [i]. Коли до основної артикуляції приголосних приєднується додаткова і-подібна артикуляція, то об'єм ротового резонатора помітно зменшується і власний тон приголосного підвищується.

Залежно від відсутності чи наявності роботи передньо-середньої спинки язика приголосні поділяються на тверді й м'які. У більшості тверді й м'які приголосні утворюють співвідносні пари, наприклад: [ɖ] — [ɖ'], [ʒ] — [ʒ'] тощо.

М'які приголосні за ступенем вияву м'якості, в свою чергу, поділяють на три типи: 1) власне м'який приголосний [j], при вимові якого середня спинка язика торкається твердого піднебін-

ня. У зв'язку з цим і-подібна артикуляція є не додатковою, а основною, органічно властивою цьому приголосному; 2) пом'якшені, або палаталізовані (наприклад, [m'], [n'], [c'], [ç'] тощо), при утворенні яких і-подібна артикуляція є не основною, а додатковою; 3) напівпом'якшені, або напівпалаталізовані ([e'], [m'], [ɟe'], [x'] тощо), за вимови яких додаткова і-подібна артикуляція ослаблена.

АРТИКУЛЯЦІЙНО-АКУСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ

ШУМНІ ПРИГОЛОСНІ

§ 14. Губні приголосні

Зімкнені губні [n], [b], [n'], [b']. Тверді зімкнені приголосні [n], [b] — основні алофони відповідних фонем. Під час їх вимови нижня губа змикається з верхньою. Тому вони називаються губно-губними. Зімкнення раптово розривається видихуваним струменем повітря, внаслідок чого утворюється специфічний шум. Однак в артикуляції [b] і [n] є істотні відмінності: [b] утворюється з участю голосу і є дзвінким звуком, [n] утворюється без участі голосу і виступає глухим звуком.

Напівпом'якшені алофони [n'], [b'] відповідних твердих фонем виступають, як правило, в позиції перед [i] ([b'ip], [n'ip]), але можливі також перед голосними заднього ряду [a], [y] в словах іншомовного походження: [b'az'], [b'ust], [n'ure], [n'arna].

Щілинні губні [ɸ], [ɸ']. Твердий щілинний приголосний [ɸ] — основний алофон відповідної фонемі. За його вимови нижня губа зближується з верхніми зубами. Тому звук називається губно-зубним. Через утворену плоску щілину проходить повітряний струмінь, тертя якого створює шум, характерний для глухого [ɸ].

Напівпом'якшений алофон [ɸ'] утворюється з одночасною додатковою і-подібною артикуляцією язика та незначним розтяганням губ у сторони.

§ 15. Передньоязикові приголосні

Передньоязикові зімкнені [m], [d], [m'], [d'], [m':], [d':]. Тверді передньоязикові зімкнені приголосні [m], [d] — основні алофони відповідних фонем. Під час їх вимови передня спинка разом з кінчиком язика впирається у верхні зуби та початок альвеол, а нижня частина язика притискується до нижніх зубів. Зімкнення, що утворюється між передньою частиною спинки язика і верхніми зубами (з нижнім краєм альвеол), раптово розривається сильним повітряним струменем, завдяки чому виникає характерний шум. Цей шум, не супроводжуваний голосом, утворює глухий [m]. Той самий шум, але дещо ослаблений унаслідок меншої

напруженості мовних органів і супроводжуваний голосом, утворює дзвінкий приголосний [ð].

Палаталізовані зімкнені глухий [m'] і дзвінкий [ð'] — основні алофони відповідних фонем. На відміну від твердих [m], [ð], артикуляція палаталізованих [m'], [ð'] ускладнюється додатковою і-подібною артикуляцією.

В українській мові досить поширені подовжені палаталізовані (пом'якшені) приголосні звуки [m':], [ð':], що є реалізацією двох звичайних палаталізованих фонем /m'/ і /ð'/ в таких, наприклад, словах, як *життя*, *майбуття*, *знаряддя*, *міддю*, *сіттю*. Порівняно з нормально короткими [m'] і [ð'] вони відзначаються більшою тривалістю.

Передньоязикові щілинні [c], [z], [c'], [z'], [c':], [z':]. Передньоязикові щілинні приголосні [c], [z] — основні алофони відповідних фонем. За їх вимови передня частина спинки язика зближується з передніми зубами й альвеолами, при цьому посередині язика утворюється вузька щілина у формі жолобка. Краї язика притискаються до бокових зубів і до частини твердого піднебіння. Широкий кінчик язика впирається в основу нижніх зубів. Повітряний струмінь протискується крізь щілину, вдаряється об верхні різці, і внаслідок цього утворюється різкий шум, що нагадує свист. За цією акустичною ознакою приголосні [c], [z] називаються свистячими. Без участі голосу твориться глухий [c], а з участю голосу — дзвінкий [z].

Палаталізовані щілинні [c'], [z'] — основні алофони відповідних фонем. За їх вимови основна артикуляція, властива [c], [z], ускладнюється додатковим підняттям передньої частини язика до твердого піднебіння, внаслідок чого вони набувають типового і-подібного забарвлення. Крім звичайних палаталізованих щілинних [c'], [z'] в українській літературній мові існують ще подовжені палаталізовані [c':], [z':], що є реалізацією двох звичайних палаталізованих фонем /c'/ і /z'/ в таких, наприклад, словах, як *волосся* [волбс':a], *галуззя* [галуз':a] та ін.

Передньоязикові щілинні [ʃ], [ʒ], [ʃ'], [ʒ'], [ʃ':], [ʒ':]. Шумні передньоязикові щілинні [ʃ], [ʒ] — основні алофони відповідних фонем. Під час їх вимови утворюються посередині язика одночасно дві щілини: перша — між широким кінчиком язика й переднім краєм твердого піднебіння навпроти альвеол, друга — між задньою частиною спинки й переднім краєм м'якого піднебіння. Проходячи крізь дві щілини, повітряний струмінь утворює характерний шум, що нагадує шипіння. За цією акустичною ознакою приголосні [ʃ], [ʒ] називаються шиплячими. Глухий [ʃ] утворюється без участі голосу, дзвінкий [ʒ] — з участю голосу.

Напівпом'якшені алофони [ʃ'], [ʒ'] в питомо українських словах з'являються перед [i], наприклад: [наш'і], [вуж'і],

[u'ic'm'], [ж'інка], а в словах іншомовного походження — також перед голосними заднього ряду, наприклад: *Жюль, шюте*.

Як напівпалаталізовані в українській мові виступають також подовжені приголосні [u':], [ж':], в яких реалізуються по дві фонеми /u/ і /ж/: [затіу':а], [ні'д:ау':а], [запор'тж':а], [зб'тж':а] тощо.

Африкати [ц], [дж], [ч'], [дж']. Передньоязикові африкати [ц], [дж] — основні алофони відповідних фонем. Під час їх вимови кінчик язика спочатку утворює зімкнення з ділянкою біля верхніх різців і альвеол, а потім це зімкнення поступово переходить у коротку щілину. Артикуляція [ц], [дж] відбувається на місці утворення [с]. При ньому, як і при [с] та [з], з'являється характерний свист, за яким приголосні [ц], [дж] називають свистячими. Приголосний [ц] — глухий, а [дж] — дзвінкий.

Палаталізовані африкати [ч'], [дж'] — основні алофони відповідних фонем. Вони відрізняються від своїх твердих відповідників додатковим підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння.

По дві пом'якшені фонemi /ч'/ і /дж'/, що стоять поряд, виявляються в українській мові у довгих пом'якшених приголосних [ч':], [дж':], наприклад: *міццю* [m'it͡s':y], *під дзьобом* [p'id͡zobom].

Африкати [ч], [джс] — основні алофони відповідних фонем. За їх вимови широкий кінчик язика спочатку змикається з переднім краєм твердого піднебіння, а потім це зімкнення поступово переходить у коротку щілину. Одночасно до переднього краю м'якого піднебіння наближається задня частина спинки язика.

Проходячи крізь дві щілини, повітряний струмінь утворює характерний шум, за яким африкати [ч] і [джс] називаються шиплячими. Приголосні [ч], [джс] належать до твердих, [ч] — глухий, [джс] — дзвінкий.

У позиції перед [ʃ] фонemi /ч/, /джс/ виступають у своїх напівпом'якшених алофонах [ч'], [джс'], наприклад у словах: *орачі, ключі, бджілка* та ін.

Українській мові властивий також подовжений напівпом'якшений приголосний [ч':], наприклад: *обличчя* [oblit͡s':a], *ніччю* [nit͡s':y].

§ 16. Задньоязикові та глоткові (фарингальні) приголосні

Приголосні [г], [к], [х]. Задньоязикові зімкнені [к], [г] — основні алофони відповідних фонем. Під час їх вимови задня частина язика змикається з м'яким піднебінням. Унаслідок раптового прориву цього зімкнення струменем повітря утворюється специфічний для цих приголосних шум.

Глухий [к] вимовляється без участі голосу, а дзвінкий [г] — з участю голосу.

Задньоязиковий щілинний [x] — основний алофон відповідної фонемі. За його вимови задня частина спинки язика зближується із заднім краєм твердого піднебіння і суміжною з ним частиною м'якого піднебіння, внаслідок чого утворюється щілина. Видихуване повітря, проходячи крізь цю щілину, утворює характерний шум. За положенням голосових зв'язок це глухий звук.

У позиції перед [i], а також у запозичених словах перед голосними заднього ряду українські фонемі /r/, /k/, /x/ виступають у своїх напівпом'якшених алофонах [rʲ], [kʲ], [xʲ], наприклад у словах: *кістка, хірт, Гібралтар, кювет*.

Приголосні [z], [zʲ]. Глотковий щілинний приголосний [z] — основний алофон відповідної фонемі. При його вимові корінь язика відтягується назад і зближується з задньою стінкою глотки. Крізь цю щілину протискується повітря й утворює характерний для цього приголосного шум.

У позиції перед [i], а також перед голосними заднього ряду в запозичених словах фонема /z/ реалізується в напівпом'якшеному алофоні [zʲ], наприклад: *гість, гюйс*.

СОНОРНІ ПРИГОЛОСНІ

§ 17. Губні сонорні приголосні

Зімкнені носові [m], [mʲ]. Твердий носовий губно-губний приголосний [m] — основний алофон відповідної фонемі. За положенням активного мовного органа він не відрізняється від відповідного шумного дзвінкого [ɱ]. Проте, на відміну від [ɱ], під час вимови [m] м'яке піднебіння опускається, повітря проходить крізь носову порожнину, а губи не так напружені, внаслідок чого відсутній характерний вибух.

У позиції перед [i], а також голосним заднього ряду [y] в запозичених словах та в деяких поодиноких українських словах перед [a] фонема /m/ реалізується в напівпом'якшеному алофоні [mʲ], наприклад у словах: [mʲ'істо], [mʲ'ід'], [ном'ітно], [mʲ'унхе"н], [mʲ'ул:е"р], [mʲ'м'ані'ї].

Щілинні [w], [ɸ], [j̥], [ɸʲ]. Щілинна сонорна фонема /w/ виступає в українській мові в чотирьох алофонах. Основним серед них є губно-губний [w (w)], що виступає в позиції на початку складу, головним чином перед голосними [o], [y], наприклад: *вода, кавун, коваль* тощо. За його вимови нижня губа зближується з верхньою, утворюючи круглу щілину, крізь яку проходить струмінь повітря й дає характерний шум. М'яке піднебіння підняте й закриває вхід у носову порожнину. Задня спинка язика піднята до м'якого піднебіння. Губно-губний приголосний відзначається сво-

їм сонорним характером якраз завдяки тому, що отвір між губами досить великий (хоч менший, ніж при [j]), і тому повітря досить вільно виходить назовні, а частина шуму в його складі незначна.

Крім губно-губного в українській мові поширений і губно-зубний алофон фонемі /v/, що виступає також на початку складу, але переважно перед голосними [a], [e], [u], наприклад: *ваза, видно, вечір, сова* тощо. При губно-зубному [v] вузька щілина утворюється між нижньою губою й верхніми зубами. Разом з тим слід зазначити, що в аналогічних позиціях можлива й вимова губно-губного сонорного [w].

Нескладовий голосний [j], що має найбільший ступінь сонорності, виступає в таких позиціях: а) на початку слова перед приголосними: [jʊdenʲ], [jʊniʲcáti]; б) у кінці слова після голосного: [леj], [бра́тʲiʲ]; в) у середині слова після голосного перед приголосним: [за́jждиʲ], [но́jно], [не́jно].

Напівпалаталізований губно-зубний алофон фонемі [vʲ] виступає в позиції перед [i], а також у деяких українських і запозичених словах перед голосними заднього ряду [a], [o], [y], наприклад: [vʲiʲcʲko], [vʲiʲteʲp], [cʲvʲáto], [ʲvʲóхнути], [vʲúrteʲмберґ] та ін.

§ 18. Передньоязикові сонорні приголосні

Зімкнені носові [n], [nʲ], [nʲ:]. Твердий зімкнений носовий [n] — основний алофон фонемі /n/. Він артикулюється тим самим активним мовним органом і таким самим способом, як і шумний дзвінкий приголосний [ɲ]. Відмінним є те, що за вимови [n], м'яке піднебіння опускається й відкриває прохід у носову порожнину, завдяки чому повітряний струмінь частково виходить крізь носову порожнину.

Палаталізований [nʲ] — основний алофон відповідної фонемі. Він відрізняється від твердого [n] як за акустичним враженням, так і за додатковою і-подібною артикуляцією, що утворюється внаслідок наближення середньої частини язика до твердого піднебіння.

Подовжений пом'якшений /nʲ:/ є реалізацією двох пом'якшених фонем [nʲ]. Він характеризується більшою тривалістю і виступає у випадках на зразок *завда[nʲ:]a, збира[nʲ:]a*.

Щілинні бокові [l], [lʲ], [lʲ:]. Щілинні передньоязикові сонорні [l], [lʲ], як основні алофони відповідних фонем, належать до групи так званих бокових, тому що за їх вимови повітряний струмінь, який створює дуже незначне тертя, проходить по боках язика.

Під час вимови [l] кінчик язика впирається в передні зуби й ділянку піднебіння над ними, утворюючи перепону приблизно в тому місці, що й зімкнені [m], [ɲ]. Отже, це зубний приголосний. Краї язика з одного боку або з двох боків опущені й утворюють щілини для виходу повітряного струменя. Твердий відтінок [l] зале-

жить від того, що середня частина язика ввігнута й віддалена від твердого піднебіння.

Боковий пом'якшений [л'] — основний алофон відповідної фонемі. За його вимови артикуляція, характерна для [л], ускладнюється додатковою і-подібною артикуляцією. При цьому зімкнення з зубів переміщується на альвеоли. Крім звичайного пом'якшеного [л'] в українській мові є ще подовжений пом'якшений звук [л':], в якому реалізуються дві пом'якшені фонемі /л':/: *весілля*, *безділля*, *кілля*, *мілля*.

Дрижачі [р], [р']. Дрижачий передньоязиковий [р] — основний алофон відповідної фонемі. За його вимови кінчик язика, напружений і загнутий до альвеол, під тиском повітряного струменя вібрує до альвеол, при цьому з'являється характерний шум. За пасивним органом приголосний [р] належить до альвеолярних.

Пом'якшений [р'] — основний алофон фонемі /р'/ . Під час його вимови зникається з ділянкою твердого піднебіння не лише верхня поверхня кінчика язика, а й передня ділянка спинки, що й надає йому м'якості. Артикуляційний фокус пом'якшеного [р'] порівняно з непом'якшеним просунений уперед.

§ 19. Середньоязикові приголосні

Щілинні [ʃ], [ʃ']. Щілинна сонорна фонема /ʃ/ виступає в українській мові у двох основних алофонах. Обидва вони вимовляються при такому положенні мовних органів: середня частина язикової спинки піднімається до твердого піднебіння боковими краями, утворюючи посередині досить вузьку щілину, крізь яку проходить звучний струмінь повітря. Кінчик язика впирається в ясна нижніх зубів. Коли спинка язика піднята до твердого піднебіння не найвище, повітря виходить назовні досить вільно, не утворюючи помітного шуму. У цьому випадку артикуляційно й акустично утворюється звук, зближений з голосним [ʃ]. Це типовий сонорний алофон фонемі /ʃ/, що традиційно позначається в транскрипції як [ʃ'] (і нескладовий). Він виступає в таких позиціях: а) на кінці слова або складу після голосного, наприклад: [даі'], [маі'ка]; б) на початку слова перед приголосним, наприклад: [ʃ'ду], [ʃ'мов'ірно].

Другий алофон утворюється, коли максимально піднята спинка язика (із збереженням щілини) до піднебіння. Коли повітря протискується крізь цю вузьку щілину, з'являється значний шум. Це буває на початку складу, а також у середині після приголосного, наприклад: [ʃ'асла], [зна'ју], [в'јун]. Проте слід зазначити, що в аналогічних позиціях можлива й вимова сонорного [ʃ] типу [ʃ'].

Оскільки під час вимови обох алофонів середньоязикова артикуляція є основною, то приголосну /ʃ/ слід вважати не пом'якшеною, а м'якою.

§ 20. Класифікація основних алофонів українських приголосних

Узагальнюючи артикуляційні характеристики основних алофонів приголосних української мови, можна констатувати, що вони розрізняються (протиставляються) за такими основними ознаками:

I. За активним мовним органом:

1. Губні: *б, п, в, ф, м*.

2. Передньоязикові: *д, д', т, т', з, з', с, с', ц, ц', ґ, ґ', ж, ч, ш, дж, л, л', н, н', р, р'*.

3. Середньоязикові: *й*.

4. Задньоязикові: *г, к, х*.

5. Глоткові (фарингальні): *з*.

II. За пасивним мовним органом губні поділяють на:

1. Губно-губні: *б, п, м, в*.

2. Губно-зубна: *ф*.

III. За пасивним органом передньоязикові поділяють на:

1. Альвеолярні: *ж, ч, ш, дж, р, р'*.

2. Зубні: решта передньоязикових приголосних.

IV. За способом творення:

1. Зімкнені: *б, п, м, д, д', т, т', н, н', ц, ц', ґ, ґ', ч, дж, г, к*.

2. Щілинні: *в, ф, з, з', с, с', ж, ш, л, л', й, з, х*.

3. Дрижачі: *р, р'*.

Зімкнені поділяють на:

1. Зімкнені чисті: *б, п, м, д, д', т, т', н, н', г, к*.

2. Африкати: *ґ, ґ', ц, ц', ч, дж*.

Щілинні поділяють на:

1. Щілинні серединні: *ф, в, с, с', з, з', ж, ш, й, з, х*.

2. Щілинні бокові: *л, л'*.

V. За участю голосу й шуму:

1. Шумні: *б, п, д, д', т, т', з, з', с, с', ґ, ґ', ц, ц', ж, ш, ч, дж, г, к, з, х*.

2. Сонорні: *м, в, р, р', л, л', н, н', й*.

Шумні за участю голосу й шуму поділяють на:

1. Глухі: *п, ф, т, т', с, с', ц, ц', ш, ч, к, х*.

2. Дзвінки: *б, д, д', з, з', ґ, ґ', ж, дж, г, з*.

VI. За твердістю-м'якістю:

1. Тверді: *б, п, в, м, ф, д, т, з, с, ґ, ц, ж, ш, дж, ч, р, л, н, г, к, х, з*.

2. М'які: *д', т' з', с', ґ', ц', л', н', р', й*.

VII. За участю носового резонатора:

1. Зімкнені неносові: *б, д, д'*.

2. Зімкнені носові: *м, н, н'*.

VIII. За акустичним враженням деякі приголосні поділяють на:

1. Свистячі: *с, с', з, з', ґ, ґ', ц, ц'*.

2. Шиплячі: *ш, ж, дж, ч*.

Класифікаційну схему українських приголосних фонем представлено в наведеній таблиці.

За активним мовним органом		Губні				Язикові				Фарингальні			
		губно-губні		губно-зубні		передньо-язикові		задньо-язикові					
		тверді	м'які	тверді	м'які	тверді	м'які	середньо-язикові	тверді			м'які	тверді
шумні	зімкнені	чісті	дзвінкі	б				д	д'		г		
			глухі	п				т	т'		к		
		африкати	дзвінкі					дж	дж'				
			глухі					ц, ч	ц'				
	щілинні	дзвінкі					з, ж	з'			г		
		глухі			ф		с, ш	с'		х			
сонорні	зімкнені носові		м				н	н'					
	щілинні	серединні	в						й				
		бокові					л	л'					
	дрижачі						р	р'					

МОДИФІКАЦІЇ ФОНЕМ

Фонетичні зміни, що виникають унаслідок модифікацій, поділяються на комбінаторні й позиційні.

До комбінаторних належать зміни, зумовлені взаємодією звуків у мовному потоці. Якщо звуки вимовляються у безпосередній послідовності в ряд, то відбувається своєрідне накладання артикуляції кінцевої й початкової фаз сусідніх звуків або й цілих звуків. Відповідне явище називається коартикуляцією. Коартикуляція призводить до того, що основні артикуляційні типи взаємно змінюють свою якість і таким чином виникають відмінні алофони фонем.

Розрізняють два типи комбінаторних змін — акомодация і асиміляція.

Під акомодациєю (лат. *accomodatio* — пристосування) розуміють зміни, що відбуваються внаслідок взаємодії звуків різних

категорій, тобто між голосними й приголосними. Акомодация може бути прогресивною і регресивною. Якщо попередній звук впливає на наступний, то має місце прогресивна акомодация. Наприклад, у слові *ляк* в артикуляції голосного [а] під впливом попереднього м'якого приголосного [л'] з'являється дуже короткий призвук [л'] — [л'іак]. Якщо ж наступний звук впливає на попередній, відбувається регресивна акомодация. Наприклад, у слові *сум* [с] перед наступним [у] лабіалізується: [с^оум].

Асиміляція (від лат. *assimilatio* — уподібнення) — це зміни, що відбуваються внаслідок взаємодії звуків тієї самої категорії. Наприклад, [с] під впливом [м'] у слові *вість* зазнає пом'якшення ([в'іс'м']). Асиміляція може бути прогресивною й регресивною залежно від того, чи впливає попередній звук на наступний (прогресивна асиміляція), чи наступний звук впливає на попередній (регресивна асиміляція).

Протилежним за наслідком є фонетичне явище, що кваліфікується як дисиміляція (від лат. *dissimilatio* — розподібнення, відмінність). Сутність його полягає в тому, що за умов контактування двох однакових або близьких звуків один із них втрачає які-небудь спільні фонетичні ознаки. Розрізняють дисиміляцію суміжних звуків (контактну) і віддалених (дистантну, або дистактну). За напрямом дії буває прогресивна й регресивна дисиміляція. В українській мові дисимілятивні зміни не належать до активно реалізованих у живому мовленні. Пор. приклади дисиміляції, фіксовані, як правило, орфографічно: *Ікрасицїл* > *Ікрашицїл* > *Ікрашцїл* — *краций*; *Іручник* > *Ірушник*; *Ісон'ачник* > *Ісон'ашник*; *Іср'іброл* > *Іср'іблол*.

Аналізуючи звукові зміни беруть до уваги не лише окремі слова, а й так звані фонетичні слова (наприклад *через ліс, ходив би, як же*), а також групи слів, що становлять у вимові нерозривну єдність (наприклад *наш дід, були тут*). Особливість фонетичного слова полягає в тому, що обидві його частини внаслідок внутрішньої підпорядкованості одному наголосу зливаються в єдине ціле.

Позиційні зміни звуків — це зміни, що залежать від наголосу (пор. вимову [е] в словоформах *серп* і *серпі*) та від їх положення на початку чи в кінці слова або складу, в закритому чи відкритому складі.

До найголовніших видозмін (модифікацій) звуків у мовленнєвому потоці в системі вокалізму належать акомодация (приспосовування голосних до сусідніх приголосних), редуція (зміни ненаголошених голосних щодо тривалості, інтенсивності, якості), вокальна асиміляція (інакше — вокальна гармонія, або гармонійна асиміляція); у консонантизмі — акомодация (приспосовування приголосних до сусідніх голосних) і асиміляція (уподібнення) приголосних у групах приголосних.

МОДИФІКАЦІ ГОЛОСНИХ

§ 21. Комбінаторні модифікації голосних

Акомодація. Ступінь вияву акомодатії голосних найбільше зумовлюється місцем творення сусіднього приголосного, а точніше, ступенем близькості за місцем артикуляції голосного і суміжного приголосного.

Вплив твердих приголосних на голосний не дуже сильний, але досить різноманітний. Можна визначити такі основні вияви цієї акомодатії: а) задньоязикові приголосні відтягають початкову або кінцеву фазу артикуляції передніх голосних назад; б) тверді передньоязикові приголосні надають перехідній фазі заднього голосного більш передньої, а перехідній фазі переднього голосного — більш задньої артикуляції; в) у позиції між губними приголосними неогублені голосні набувають у своїх перехідних фазах ледве помітного лабіального відтінку; г) носові приголосні частково назалізують (франц. *nasalisation*, від лат. *nasalis* — носовий) голосні в їх перехідних фазах. У позиції між двома приголосними можлива повна назалізація голосного.

На відміну від твердих приголосних, залежність артикуляції голосних від сусідніх м'яких приголосних виявляється дуже яскраво. Під впливом м'яких приголосних на початку голосних [a], [o], [y], [e], в кінці їх або з обох боків з'являється перехідний і-подібний сегмент.

Якщо голосні [a], [o], [y], [e] можуть стояти в усіх позиціях щодо твердих і м'яких приголосних, то [u] не може стояти після м'яких приголосних, а голосний [i], навпаки, не може стояти після твердих. Вплив м'яких на його перехідних фазах не позначається.

§ 22. Позиційні модифікації голосних

Редукція голосних. Позиційні модифікації голосних в українській мові найяскравіше виявляються у зв'язку з наголосом. Усі голосні фонемі в ненаголошеній позиції, у зв'язку з ослабленням загальної артикуляційної напруженості й скороченням тривалості, зазнають значних кількісних і якісних змін.

Тверде чи м'яке консонантне оточення позначається на артикуляційно-акустичних особливостях ненаголошених голосних ще більше, ніж наголошених, оскільки воно відбивається не лише на перехідних, а й на умовно стаціонарних сегментах.

Ненаголошеність безпосередньо пов'язана з редукцією звуків. Редукція (від лат. *reductio* — повернення, відновлення) — видозміна звуків, що є наслідком меншої напруженості й тривалості артикуляції. Розрізняють кількісну і якісну редукції.

Під кількісною редукцією розуміють зменшення тривалості й артикуляційної напруженості при збереженні характер-

ного тембру. Наслідки експериментального дослідження переконливо доводять, що в усіх позиціях (крім позиції абсолютного кінця слова) ненаголошені голосні в 2–3 рази коротші за наголошені. Це підтверджує наявність в українській мові кількісної редуції голосних.

Якісна редуція виявляється в тому, що ненаголошені голосні, втративши напруженість, утворюються при нейтральному або близькому до нейтрального положенні мовних органів, унаслідок чого змінюються якісні характеристики голосних. Кількісна і якісна редуції виявляються одночасно.

Більше того, вважають, що якісна редуція є безпосереднім наслідком кількісної редуції.

Ненаголошені голосні прагнуть зайняти центральне (тобто нейтральне) положення. При цьому задні голосні просуваються наперед, передні — назад, високі — вниз, низькі — вгору.

Диференціація ненаголошених алофонів щодо підняття спинки язика зберігається, хоч деякі зміни відбуваються: [y] пересувається до високо-середнього підняття, [u] опускається трохи вниз, натомість [e] піднімається вгору, [o] переходить до високо-середнього підняття, [a] — на межі середнього й низького підняття. Зміни ненаголошених голосних порівняно з наголошеними відображено у вигляді схеми, де наголошені подано жирним шрифтом.

На слух зміни [a], [y], [i] в ненаголошеній позиції майже непомітні. Вимова [e] більше чи менше наближається до вимови звука [u], наприклад: [се^нло́], [не^нрлі́на]. З іншого боку, вимова ненаголошеного [u] розширюється й наближається до вимови [e], наприклад: [зри^ева́ти], [пни^ев́еш] та ін. Ненаголошений [o] в позиції перед складом з наголошеним [i], а особливо перед складом з [y], звужується й більше чи менше наближається своїм звучанням до голосного [y]: [ко^ужух], [го^улубка].

Можна встановити два ступені редуції голосних. Перший майже не сприймається на слух, тому що голосні не втрачають свого характерного тембру, наприклад [a], [y], [i], що виступають у будь-якому ненаголошеному складі; другий полягає в тому, що два сусідні алофони різних фонем, наприклад [e^н], [u^е], [o^у], зближуються або змішуються у вимові.

Крім того, можливий і третій ступінь редуції, так звана повна редуція, за якої голосні звуки взагалі випадають, наприклад при швидкому темпі мовлення. Так, у слові *водовоз* потенційно може повністю редукуватися (випасти) другий від початку голосний.

Ряди

	передній	середній	задній
Підняття	високе	<i>i</i>	<i>y</i>
	високо-середнє	<i>и</i>	<i>у</i>
	середнє	<i>е</i> <i>и</i>	<i>о</i> <i>о</i>
	низьке	<i>е</i> ^и <i>е</i> <i>а</i>	<i>а</i>

Отже, констатуючи наявність якісної редукції ненаголошених голосних в українській мові, слід разом з тим підкреслити, що яскравого вияву вона не має, оскільки українській фонетичній системі не властиві голосні неповного творення, характерні, зокрема, для ненаголошеного вокалізму російської мови. Редукція першого й другого ступенів цілком специфічна для української мови.

§ 23. Асиміляція голосних (гармонійна асиміляція)

Випадків суміжної асиміляції голосних в українській літературній мові звичайно не буває, оскільки в середині морфем немає їх збігу. Однак до характерних особливостей українського ненаголошеного вокалізму належить дистантна (на віддалі) асиміляція, або вокальна асиміляція (гармонійна асиміляція, гармонія голосних). Це особливий вид регресивної асиміляції голосних у суміжних складах, який полягає в тому, що попередній голосний певною мірою уподібнюється до наступного голосного. В результаті вокальної гармонії відбувається чергування алофонів тієї самої фонемі. В артикуляційному аспекті зміни відбуваються за ознаками підняття й лабіалізації: перед наступним високим голосним попередній теж підвищується; перед наступним низьким попередній понижується; перед лабіалізованим попередній теж більше чи менше лабілізується.

Гармонійної асиміляції зазнають передусім ненаголошені голосні в позиції перед наступним наголошеним. В інших ненаголошених позиціях вона виявляється менш послідовно.

Гармонійна асиміляція — властивість усіх голосних, проте в живому мовленні на слух сприймаються тільки такі зміни, що загрожують змішуванню фонем, як-от: /e/ > /u/; /u/ > /e/; /o/ > /y/.

Гармонійна асиміляція тісно переплітається з редукцією голосних, накладаючись на неї й посилюючи її або послаблюючи, якщо напрям дії обох явищ виявляється протилежним. Так, ненаголошений алофон [e] перед наступним складом з голосним вищого за [e] підняття ([i], [u], [y]) більше наближається до [u] ([e^u]), наприклад: [ýce^uл'і], [ep^uбі], [ce^uлy]. Ненаголошений алофон [u] перед голосними нижчого підняття ([e], [o], [a]) більше наближається до [e] ([u^e]). Ненаголошений алофон [o] перед наступним наголошеним [i] стає більш закритим — [ó], наприклад: [tóб'і], а перед наступним [y] наближається до нього — [o^y], наприклад: [ko^yжуx]. У всіх цих випадках гармонійна асиміляція взаємодіє з редукцією голосних — перша посилює другу. Водночас, якщо, наприклад, [u] виступає перед наступним голосним високого підняття [y] чи [i] або ж якщо [e] виступає перед [e], чи [o], чи [a], то гармонійна асиміляція діє в протилеж-

ному напрямі від редукції, тим самим дві протилежні тенденції, врівноважуючись, мають своїм наслідком те, що голосний істотно не змінюється (наприклад, [e]) або змінюється в напрямі, протилежному до редукції. Пор., наприклад, [и] перед [і] як [и'] або [і] в швидкому темпі.

Повнота вияву гармонійної асиміляції залежить від багатьох чинників: передусім від темпу мовлення, а також місця ненаголошеного голосного у фонетичній структурі слова, впливу діалектного субстрату.

МОДИФІКАЦІЇ ПРИГОЛОСНИХ

§ 24. Комбінаторні модифікації приголосних

А комодація. Акомодация приголосних до сусідніх голосних виявляється не так яскраво, як акомодация голосних до приголосних. До найхарактерніших належать такі вияви цього явища:

1. Напівпом'якшена вимова перед наступним [і] губних [п'], [б'], [ф'], [в'], [м'], шиплячих [ш'], [ж'], [ч'], [дж'], задньозякизових [р'], [к'], [х'], глоткового [г']. Наприклад: [п'іна], [б'іг], [ф'ін], [в'ін], [м'ій], [наш'і], [в'єж'і], [р'єч'і], [дж'ім], [к'іхт'і], [х'іна], [г'ірко].

2. Лабіалізація приголосних перед наступними голосними [о] та [у]: [с^оом], [се^ул^об], [л^ука], [с^от^о], [з^уб].

Асиміляція приголосних. Асиміляція приголосних дуже поширена в українській мові. Відповідно до напрямку дії розрізняють прогресивну і регресивну асиміляції. Останній різновид фонетичних змін переважає в українській мові.

Наслідком асиміляції можуть бути два типи змін: модифікації фонем, чергування фонем. Як модифікація кваліфікується часткове оглушення дзвінких приголосних перед наступними глухими, наприклад: [розп'іска], [клáдка], [дубк'і] тощо.

Прогресивна асиміляція приголосних не поширена в українській мові. Її можна проілюструвати таким явищем, як виникнення призвука [ц'] у приголосному [м'] під впливом попереднього свистячого [с']: [рáд'іс'м^ц], [с'м^цінá], [в'іс'м^ц].

Позиційні модифікації приголосних. До позиційних модифікацій приголосних належать зміни приголосних [в], [j] на [v̥], [j̥]: 1) на початку складу перед голосним виступають звуки [в̥], [j̥]; 2) у кінці складу після голосного або на початку складу перед наступним приголосним — так звані нескладові голосні [v̥], [j̥] — позиційні алофони фонем /v/, /j/, наприклад: [jáсно], [подаjé], [га́йка], [става́ї], [во́рон], [ва́рта], [буу́], [ла́йка], [мау́].

ЧЕРГУВАННЯ ФОНЕМ

У широкому розумінні чергування, або альтернація (від лат. *alternatio* — чергування, зміна), — це парадигматичне відношення між мовними одиницями одного й того самого рівня. Відповідні одиниці замінюють одна одну за певних синтагматичних, або позиційних, умов у складі більших одиниць: фонем — у морфемах, форми слів — у словосполученнях і реченнях тощо. Так, наприклад, іменник, вживаний у ролі підмета, може виступати лише у формі називного відмінка, у той час як функціонування його як прямого додатка (синтаксична позиція додатка) вимагає форми знахідного відмінка. Відношення між згаданими формами іменника можна інтерпретувати як чергування форм називного і знахідного відмінків, зумовлене тими синтаксичними позиціями, у яких вони виступають у реченнях.

Найбільшою мірою поняття чергування асоціюється з одиницями звукової будови мови — звуками і фонемами. З типологічного погляду розрізняють два види чергувань — фонетичні, або живі, та історичні, або традиційні.

До фонетичних належать чергування, спричинювані між-фонемною взаємодією, яка реалізується в живому мовленні у межах однієї й тієї самої морфемі, на межі морфем, у складі фонетичного слова, на межі слів. Фонетичні (живі) чергування завжди мають позиційну природу, вони виявляються завдяки закономірностям сполучуваності фонем, властивим сучасній українській літературній мові. Так, у варіантах морфемі (аломорфах) */брод-útu/* і */брод'-ím'/* чергуються фонемі */ð/* і */ð'/*, реалізація яких безпосередньо зумовлюється позицією відповідно перед */u/* та */i/*.

Історичні чергування не впливають із живої взаємодії між фонемами у мовленні. Так, чергування */c/* — */u/* в аломорфах */нос-ити/*, */нош-у/*, */нош-а/* не можна пояснити позиційними фонетичними змінами, тому що в українській мові */c/* вільно поєднується з */y/* та */a/*, наприклад: */цус'ід/*, */сад/*. Здебільшого історичні чергування відбуваються за умов словозміни або словотвору, у зв'язку з чим їх називають також морфологічними, або формально зумовлюваними.

Істотна відмінність між фонетичними (живими) та історичними чергуваннями полягає в тому, що перші, як правило, не позначаються на письмі, а другі мають виразний орфографічний характер.

Межа між фонетичними й історичними чергуваннями не завжди чітка й виразна. Про це свідчить той факт, що те саме чергування в одному випадку виступає як фонетичне, а в іншому — як історичне. Так, в аломорфах */бред-ý/*, */брóð'-ам'/* чергування */ð/* і */ð'/* — історичне, а в аломорфах */брод-ú/*, */брод'-ím'/* те саме чергування — живе, фонетичне.

Фонетичні чергування розглядаються мовознавцями — послідовниками МФШ — як чергування (варіювання) алофонів (звукових реалізацій) тієї самої фонемі. Відповідно до принципів ЛФШ у випадках позиційних фонетичних чергувань у відповідні альтернативні відношення вступають звуки, що представляють у живому мовленні різні фонемі.

Серед живих чергувань приголосних фонем можна виділити такі типи: за участю голосу (дзвінкістю-глухістю), твердістю-м'якістю, за місцем і способом творення, чергування приголосних з фонемним нулем, чергування приголосних з голосними і навпаки.

Чергування приголосних за дзвінкістю-глухістю. Цей тип чергування полягає в тому, що глухі приголосні у позиції перед дзвінкими уподібнюються до останніх за ознакою дзвінкості і чергуються з дзвінкими приголосними. Дзвінки приголосні перед глухими чергуються з глухими. Виокремлюють кілька випадків чергування приголосних за дзвінкістю-глухістю.

1. Глухі приголосні фонемі у межах слова й на межі слів перед наступними шумними дзвінками, внаслідок регресивної асиміляції за дзвінкістю, послідовно чергуються з дзвінками: *молотьба* /молод'ба/, *просьба* /прóз'ба/, *анекдот* /анегдóт/, *хоч би* /ходжбі/, *якби* /јатбі/, *отже* /óджє/, *притьба* (відбито на письмі).

2. Дзвінки приголосні внаслідок регресивної асиміляції за глухістю чергуються з глухими, а саме:

а) Префікс *з-* і прийменник *з* перед наступним глухим приголосним асимілюються ним, внаслідок чого дзвінка фонема чергується з глухою /с/: /з/коликнути > /с/коликнути; /з/пустити > /с/пустити; /з/тихнути > /с/тихнути; /з/хопити > /с/хопити; /з/формувати > /с/формувати; /з/ціпити > /с/ціпити; /з/середини > /с/середини; з книгою > /с/книгою; з піснею > /с/піснею; з татом > /с/татом; з хати > /с/хати; з Федором > /с/Федором; з цинку > /с/цинку; з сином > /с/сином. Якщо перед *з* є голосний попереднього слова, чергування /з/ — /с/ може не реалізуватися: *іти* /з/кіно й *іти* /с/кіно.

На письмі чергування /з/ : /с/ передається лише перед приголосними фонемами /к/, /л/, /м/, /х/, /ф/.

б) Кінцеві дзвінки приголосні /з/, /б/, /д/ односкладових префіксів та прийменників *роз-*, *без-*, *роб-*, *над-*, *під-*, *од-* перед наступним глухим приголосним у швидкому темпі мовлення чергуються з глухими /с/, /л/, /м/: *пол*/с/ноділ, *бел*/с/кінечно, *ол*/с/клеїти, *на*/м/нувати, *ні*/м/перти, *ол*/м/сипати. Проте при повільному темпі мовлення можлива подвійна вимова: з дзвінком і з глухим кінцевим приголосним, з перевагою дзвінкого варіанта. У двоскладових префіксах та прийменниках *через-*, *перед-* дзвінка вимова кінцевих приголосних зберігається. Наприклад: *передпокій*, *перед собою*; *черезплічник*, *через поле* та ін.

в) У межах слова приголосна /z/ перед глухими /k/, /m/ чергується з /x/ в таких словах, як *nix/mi*, *kix/mi*, *lex/ko*, *volx/ko*, *дьox/тю* та в похідних від них. Усі інші приголосні в середині слова, зокрема на межі морфем, перед наступною глухою не чергуються з глухими, наприклад: *зубка*, *різка*, *згадка*, *дужка*, *серезка* тощо. Тут вони можуть лише злегка оглушуватися (тобто модифікуватися) в швидкому темпі мовлення. Збереження дзвінкості приголосних перед наступними глухими становить унікальну фонетичну особливість української мови, тому що в інших слов'янських мовах характер звуків визначається дзвінкістю або глухістю останнього компонента у відповідній сполучі (послідовності) приголосних.

У кінці слова дзвінкі приголосні української мови, на відміну від російської, ніколи не чергуються з глухими: *зруб*, *корж*, *чез*, *листопад*, *огорож*, *мороз*.

Чергування приголосних за місцем і способом творення. Регресивна асиміляція приголосних за місцем і способом творення в сучасній українській мові виявляється в таких найголовніших чергуваннях:

1. Свистячі /c/, /z/, /ц/ перед шиплячими завжди чергуються з шиплячими /ш/, /ж/, /ч/. При цьому можлива додатково ще й асиміляція за глухістю. Наприклад: /c/ : /ш/ — /пpиn'icиш/ > /пpиn'ишиш/, /счоловіком/ (з чоловіком) > /шчоловіком/, /пiсчанил/ > /пiшчанил/, /клас четвертил/ > /клашчетвертил/; /z/ : /ж/ — /зжовкнутил/ > /жжовкнутил/, /зїздисул/ > /жїждисул/ (відбито на письмі), /через джерелол/ > /черезж джерелол/; /ц/ : /ч/ — /шпpицчистил/ > /шпpицчистил/; /Вінницчина/ > /Вінниччина/.

2. Шиплячі /ш/, /ж/, /ч/ перед пом'якшеними свистячими завжди чергуються з /c', z', ц'/; /ш/ : /c' — /зp'їєш'c'al > /зp'їєс'c'al, /нагрушц'ил/ > /нагрус'ц'ил/; /ж/ : /z' — /обмеш'c'al > /обмес'c'al, /книжц'ил/ > /книз'ц'ил/; /ч/ : /ц' — /немуч'c'al > /немущ'c'al, /лурущ'ил/ > /луруц'ил/.

На межі слів чергування шиплячих із свистячими звичайно не відбувається: *доц затих*, *то ж зірка*, *комиш цвіте*.

3. Зімкнена глуха фонема /m/ у середині слів перед наступними шиплячими /ш/, /ч/ чергується з африкатою /ч/, а перед свистячими /c/, /ц/ — з африкатою /ц/: /коротшил/ > /корочшил/, /вітчизнал/ > /віччизнал/, /с'ітчатка/ > /с'іччатка/, /коритцел/ > /кориццел/.

Пом'якшена фонема /m'/ перед наступною фонемою /c'/ чергується з /ц'/: /крижум'c'al > /крижущ'c'al > /крижущ'ц'al/.

4. Зімкнена дзвінка фонема /d/ перед /ч/ і /дс/ чергується з /дс/: /відчепис'al > /відсчепис'al, /над джерелом/ > /надсджерелом/, а перед /ц/, /ц'/, /з/ — з /з/, /з'/: /відц'вістил/ > /віз'ц'вістил/, /бл'удцел/ > /бл'удцел/, /підзеркалом/ > /підззеркалом/.

Пом'якшена фонема /d'/ перед наступною фонемою /c'/ чергується з /g'/: /pad'c'al > /pag'c'al/.

5. Одночасно з регресивною асиміляцією в ряді випадків відбувається й прогресивна асиміляція в тій самій групі приголосних: /zbudet'c'al > /zbudec'c'al > /zbudec'ц'al, /khortициj/ > /khortициj/ > /khortчиj/.

Чергування приголосних, що є наслідком асиміляції за місцем і способом творення, як правило, реалізується тільки в усному мовленні. У правописі фіксуються лише поодинокі її вияви, зокрема: написання *иц* для позначення фонемосполучення /иц/ із /сч/ та /с'ч/ (*пищина, ліщина, дощаний, Харківщина, щастя*) та /чч/ для позначення сполучення, що утворилося із /ц'ч/ (*Донеччина, Вінниччина, козаччина*).

Чергування приголосних за твердістю-м'якістю. Чергування приголосних за твердістю-м'якістю є наслідком регресивної асиміляції. Чергування за м'якістю належить до більш продуктивних в українській мові.

Ступінь вияву асиміляції за м'якістю залежить від багатьох чинників, передусім від типу самих приголосних, що стоять поряд, а також від їх позиції у морфемі або на межі морфем чи слів. Виділяють випадки обов'язкового і факультативного пом'якшення, а також відсутності пом'якшення.

1. Передньоязикові приголосні /d/, /m/, /z/, /c/, /g/, /ц/, /л/, /н/ перед іншим м'яким приголосним цієї ж групи та перед /j/ звичайно пом'якшуються: /d'n'il, /mozut'n'il, /m'l'itil, /kuz'n'al, /z'l'iml, /n'ic'n'al, /n'ovic'm'l, /xam'n'il, /z'ц'ilitil, /vid'd'acitil, /vid'm'icnitil, /roz'c'ijatil, /vid'd'ivl, /n'id'n'atil, /vid'm'atul, /z'javituc'al, /z'jistil, /uvan'n'il. При цьому приголосні /d/, /m/, /н/ пом'якшуються послідовно, а /z/, /c/, /ц/, /g/, /л/ — факультативно. Пор.: /z'n'imatil — /zn'imatil, /c'm'il — /cm'il, /m'ц'n'il — /m'цn'il тощо. Тільки /л/ частіше зберігає твердість: /vтулц'il, /спилц'il. У деяких випадках пом'якшення /л/ може спричинитися до зміни слова: /галц'il — /гал'ц'il, /палц'il — /пал'ц'il, /булц'il — /бул'ц'il.

Наслідком асимілятивного пом'якшення може бути чергування твердих і пом'якшених приголосних: /d/ : /d'/ — /одна/ : /од'n'il, /відносити/ : /від'n'ic/; /m/ : /m'/ — /млеж/ : /m'l'al; /c/ : /c'/ — /стола/ : /c'm'il; /н/ : /n'/ — /сонцел/ : /сон'ц'al; /л/ : /l'/ — /селол/ : /c'il'c'kij/.

2. Приголосні фонemi /z/, /c/, /g/, /ц/ перед наступними напівпом'якшеними алофонами твердих губних фонем звичайно пом'якшуються. Наприклад: /ц'вях, /g'в'якнути, /g'він, /c'в'ято, /c'міх, /ц'віт, /z'міна, /z'віт, хоч можлива й вимова з твердими приголосними: /цвях, /gв'якнути, /gвін, /cв'ято, /cміх, /цвіт, /zміна, /zвіт.

Не асимілюються, а отже, й не чергуються з пом'якшеними:

а) передньоязикові приголосні [d], [m], [л], [н] перед наступними пом'якшеними і напівпом'якшеними [p'], [z'], [k'], [x'], [b'], [n'], [v'], [m'], [f'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж]: [dpr'imatɪ], [xɪtr'ɪ], [tv'ɪj], [m'ɪlk'ɪ], [kolb'ɪ], [ɪnɪʃ'ɪ], [n'ɪdb'ɪp] і под.; б) приголосна [d], що належить до префікса, перед [z'], [c']: [vidc'ijati], [nadz'irkovɪj]; в) передньоязикові альвеолярні [p], [ж], [ч], [ш], задньоязикові [r], [к], [х], фарингальна [ɣ], губні приголосні перед м'яким чи напівпом'якшеним приголосним: [vɪrn'ɪ], [pruʒn'ɪ], [vɪɕn'ɪ], [kolɪʃn'ɪ], [m'ɪt], [uvɪkn'ɪ], [ohl'aʊ], [bl'ɪdɪɪ], [konopl'ɪ], [xlopɪɕ'ɪ], [ml'ɪtɪ].

3. Чергування м'яких приголосних з твердими є наслідком регресивної асиміляції за твердістю. Вона виявляється в тому, що м'яка приголосна, потрапляючи в позицію перед твердою, уподібнюється до неї за відповідною ознакою. Типовим виявом цього явища є тверді приголосні перед /n/, що репрезентує суфікс -н- у прикметниках твердої групи: /mid'ɪ > /midnɪj/, /blakɪtm'ɪ > /blakɪtnɪj/, /den'ɪ > /denɪj/, /vɪc'ɪ > /vɪdnɪj/, /rad'ɪc't'm'ɪ > /rad'ɪc'nɪj/. На окрему увагу заслуговує послідовний вияв фонем /l'/ у подібних умовах, а саме: /nos't'ɪl' > /nos't'ɪl'nɪj/, /pɪrotokol — /pɪrotokol'nɪj/, /c't'ɪl — /nas't'ɪl'nɪj/, /ves'ɪl'l' > /ves'ɪl'nɪj/.

Чергування приголосних з фонемним нулем. Це фонетичне явище виявляється в тому, що в окремих групах відбувається випадіння приголосних. Відповідний фонетичний процес розглядається як спрощення у групах приголосних, наприклад: /zdnɪ > /znɪ (виїзд — виїзний), /ʒdnɪ > /ʒnɪ (тиждень — тижня), /stnɪ > /snɪ (честь — чесний), /stɪl > /slɪ (щастя — щасливий) тощо.

Уникнення збігу кількох приголосних за рахунок спрощення у відповідних групах спостерігається також у випадках типу: /ntc'kɪ > /n'c'kɪ (студент — студентський /студен'c'кɪj), /ntstvɪ > /ntsvɪ (студент — студентство /студентствɔ/, агент — агентство /агентствɔ/).

В окремих словах (кістлявий, пестливий, хвастливий, форпостний, баластний та ін.) спрощення у групах приголосних, а отже, і чергування приголосних з фонемним нулем не відбувається.

Позиційні чергування голосних /y/, /i/ з приголосними /v/, /j/. Однією з характерних особливостей української мови є чергування /y/ з /v/ та /i/ з /j/: працювала вчителькою — працював учителем; були в театрі — був у театрі; були в Одесі; вона й він — він і вона; Іван і Петро — Петро й Іван; Марина й Ольга тощо.

Аналізовані чергування належать в українській мові до фонетичних явищ, безпосередньо пов'язаних з усним і писемним мов-

ленням, а точніше, з милозвучністю мовлення (евфонією) та орфографічними варіантами окремих слів. Так, без жодних відмінностей у значенні вживаються варіанти прийменника *у/в* (*ростуть у лісі — живе в лісі*), численні слова з префіксом *у-/в-* (*учитель — вчитель, уранці — вранці, узгір'я, узлісся, уклін, урок, уряд* (але: *самоврядування*), *умова, установа, Умань, Уганда, Уругвай, університет, унісон, уран* та ін.); 2) *вродливий, взаємний, взуття, влада*. В окремих випадках засобами правопису передаються семантичні відмінності між словами: *вступ* (до наукової праці) — *уступ* (скелі над морем), *вправа* (завдання) — *управа* (орган управління), *всувати* (вставляти) — *усувати* (перешкоди).

Орфографічна передача фонем */y/*, */v/*, що можуть реалізуватися в алофоні [j], регулюється такими правилами:

1. Між приголосними вживається, як правило, прийменник *у*, а також ненаголошений алофон фонем */y/* на початку слова: *бродить у лісі, зустрів учителя*.

2. Між голосними вживається прийменник *в*: *були в Андрія, бачу в очах радість*.

3. Після голосного перед приголосним, залежно від темпу мовлення, можливе варіативне вживання прийменників *в* або *у*: *відпочиваємо в парку — відпочиваємо у парку*.

4. Перед наступною фонемою */v/* частіше вживається прийменник *у* незалежно від закінчення попереднього слова: *не лізьте у воду, не лізь у воду, заїхали у ворота, заїхав у ворота*.

5. На початку речення перед приголосним найчастіше вживається прийменник *у*, а перед голосним — *в*. Пор.: *У другій хаті живе мій друг. В одному вікні світилося*.

Чергування */i/* : */j/* орфографічно фіксується у тих самих позиціях, що й */y/* : */v/*, наприклад: *Олексій і Петро, Ольга й Олеся, наш Іван, у нашого Івана, він іде, вона йде*. Слів, на початку яких */i/* може чергуватися з */j/*, в українській мові мало.

Чергування */i/* з */j/* не відбувається: а) на початку речення: *І в хаті в них стало чепурніше, ясніше*; б) після паузи: *На калині і соловейко задрімав*; в) при зіставленні понять: *права і кривда, батьки і діти*; г) перед словом, що починається фонемою */j/*: *Микола і Яків, Микола і його брат*.

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ

На відміну від фонетичних, історичні чергування не залежать від фонетичних умов, властивих сучасній українській літературній мові. Вони успадковані нею як фонетичні явища, що сформувалися на праслов'янському чи давньоруському ґрунті або ж виникли у процесі становлення самої української мови.

§ 25. Чергування голосних

У сучасній українській літературній мові відбуваються чергування, представлені рядами голосних фонем, або альтернатів, становлення яких пов'язане з різними періодами мовного розвитку. Найдавніші чергування виникли ще в праслов'янській мові у зв'язку з закономірностями становлення її вокалізму на індоєвропейській фонетичній основі. Чергування праслов'янського походження представлені такими конкретними виявами, як *le/ : /ol/* (*везти — возити, нести — носити, текти — потоки — точити, тебе — тобою*); *lol : /al/* (*ломити — ламати, гонити — ганяти, допомогти — допомагати*); *ly/ : /ul/* (*сухий — висихати*); *le/ : /ul/* (*дерти — здирати, терти — витирати*); *ly/ : /ov/* (*кузня — коваль*); *ly/ : /al/* (*трусити — трясти, грузнути — грязь*) тощо.

Однак наведені чергування, що кваліфікуються як найдавніші, не можна з синхронного погляду аналізувати поза зв'язками з давньоруськими та власне фонетичними перетвореннями, внаслідок яких найдавніші чергування доповнилися якісно новими рядами альтернатив. На особливу увагу заслуговують такі фонетичні перетворення, як деназалізація носових голосних, вокалізація *ъ* і *ь* у сильній позиції у вигляді секундарних *o* та *e* й перетворення їх на нуль звука */ø/* в слабкій позиції, перехід *ѣ* на українському ґрунті в *i*, перехід етимологічних *o*, *e* в *i* у нових закритих складах і виникнення внаслідок цього чергування */ol : /il/*, *le/ : /il/*, перехід за відповідних фонетичних умов *le/* в */ol/* після шиплячих та */j/*, поява специфічних звукосполучень *ри*, *ли* внаслідок занепаду *ъ*, *ь* у слабкій позиції тощо.

Внаслідок згаданих давньоруських і власне українських фонетичних перетворень сформувалися нові ряди голосних, пов'язаних відношенням чергування у складі відповідних морфем, а саме: *le/ : /ol : /il/* (*везти — возити — віз, нести — носити — ніс*), *le/ : /ol : /ul/ : /ø/ : /il/* (*беру — вибори — вибирати — брати — вибір*), *le/ : /ul/ : /ø/* (*терти — витирати — тру*), *lol : /al : /il/* (*гонити — ганяти — гінкий*), *ly/ : /ul/ : /ø/* (*сухий — висихати — висхлий, дух — дихати — тхнути*), *lal : /ul/ : /il/* (*садити — сидіти — сидати*), *lul : /oʃ/ : /il : /ø/* (*вити — сувої — вінок — зів'ю*), *lul : /il/* (*ліпити — липнути*), *lol : /ul/* (*кров — кривавий, глотка — глутати*).

З новіших чергувань до найпродуктивніших належать */ol : /ø/* (*сон — сну*), *le/ : /ø/* (*день — дня*), пов'язаних з розвитком зредукованих голосних залежно від сильної і слабкої позицій. З синхронного погляду таку ж фонетичну якість має чергування */ol* та *le/* з фонемним нулем у випадках на зразок *вітер — вітру, відер — відро, сосон — сосна*, не пов'язаних з наявністю зредукованих у відповідних позиціях.

В українській мові голосні /o/ та /e/, що стоять у відкритому складі, чергуються з /i/ в закритому складі: *дому* — *дім*, *стола* — *стіл*, *речі* — *річ*, *осені* — *осінь*, *твого* — *твій*, *мужнього* — *мужній*, *Києва* — *Київ*.

Чергування /o/ та /e/ з /i/ не становить абсолютно послідовного, безвиняткового фонетичного процесу в сучасній українській літературній мові. Воно не відбувається:

1. У повноголосних сполуках /-оро-/ , /-оло-/ , /-ере-/ , /-еле-/ зі сталим наголосом (*город*, *порох*, *мороз*, *сторож*, *солод*, *холод*, *берег*, *серед*, *очерет*, *через*, *шелест*), але *борід*, *черід*, *борін*, *сторін*, де функціонує рухомий наголос.

2. У родовому відмінку множини іменників середнього і жіночого роду (*значень*, *тверджень*, *звернень*; *істот*, *вод*, *будов*, *основ*, *установ*, *тополь*, *меж*, *потреб*, *стель*; *імен*, *веретен*, *чудес*).

3. У ряді слів книжного походження і похідних від них: *закон*, *народ*, *словник*, *прапор*, *верховний*, *завод*, *основний*, *вирок*.

4. У дієслівних формах 2-ї особи однини (*хочеш*, *несеш*, *ідеши*), у 2-ї особи наказового способу (*виходь*, *винось*, *заводь*) і 3-ї особі на -еться: *хочеться*, *здається*, *прийдеться*.

5. У суфіксах -очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -енк-, -есеньк-: *сонечко*, *гілочка*, *доленька*, *голубонька*, *Дорошенко*, *буйнесенько*.

6. У ряді прізвищ: *Садовський*, *Березовський*, *Котляревський*, *Писаревський*, але: *Вериківський*, *Крижанівський*, *Голованівський*.

7. У суфіксі -тель і префіксі воз-: *учитель*, *вихователь*, *возз'однання*, *возвеличення*.

8. У складних словах з морфемами -вод-, -воз-, -нос-, -роб-, -ход (діловод, водовоз, медонос, хлібороб, скороход), але: *газопровід*, *перевіз*, *перехід*, *всюдихід*, *провід*, *виріб*, *захід*.

9. У словах іншомовного походження: *актор*, *азот*, *батон*, *білет*, *диплом*, *диригент*, *жетон*, *кабінет*, *порт*, *поет*, *студент*, *талон*, *шофер*. Проте в деяких давно запозичених словах — загальних назвах і власних іменах — чергування відбувається: *табір* — *табору*, *тіт* — *тіота*, *дріт* — *дроту*, *якір* — *якоря*, *колір* — *кольору*, *папір* — *паперу*; *Сидір* — *Сидора*, *Федір* — *Федора*, *Тиміш* — *Тимоша*, але: *Мирон*, *Харитон*, *Фрол*, *Артем*, *Євген*, *Семен*.

Фонема /i/, що утворилася з давніх /o/ та /e/, іноді виступає у відкритому складі, що пояснюється аналогією до інших форм слова або до споріднених слів, наприклад: а) *кінець*, *ремінець*, *кілок*, *візок*, *рівень*, *ніготь* — за аналогією до непрямих відмінків, де чергування закономірне (*кінця*, *ремінця*, *кілка*); б) *кізонька*, *ніженька*, *гіронька* — за аналогією до форм *кізка*, *ніжка*, *гірка*.

Чергування /o/ та /e/ з /i/ іноді виконує в мові семантичну функцію, розрізняючи слова: *голівка* (дитини) — *головка* (капусти); *схід* — *сход* (збори); *привід* — *привод* (технічний термін).

Чергування /o/ та /e/ з /i/ властиве лише українській мові. У жодній іншій слов'янській мові воно не має місця.

До характерних ознак української мови належить чергування /e/ : /o/ після шиплячих приголосних та /j/. Перехід /e/ (як етимологічного, так і секундарного) в /o/ відбувався, якщо в наступному складі виступала голосна фонема заднього ряду, що не пом'якшувала попереднього приголосного і справляла міжскладовий асимілятивний вплив на /e/ (д.-р. *жена* — укр. *жона*, д.-р. *пшено* — укр. *пшоно*, д.-р. *јего* — укр. *јого*). Якщо ж у наступному складі була голосна фонема переднього ряду, що пом'якшувала попередній приголосний і не створювала умов для асимілятивного впливу на /e/, то згаданий фонетичний процес не відбувався (д.-р. *женити* — укр. *женити*, д.-р. *пшеница* — укр. *пшениця*). Відповідно до першої умови /o/ виступає після шиплячих та /j/ у таких словах, як *чоловік*, *чота*, *шолудивий*, *шостий*, *шорсткий*, *щока*, *щогла*, *жолоб*, *чотири*, *жолудь*, *жорна*, *прожогом*, *йому* тощо. Дією другої умови пояснюється збереження /e/ в таких випадках: *четвертий*, *шести*, *чепіга*, *череве*, *череда*, *через*, *черемха*, *череп*, *чемний*¹, *чересло*, *честь*, *шелест*, *шерсть*, *щелепа*, *щеміти*, *щетина*, *джерело* тощо.

Розглядає чергування в сучасній українській мові представлене у випадках на зразок *шести* — *шостий*, *женити* — *жонатий*, *пшениця* — *пшоно*, *четвертий* — *чотири*, *вечера* — *вечора* тощо.

У чергуванні /e/ : /o/ після шиплячих та /j/ спостерігаються істотні відхилення від первісних умов його становлення, які, однак, у переважній більшості випадків мають системний характер, зумовлений насамперед фонетичним вирівнюванням окремих морфем (кореневих, суфіксальних, закінчень) за аналогією. Системний характер згаданого вирівнювання підтверджують такі його конкретні вияви: 1) в іменникових кореневих морфемах під впливом більшості форм, у яких був закономірним перехід /e/ в /o/, закріпилося /o/: *жорно* — у *жорні*, *чоло* — на *чолі*, *бджола* — *бджолі*; 2) у дієслівних кореневих морфемах зберігається /e/ незалежно від характеру голосної фонемі у наступному складі: *чеше*, *щезне*, *жене* — *чешу*, *щезну*, *жену*, а також: *чесати*, *щезнути*; у тих же випадках, коли дієслова є похідними від основ із закономірним /o/ або /e/, відповідна фонема зберігається незалежно від характеру голосної фонемі в наступному складі: *чорний* — *чорнило*, *чорніти*; *щепи* — *щепити*, *причепити* — *причепи*; 3) фонетичний варіант іменникового суфікса *-ост'* (*більшості*, *меншості*) сформувався за аналогією до тих випадків, коли він виступає після інших

¹ Розглядаючи мотиви збереження /e/ після шиплячих та /j/, необхідно зважати на те, що аналізоване фонетичне явище відбувалося до занепаду зредукованих, зокрема *ь*, і злиття давньоруських *и* та *ы* на українському фонетичному ґрунті.

приголосних (*радості, молодості*); 4) прикметникові закінчення з первісним /e/ після шиплячих (*свіжої, блискучої*) уніфікувалися під впливом форм типу *молодої, доброї*; 5) фонема /e/ послідовно зберігається у діеприкметникових та прикметникових суфіксах **-ен-, -енн-, -езн-** (*кручений, страшений, величезний*) за аналогією до тих випадків, коли відповідні морфемі виступають після інших приголосних (*плетений, незбагнений, довжелезний*); подвійною мотивацією пояснюється збереження /e/ у прикметниковому суфіксі **-ев-** (*грушевий, смушевий, рожевий*, але *крайовий, гайовий, ключовий*) — наголошеною позицією /e/, а також підтримкою з боку прикметників типу *жолудевий, січневий, галузевий* тощо.

Поза поясненням на ґрунті відхилень системного характеру залишаються окремі випадки вияву незакономірного /e/, а саме: *чепурний, чепурити, шепіт* (прасл. *šьръt*), *жебоніти, Кієва, Тетієва, щедрий, черствий, почет, чекати, пащека, пащекувати*.

Фонема /o/, представлена у фонемосполученнях /*rol, lol*/ (< *рь, ль*) у невеликій групі слів, може чергуватися з /u/ у фонемосполученнях /*ru/, lu*/: *кров — кривавий, глотка — глитати, дрож — дрижати, брова — чорнобривий*.

§ 26. Чергування приголосних

Історичні чергування приголосних, реалізовані у випадках словозміни і словотвору, ґрунтуються в українській мові на успадкованих нею наслідках перехідних палаталізацій задньоязикових приголосних та змін приголосних перед наступним [j], що, як відомо, відбулися ще на праслов'янському ґрунті. У переважній більшості випадків згадані фонетичні процеси реалізувалися на межі кореневих і словозмінних або словотворчих морфем. У зв'язку з цим у плані синхронної інтерпретації вони виступають як такі, що зумовлюються морфологічними позиціями, тобто виявляються перед іменниковими і дієслівними закінченнями та формотворчими і словотворчими суфіксами. У фонетичній системі сучасної української літературної мови регулярно відтворюються чергування приголосних, зумовлені: 1) першою перехідною палаталізацією /z/ : /ʒz/ (*друг — дружє — дружити — дружина*), /k/ : /č/ (*вік — вічний*), /x/ : /ʃ/ (*страх — страшний — страшити*); 2) другою перехідною палаталізацією: /z/ : /ʒ'z'/ (*допомога — допомозі, подруга — подрузі*), /k/ : /č'č'/ (*запорука — запоруці, кузка — кузці*), /x/ : /č'č'/ (*завірюха — завірюсі, стріха — стрісі*); 3) третьою перехідною палаталізацією: /z/ : /ʒ'z'/ (*княгиня — князь*), /k/ : /č'č'/ (*лик — лице*); 4) позицією приголосних перед j, а саме: /z/ : /ʒz/ (*допомогти — допоможу*), /k/ : /č/ (*плакати — плачу*), /x/ : /ʃ/ (*колихати — колишу*), /d/ : /dʒz/ або /ʒz/ (*садити — саджу — саджений — сажка*), /t/ : /č/ (*крутий — кручу — кручений — круча*), /z/ : /ʒz/

(мазати — мажу), /с/ : /ш/ (носити — ношу — ношений — ноша), /б/ : /бл'/ (зубити — зублю — зублять), /п/ : /пл'/ (топити — топлю — топлять), /в/ : /вл'/ (ловити — ловлю — ловлять), /м/ : /мл'/ (глумити — глумлю — глумлять), /ф/ : /фл'/ (графити — графлю — графлять), /р/ : /р'/ (морити — морю), /л/ : /л'/ (колоти — колю), /н/ : /н'/ (боронити — бороню).

З синхронного погляду на основі давніх чергувань, а також власне українських фонетичних змін — ствердіння приголосних перед *е* та *и*, виникнення подовжених передньоязикових і шиплячих приголосних перед давньою сполукою *-ьj- е-* — виділяються ряди приголосних, поєднаних відношенням чергування у відповідних морфемах: /з/ : /жз/ : /з'/ : /жжз/ (друг — дружба — друзи — одружений — подружжя), /к/ : /ч/ : /ц'/ : /чч/ (ріка — річка — ріці — заріччя), /х/ : /ш/ : /с'/ (порох — припорошений — у поросі), /х/ : /ш/ : /шш/ (тихий — тиша — затишиша); /д/ : /дс/ : /д'/ : /дд'/ (народити — народжений — народять — поріддя), /т/ : /т'/ : /ч/ (крутити — крутять — кручений), /з/ : /жз/ : /з'/ : /з'з'/ (галузка — розгалуження — галузь — галуззя), /с/ : /ш/ : /с'/ : /с'с'/ (косити — кошу — косять — кісся), /б/ : /бл'/ : /бл/ (зубити — зублю — загублений), /п/ : /пл'/ : /пл/ (топити — топлю — перетоплений), /в/ : /вл'/ : /вл/ (ловити — ловлю — виловлений), /м/ : /мл'/ : /мл/ (стомитися — стомлюся — стомлений), /ф/ : /фл'/ : /фл/ (графити — графлю — розграфлений), /л/ : /л'/ : /л'л'/ (дозволити — дозволяти — дозвілля), /н/ : /н'/ : /н'н'/ (синити — синь — синню), /в/ : /вл'/ : /вл/ : /вж/ (кров — обезкровлю — обезкровлений — кров'яний) тощо.

§ 27. Чергування в групах приголосних

При словотворенні в групах приголосних може відбуватися цілий комплекс різноманітних чергувань приголосних: історичних і фонетичних, зумовлених асиміляцією, дисиміляцією, спрощенням, стягненням. Вони істотно змінюють фонетичну (і морфемну) структуру слова.

Творення прикметників та іменників супроводжується такими змінами, що з синхронного погляду мають статус чергувань приголосних (див. табл.).

Відповідні фонетичні зміни виникли на межі твірних основ і суфіксів *-ськ-*, *-ств-*, *-ш-* після занепаду зредукованого *ь*, що первісно входив до їх складу. Умовно послідовність окремих фонетичних змін можна представити так: *волох+ьск-ый* > *волошьскый* > *волош'с'кый* > *волос'с'кий* > *волос'кий*; *пророк+ьство* > *пророчьство* > *пророч'ство* > *пророцтво* > *пророцтво* > *пророцтво*; *полтавськ+ина* > *полтавс'чина* > *полтавшчина* тощо.

Кінцеві приголосні основи	Словотворчі суфікси	Результати фонетичних перетворень
/ɫ/, /ɛɫ/, /ɫɫ/	-ськ- (<ськ-)	-зьк- (Буг — бугський, Збараж — збаразький, боягуз — боягузький)
/к/, /ч/, /ц/	-ськ-	-цьк- (козак — козацький, Гадяч — гадяцький, молодець — молодецький)
/х/, /ш/, /с/	-ськ-	-ськ- (волох — волоський, товариш — товариський, Залісся — заліський)
/ɫ/, /ɫɫ/, /х/, /ш/, /к/	-ств- (<ств-) -ств-	-зтв- (убогий — убозтво) -ств- (боягуз — боягузтво, птах — птаство, товариш — товариство, козак — козацтво)
/ц'к/ /с'к/	-ин- (<ин-) -ин-	/чч/ (німецький — Німеччина) /шч/ (полтавський — Полтавщина)
/с'к/	-енк-	/шч/ (Васько — Ващенко)
/ɫ/	-ш- (<ьш-)	/жч/ (дорогий — дорожчий)
/с/	-ш-	/шч/ (красивий — крацій)
/ɫ/	-ш-	/жч/ (близький — ближчий)

СКЛАД І СКЛАДОПОДІЛ

§ 28. Склад

Мінімальною сегментною фонетичною одиницею є звук, у якому реалізується відповідна фонема. Проте крайньою межею природного членування мовлення є склади. Речення членуються на синтагми, синтагми на слова, слова на склади. Слова легко вимовляються по складах. Дальший поділ на звуки в нормальному мовленні не відбувається і навіть неможливий. Отже, саме склад — це найменша одиниця членування мовлення.

Загальноприйнятого визначення складу досі ще немає. Труднощі у визначенні складу пояснюються тим, що він не співвідноситься із значенневими одиницями і виділяється та усвідомлюється лише на основі фонетичних характеристик.

Значного поширення набула експіраторна теорія складу, згідно з якою склад визначається як один звук або сполучення кількох звуків, що вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря. Проте результати експериментально-фонетичних досліджень заперечують таке визначення, тому що число складів і число видихових поштовхів не завжди збігається.

У вітчизняному мовознавстві розуміння складу базується на його артикуляційних і акустичних особливостях, що взаємно доповнюють одні одних.

Так, Л. В. Щерба обґрунтував теорію м'язового напруження, за якою склад — це частина слова, утворена поєднанням звуків із зростаючим і спадним напруженням під час їх артикуляції. Найбільше напруження припадає на вершину складу, а найменше буває на межі складів.

На основі акустичного підходу розвинулася теорія гучності (сонорності), яку прийняли багато вітчизняних фонетистів, зокрема Р. І. Аванесов. Згідно з цією теорією склад — це частина слова, яку характеризує хвиля наростання і зменшення звучності (сонорності). При обох підходах вершиною складу вважається голосний, що є складотворчим елементом. Інші звуки — нескладотворчі. Межа між складами проходить у місці найбільшого спаду м'язового напруження і гучності.

Виходячи з різного розуміння природи складу, його можна визначити в загальних рисах як сегментно-просодичну одиницю. Склад — це мінімальний відрізок (сегмент) мовлення, що характеризується максимальною артикуляційною і акустичною єдністю звуків, які розташовуються в порядку зростання м'язової напруженості та акустичної інтенсивності, має єдину вершину гучності, представлена, як правило, голосним; по-друге, склад є носієм різних суперсегментних (або просодичних) особливостей, таких як наголос, ритмічна структура слова і мовна мелодія, що не виявляються в окремих звуках як у найменших сегментах.

Практично в слові буває стільки складів, скільки в ньому голосних звуків. Пор.: *сто-ро-на, бе-ре-жок, кар-та, рам-ка.*

Слова залежно від кількості складів у них бувають односкладові (*день, рік, ніч*), двоскладові (*о-сінь, зи-ма, ве-сна*), трискладові (*дже-ре-ло, сні-го-пад, ком-бі-нат*) і багатоскладові (*ре-волю-ці-я, за-ко-ло-си-ти-ся, сіль-сько-го-спо-дар-ський*).

Розрізняють склади відкриті й закриті, прикриті й неприкриті. Склад, що закінчується на голосний, називається відкритим (*не-ро*), а склад, що закінчується на приголосний, — закритим (*пар-кан*). Прикритий — склад, що починається на приголосний (*сон*), неприкритий — склад, що починається на голосний (*ось*).

§ 29. Складоподіл

Аналізуючи складоподіл в українській мові, слід мати на увазі, що в ньому виявляються, тісно переплітаючись, дві тенденції.

По-перше, для української мови, як і для інших слов'янських мов, характерне загальне тяжіння до відкритих складів. Це виявляється в тому, що межа між окремими складами проходить найчастіше після голосного звука перед приголосним, наприклад: *не-ро, го-стро, ві-дро.*

По-друге, згідно з теорією сонорності, кожен склад становить послідовність звуків із зростаючою від початку до вершини скла-

ду сонорністю. При цьому виходять із того, що за сонорністю, тобто гучністю, звуки поділяються на такі групи: голосні (найгучніші), далі — в порядку зменшення гучності — сонорні приголосні, дзвінки й глухі. Слід також зауважити, що згадані закономірності характеризують передусім внутрішні склади, початкові й кінцеві склади мають відхилення від цієї схеми. Якщо між складами виявляється збіг приголосних, то межа між ними має пройти так, щоб гучність звуків попереднього складу поступово спадала, а наступного — наростала.

Отже, коли голосний поєднується з одним приголосним, поділ слова на склади труднощів не викликає. При збігові кількох приголосних установити складову межу буває важче.

Так, у слові *балка* за законом відкритого складу складова межа мала б пройти перед [л]. Проте в цьому випадку другий склад починався б сонорним [л], після якого йде глухий [к], а ще далі — голосний [а], тобто сонорність була б вища на початку складу, далі спадала б і потім наростала б знову. Це суперечить акустичній природі складу. Тому складова межа, всупереч тенденції до відкритого складу, проходить після [л].

У слові ж *гострий* складова межа, згідно з законом відкритого складу, проходить після [о]. У другому складі сонорність наростає. Проте бувають і складніші випадки.

Гучність можна позначити цифрами: 4 — гучність голосних, 3 — гучність сонорного, 2 — гучність дзвінких шумних, 1 — гучність глухих шумних. Тоді складоподіл у наведених нижче словах можна представити так:

<i>пі</i> — <i>шла</i>	<i>каз</i> — <i>ка</i>	<i>ком</i> — <i>байн</i>	<i>пар</i> — <i>та</i>
14 — 134	142 — 14	143 — 2433	143 — 14

Враховуючи обидві тенденції, можна встановити такі основні правила складоподілу:

1. Один приголосний, що стоїть між голосними, завжди належить до наступного складу, наприклад: *во-да, пе-ре-вал, пе-ре-несе-но*.

2. Два шумні приголосні (обидва дзвінки або обидва глухі) належать звичайно до наступного складу, наприклад: *ті-сто, во-ско-вий, ді-жда-ти-ся, не-спо-кій, при-ї-зди-ти, не-ща-стя*.

3. Два шумні приголосні, якщо перший з них дзвінкий, а другий глухий, належать до різних складів, наприклад: *рід-ко, каз-ка, греб-ти*.

4. Три приголосні, якщо два перші з них шумні (обидва дзвінки або обидва глухі), а третій сонорний, належать до наступного складу, наприклад: *ві-стря, за-шли-ти, за-дро-ці*.

5. Якщо між голосними є два або більше приголосних, то сонорні звуки [j], [в], [р], [л], [м], [н], [р'], [л'], [н'], що йдуть після

голосного, належать до попереднього складу, а звуки, що стоять після них, — до наступного: *кой-ка, май-стру-ва-ти, стов-пи, мор-ква, муть-ко, сум-ка, кон-то-ра*.

6. Якщо другим приголосним є сонорний, то разом з попереднім він належить до наступного складу: *за-б'ю, по-свист, ко-бра, ку-пля, по-смі-шка, пі-зній*.

7. Два сусідні сонорні приголосні належать до різних складів: *мар-но, став-ний, зер-но, віль-но, гор-ло*.

8. Подовжені приголосні при складоподілі можуть розриватися, наприклад: *об-бити, ніч-чю, зіл-ля, маз-зю, насін-ня, груд-дя*.

Поділ на склади не збігається із членуванням слова на найменші смислові одиниці — морфеми (корінь, префікс, суфікс, закінчення). Навіть приголосний, що перебуває в кінці слова, може вимовлятися в одному складі з голосним, що починає наступне слово, наприклад: *по-бі-гу-ліс (побіг у ліс), Си-ді-пі-де (Сидір іде)*. Водночас в усному мовленні вплив морфологічної будови слів іноді позначається на складоподілі. Так, у слові *підживити* можливі два поділи слів на склади: *пі-джи-вити* і *під-жи-вити*; у слові *бездонний* — *бе-здонний* і *без-донний* тощо.

Важливо також мати на увазі, що між фонетичним і орфографічним складоподілом немає повного збігу. Хоча в основу правил переносу частин слів покладено складовий принцип, тобто слова переносяться по складах, проте великою мірою враховується й морфологічна будова слова — принцип збереження єдності морфеми.

§ 30. Словесний наголос і ритмічна структура слова

Під наголосом звичайно розуміють виділення одного складу слова за допомогою артикуляційних засобів, властивих мові, — м'язової напруженості мовного апарату, збільшення сили видиху, зростання тривалості. Акустично наголос виявляється в зростанні інтенсивності, тривалості, в змінах частоти основного і власного тону голосного.

В українській мові наголошені голосні характеризує передусім більша тривалість і виразний тембр, а часом і більша сила. Тому український наголос за його фонетичною природою визначається як якісний, кількісний і силовий (динамічний) одночасно, проте визначальною його якістю є саме кількість. Отже, існують підстави вважати його кількісним (або довготним, квантитативним). Щоправда, існує і традиційна думка, згідно з якою український наголос є динамічним, тобто силовим. Проте експериментально-фонетичні дослідження не підтверджують такого розуміння наголосу.

Враховуючи відносно невелику різницю в тривалості між наголошеним і ненаголошеним складами, український наголос ви-

значають як не сильноконцентрований (для порівняння: наголос російської мови — сильноконцентрований).

Наголос належить до суперсегментних одиниць мови, оскільки він не виявляється як самостійне явище, а нашаровується на інші, сегментні (лінійні) одиниці — фонемі й склади, нерозривно з ними поєднуючись. Отже, наголос характеризує не лише окремі голосні, а й цілі склади.

Кожне самостійне слово має наголос. Службові частини мови, як правило, не мають наголосу. Вони приєднуються до самостійних, утворюючи разом з ними так зване фонетичне слово, наприклад: *дума́й же, ходи́в би, я́ і ти́*.

Склад і голосний у складі, на який падає наголос, називаються наголошеними, а всі інші — ненаголошеними. Наголос на письмі, як правило, не позначається, а в словниках позначається спеціальним знаком (наприклад, *перо́*).

Багатоскладові слова, а особливо складні, крім основного наголосу можуть мати ще й додатковий (і не один), що характеризується меншою силою. Він також позначається за потреби спеціальним знаком, наприклад: *військòвозобов'язаний, àерофотозніманнÿ*. Деякі складні слова (що пишуться через дефіс) мають два головні наголоси, наприклад: *воє́нно-стратегі́чний*.

В українській мові наголос вільний, різномісцевий і рухомий, тобто він може падати на будь-який склад слова і змінювати своє місце у формах того самого слова: *діло́, робо́та,молода́, випереджа́ти, перепідгото́вка, перекваліфіка́ція; рука́ — ру́ки, біг-ти — ви́бігти, сми́рний — сми́рніший, будува́ти — буду́ю*.

Наголос має фонологічне значення і виконує конститутивну, ідентифікаційну та диференційну функції. Він об'єднує звуки в слові і необхідний для узнавання слів і їх форм: *ра́дій — радíй, обі́д — обід, а́тлас — атла́с, при́клад — прикла́д; ру́чки — ручкі́, ха́ти — хаті́; змі́ї — змії́, ко́пчений — копче́ний, насі́пати — насипа́ти, ви́літати — вілі́тати*.

Можливе варіативне наголошення: *апо́строф і апостро́ф, моно́лог і монолог, га́роче і гаряче́, допові́дач і доповідáч, до́говір і догові́р, закінчи́в і закінчів, прòстий і простíй, за́вжди і завждí, та́кож і такòж* тощо. Варіативне наголошування — це об'єктивний результат розвитку акцентологічної системи мови, показник переходу від однієї норми до іншої. Водночас не можна не відзначити, що деякі так звані акцентні варіанти виконують дуже тонку стилістичну, художньо-зображальну функцію. Наприклад, форми *ви́соко, гли́боко* слід вважати загальноновживаними, а *висòко, глибòко* — власне поетичними; у формі *воло́шковий* посилюється відносна ознака, а у формі *волошкòвий* — якісна.

Незважаючи на зміну місця наголосу в багатьох словах у зв'язку із словозміною і словотворенням, в українській мові наголо-

шування характеризується сталою системою і яскраво вираженими закономірностями. Нормативне наголошування є необхідною ознакою культурного й грамотного мовлення.

Різноманітне поєднання ненаголошених складів з наголошеним, а також ненаголошених між собою є базою, на основі якої формується ритмічна структура слова.

Вперше формулу ритмічної структури 5-складового українського слова з наголосом на середньому складі на основі загального сприйняття співвідношення наголошеного і ненаголошених складів (тобто емпірично) дав В. А. Богородицький. Наводимо її в цифровому вираженні та у вигляді діаграми¹:

і	3/4	2	3/4	1 1/4
пе	ре	пи	са	но

Щоб порівняти і зрозуміти національно-мовну специфіку, наведемо аналогічну цифрову формулу ритмічної структури російського слова О. О. Потебні, а також діаграму до неї².

1	2	3	1	1
пе	ре	пи	са	но

Отже, ритмічній структурі українського слова властиве більш-менш рівномірне чергування посилення й послаблення наголошеності, а ритмічна структура російського слова характеризується виразним зростанням наголошеності у препозиції і різким її спадом у постпозиції. Наведені формули стали класичними в обох мовах.

Пізніше на основі точних експериментально-фонетичних досліджень було доведено, що найбільш виразно ритмічна структура слова визначається розподілом тривалості наголошених і ненаголошених голосних з урахуванням кількості складів у слові і місця наголосу в ньому.

¹ Цифра 2 позначає наголошений склад, інші — ненаголошені склади щодо наголошеного.

² Наголошений склад позначається цифрою 3.

ІНТОНАЦІЯ

Інтонація (від лат. *intono* — голосно вимовляю) визначається як сукупність кількох фонетичних компонентів: фразового наголосу, пауз, ритміки, мелодики, тембру і темпу. Завдяки інтонації мовленнєвий потік членується на смислові відрізки — синтагми і речення, розмежовуються речення за метою висловлення, визначається внутрішня взаємодія компонентів у комунікативному процесі, досягається вираження модальних значень і емоційного забарвлення відповідних повідомлень.

§ 31. Фразовий наголос

Фразовий наголос виявляється тільки в реченні. Виступаючи компонентами речення, окремі слова дістають наголошення неоднакової сили, що залежить від місця слова в реченні, кількості складів у ньому та смислового навантаження. Фразовий наголос має такі різновиди: наголос акцентної групи, синтагматичний, логічний та емоційний.

Наголос акцентної групи — найслабкіший за своєю силою. В акцентну групу звичайно об'єднуються повнозначні слова і сполучники, прийменники, допоміжні дієслова і окремі різновиди займенників. Акцентну групу можна розглядати також як фонетичне слово, наприклад: *співайже, насонці, батьки їдти, ябув активний*. Іноді акцентну групу становлять сполучення кількох повнозначних слів: *тимійдруг*.

Сильнішим у реченні є синтагматичний наголос. Під синтагмою розуміють лінійну послідовність слів, найтісніше пов'язаних за змістом і об'єднаних у фонетичну єдність засобами мелодики. У цій єдності виділяється один синтагматичний наголос, якому підпорядковані слабші наголоси. Самостійну синтагму може становити й одне слово. Синтагматичне членування речень здійснюється за допомогою пауз. У межах синтагми виділяється найважливіше слово, навколо якого об'єднуються інші, менш наголошені або ненаголошені. Таким словом звичайно є останнє слово синтагми.

Синтагматичне членування речення може варіюватися залежно від конкретних комунікативних завдань, які ставить перед собою мовець, а також від темпу мовлення. Це означає, що в межах того самого речення можлива різна кількість синтагм, наприклад: *|| Співак мав гарний || голос; Спі||вак|мав|гарний|| голос; Спі||ва. мав|гарний|| голос.*

У синтагматичному наголосі, на відміну від словесного, переважають сила і тон, якість і тривалість мають підпорядкований характер.

Логічним наголосом називається особливе виділення голосом слова в реченні з метою підкреслити важливість його в смисловій структурі речення. У простому реченні буває тільки один логічний наголос. Він може падати на будь-яке слово в реченні, у тому числі й на неповнозначне, що звичайно не має навіть словесного наголосу: *Н^аше місто ніби сад. Наше місто ніби сад. Наше місто ніби сад.* В останньому реченні логічний наголос збігається з синтагматичним.

Зі зміною місця логічного наголосу зміст повідомлення може зазнавати помітних змін: *Ти к^раще вивчи — Ти к^раще в^івчи.*

Логічний наголос сильніший від синтагматичного. Він може падати на будь-яке слово синтагми.

Емфатичний наголос (грец. *έμφατις* — роз'яснення, вказівка, виразність) — це виділення важливої з смислового погляду частини висловлення (групи слів, слова і навіть частини слова) у зв'язку з вираженням експресії мовлення, емоційного стану мовця.

Емфатичний наголос найчастіше виражається подовженням наголошеного голосного, а іноді й приголосного, а також своєрідною мелодикою. Пор.: *А Леся так прямо оче-е-ей не зводить. Ах ти ж Крриса... Спокійно, товариш гер-рой* (Г. Тютюнник). *Розу-у-умний же ти!*

§ 32. Паузи

Пауза (лат. *pausa*, від грец. *παυσις* — припинення) — більш або менш тривала артикуляційна й акустична зупинка в мовленнєвому потоці.

Паузи використовуються як засіб смислового та емоційного виділення слова або синтагми. У зв'язку з цим розрізняють паузи логічні і психологічні. Найбільші паузи виступають у кінці речень різного типу. Вони в транскрипції позначаються знаком [||]. Ці паузи служать, з одного боку, для того щоб підкреслити перехід від однієї думки до іншої, а з другого — вони виконують суто фізіологічну функцію, даючи мовцеві можливість поповнити повітря в легенях.

Менш виразні паузи виступають звичайно в кінці частин складного (складносурядного чи складнопідрядного) речення, а також у середині речення між синтагмами. У транскрипції така пауза позначається знаком [|.]. Пауза може бути і в межах синтагми, наприклад між підметом і присудком, після звертання тощо.

Паузи не завжди збігаються з розділовими знаками. На місці розділового знака паузи фактично може й не бути. Водночас пауза може виступати в місці, де немає жодного розділового знака. Наприклад, у реченні *Пахне м'ята, хліба, радіючи, цвітуть*

(М. Рильський) відокремлений дієприслівник «радіючи» зовсім не виділяється паузами. Між підметом і присудком завжди є невелика пауза, а розділові знаки, як правило, не ставляться. Немає паузи перед звертаннями, які стоять у кінці речення або в середині синтагми, хоч комами вони виділяються обов'язково.

Іноді від місця паузи в реченні залежить його зміст. Пор., наприклад, такі речення:

*Я не раджу | вам вірити ||
Я не раджу вам | вірити ||*

Паузи можуть використовуватися як засоби передачі: а) незакінченої, обірваної мови: *І в рільництві, і в бджільництві, і в птахівництві, і в свинарстві, і... і...* (Остап Вишня); б) хвилювання: *Коли запитують... коли не хочете сказати про мене доброго слова... то прошу вас... від щирого серця прошу... пожалійте гонимого... не кажіть нічого зайвого, не чорніть старого...* (Ю. Збанацький); в) несподіваного змістового переходу: *Яксь хвилина і... ні пуху ні пера! Літак уже в повітрі* (Ф. Маківчук).

§ 33. Мелодика

Основним елементом інтонації є мелодика (від грец. *melōdōs* — мелодичний, пісенний), яка виявляється з акустичного погляду в змінах частоти основного тону за певні часові відрізки. Мелодика належить до найважливіших засобів організації мовлення у плані членування висловлень на синтагми та ритмічні групи і одночасного поєднання їх.

Комунікативна функція мелодики виявляється в тому, що вона є засобом розрізнення й ідентифікації різних синтаксичних структур, зокрема речень за метою висловлення (розповідні, питальні, спонукальні); членування речень на синтагми; виділення вставних слів і речень, звертань, відокремлених зворотів, безсполучникових речень тощо.

Кожна функція мелодики забезпечується відповідним тоновим контуром, що тісно пов'язується з наголосом і членуванням речення.

Кожна мова має у своєму арсеналі багато різних типів мелодики, більшість яких визначається ситуацією мовлення. Водночас кожен мелодичний тип має кілька варіантів, які в сукупності створюють велику тональну варіативність. Проте основними типами мелодики вважаються три. Визначальним для кожного типу є спосіб, у який закінчується мелодичне оформлення висловлювань. За цим способом розрізняють мелодику завершеності, незавершеності і питальну мелодику.

Якщо висловлюється закінчена думка, таке речення вимовляється з мелодикою, що наприкінці знижується й досягає найнижчого рівня. Це мелодика завершеності, характерна для розповідного речення.

Якщо мелодика протягом усього речення тримається на приблизно однаковому рівні, а особливо тоді, коли вона в кінці речення тримається на рівні, характерному для попередньої частини, це означає, що думка не закінчена. Вона має бути або може бути закінчена. Це мелодика незавершеності, характерна для некінцевих синтагм.

Якщо мелодика наприкінці речення різко піднімається вгору й досягає найвищого рівня, це означає, що висловлено питання, яке вимагає відповіді. Це питальна мелодика, характерна для питального речення. Проте є й інші типи мелодики питального речення.

§ 34. Поняття орфоєпії

Орфоєпія (від грец. *ὀρθοέπεια* — правильність мови) — 1) сукупність правил вимови, що становлять систему норм літературної мови, необхідних для збереження її єдності; 2) розділ мовознавства, що вивчає і систематизує норми літературної вимови.

Проте предмет орфоєпії визначається по-різному. Крім сукупності правил вимови до неї включають також наголос та інтонацію. Такий погляд слід вважати найприйнятнішим, тому що вимову не можна розглядати поза нормами наголошування та інтонуювання висловлень.

В основі орфоєпії лежить фонетична система мови. Проте вимова — поняття значно ширше. Вона охоплює також випадки варіативного оформлення слів і граматичних форм відповідно до закономірностей організації фонетичної системи. Пор., наприклад, звукове оформлення префіксів *під-писати* й *піді-йти*, слів *сердечний* і *сердешний*, *ручний* і *рушник*, *корисний* і *форпостний* (зі спрощенням і без спрощення групи приголосних [стн]), *березка* (дерево) і *берізка* (бур'ян), *головка* (часнику) й *голівка* (дитяча). Орфоєпічними нормами регулюється місце наголосу в окремих групах слів і граматичних форм, індивідуальні варіанти основних інтонаційних структур тощо. Вимова регулюється живою суспільною комунікативною практикою, а також традицією.

До найважливіших ознак української літературної вимови належить унормованість як одна з кардинально важливих передумов функціонування національної мови в усній формі.

Дотримання норм літературної вимови має велике значення, становить один із істотно важливих показників загальної культури особи, створює необхідні передумови для ефективного користування літературним мовленням у різних сферах суспільної практики — від побуту до закладів освіти, культури, науки, державного управління.

Порушення норм орфоєпії можуть зумовлюватися впливом правопису на вимову, своєрідним тиском діалектних фонетичних

систем, взаємонакладанням орфоепічних норм за умов білінгвізму тощо.

Становлення української літературної вимови безпосередньо пов'язане з загальним процесом формування української літературної мови, що ускладнювався прямими заборонами, а отже, відсутністю цілого комплексу соціолінгвістичних передумов, необхідних для динамічного розвитку багатой на функціональні стилі, унормованої літературної мови. Однак завдяки діяльності прогресивних українських письменників та культурних діячів орфоепічні норми української літературної мови в основних своїх рисах склалися вже в другій половині XIX ст., хоч і не закріпилися на всіх українських землях. Про усталену, але не абсолютно застиглу і позбавлену ознак динаміки систему норм літературної вимови можна говорити після поширення освіти українською мовою у повоєнний період, на який припадає і така дуже важлива суспільно-політична подія, як об'єднання українських земель і усунення перешкод для уніфікації всіх норм української літературної мови.

§ 35. Основні риси української літературної вимови

Вимова голосних звуків. У зв'язку з вимовою голосних звуків можна узагальнити кілька найголовніших орфоепічних норм: наголошені (і ненаголошені) голосні вимовляються чітко й виразно, за винятком ненаголошених голосних [e], [u], [o], які зазнають незначних якісних змін за таких супровідних умов: а) ненаголошений [e] вимовляється з більш помітним наближенням до [u] перед складами з [i], [u], [y]: [ни^eс'імо], [ни^eсі], [ни^eсу] і менш помітно перед складами з іншими голосними, особливо з [e]: [не^eсла], [не^eсло], [не^eсе] або й [нес^e]; б) ненаголошений [u] наближається у вимові до голосного [e] сильніше перед складами з [e], [a]: [не^eсати], [не^eсємна]; меншою мірою ця зміна виявляється перед складами з іншими голосними, особливо з [i] та [u], а також у кінці слова: [ни^eи'імо], [си^eдіт'], [косіти]; в) ненаголошений [o] перед складом з наголошеним [y] може вимовлятися з незначним наближенням до [y]: [ко^yжух], [го^yлубка], [зо^yзул'а], [то^yму].

Вимова приголосних звуків. Дзвінкі приголосні не втрачають своєї дзвінкості: а) в абсолютному кінці слова: [горб], [пox'ід], [наказ], [ураз], [стóрож], [рег'], [пор'іг]; б) у позиції перед наступними глухими, крім [z], який може змінюватися в цій позиції на [x]: [зубка], [горобц'і], [дубкі], [гáдка], [солóдки], [н'іжка], [м'іжпланетні], [р'іжте"], [бе^eр'ізка], але: [н'іхт'і], [к'іхт'і], [ле^eхкі] (орфографічно нігі, кігі, легкі).

Глухі приголосні перед шумними дзвінкими у межах слова вимовляються дзвінко: [бород'ба], [молод'ба], [прóз'ба], [вогáл],

[járgje"] (орфографічно *боротьба, молотьба, просьба, вокзал, як же*).

У префіксі *роз-* і прийменнику-префіксі *без-* у позиції перед глухим приголосним поширена паралельна вимова [з] і [с]: [розпíска] й [роспíска], [рбзкв'ít] і [рбскв'ít], [бе"зтэбе"] й [бе"стэбе"]. Другий варіант вимови реалізується більшою мірою при швидкому темпі мовлення.

Напівпом'якшені губні приголосні виступають перед [i] ([в'іс'ім], [м'іра]) та голосними заднього ряду у деяких словах іншомовного походження: [б'урб], [н'урé], [ф'узе"л'áжс], [м'урид], [к'ур'í], [к'увéт] тощо.

Шиплячі в кінці слова і складу, а також перед голосними [а], [о], [у], [е], [и] в українській літературній мові послідовно тверді: [jіж], [ніше"ш], [н'іч], [позічте"], [розр'іжте"], [ле"жáт'], [с'н'іáт'], [лошá], [курчá], [чогб], [чест'т']. Лише в позиції перед [i] ці звуки вимовляються як напівпом'якшені: [нож'í], [у д'іжс'í], [зруш'í], [нóч'í]. Напівпом'якшена вимова властива подовженим шиплячим: [залу́жс':а], [н'іч':у], [заті́шс':а].

У кінці слова завжди вимовляється [ц']: [к'іне́ц'], [гор'і́лиць'], [холоде́ц'], [си́ни́ц'а], [ле"ві́ц'а], [молоді́ц'а], крім слів іншомовного походження та деяких вигуків, у яких виступає твердий кінцевий [ц]: [пала́ц], [шпри́ц], [ба́ц], [кля́ц].

Перед наступними м'якими або пом'якшеними приголосними у вимові виступають м'які [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [н']: [н'іс'на], [с'м'іх], [с'в'іт], [с'л'озá], [ра́д'іс'т'т'], [н'і́з'на], [ц'в'іт], [к'ін'с'кі́] (орфографічно *пісня, сміх, світ, сльоза, радість, пізня, цвіт, кінський*).

Перед [i] всі зубні приголосні здебільшого пом'якшуються: [с'іл'], [д'іло], [т'ін'], [з'ір], [з'іл':а], [н'іс], [молод'і], [га́рн'і], [бі́т'і], [сі́з'і], [лі́с'і]. Проте на межі морфем, а також на межі слів тверда вимова цих приголосних звичайно зберігається: [бе"зіме́н:и́], [меді́нсти'тут], [д'ід і баба], [лис і соба́ка].

Перед голосним [е] приголосні вимовляються твердо: [стен], [де́с'ат'], [се"ре"да́], [не"су́], [лі́те"рату́ра], [де"крéт], [еле"га́нтни́], [ле́рмонто́], [ле́на], [ле́н'с'кі́], [леу́ толсто́ї], де орфоепічна норма поширюється також і на російські власні назви, крім тих випадків, коли приголосні виступають перед суфіксом *-єв* ([ле́бе"д'е́], [ко́н'е́], але [сі́н'е], [оста́н':е], [л':е]).

Буквосполучення *дж, дз* можуть мати два значення: а) якщо вони передають один звук у межах морфемі, то вимовляються як африкати, тобто артикулюються як один звук: [двбні́к], [де́ркало], [кукуру́да], [дже"ре"ло́], [дс'м'і́л'], [бо́солá], [ході́су], [воді́су], [до́годі́су], [нагорб́дсе"ні́], [дсéмне"р], [дсáз], [дсис'і́т]. Роздільна вимова цих звуків типу: [д-з]воник, [д-ж]ерело

є порушенням орфоепічної норми; б) якщо ж [d] і [z], а також [d] і [ж] належать до різних морфем, наприклад до префікса й кореня, то вимовляються як два окремих звуки: [над-звуча́їно], [над-звукóвї́], [в'ід-же"ні́], [в'ід-жи"ма́ти].

У кінці слова або складу, а також на початку слова перед приголосним орфографічне в вимовляється як [j], а орфографічне й в аналогічній позиції — як [j̣]. Наприклад: [у́чбра], [п्रा́ўда], [буў], [л'уббў]; [j̣ти], [ма́jка], [с'іда́j].

Приголосний звук [r] властивий деяким власне українським, зокрема звуконаслідувальним і зукраїнізованим словам іншомовного походження: [а́грус], [га́нок], [гату́нок], [трунт], [гелго́та-ти], [гу́ди"к], [дй́га], [гри"нджóли"с] тощо. У власних назвах іншомовного походження, які у мові-джерелі мають у своєму складі g, за новою орфоепічною нормою вимовляється [r], хоч у подібних випадках можливий також [z], наприклад: пол. *Gdańsk* — укр. [rдан'с'к] і [zдан'с'к], нім. *Goethe* — укр. [réte] і [zéte].

Деякі орфоепічні норми української мови випливають з асимілятивних змін у групах приголосних, реалізованих відповідно до закономірностей сполучуваності звуків у живому мовленні. На основі співвідношення між орфографією і звучанням їх можна представити так:

- жц-і (запоріжці) > [з'ц']: [запо́р'із'ц'і];
- шц-і (комашці) > [с'ц']: [кома́с'ц'і];
- чц-і (в обручці) > [ц']: [обру́ц'і];
- тц-і (на нитці) > [ц']: [ні́ц'і];
- ться (бореться; борються) > [ц']: [бо́ре"ц':а], [бо́р'уц':а];
- шся (борешся, смієшся) > [с']: [бо́ре"с':а], [с'м'і́е"с':а];
- жся (намажся) > [з'с']: [нама́з'с'а];
- чя (морочся) > [ц']: [морóц'а].

Конкретна реалізація наведених норм вимови пов'язана з відповідними відмінковими формами іменників та дієслівними формами.

Для вимови характерне також спрощення в окремих групах приголосних, супроводжуване за відповідних фонетичних умов асимілятивними змінами, а саме: -нтств- (*агéнтство, рéгентство*) > [нств]: [агéнство], [рéгнство]; -нтськ- (*студентський*) — [н'с'к]: [студен'с'кї]; -тськ- (*туристський*) > [с'к']: [тури́с'кї]; -здц-і (*поїзди*) > [з'ц']: [поjíз'ц'і]; -стц-і (*кістці*) > [с'ц']: [к'іс'ц'і]. Водночас спрощення у групах приголосних не можна вважати виразною типологічною ознакою сучасної української орфоєпії, тому що існують численні послідовності приголосних різної фонетичної якості, яким не властиве випадіння тих або тих компонентів. Пор., зокрема, чотири- і п'ятифонемні сполуки: *обстругати, обскребти, надвправний, контрдекларація, герцогство, контрпропозиція*.

ГРАФІКА І ОРФОГРАФІЯ

Функціонування писемної форми української літературної мови ґрунтується на нерозривному зв'язку: 1) загальноприйнятої системи знаків, яку утворюють літери алфавіту і небуквені графічні засоби — знак наголосу, дефіс, розділові знаки, апостроф, лапки, знак параграфу, проміжки між словами і частинами тексту (абзацами, розділами тощо), а також шрифтові виділення слів і частин тексту (курсив, жирний шрифт, розрядка), підкреслення, використання кольору; 2) сукупності правил, що регулюють вживання літер та інших графічних знаків у писемному відтворенні конкретних форм слів.

§ 36. Графіка

Українська графіка (грец. γραφική, від γράφω — пишу, креслю, малюю): 1) сукупність начертальних знаків (писаних, друкованих, мальованих), вживаних для писемного відтворення мовлення; 2) система співвідношень і зв'язків між одиницями звукової будови української мови і знаками їх писемної передачі.

Базовою одиницею системи письма (графіки) є графема (від грец. — γράφη — запис, накреслення), під якою розуміють насамперед мінімальний знак, використовуваний у писемному мовленні для вираження відношення між фонемою і літерою. Між графемою, знаком передачі якої на письмі виступає відповідна літера алфавіту в одній із властивих їй графічних форм (наприклад, велика літера **Я**, мала — **я**, курсивна — *я*), не завжди існує безпосереднє співвідношення. Так, фонемі /o/ в українській графіці завжди відповідає лише одна графема, позначувана літерою *o*, фонемі /m/ і /m'/ передаються тією самою графемою *m*, фонемі /dɨc/ і /dʒ/ не мають одиничних відповідників у системі знаків української графіки і позначаються діаграмами *дж* і *дз*.

На системі графем української графіки ґрунтуються правила правопису.

Основу графіки української мови становлять літери, або букви, сукупність яких називається алфавітом (від грец. ἀλφάβητος, від назв двох перших літер алфавіту — *альфа*, *бета*, або *віта*). Для позначення системи буквених знаків використовують також назви азбука (<старосл. *азъбоуки*, утвореного за зразком грец. ἀλφάβητος від назв двох перших літер *азъ* і *буки*) і абетка — українське слово, утворене за вимовою двох перших літер алфавіту (*а*, *бе*), очевидно, під впливом *азбука* і *альфабет*.

Сучасний український алфавіт складається з 33 літер, кожна з яких має друкований і рукописний варіант. З погляду орфографічного функціонування кожний варіант має два різновиди літер — великі й малі.

Літери українського алфавіту мають такі індивідуальні назви:

Літера	Назва	Літера	Назва	Літера	Назва	Літера	Назва
а	а	ж	же	м	ем	ф	еф
б	бе	з	зе	н	ен	х	ха
в	ве	и	и	о	о	ц	це
г	ге	і	і	п	пе	ч	че
ґ	ґе	ї	ї	р	ер	ш	ша
д	де	й	йот	с	ес	щ	ща
е	е	к	ка	т	те	ю	ю
є	є	л	ел	у	у	я	я
						ь	м'який знак

Крім того, існують комплексні назви літер. До складу українського алфавіту входять 10 літер на позначення голосних (**а, я, є, є, и, і, ї, о, у, ю**) і 22 літери — на позначення приголосних (**б, в, г, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, ш**). Літера **ь** (м'який знак) не позначає ніякого звука.

У сучасній українській графіці діють два основні принципи — фонематичний і складовий. Сутність фонематичного принципу полягає в тому, що літера позначає фонему. У більшості випадків літери українського алфавіту позначають по одній фонемі. Однак існують і відхилення від фонематичного принципу графіки:

1. Літери **ї** та **щ** завжди позначають по дві фонemi: */j/ + /i/* та */ш/ + /ч/*.

2. Одна фонема може позначатися двома літерами, наприклад: фонема */дс/* — літерами **дж**, фонема */з/* — літерами **дз**.

3. Фонема */j/* позначається: 1) літерою **й**: а) у позиції перед */о/* (*його, йому, гайовий, серйозний, каньйон, бульйон*); б) на початку слова перед приголосними (*йти, йняти*); в) у кінці складу після

голосних перед наступними приголосними (*дайте, сійте, мийте*); г) в абсолютному кінці слова після голосних (*дай, новий, край, рій*); 2) літерами **я, ю, є, ї** разом з відповідними наступними голосними: а) на початку слова (*явище, юний, єднати*); б) після голосних перед наступними приголосними або в кінці слова (*но-ява, будуть, приємний, приїхати, чия, врожаю, читає, край*); в) після губних, /р/ та деяких інших приголосних, якщо їм не властива напівпом'якшена вимова (*плем'я, любов'ю, н'ємо, на подвір'ї, Лук'ян*, а також: *Нью-Йорк, мільярд, більярд, мільдю*).

4. Для м'яких приголосних не існує окремих літер в українській графіці. Вони позначаються позбавленою звукового значення літерою — м'яким знаком (*кин'мо, кін'*), літерами **я, ю, є**, крім тих випадків, коли вони позначають сполуки фонем /ja/, /ju/, /je/ (*давня, давню, давнє*), а також літерою **і** (*ліс, дім, тіло*). У багатьох випадках м'якість приголосних не має писемного вираження. Це стосується, зокрема, різних випадків асимілятивних змін, наприклад: *віл'ць, іс'ніг* тощо.

Фонематичному принципіві графіки суперечать також такі випадки, коли в словах та їх формах реалізуються фонемі, не співвідносні щодо позначення з літерами, наприклад: *будується* — *ібудуєць'ц'а*.

Складовий принцип графіки полягає в тому, що за мінімальну одиницю позначення фонем на письмі обирається склад. У межах складу встановлюється фонемна відповідність з урахуванням її безпосереднього оточення. Літерам українського алфавіту властива багатозначність, зокрема **я, ю, є**, що залежно від навколишнього оточення позначають /j/ у сполученні з /a/, /y/, /e/ або ж м'якість попередніх приголосних. У позначенні фонем /d'/, /m'/, /n'/, /c'/ у словах *діло, тінь, літо, сіно* беруть участь літери **д, т, л, с** та **і**. Складовий принцип графіки не пов'язаний з фонетичним складом.

§ 37. Орфографія

Орфографія (від грец. *ὀρθογραφία* — правопис) — історично сформована, уніфікована система правил, що визначають написання слів згідно з ustalеними нормами. Орфографія як розділ мовознавства вивчає і формулює відповідну систему правил, які забезпечують нормативність написань. Правила українського правопису охоплюють такі основні частини орфографічної системи: передача літерами фонемного складу слів зі спеціальним виділенням адаптованих на ґрунті української мови іншомовних слів та їх частин разом, окремо і через дефіс; вживання великої і малої літери; способи переносу слів з одного рядка в інший; вживання апострофа та інших нелітерних графічних знаків; графічні скорочення слів.

Центральним поняттям правопису є орфограма (від грец. *ὄρθος* — правильний і *ὑράδις* — літера), під якою розуміють написання слова, що вибирається з кількох можливих і ґрунтується на сформульованому і закріпленому в системі орфографії правилі. На місці орфограми можуть допускатися помилки, типологічна природа яких зумовлюється належністю до певної частини орфографічної системи — передачі фонемного складу або написання окремо чи разом відповідних слів, вживання великої літери замість малої і навпаки тощо.

Так, відповідно до варіантної вимови можливе помилкове написання *с* замість *з* у префіксі дієслова *розпитати*. Орфографічні помилки допускаються також внаслідок сплутування фонемного складу: а) абсолютно тотожних з функціонального і значеннєвого погляду морфем, варіанти яких зумовлюються певною позицією, наприклад: *істор-ичн-ий* — *титан-ічн-ий*, *клас-ичн-ий* — *академ-ічн-ий*; б) диференційованих з функціонального і значеннєвого погляду морфем: *нездол-анн-ий* — *неподбл-ан-ий*; *незліч-єнн-ий* — *незліч-єн-ий*, *неоцін-єнн-ий* — *неоцін-єн-ий*. У наведених прикладах орфограмами виступають *з* у префіксі, *и* — *і*, *н* — *нн* у суфіксах.

Наведені орфограми належать до так званих практичних (реальних), тому що у зв'язку з ними часто трапляються порушення правописних норм української мови.

Основу української орфографії складають два головні принципи — фонематичний і морфологічний. Певну роль відіграють також історичний (або традиційний) і смисловий (або семантико-диференціюючий) принципи.

Згідно з фонематичним принципом написання слів ґрунтується на якнайповнішому врахуванні їх літературно-нормативного звучання. У зв'язку з цією визначальною умовою встановлюється максимально повна відповідність між літерами і тими звуковими значеннями, які вони мають у складі алфавіту. До конкретних випадків реалізації фонетичного принципу належать, зокрема, такі орфограми: 1) *о*, *е* після літер на позначення шиплячих приголосних: *шостий* — *шести*, *чотири* — *четвертий*, *жонатий* — *женитися*; 2) літера *а* на місці етимологічного [о] перед складом з наголошеним [а]: *гарячий*, *качан*, *гаразд*, *багатий*; 3) суфікси, що сформувалися внаслідок ряду фонетичних перетворень: *товари-ств-о*, *боягу-зтв-о*, *молоде-цтв-о*, *коза-цьк-ий*; 4) *о*, *а* в дієсловах: *гонити* — *ганяти*, *котити* — *качати*, *крити* — *краяти*, *скочити* — *скакати*, *схопити* — *хапати*, *поклонитися* — *кланятися*, *перемогти* — *перемагати*; 5) спрощені групи приголосних: *со-нц-е*, *пі-зн-о*, *че-сн-ий*; 6) сполуки *-нк-/-нък-* (*материнка* — *яблунька*), *-лк-/-льк-* (*зілка* — *тополька*), *-ск-/-ськ-* (*ряска* — *моська*), *-зк-/-зьк-* (*казка* — *кузька*), *-лк-/-льк-* (*русал-*

ка — крапелька), -дк-/дък- (загадка — покидька), -тк-/тък- (квітка — обротька).

Морфологічний принцип полягає в тому, що значущі частини споріднених слів (морфеми) пишуться однаково, незважаючи на те що вони в різних формах того самого слова або в споріднених словах звучать по-різному. Наприклад, у слові *крутишися* [крути^с:а] пишеться ш всупереч вимові [с'] за нормами сучасної орфоєпії. Ця ж орфограма у складі відповідної морфеми виступає у формі *крутиш*. Роль морфологічного принципу орфографії особливо важлива у тих випадках, коли відбувається зумовлене асимілятивними змінами чергування приголосних і виникають фонетичні варіанти морфем.

За морфологічним принципом пишуться: 1) *е* та *и* на позначення ненаголошених [e] та [и], а в позиції перед постійно наголошеним [у] також і *о*: *весна, степи, живемо, голубка, тому*; 2) літери, що позначають глухі приголосні перед дзвінками, а також дзвінкий [z] перед глухими: *просьба, молотьба, дьогтю*; 3) префікс *з-* перед глухими (крім *к, п, т, ф, х*): *зсадити, зцілити, зчорнити, зшити*; 4) префікси *роз-, без-* перед шиплячими: *розжувати, безживний, безчестя, розчуті, розщедритися, безшовний*; 5) дієслівні форми на *-шся, -ться*: *намагаєшся, вагаєшся, збігаються, зустрічаються* тощо.

У зв'язку з морфологічним принципом правопису важливе значення має принцип ідентифікації сумнівних орфограм за сильною позицією тих фонем, які вони репрезентують на письмі. Для літер на позначення голосних такою сильною є наголошена позиція, наприклад: *весна — вєсни, степі — степ, голубка — гóлуб, томó — той*.

Сумнівні орфограми, що передаються літерами на позначення приголосних, визначаються позицією відповідних фонем як перед голосними (*лпроз'лба — пролс/лти, молод'лба — молод/лти, лілс/лба — лілч/лти*), так і перед приголосними, які не викликають асимілятивних змін, наприклад: *ролж/ширлти — ролз/блти, поралз'лці — поралз/ка, рялс'лці — рялс/ка* тощо.

Завдяки морфологічному принципіві закріплюються графічні образи слів і морфем, вони легко сприймаються при читанні й тісно співвідносяться з певними поняттями без посередництва вимови. Отже, формується самостійне так зване графічне мовлення, без якого сприймання слів у багатьох випадках було б утруднене.

Суть історичного (традиційного) принципу полягає в тому, що деякі написання не зумовлюються ні вимовою, ні уніфікацією фонемного складу морфем незалежно від можливих позиційних видозмін. За історичною традицією пишуться: 1) літери *я, ю, є, ї*, що позначають по дві фонемі; 2) *дж, дз* на позначення

однієї фонемі; 3) ряд слів з ненаголошеними голосними [e], [и], [o], що не перевіряються наголосом: *леміш, левада, кишеня, лиман, комин, келих, лопух*.

С м и с л о в и й принцип орфографії лежить в основі диференціації за допомогою різних написань: 1) власних і загальних назв (велика — мала літера): *високе приміщення — село Високе*; 2) слів і прийменниково-іменникових конструкцій та часток *не, ні* з самостійними словами (разом — окремо): *убік — у бік, вгору — в гору, посередині — по середині; недруг — не друг, невисокий — не високий, він ніде ніколи про це не говорив — я не знаю, ні де він був, ні коли говорив про це*; 3) складних слів і словосполучень (разом — окремо: *відвідати палату легкопоранених — у палаті було кілька легко поранених осколками*). У випадках розмежування слів і словосполучень діє лексико-синтаксичний принцип — варіант смислового.

Написання за смисловим принципом виявляють виразні ознаки синкретизму, взаємодії з іншими орфографічними мотивами. Так, правопис слів разом або окремо зумовлений дією морфологічного принципу, а правопис слів з великої й малої літери — дією традиційного принципу.

Написання слів разом, окремо і через дефіс. Існує загальне правило, згідно з яким частини слова пишуться разом, а слова у межах словосполучень і речень — окремо. Однак послідовному втіленню цього правила в орфографічну практику перешкоджають складні слова, що пишуться разом або через дефіс, омонімічні з ними словосполучення, компоненти яких пишуться окремо, і, нарешті, згадані вже також омонімічні слова і прийменниково-іменникові конструкції.

Написання складних слів разом і через дефіс регулюється рядом чинників структурного, значенневого і синтаксичного плану, які не можна вважати абсолютно вичерпними і послідовно витриманими в сучасній орфографічній практиці. Одна й та ж орфограма, наприклад написання складних слів разом, може мотивуватися абсолютно різними засадами. Пор. щодо цього правила, за якими пишуться разом складні прикметники: 1) одна з частин не вживається як самостійне слово (*самохідний, далекосяжний, червонодеревний*); 2) перша частина — іменникова основа, друга — віддієслівне утворення (*полезрошувальний, сталеплавильний*); 3) перша частина співвідноситься з прислівником (*багато-разовий, важкодоступний, високоефективний, гостродефіцитний*); 4) співвіднесеність із словосполученням прикметник + іменник (*глибокозмістовний — глибокий зміст, первіснообщинний — первісна община*); 5) поєднання більше двох основ і термінологічна функція (*вітроводопіднімальний, короткокліноподібнову-жений*).

Не мають однозначної мотивації і правила написання прикметників через дефіс. Відповідна орфограма використовується, якщо: 1) поєднуювані основи з семантичного погляду є рівноправними або доповнюють одна одну (*абстрактно-філософський, військово-повітряний, зерново-тваринницький, народно-державний, благородно-великий, незаймано-тихий*); 2) поєднуються основи віддієслівного походження, що вказують на рівноправні за змістом поняття (*оборонно-наступальний, шліфувально-відрізний*); 3) до написаного через дефіс складного прикметника додаються частини на позначення додаткових характеристик якого-небудь явища (*слабо-синювато-коричневий, в'язко-гостро-гіркий*).

У написанні складних слів використовується словотвірно-граматичний принцип. Сутність його полягає в тому, що за наявності суфікса у першій частині складного прикметника слово пишеться через дефіс, наприклад: *плодово-овочевий, плодово-ягідний, газово-нафтовий*. Якщо ж суфікс відсутній, то відповідне слово пишеться разом: *плодоовочевий, плодоягідний, газонафтовий*. Формальним показником для написання разом складних іменників виступають так звані сполучні голосні *о* та *е*: *головоломка, водопровід, каменеріз, кораблебудування, бурелом*. За відсутності згаданих сполучних голосних складні іменники пишуться через дефіс, наприклад: *вагон-їдальня, вакуум-сушарка, електрон-вольт, мас-спектрометр*. Останній умові фактично суперечать написання через дефіс типу *машино-година, машино-день, машино-місце*, тому що у них наявний сполучний голосний *о*.

Для з'ясування конкретних випадків написання слів разом або через дефіс потрібно використовувати спеціальні довідкові джерела — орфографічні словники.

Принципи вживання великої літери. Вживання великої літери пов'язане насамперед з власними назвами, що становлять внутрішньо диференційований клас номінативних одиниць, вживаних для позначення одиничних, виділюваних з ряду інших однотипних об'єктів. До власних імен належать антропоніми, назви географічних об'єктів, міфічних істот і божеств, кличок тварин, назви астрономічних об'єктів, назви об'єктів духовної і матеріальної культури, хрононіми (назви відрізків часу, пов'язаних з історичними подіями) тощо. Підклас власних імен, як відомо, утворює ономастичну лексику, яка протиставляється загальним назвам, або апелятивам. Орфографічною ознакою апелятивної лексики виступає мала літера. Необхідно наголосити, що між власними і загальними назвами постійно існує взаємодія, яка виявляється в тому, що одиниці одного класу можуть переходити в інший. При цьому орфографічним показником власних назв, сформованих на основі загальних, виступає написання великої літери (*Біла Церква — біла церква, Кривий Ріг — кривий ріг, село Долина — до-*

лина). Загальні назви, утворені внаслідок переосмислення власних, пишуться з малої літери, наприклад: *Кассандра* (пророчиця, дочка троянського царя Пріама) — *касандра* (віщувальниця не-долі), *Ватт* (англійський фізик) — *ват* (одиниця виміру потужності струму), *Кюрі* (французький фізик) — *кюрі* (одиниця активності нуклідів у радіоактивному джерелі).

У сучасній правописній практиці вживання великої літери не обмежується власними назвами, що належать до різних часткових категорій ономастики. З великої літери, зокрема, пишуться: 1) назви державних установ, громадсько-політичних організацій, посад і звань: *Верховна Рада України, Голова Верховної Ради України, Національна академія наук України*; 2) назви свят, історичних подій і дат: *Новий рік, Різдво, День Перемоги, Велика Вітчизняна війна*; 3) аббревіатури, складені з назв початкових літер або звуків кількох слів: *ООН, АЕС* (але: *загс, неп, вуз, райвно*); 4) загальні назви, наділені урочистістю або символікою: *Вітчизна, Батьківщина, Правда, Чесність* тощо, наприклад: *Перше поріддя¹ було золоте: без бича і спонуки. З власної волі оно Правоту шанувало і Чесність* (М. Зеров — перекл. з Овідія).

Розрізняють три основні принципи вживання великої літери: граматичний (протиставлення власних назв загальним), семантичний (написання з великої літери загальних назв), словотвірний (вживання великої літери в аббревіатурах).

Правопис слів іншомовного походження. Орфографічні норми, пов'язані з адаптованими на українському мовному ґрунті словами іншомовного походження, значною мірою зумовлюються тенденцією до відтворення живого звучання. Водночас існує кілька типових випадків диференціації орфограм залежно від протиставлення загальних і власних назв, фонетичного оточення, початкової або кінцевої позиції у слові.

З протиставленням загальних і власних назв безпосередньо пов'язана передача на письмі неподвоєних і подвоєних приголосних: а) у загальних назвах іншомовного походження приголосні не подвоюються, за винятком кількох слів (*бонна, брутто, ванна, манна, мотто, нетто, панна, пенні, тонна, білль, булла, вілла, дурра, мірра*) і випадків збігу кінцевого приголосного префікса і початкового приголосного кореня, якщо вживається непrefіксальне слово (*апперцепція — перцепція; імміграція — міграція, ірраціональний — раціональний, ірреальний — реальний, контрреволюція — революція, сюрреалізм — реалізм*); б) у власних і утворених від них загальних назвах подвоєні приголосні передаються на письмі (*Андорра, Голландія, Міссурі, Дженні, Руссо, Шіллер, шіллерівський, філіппінець, макіавеллізм, лассальянство*).

¹ Слово *поріддя* вжито в значенні людське покоління.

Кількома правилами регулюється вживання *и* та *і* у словах іншомовного походження. Так, зокрема, *і* пишеться: 1) у загальних назвах: а) на початку і в кінці слова (*ідея, інструкція, Індія, журі, колібрі, шасі, попурі*); б) після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** перед наступним приголосним (*бізнес, пілот, графік, логіка, кіно, архів, республіка, ніша*), хоч у низці давно запозичених слів у тій самій позиції пишеться *и* (*бурмістер, ехидна, імбир, кипарис, лиман, мирт, спирт, башкир, гиря, калмик, кинджал* тощо); в) після всіх приголосних перед голосним, **є, я** та **й** (*діалектика, індустріалізація, аудієнція, фіалка, фіолетовий, тріумф, аксіома, революційний* тощо); 2) у власних назвах і похідних прикметниках незалежно від позиції (*Сідней, Лісабон, Капрі, Міссісіпі, Ніл, Дідро, Дізель, Овідій, Тиціан, Річард, шіллерівський, нільський* тощо).

Літера *и* пишеться: 1) у загальних назвах після приголосних **д, т, з, с, ц, ж** (**дж**), **ч, ш, р** перед наступним приголосним (*династія, методика, титул, математика, позиція, фізика, цистерна, цинга, цинік, режим, динаміт, джінси, речитатив, шифр, бригада, іригація*); 2) у географічних назвах: а) з кінцевими **-ида, -ика** (*Антарктида, Флорида, Адріатика, Америка, Балтика, Корсика, Мексика*); б) після шиплячих приголосних (*Алжир, Вашингтон, Вірджинія, Чикаго, Чилі*); в) у давно засвоєних географічних назвах із звукосполученням **-ри-** (*Британія, Мавританія, Крит, Мадрид, Париж, Рига, Рим*); г) у деяких географічних назвах (*Аргентина, Бастилія, Братислава, Бразилія, Вавилон, Ватикан, Єгипет, Єрусалим, Китай, Пакистан, Палестина, Сардинія, Сирія, Сицилія, Скандинавія, Тибет*, а також похідні слова: *бразилець, тибетський* тощо).

Правила переносу. Правила переносу частин слів ґрунтуються на двох основних принципах — фонетичному й морфологічному.

Згідно з фонетичним принципом, який в українській орфографії виступає провідним, переносяться частини слів, співвідносні зі складами, наприклад: *бо-лото, боло-то; на-родний, народ-ний* тощо. Крім того, не можна залишати в рядку або переносити літери, що позначають окремі склади (*а-кадемія, академі-я*), а також одну або кілька літер на позначення приголосних (*ст-рах, мі-ст*). За фонетичним, або складовим, принципом не розриваються буквосполучення **дж, дз**, якщо вони позначають відповідні приголосні звуки — африкати: *хо-джу, наро-джений, по-дзвонювати*, але *над-звичайний, під-живлювати*, тому що відповідні літери належать до різних частин слів і не становлять одного звука.

За морфологічним принципом при переносі слів не можна залишати в кінці рядка початкову частину другої основи, якщо вона не становить складу (*багато-ступінчастий, а не багатос-тупін-*

частий, восьми-гранний, а не восьмиг-ранний). За цим же правилом не переноситься в наступний рядок кінцева літера префікса (*під-писати*, а не *пі-дписати*, але: *піді-рвати* і *пі-дірвати*) і не приєднується до префікса початкова літера кореня (*за-кликати*, а не *зак-ликати*).

У випадках, які не підходять під згадані правила, можна довільно переносити слова за складами: *Дні-про* і *Дніп-ро*, *Оле-ксандра* і *Олек-сандра*, *се-стра* і *сест-ра*. Це правило поширюється і на суфікси: *україн-ський* — *українсь-кий*, *гали-цький* — *галиць-кий*, *суспіль-ство* — *суспільс-тво* — *суспільст-во* тощо.

Вживання апострофа. Апостроф пишеться після літер, що позначають приголосні, перед **я, ю, є, ї**, якщо вони передають сполуку двох звуків: [j] + голосного [a], [e], [y], [i]: 1) після літер на позначення губних звуків [б], [п], [в], [м], [ф] та звука [р]: *го-луб'я*, *п'ята*, *в'язка*, *полум'я*, *сап'ян*, *Заполярь'я*, *б'ють*, *п'ють*, *в'юн*, *по подвір'ю*, *в'є*, *в'їзд*, *у пір'ї*, *у луб'ї*, *у полум'ї*; 2) після **к** у слові *Лук'ян* і похідних від нього: *Лук'янович*, *Лук'янівна*, *Лук'яненко*, *Лук'янчук*; 3) після префіксів та першої частини складних слів, які закінчуються на літеру, що позначає твердий приголосний: *без'якірний*, *від'їзд*, *від'ємний*, *з'єднання*, *роз'юшений*; 4) у словах іншомовного походження: а) після літер **б, п, в, ф, м, г, к, х, ж, ч, ш, р** перед літерами **я, ю, є, ї**, що позначають [j] і голосний [a], [y], [e], [i]: *б'єф*, *інтерв'ю*, *п'єдестал*, *прем'єра*, *верф'ю*, *к'ят*, *Іх'ямас*, *Руж'є*, *Монтеск'є*; б) після кінцевої літери (що позначає приголосний) префікса перед літерами **ю, є** кореня (*ад'ютант*, *ін'єкція*, *об'єктивний*, *кон'юнктивіт*); в) після початкової частки в окремих прізвищах (*О'Генрі*, *д'Аоста*, *д'Аламбер* тощо).

Апостроф перед **я, ю, є** не пишеться:

1) якщо перед літерою для позначення губного звука є ще одна літера для позначення приголосного (крім літери **р**), який належить до кореня (*св'ято*, *цв'ях*, *тьм'яний*, *моркв'яний*, *мавпячий*, *дзв'якнути*, але: *черв'як*, *торф'яний*);

2) на початку складу, якщо літери **я, ю, є** вживаються для позначення м'якості попереднього [p'] (*р'ябий*, *р'ясний*, *р'ядно*, *р'яд*, *р'ятувати*, *буря*, *бурю*, *рюш*, *порю*, *горючий*, *підкорю*);

3) після префіксів з кінцевими літерами на позначення приголосних перед наступними літерами **і, е, а, о** (*безіменний*, *безініціативний*, *зокрема*, *зуміти*, *загітувати*, *зекономити*, *зорганізувати*).

4) після літер на позначення губних приголосних та [p] *перед* [йо] (*куриозний*, *Воробйов*, *серйозний*, *віюкати*);

5) у словах іншомовного походження, якщо літери **я, ю, є** позначають сполучення пом'якшеного приголосного з голосними [a],

[y], [e] (*бюро, пюре, фюзеляж, мюрид, кювет, рюш, Гюго, Мюллер, Барбюс*).

Норми орфографії в повному обсязі викладено в «Українському правописі», опублікованому 1993 р. До нової редакції Правопису внесено зміни, зумовлені потребами сучасної орфографічної практики: деталізовано відомості про вживання великої літери, уточнено правила написання складних слів, переглянуто використання закінчення *-у (-ю)* в родовому відмінку однини іменників II відміни, введено поняття кличний відмінок, чіткіше сформульовано норми його використання, внесено зміни до правил подвоєння приголосних у загальних назвах тощо.

У новій редакції «Українського правопису» введено літеру **Г (г)** до алфавіту і визначено правила її вживання.

§ 38. Предмет лексикології

Лексикологія (від грец. *λεξικός* — пов'язаний зі словом, *λόγος* — вчення) вивчає словниковий склад мови і слово як його основну одиницю.

Для науково-теоретичного і практичного, зокрема з лінгводидактичною метою, аналізу функціонування мови особливо важливе значення має розуміння її як цілісної системи, утвореної якнайтіснішою взаємодією часткових підсистем, або рівнів. Таким чином, ідеться про об'єктивну закономірність, втілену в принципі рівневої організації будови мови. Використання цього принципу з науковою і практичною метою має давню традицію в розмежуванні фонетики, словникового складу і граматики.

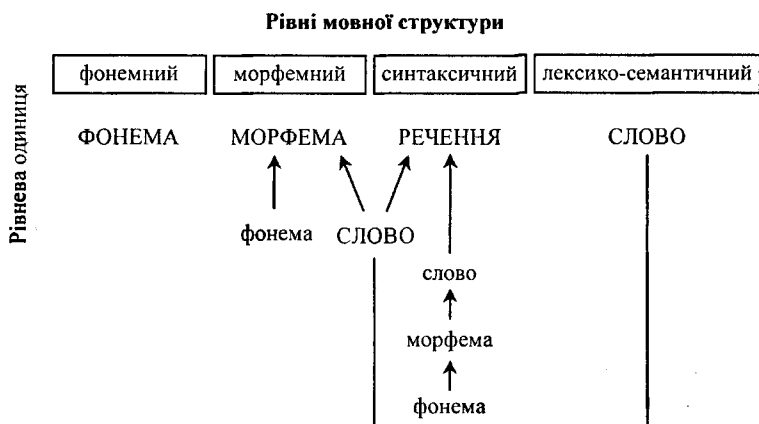
Найпоширенішим є погляд, згідно з яким у структурі мови розрізняються фонемний, морфемний, лексико-семантичний і синтаксичний рівні. Кожний рівень має визначальну для нього мовну одиницю, функціональне призначення якої реалізується у складі одиниці наступного, вищого рівня. Так, фонологічну систему сучасної української літературної мови утворює обмежена з кількісного погляду, або закрыта, сукупність фонем — неподільних одиниць найнижчого рівня, що ідентифікуються на основі диференційних ознак акустично-артикуляційного плану. Фонемні позбавлені значення, у зв'язку з чим їх характеризують як мовні одиниці з однобічною сутністю. Так, не можна констатувати, яке значення властиве фонемам /z/, /ol/, /ll/, /v/, /al/, що входять до фонологічної системи сучасної української літературної мови. Водночас, поєднуючись у певних якісно-кількісних послідовностях відповідно до закономірностей, властивих українській мові, вони виступають засобом вираження одиниць наступного рівня — морфем, наприклад, послідовність фонем /голов/ виражає морфему *голов-*, фонема /a/ — морфему *-a*. Згадані морфемні функціонують як структурні компоненти у межах слова *голов-а*. Особливістю морфем є насамперед те, що вона

виступає мінімальною структурною неподільною одиницею з двобічною сутністю: крім плану вираження їй властиве значення. Однак значення морфеми реалізується лише в складі слова — одиниці лексико-семантичного рівня. Морфема *голов-* (*голів-*) виступає як компонент структури усіх форм слова *голова* (*голов-и, голов-і, голов-у, голов-ою; голов-и, голів-ф, голов-ами* тощо), а також інших слів, наприклад, *голов-ань, голов-ач, голів-к-а, голів-оньк-а, голов-н-ий, голов-ат-ий, голов-ува-ти* тощо. Морфеми *-а, -и, -і, -ами, -ань, -ач, -к-, -оньк-, -н-, -ат-, -ува-* виділяються у словах *рук-а, рук-и, руц-і, рук-ами, бород-ань, зби-р-ач, руч-к-а, дівчин-оньк-а, руч-н-ий, рук-ат-ий, буд-ува-ти*. Наведені приклади переконують у тому, що морфемі властиве не вільне, незалежно реалізоване, а так зване пов'язане значення.

Як і морфема, слово характеризується двобічною сутністю, тобто єдністю планів вираження і значення (змісту). Однак умови реалізації цієї спільної ознаки докорінно відмінні у слові. Саме слово, на відміну від морфеми, виступає у структурі мови тією мінімальною одиницею, яка здатна виражати значення самостійно, вільно відтворюватись у мовленні (усному, писемному), виступаючи структурною одиницею у межах речення на синтаксичному рівні. Функціонування слова *голова* можна проілюструвати такими прикладами: 1) *Головою молодою На руку схилилась. До півночі невесела На зорі дивилась Княжна моя* (Т. Шевченко); 2) *Подивився Давид на їхні ноги червоні, похитав головою й нічого не сказав* (А. Головка); 3) *Карпат висока голова Віта безхмарне небо* (Т. Масенко); 4) *На грядках жовтіли здорові голови повняків-гвоздиків, чорніли чорнобривці* (І. Нечуй-Левицький); 5) *Недарма голови зложили брати мої серед полів ...загартувались наші сили, щоб йти у бій на ворогів* (О. Гончар); 6) *Давно, в роки своєї молодості Гриша-семінарист теж нібито ламав собі голову над оleshківською проблемою* (О. Гончар); 7) *Голова сільради довго дзвонив кудись телефоном* (Л. Смілянський); 8) *Голова колони вже входила в браму* (А. Хижняк); 9) *Я Князь, Я голова Всіх руських владників* (І. Франко).

Співвідношення мовних одиниць різних рівнів, пов'язаних ієрархічною залежністю, показує, що слово посідає особливе, специфічне місце серед них. Фонема, морфема, речення характеризуються визначеними позиціями в мовній системі, що виявляється в чіткому співвідношенні між характером їх як мовних одиниць і тими рівнями, на яких вони виділяються. Слово ж — одиниця лексико-семантичного рівня — перебуває в безпосередніх зв'язках з морфемним і синтаксичним рівнями. Саме це і дає можливість говорити про його міжрівневу, нефіксовану позицію.

Схематично співвідношення між одиницями відповідних рівнів можна інтерпретувати так¹:

Таке співвідношення слова з мовними рівнями свідчить про багатоаспектний характер цієї мовної одиниці. Вона виступає предметом фонологічного, морфологічного і синтаксичного аналізу. З погляду матеріального вираження звукової оболонки слово *головою* становить послідовність фонем /головоју/. Предметом морфологічного аналізу виступають такі його показники: належність до класу іменників, граматична категорія жіночого роду, форма орудного відмінка однини, виражена закінченням *-ою*. На синтаксичному рівні розглядане слово виступає як складова частина речення, як компонент з відведеною йому роллю в організації комунікативної одиниці. Слово *головою*, перебуваючи в безпосередній синтаксичній залежності від дієслова-присудка *схилилась*, виконує функцію додатка, реалізує об'єктне відношення в межах словосполучення *схилилась головою*. При цьому важливо наголосити, що морфологічна за своєю сутністю форма орудного відмінка *голов-ою* мотивується в аналізованому випадку синтаксичними чинниками — специфікою керування відповідного дієслова.

На лексико-семантичному рівні, який становить предмет лексикології, слово виступає як найменша мовна одиниця, що має самостійне закріплене суспільно-комунікативною практикою значення, називає предмет, явище, дію або ознаку з позамовної дійсності і входить з властивим йому індивідуальним значенням до словникового складу.

Розглянемо у зв'язку з цим слово *голова*, вжите в різних формах і синтаксичних функціях у наведених реченнях. З метою ана-

¹ Kramsky I. The Word as a Linguistic Unit. — Mouton, 1969. — P. 69.

лізу доцільно звернутися до словосполучень — мінімальних контекстів у межах речень, що дають змогу конкретизувати значення слова. У перших двох випадках (*схилилась головою, похитав головою*) розглядане слово вжите у значенні «частина тіла людини», тобто безпосередньо називає відповідну реалію. У словосполученнях *голова Карпат, голови повняків-гвоздиків, голова колони, голова сільради, голова владників*, в основі яких лежить принцип вільного поєднання компонентів, воно вживається в переносних, похідних від основного («частина тіла людини») значеннях «вершина, гора», «великі квіти», «початок», «керівник установи», «головна особа, вождь, лідер». Крім того, в аналізованих прикладах представлені так звані фразеологічні значення слова *голова*, зокрема у складі нерозкладних сполук *голови зложили* — «загинули, полягли в бою», *ламав собі голову* — «думав, міркував, аналізував». Наведені факти свідчать про те, що слово здатне до диференціації значень, у зв'язку з чим втрачається пропорційне співвідношення один план вираження (форма слова) — один план змісту (значення слова).

Під словниковим складом слід розуміти не механічну множинну слів, властивих мові на відповідному етапі її функціонування як засобу спілкування, а упорядковану за певними закономірностями лексико-семантичну систему, елементи якої пов'язані різними типами значенневих відношень, розрізняються за сферами вживання в комунікативній практиці суспільства, характеризуються найвиразнішою порівняно з одиницями інших мовних рівнів динамікою якісного й кількісного розвитку, перебувають у безпосередній залежності від явищ позамовної дійсності, відображаючи пізнавальну діяльність, широкий соціально-історичний досвід носіїв мови. Таким чином, предмет лексикології потрібно розглядати диференційовано, виділяючи в окрему галузь проблематику окремого слова, що виступає в мовній системі мінімальним незалежним носієм значення і характеризується відповідним планом вираження, і різнопланову стратифікацію — поділ на окремі підгрупи, що характеризуються різними ознаками внутрішньої організації словникового складу.

Лексикологія якнайтісніше пов'язана з іншими мовознавчими галузями, зокрема із семасіологією, яка вивчає значення, або семантику, мовних одиниць — морфем, слів, речень, а також мовних утворень, що виходять за межі речення як комунікативної одиниці.

Лексико-семантична система мови вивчається з синхронного і діяхронного поглядів, у зв'язку з чим розрізняються сучасна, або описова, й історична лексикологія. Завдання описової лексикології полягає у з'ясуванні теоретичних і практичних проблем функціонування словникового складу на сучасному етапі використан-

ня мови як засобу спілкування. Історична лексикологія становить одну із складових частин історії української мови. Вона вивчає основні лінії формування словникового складу, значеннєвого розвитку слів від початків становлення української мови до її сучасного стану.

СЛОВО В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ

§ 39. Ознаки слова як мовної одиниці

Існування слова усвідомлюють не лише фахівці, озброєні лінгвістичними знаннями, а й інші носії мови незалежно від їх професій. Для них ця одиниця становить цілком окреслену реальність. За допомогою слів виражають думки, почуття, до слів прислухаються, засвоюють нові й незнайомі слова, вивчають слова інших мов, забуті слова рідної мови згадують¹. Значеннєва і формальна окресленість, вільна відтворюваність в усному і писемному мовленні дають можливість виділяти окремі слова, повторювати їх у разі потреби. Поняття слова лягло в основу великої кількості стійких сполук, що використовуються як влучні характеристики морально-етичних якостей людини, манери спілкування, наприклад: *додержувати слова, випускати слова на вітер, не вміти слова вимовити, цідити слово за словом, сипати словами, золоте слово, мудре слово, добре слово* тощо.

У лінгводидактичній шкільній практиці неодмінною умовою вивчення мови є різні форми словникової роботи, орієнтованої на ознайомлення учнів з новими словами, що позначають конкретні предмети, дії, ознаки, абстрактні поняття, виступають важливими орієнтирами в пізнавальній діяльності. Такі форми роботи безпосередньо впливають з реальності існування слова, з тієї важливої функції, яка властива йому у вихованні людини.

Однак існують невідповідності, а в окремих випадках навіть суперечності між усвідомленням реального існування слова і спробами дати йому наукове визначення з урахуванням переконливих, доказових ознак.

Труднощі з визначенням мовних одиниць, а в окремих випадках навіть принципове заперечення можливості будь-яких дефініцій пояснюються кількома причинами. Складну природу має сам об'єкт дослідження — мова, лексико-семантичний рівень якої виявляє багатоплановість ознак, перебуває у складних неформалізованих відношеннях як з об'єктивною позамовною дійсністю, так і з суб'єктивним світом носіїв мови.

¹ Будагов Р. А. Человек и его язык. — М., 1976. — С. 236.

Розбіжності у поглядах на слово зумовлюються також тим рівнем лінгвістичних знань, якого досягає наука про мову на кожному новому етапі свого розвитку, відмінностями в методологічній орієнтації різних мовознавчих шкіл, напрямів. Крайнім виявом таких суперечностей є спроби окремих дослідників взагалі вилучити поняття про слово з мовознавства на тій підставі, що воно пов'язане відповідними відношеннями з лексичним складом, граматичною будовою, фонологічною системою, навіть орфографією і тому не може вважатися окремою мовною одиницею. Така аргументація суперечить принципів рівневої організації мовної структури, системним зв'язкам між її елементами. Слово протиставляються два поняття, а саме: 1) семема, співвідносна фактично з кореневою морфемою або основою (пор. *голов-*); 2) синтаксична молекула, що об'єднує семему і морфему з граматичним значенням (пор. *голов-а*) і фактично дорівнює слову в одній з властивих йому форм.

Близькою до викладеної є думка, згідно з якою всі труднощі, породжувані проблемою слова, випливають з надання йому, подібно до морфеми, статусу окремої мовної одиниці. При цьому наголошується, що слово, не маючи ознак одиниці, виступає складником на рівні речення, а цей рівень нібито ґрунтується не на одиницях, а на відношеннях. З таким розумінням слова і речення не можна погодитись. По-перше, статус одиниці мовної системи зовсім не суперечить тому, що слово виступає осередком реалізації семантико-синтаксичних відношень у складі речення. Синтаксичний аспект береться до уваги в багатьох визначеннях слова. По-друге, речення ґрунтується не на чистих відношеннях компонентів, виражених словами, а також на властивих їм значеннях, необхідних насамперед для формування змісту повідомлення, яким наповнюється відповідна синтаксична конструкція. Саме у процесі спілкування використовуються дві найважливіші ознаки слова — значення і граматичні, або формальні, характеристики. Своєрідність цих двох ознак полягає, зокрема, в тому, що для значеннєвого плану слова граматичні характеристики не мають першорядної важливості, в той час як вони стають обов'язковою умовою вираження синтаксичних зв'язків слова в реченні.

Слово, «незважаючи на всі труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиницею, яка невідступно уявляється нашому розумінню як щось центральне в механізмі мови»¹. Для усвідомлення реального існування слова першорядну вагу мають диференційні ознаки, які своєю єдністю і взаємодією формують його лінгвістичну природу, виділяючи з-поміж інших мовних одиниць, а саме: лексичне значення, номінативна функція, відокремлено-оформленість, внутрішньоструктурна цілісність, позиційна рухливість.

§ 40. Лексичне значення слова

Лексичне значення слова визначається як «певне відображення предмета, явища або відношення у свідомості, що входить до структури слова в ролі так званої внутрішньої його сторони, стосовно до якої звучання слова виступає як матеріальна оболонка, необхідна не лише для вираження значення і для повідомлення його іншим людям, а й для самого його виникнення, фор-

¹ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. — М., 1977. — С. 143.

мування, існування і розвитку»¹. У наведеному визначенні підкреслюється насамперед відображення в лексичному значенні позамовної дійсності. Позамовну дійсність утворюють навколишнє середовище, тобто жива й нежива природа в усій різноманітності матеріальних об'єктів, явищ, процесів та відношень між ними, і світ внутрішнього життя людини, яка сприймає, аналізує, узагальнює факти об'єктивної реальності (навколишнього середовища), створює матеріальні й духовні цінності. Найрізноманітніші вияви об'єктивної дійсності, у тому числі й внутрішнього життя людини, — від реалій щоденного побуту до понять найвищого ступеня узагальнення — знаходять вираження у слові. Для відповідної мовної спільноти слово служить позначенням, або номінативним знаком, того чи того змісту, емоції, відношення. Інакше кажучи, можливість існування слова як мовної одиниці, як компонента лексичного складу цілком і повністю зумовлюється обов'язковою співвіднесеністю з яким-небудь предметом у світі матеріальної дійсності, ідеології, психології, культури, морально-етичної сторони людського буття тощо². По відношенню до слова предметами виступають не лише конкретно сприйняті, представлені відповідною матеріальною субстанцією об'єкти (пор., наприклад, *стіл, книжка, батько, хлопець, дитина, гора, долина, море, ліс, ніж, капелюх* тощо), а й такі абстраговані носіями мови у процесі їх пізнавальної діяльності поняття, як *розмір, форма, якість, кількість, відстань, час, зв'язок, причина, наслідок, умова* тощо. Предметна співвіднесеність зі словом властива також діям, процесам і станам (*писати, писання, писанина; збирати, збирання; спати, спання, сон; жаліти, жаль*), ознакам і якостям (*зелений, зелень; молодий, молодість; добрий, доброта; мужній, мужність; великий, велич, величина*), кількісним характеристикам (*п'ять, п'ятірка, десять, десяток; сто, сотня*), ознакам ознак (*швидко, дружньо, повільно*), а також нереальним, створеним уявою людини істотам (*мавка, русалка, перелесник, лісовик, жар-птиця, баба-яга, упир, вій* тощо). Нарешті, винятково специфічним відображенням позамовної дійсності є позначення за допомогою слів не самих предметів, а тих відношень, взаємозв'язків, які виникають між ними в об'єктивній реальності. Для вираження різноманітних відношень використовують наявні у словниковому складі слова з лексично-реляційним значенням, наприклад: *доць і вітер; приятель, але не друг; працювати над проблемою; їхати до Києва;*

¹ Смирницький А. И. Значение слова // Вопр. языкознания. — 1955. — № 2. — С. 89. Див. також: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966. — С. 160–161.

² Виноградов В. В. Современный русский язык: Грамматическое учение о слове. — М., 1938. — С. 110–111.

тремтіти від холоду. Слово *і* повідомляє про поєднання відповідних явищ у певній ситуації, *але* виражає невідповідність, протиріччя між названими предметами, *над* — указує на спрямування дії на відповідний об'єкт, *до* — сигналізує про спрямування дії до відповідної кінцевої точки, *від* — пов'язує відношенням причини стан і явище. Таким чином, у зв'язку з лексичним значенням предметом виступає будь-який фрагмент, «шматок» позамовної дійсності, позначений словом з властивим йому зовнішнім матеріальним вираженням. При цьому слід наголосити, що поза предметною співвіднесеністю послідовність звуків (звукова оболонка) або графем не може мати статусу слова, лексичного значення.

Використання мови як засобу спілкування ґрунтується на номінативній і синтагматичній діяльності. Перша з них полягає у називанні, вичленюванні за допомогою мовних засобів найрізноманітніших предметів об'єктивної реальності, фіксації їх у свідомості. Під поняттям **синтагматична діяльність** розуміють поєднання за граматичними і семантичними закономірностями відповідних назв у межах різноманітних синтаксичних конструкцій, текстів з метою формування змісту повідомлень. Граничною щодо використання мовних засобів, мінімальною одиницею, здатною називати предмет об'єктивної реальності в широкому розумінні цього поняття, є слово. Використовуючись як назва, воно виконує номінативну функцію. Однак між словом і предметом позамовної дійсності не існує прямолінійного зв'язку однослівна назва — один предмет. Крім однослівних, монолексичних, в українській мові широко використовуються також аналітичні, такі, що об'єднують у своєму складі кілька слів, номінації, наприклад: *будинок — будинок відпочинку, стіл — стіл замовлень, подорожник — язичок вужовий, п'ята — ахіллесова п'ята, вигадати — висмокотити з пальця, зруйнувати — каменя на камені не залишити*. Якщо при з'ясуванні лексичного значення (пор. запитання: Що означає (яке значення має) слово *стіл*?) своєрідною вихідною точкою аналізу виступає готова, реальна форма слова, тобто властивий йому план вираження, то для процесу називання актуальним якраз є пошук відповідного плану вираження, мовної форми, яку потрібно закріпити за виділенням і відображенням у свідомості предметом (пор. запитання: Як називається апарат (пристрій), що приймає зображення на відстані? У відповідь має прозвучати назва: — *Телевізор*). За основу номінації береться яка-небудь характерна ознака предмета, виділена й узагальнена носіями мови. Ця ознака становить так звану внутрішню форму слова.

З функціонально-генетичного погляду номінації поділяють на два типи: первісні (непохідні) і вторинні (похідні). У словах, за допомогою яких виражаються первісні номінації, як правило, зневиразнюється зв'язок з ознакою — представником предмета, і

лише шляхом цілеспрямованого лінгвістичного аналізу, зокрема етимологічного, можна з'ясувати втрачені в процесі історичного розвитку мови мотиви називання. Так, природне явище, що характеризується як «рвучкий круговий рух вітру»¹, має в українській літературній мові назву *вихор*, якій у давньоукраїнській мові відповідає *вих/ъ/ръ* «вихор (вітер)». Ця назва відповідного природного явища продовжує праслов'янську **vixrъ*, пов'язану за походженням з дієсловом **vixati*, яке споріднене етимологічно з індоєвропейським коренем **uei* «крутити, гнути»². Отже, втрачену для носіїв сучасної української мови ознаку явища або предмета позамовної дійсності, що має назву *вихор*, фактично становить процес «крутити, гнути». Етимологічний аналіз назви *вихор* дає змогу реставрувати прихований у ній мотив номінації, з'ясувати внутрішню форму, зміст відповідного слова.

Вторинні (похідні) номінації, на відміну від первісних, характеризуються, як правило, прозорістю внутрішньої форми. Цьому сприяють, зокрема, такі чинники, як виразна словотвірна структура відповідних слів, вторинне використання готових назв унаслідок їх переосмислення. У говорах української мови засвідчено значну кількість діалектних назв *вихору*, позначених досить виразними мотивами номінації. До них, зокрема, належать похідні від дієслів *крутити* (*закрут*, *крутало*, *крутень*, *крутіль*, *крутько*), *віяти* (*завій*, *завіяло*, *завійло*), *віхтелити* (*віхтєлиця*), *вертіти* (*вертьо́л*, *вертипо́рох*), іменника *вітер* (*вітриниця*, *вітерїця*, *вітриця*, *вітерниця*), пор. також назви-словосполучення *крутий вітер*, *кручений вітер*, *кривий вітер*, *лихий вітер*. Окрему групу утворюють описові назви, які мотивуються діями, процесами, приписуваними у повір'ях, легендах демонічним силам. Саме такими за змістом є назви *нечістий*, *нечістий дух*, *чортове колесо*; *дідьчин танець*, а також *дідько крупи меле*, *нечіста сіла зліється*, *нечістий дух гуляє* тощо³.

За характером предметів об'єктивної реальності, позначуваних відповідними назвами, виділяються так звані «речові» номінативи, до яких належать насамперед іменники з власне предметним і речовинним значенням, наприклад: *яблуко*, *будинок*, *глина*, *вода*. Таким номінаціям у реальній дійсності відповідають елементи предметного ряду. Іншу групу назв утворюють ознакові номінації. Вони позначають ознаки і властивості предметів, стани і процеси, абстрактні поняття — так звані несубстанціональні елементи дійсності, наприклад: *зелений*, *швидко*, *сидіти*, *мріяти*, *радість*,

¹ Словник української мови. — К., 1970. — Т. 1. — С. 534.

² Етимологічний словник української мови. — К., 1982. — Т. 1. — С. 386.

³ Могила О. А. Назви вихору в українських говорах // Українська діалектна лексика. — К., 1987. — С. 20–30.

характер. Як проміжні між згаданими двома типами кваліфікуються назви осіб за діяльністю, родинними зв'язками тощо, а також опрідметнені імена процесів, наприклад: *учитель, робітник, син, брат, мудрець, біганина, ходьба.* Максимально виражений ступінь абстрагування щодо співвіднесеності з відповідними предметами властивий службовим словам, функція яких зводиться до вираження відношень. Саме таким характером номінації позначені применники і сполучники¹.

Ознака відокремленооформленості полягає у тому, що слово — це мінімальна вільна форма, яка може вичленовуватись у потоці мовлення, тобто у складі одиниць комунікативного плану, характеризуючись при цьому відповідною предметною співвіднесеністю. Типовою ситуацією, в якій наочно виявляється відокремленооформленість, можна вважати різні аспекти лексикографічної інтерпретації слова, зокрема в тлумачних, перекладних, етимологічних та інших словниках, де наводяться відомості про значення, переклад іншими мовами, походження відповідних мовних одиниць. Важливим доказом відокремленооформленості слова є те, що воно може бути самодостатнім для формування речення. З цього погляду особливо характерні синтаксичні конструкції усного мовлення, представлені в живих комунікативних актах однослівними запитаннями, відповідями, репліками, наприклад: — *...Коли б ми жили, коли б сталося так, що ми житимем двоє, ми ніколи за все наше життя не скажем одне одному жодного поганого слова. Правда? — Правда. — Ми навіть не подумаємо злого. Правда? — Правда. — Правда? — Правда. — Ми будемо так ладно жити, як ніхто в світі. Правда? — Так* (О. Довженко).

З відокремленооформленістю як однією з головних ознак виділення слова з-поміж інших мовних одиниць безпосередньо пов'язане питання про ті видозміни, у межах яких зберігається його єдність, ідентичність. Характеристики цього плану мають особливо велике значення для української, як і інших мов з розвиненою системою граматичних значень і формотворення.

Крім позначення відповідного предмета, відрізка об'єктивної дійсності, обов'язковою умовою існування слова є його, так би мовити, друге крило, під яким потрібно розуміти властиві йому граматичні характеристики, або власне граматичні, не орієнтовані на предметну співвіднесеність значення. Цілком послідовно відображає об'єктивну мовну реальність твердження, згідно з яким лексичне значення слова підводиться під ту або ту граматичну категорію або ж відразу під кілька категорій. Граматичне значення органічно входить до семантичної структури слова, утворює діалектичну єдність з нею. Так, зокрема, усі слова з найзагальнішим

¹ *Русский язык: Энциклопедия.* — М., 1979. — С. 162–163.

значенням предметності, зберігаючи індивідуальні, тільки їм властиві лексичні значення (пор., наприклад, *стіл, загін, вікно, радість, вода, життя, змагання* тощо), об'єднуються у клас іменників, граматичну специфіку яких визначають категорії роду, числа, відмінка, причому дві останні функціонують в українській мові як словозмінні. Таким чином, єдність слова, що належить до класу іменників, виявляється у межах парадигми, утвореної відмінковими формами однини і множини, які зберігають без змін відповідне лексичне значення слова. Слова, що належать до класу прикметників, характеризуються іншим складом парадигм, що зумовлюється передусім словозмінним характером властивих їм граматичних категорій роду, числа, відмінка. Значно складнішу структуру має дієслівна парадигма, до складу якої в українській мові входять такі часткові ряди форм, або підпарадигми: теперішнього/майбутнього часу, два різновиди форм майбутнього часу недоконаного виду, минулого і давноминулого часів, наказового способу, умовного способу, виду. Крім того, як специфічні дієслівні форми кваліфікуються дієприкметники з властивою їм прикметниковою словозміною і дієприслівники.

Ідентичність слова при збереженні спільного, інваріантного лексичного значення, по суті, регулюється тими межами словозміни, які допускає граматична будова української мови. У складі парадигми як системно організованої, кількісно обмеженої множини форм виділяється початкова форма. Вона репрезентує слово як номінативну одиницю в ізольованому вживанні, а з морфологічного погляду вважається вихідною для творення всіх інших можливих форм. В іменниковій парадигмі у ролі початкової виступає форма називного відмінка однини, у прикметниковій — форма називного відмінка однини чоловічого роду, в дієслівній — інфінітив.

За ознакою **внутрішньоструктурної** цілісності, безпосередньо пов'язаної звичайно з відокремленою формою, слово виступає як строго визначена, нероздільна послідовність спеціалізованих з функціонального погляду складових частин, до яких в українській мові належать кореневі і службові морфеми. Останні, в свою чергу, поділяються на словотворчі (суфіксальні і префіксальні) і формотворчі. Серед формотворчих абсолютно переважають закінчення як морфеми з власне граматичною функцією. Орієнтиром, за яким визначається незмінна послідовність складових частин слова, виступає коренева морфема. Щодо неї префіксальні морфеми завжди перебувають у препозиції, словотворчі і формотворчі суфікси — у постпозиції, закінчення займає абсолютно кінцеву позицію у слові. Цілісність слова, позначувана в науковій літературі терміном *когезія* (від лат. *cohaesus* — зв'язаний, зчеплений), не допускає порушення послідовності морфем, а та-

кож появи будь-яких інших складових частин між ними. Якщо ж в усталеній послідовності морфем з'являється яка-небудь інша морфема, то, крім згаданих випадків префіксального і суфіксального формотворення, ідентичність слова втрачається і натомість виникає нове слово, наприклад: *стіл-φ* — *стол-ик-φ*, *гарн-ий* — *пре-гарний*, *зелен-ий* — *зелен-уват-ий*, *мудр-ий* — *мудр-уват-ий* тощо.

Типи лексичних значень слів. Розмежування типів лексичних значень ґрунтується на двох головних ознаках: а) характері зв'язку відповідних назв з предметами і явищами позамовної дійсності; б) особливостях сполучуваності слів з іншими лексичними одиницями у складі словосполучень і речень.

Згідно з першою ознакою виділяються **прямі, переносні (похідні)** та **коннотативно зумовлені** лексичні значення.

Словам з прямими значеннями властивий безпосередній, неопосередкований номінативний зв'язок з позначуванним. «У системі значень, що виражається словниковим складом мови, — зазначав В. В. Виноградов, — найлегше виділяються значення прямі, номінативні, які нібито безпосередньо спрямовані на «предмети», явища, дії та якості дійсності (включно з внутрішнім життям людини) і відображають їх суспільне розуміння. Номінативне значення слова — опора і суспільно усвідомлений фундамент усіх інших його значень і відношень»¹. Так, на прикладі вже згаданого іменника *голова* можна констатувати, що в прямому номінативному значенні він виступає лише у випадках позначення частини тіла людини або тварини. Саме це значення виступає у словниковому складі як пряме, неопосередковане, суспільно усвідомлене всіма носіями української мови. Воно реалізується у словосполученнях на зразок: *хитати головою*, *схилитись головою на руку*, *відчувати біль в голові*, *одержати поранення в голову*, *ходити з непокритою головою*, *визначити розмір голови*, *велика голова*, *торкнутися рукою голови* тощо.

Переносні (похідні) лексичні значення властиві словам, що виступають опосередкованими назвами предметів і явищ об'єктивної дійсності. Вони формуються у словниковому складі внаслідок називання словами з прямим номінативним значенням інших предметів, явищ, ознак. Так, іменник *голова* у словосполученнях *голова зборів*, *голова батьківського комітету*, *голова уряду* виступає у значеннях «особа — керівник зборів», «особа — керівник установи, об'єднання, організації, держави тощо». Набуття прямою назвою *голова* згаданих переносних лексичних значень було зумовлене порівнянням важливості функцій, виконуваних відповід-

¹ Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова // Избранные труды: Лексикология и лексикография. — М., 1977. — С. 171.

ними особами — керівниками, з роллю голови — частини тіла, в якій міститься мозок — вищий відділ нервової системи, осередок розумової та психічної діяльності людини.

Переносні (похідні) лексичні значення мають статус загально-вживаних, або так званих узуальних (від лат. *usus* — звичай, правило). Вони обов'язково тлумачаться або перекладаються у словниках. Від узуальних необхідно відрізняти оказіональні (від лат. *occasio* — випадок) значення, зумовлені авторським образним вживанням слів у відповідних контекстах усупереч ustalеним нормам сполучуваності, як наприклад, у наступному контексті: *Крилата скрипка на стіні, червоний дзбан, квітчаста скриня. У скрипці творчі сплять вогні, роса музична срібна й синя* (Б.-І. Антонич).

Природа коннотативно (від лат. *connotare* — позначати додатково) зумовлених лексичних значень полягає в тому, що номінативний зв'язок з позначуванням ускладнюється додатковою інформацією про позитивну або негативну оцінку предмета чи явища, ступінь інтенсивності вияву дії або ознаки. Дієслово *бити* у значенні «завдавати ударів кому-небудь» функціонує як нейтральне, позбавлене додаткової інформації про позначувану дію. На противагу йому коннотативні значення властиві іншим лексичним одиницям, що також позначають згадану дію, а саме: *гамселити* «сильно бити кого-небудь», *гніздити* «бити в одне місце», *духопелити* «сильно бити кого-небудь», *дубасити* «сильно бити кого-небудь», *кулачити* «бити кулаками кого-небудь».

Одну з найважливіших ділянок формування коннотативних лексичних значень в українській мові становить модифікаційний словотвір, тобто творення похідних лексичних одиниць, у яких значення твірних основ зберігаються, але доповнюються новими відтінками експресивно-оцінного або кількісного плану, наприклад: 1) похідні іменники *голівка*, *голівонька* (*головонька*), крім значення іменника *голова*, від основи якого вони утворені, виражають позитивну емоційну (так звану зменшено-пестливу) оцінку позначуваного (*Вона підняла од шитва голівоньку, глянула любо, всміхнулася.* — Марко Вовчок) або ж його невеликий розмір (*Чорний вузь, здіймаючи вгору лакову голівку, з жовтими пелюстками, швидко плазував у гушавину.* — О. Довженко); конотативне значення негативної оцінки або вказівка на великий розмір властиве іменникові *головище*; 2) пряме номінативне значення дієслова *спати* «перебувати у стані сну» набуває додаткових відтінків пестливої оцінки у семантичній структурі похідних *спатки*, *спатоньки*, *спаточки*, *спатунечки*, *спатуні*, *спатусеньки*, *спатусі*, *спатусічки*, наприклад: *За сонцем хмаронька пливе, Червоні поли розстилає І сонце спатоньки зове У синє море* (Т. Шевченко). На ґрунті особливостей сполучуваності виділяються фразеологічно обмежені і синтаксично зумовлені лексичні значення.

Фразеологічно обмежені значення властиві словам, що характеризуються вибірковою сполучуваністю з іншими лексичними одиницями. Одну з лексико-семантичних груп у словниковому складі української мови становлять прикметники на позначення власне кольорів, відтінків та різних поєднань кольорів, наприклад: *білий, чорний, зелений, жовтий, малиновий, буряковий, вишневий, золотистий, багрянний, блідо-рожевий, жовтогарячий* тощо. З погляду сполучуваності вони не мають обмежень, тому що іменники — назви носіїв відповідних кольорових ознак — не становлять фіксованої кількості. Зовсім іншу природу мають прикметники, що позначають масті тварин за відповідними кольоровими характеристиками, а саме: *вороний* (чорний з синюватим полиском), *буланний* (світло-рудий), *гнідий* (темно-коричневий), *чалий* (сірий, сіро-коричневий). Згадані прикметники функціонують як слова з фразеологічно обмеженими значеннями. Така кваліфікація випливає з того, що вони поєднуються тільки з іменниками *кінь, жеребець, кобила* у випадках називання відповідної масті. У значенні *гнідий* вживається також прикметник *карий*, якому властивий ще один вияв фразеологічно обмеженого лексичного значення — поєднання з іменником *очі* (*карі очі*).

Фразеологічно обмежені лексичні значення властиві також і словам, належним до інших частин мови. Так, дієслово *половіти*, вживане у значенні «достигаючи, набувати жовтого кольору, ставати жовтим», поєднується тільки з іменниками *жито, ячмінь, пшениця* у формах однини і множини, а також з родовою назвою *хліба*, наприклад: *Кущі винограду облипли блідо-зеленими кетягами, кукурудза по ланах розпустила коси, ячмені почали половіти* (М. Коцюбинський); *Скільки зглянеш — вилискують розгойдані вітром хліба... Викинули колос, наливаються, половіють* (О. Гончар).

Синтаксично зумовлені лексичні значення мають обов'язковою умовою своєї реалізації відповідні конструкції. Це стосується насамперед багатозначних слів, окремі лексико-семантичні варіанти яких ідентифікуються лише у складі словосполучень. Так, іменник *море*, крім прямого номінативного значення «частина океану, великий водний простір з гірко-солоною водою», називає велику кількість яких-небудь предметів або інтенсивний вияв ознак чи процесів, наприклад: *Ярмарок шумів і гув, як буйна зелена діброва. Море сміху, море гомону — гумору* (С. Васильченко). Пор. також: *море води (людей, квітів, зерна, снігу)*. Вживаючись у похідному кількісному значенні, іменник *море* обов'язково формує словосполучення із залежним компонентом — іменником у формі родового відмінка. Ідентичні умови синтаксично зумовленого функціонування властиві іменникам з кількісним значенням, яке розвинулося на основі конкретно-предметного, а саме: *налити у від-*

ро¹ води — принести відро води; збирати яблука в кошик — принести кошик яблук; висипати цемент з мішка — використати мішок цементу тощо.

З погляду розмежування значень за безпосередньою участю синтаксичних засобів, тобто функціонування слів у складі відповідних конструкцій, особливо показові багатозначні дієслова. Як конкретний випадок можна проаналізувати дієслово *довести* (*доводити*), вживане у значеннях: 1) «ведучи, супроводжуючи, привести кого-небудь до певного місця»: *довести хлопця до школи*; 2) «обґрунтовувати, підтверджувати кому-небудь правдивість, істинність чого-небудь на підставі фактів, свідчень, доказів»: *довести учням теорему*; *довести, що існує інший метод розв'язання задачі*; 3) «роблячи що-небудь, досягти певної межі (результату або стану)»: *довести врожай до рекордних показників*; *довести дитину до розпачу* (на основі цього значення сформувались стійкі словосполучення *довести до гріха*, *довести до згуби*, *довести до розуму* (*глузду*)); 4) «надавати деталі точного розміру, чистоти поверхні; регулювати апарат або прилад»: після виготовлення *деталі необхідно це доводити шліфуванням* (на шліфувальному верстаті). Аналізованому дієслову, вживаному в другому значенні, властива певна специфіка синтаксичного функціонування, а саме: крім зв'язку з підметом і прямим додатком, воно може поширюватися непрямым додатком — іменником у формі давального відмінка, яким позначається адресат відповідної інтелектуальної дії, інформації, повідомлення (*Інженер довів членам колегії переваги нового комбайна*). Характерною диференційною ознакою другого значення є також сполучуваність дієслова з підрядним додатковим (з'ясувальним) реченням, яке розкриває зміст відповідної дії (*Учитель довів учням, що теорема має практичне значення*).

§ 41. Знакова природа слова

Слово як одиницю лексичного рівня мови визначають три різнопланові (гетерогенні) сутності: а) матеріальна форма вираження у вигляді послідовності звуків або графічного зображення; б) значення, закріплене в суспільній комунікативній практиці; в) предмет позамовної дійсності, що іменується (називається) сло-

¹ Пор.: Я — зрізаний конус. А зміст мій до скону
Все незалежне, що вплине у мене:
Дині-дубівки, чи промені хрону,
Чи гички хрумтливої тіло зелене!
Я — цинкова форма. А зміст не від мене,
Підвладне я часу, підвладне потребам,
Коли ж я порожне в бутті цілоденнім,
Тоді я по вінця насипане небом!

(І. Драч. Балада про відро.)

вом. Єдність і взаємодія цих сутностей дають можливість кваліфікувати слово як знак. Безпосередньо підставою для цього виступає визначальний семіотичний принцип, згідно з яким знаком стає будь-який матеріальний предмет, якщо в процесі спілкування він виступає засобом передачі думки, інформації про інший предмет, найрізноманітніші вияви позамовної дійсності, включаючи і духовну та психічну діяльність носіїв відповідної мови.

З типологічного погляду виокремлюються два різновиди знаків — природні й штучні. Природні знаки кваліфікують ще як ознаки, симптоми. Пор., наприклад, сльози як ознаку відповідного емоційного стану людини, підвищену температуру як симптом захворювання, запах квітів як ознаку цвітіння, достиглі плоди як сигнал для збирання врожаю тощо.

Специфіка штучних знаків полягає передусім у тому, що в основі їх функціонування лежать конвенціональний (від лат. *conventionalis* — договірний) принцип, тобто використання відповідних засобів передачі інформації за згодою, домовленістю, а також відсутність мотивованого зв'язку між матеріальною формою вираження і значенням. До штучних належать, зокрема, знаки, що регулюють правила руху пішоходів і транспортних засобів, морська сигналізація за допомогою прапорців, азбука морзе та ін. Проте найважливішими конвенціональними системами знаків є, звичайно, людські мови з властивою їм дуже складною структурною організацією, орієнтованою на виконання суспільної комунікативної функції.

Знакову природу слова виражає семантичний трикутник, вершини якого становлять: матеріальну форму вираження; значення і предмет позамовної дійсності.

Одну з конкретних реалізацій семантичного трикутника можна представити так: 1) конкретний предмет, наприклад *stul*; 2) матеріально виражена назва цього предмета — /ст'іл/; 3) значення, властиве слову *stul*, яким називається відповідний предмет, — «різновид меблів у вигляді горизонтальної поверхні, виготовленої з відповідного матеріалу і закріпленої на ніжках».

Компоненти структури слова-знака, яким умовно відповідають вершини семантичного трикутника, мають відповідне термінологічне вираження. Так, предмет позамовної дійсності кваліфікується як денотат (лат. *denotatus* — позначуваний, визначений) або референт (від англ. *to refer* — відсилати до чого-небудь, стосувати-

ся чого-небудь). Під денотатом, як правило, розуміють не конкретний, реальний предмет, про який ідеться у певній ситуації спілкування, а клас відповідних предметів, виділюваний носіями мови за найзагальнішими критеріальними ознаками. Так, окремий реальний предмет меблів, позначуваний в українській мові словом *стіл*, може характеризуватися такими конкретними ознаками, як матеріал виготовлення (дерев'яний, залізний, мармуровий, пластиковий), практичне призначення (обідній, письмовий, лабораторний, операційний), параметри (великий, малий, широкий, вузький, високий, низький), форма (прямокутний, квадратний, овальний, круглий), естетична оцінка (звичайний, чудовий, унікальний), вартість (дешевий, дорогий), кількість ніжок (на чотирьох, на трьох, на одній ніжці) тощо. Однак переважна більшість наведених і можливих інших характеристик виявляється неістотною, фактично надлишковою для виділення класу столів і зарахування до нього відповідних предметів позамовної дійсності. Від інших меблів (наприклад, стільців, шаф, ліжок, диванів тощо) клас столів відрізняється найзагальнішими конструктивними особливостями, розрахованими на використання у побутовій або інших сферах діяльності людей. У зв'язку з денотатом виділяють загальну предметну віднесеність словесного знака, в основі якої лежить уявлення про клас предметів з властивими їм спільними, типізованими ознаками критеріального плану. Однак у конкретних ситуаціях спілкування слово актуалізується, називаючи реальний предмет. У таких випадках словесний знак набуває часткової, або конкретної, предметної віднесеності. Позначуваний словом конкретний предмет, реальний вияв денотата, кваліфікується як **референт**.

Загальну і часткову, або денотативну і референтну, віднесеність проілюструємо на прикладі слів *слово, людина*:

Загальна предметна віднесеність

[Що тут було за праворітми світу? Чом не створили скіфи алфавіту?] Бо тільки *слово* — пам'яті спасенність. [Живий народ, що мав своє письмо] (Л. Костенко);

[Любить звір свою дитину]. Але поріднитися душою, а не крено може тільки *людина* (О. Довженко).

Часткова предметна віднесеність

[Майор говорив не голосно, а майже шелестів, як те листя]. Проте всі чули кожне його *слово* (О. Гончар);

Перепелиха була вже стара *людина*, добра, жалісна (П. Мирний).

Денотат (референт) і форма словесного знака перебувають не у прямому, безпосередньому, а в опосередкованому значенням, або

так званим **сигніфікатом**, взаємозв'язку. У семантичному трикутнику це відображено пунктирною лінією між відповідними вершинами.

Значення (сигніфікат) словесного знака становить складну проблему, по-різному трактовану представниками тих наук, які досліджують його, — мовознавцями, філософами, психологами. Складність проблеми пояснюється передусім тим, що, на відміну від матеріальної форми знака і денотатів (референтів), значна частина яких становить об'єднані у відповідні класи конкретні, реальні предмети позамовної дійсності, значення формується, фіксується і зберігається лише у свідомості носіїв мови, тобто становить ідеальну сутність. Необхідно наголосити, що значення словесного знака у найзагальнішому розумінні — це **відношення**, засноване на взаємозв'язку між формативом, під яким потрібно розуміти відповідне матеріальне вираження знака, і мисленневим відображенням у свідомості людей предметів і явищ дійсності в її найрізноманітніших виявах.

Є всі підстави вважати слушним твердження, згідно з яким згадана реляційна природа значення словесного знака найближча до поняття, становить такий же високий ступінь відображення дійсності, як і згадана форма пізнання, прагне наблизитися до неї як до своєї межі¹.

Дослідники наголошують на тому, що значення кожного повнозначного слова має у своїй основі саме **поняття**, формоване в результаті узагальнення істотних ознак певного відрізка дійсності. При цьому особливо підкреслюється фундаментальна особливість мови — здатність мовців передавати словами різноманітний зміст думки, відображувати всі індивідуально неповторні особливості явищ дійсності, будь-яке індивідуальне сприймання найрізноманітніших ситуацій².

Поняття визначається як «думка, що відображає в узагальненій формі предмети і явища дійсності і зв'язки між ними шляхом фіксації спільних і специфічних ознак, якими виступають властивості предметів і явищ та відношення між ними»³. Відомо, що об'єктивна дійсність виявляється в нескінченно різноманітних предметах і явищах навколишнього середовища, суспільних процесах, а також зв'язках і відношеннях між ними, однак вона характеризується також і єдністю, яка забезпечується наявністю повторюваних, інваріантних ознак. Саме інваріантні ознаки становлять ос-

¹ Пор.: Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. — М., 1975. — С. 11–13.

² Пор.: Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика. — М., 1977. — С. 60–61.

³ *Философский энциклопедический словарь*. — М., 1989. — С. 494.

нову абстрактно-узагальнених знань про предмети і явища об'єктивної дійсності, формування понять про них у процесі пізнавальної діяльності людини. Виходячи з цього, поняття можна кваліфікувати також як мисленнєве відображення класу предметів або класу класів на основі властивих їм інваріантних ознак. Функціонування кожного поняття, формою об'єктивації якого виступає словесний знак, ґрунтується на нерозривній єдності властивих йому змісту й обсягу. Зміст поняття становлять ті інваріантні ознаки, які залишаються незмінними при переході від одного предмета або явища до іншого у межах класу або класу класів. Сукупність же тих предметів або явищ, які за наявністю відповідних інваріантних ознак об'єднуються у межах класу, становить обсяг поняття. У лінгвістичній літературі щодо словесного знака використовують також запозичені з логічних і філософських праць термінологічні відповідники **інтенціонал** і **екстенціонал**, якими позначаються відповідно **зміст** і **обсяг** поняття.

Загалом кожному поняттю відповідає певний клас реальних предметів і явищ — від реалій щоденного побуту, об'єктів навколишнього середовища до так званих елементарних частинок мікросвіту, існування яких підтверджується експериментально у певних фізичних одиницях виміру, або до певного часу обґрунтовується лише гіпотетично, як результат теоретичних пошуків і узагальнень. Слід зауважити, що поняття можуть співвідноситись з предметами, явищами і процесами, породжуваними свідомістю людини, але позбавленими реальних відповідностей у навколишній дійсності. Як приклад у цьому зв'язку можна навести найрізноманітніші міфічні істоти, фантастичні образи, представлені в народних уявленнях про природу, всесвіт тощо. З логічного погляду обсяг таких понять становлять порожні, або нульові, класи предметів.

З наведених принагідних відомостей щодо поняття як найвищої форми відображення дійсності можна зробити висновок про наявність багатьох точок перетину між відповідною логічною категорією і словом, розгляданим у плані властивої йому знакової природи і функції. Так, значення слова формується як результат суспільно усвідомленого узагальнення найістотніших, так званих критеріальних ознак, спільних для позначуваних ним предметів позамовної дійсності. Слово, як і поняттю, властиві екстенціональні й інтенціональні характеристики, включаючи також і відсутність у багатьох випадках референтного зв'язку з реальними предметами позамовної дійсності. Однак немає достатніх підстав повністю ототожнювати статуси поняття і значення слова.

Розбіжності між ними виявляються насамперед у тому, що дуже часто значення слова і зміст наукового поняття, маючи абсолютно тотожну форму мовного вираження, ґрунтуються на виділенні й узагальненні абсолютно відмінних ознак предметів, явищ

і процесів об'єктивної дійсності. Наприклад, зміст (інтенціонал) наукового поняття «вода» тлумачиться як найпростіша хімічна сполука водню з киснем — окис водню H_2O , який за нормальних умов є безколірна, а в шарі товщиною понад 2 см — блакитнувата рідина. На відміну від наукового поняття «вода», зміст якого зводиться до констатації хімічного складу речовини, з'ясованого лише в 1785 р., значення слова «вода» ґрунтується на узагальненні інших істотно важливих особливостей відповідного предмета об'єктивної дійсності, або денотата, з погляду знакової природи слова. До цих особливостей належать, зокрема, такі: існує в природі у вигляді рідини, використовується для пиття і приготування страв, застосовується в багатьох сферах побуту і господарської діяльності, утворює джерела, струмки, річки, моря та інші різновиди водойм, падає у вигляді дощу тощо. Наведені ознаки і властивості води належать до реально сприйманих людиною, таких, що становлять невід'ємну складову частину її практичного досвіду протягом багатьох тисячоліть. Вони, безперечно, зберігають свою актуальність і у випадках розуміння глибинної наукової сутності поняття.

Важливо наголосити, що згадані, а також близькі до них ознаки обираються як критеріальні при тлумаченні значень відповідних слів у словниках. Пор., зокрема, приклад з відомого словника В. І. Даля: «Вода *жс.* стихійна рідина, що падає у вигляді дощу і снігу, створює на землі джерела, струмки, ріки і озера, а в суміші з солями — моря. Кипляча вода перетворюється на пару, мерзла утворює лід; випари води (волога, мокрота, сирість) наповнюють атмосферу у вигляді хмар, туману, дощу, снігу тощо... Сама ж вона складається з двох газів: водню й кисню; перший, згораючи за допомогою останнього і з'єднуючись з ним, утворює воду».

У наведеному прикладі поєднуються два принципи з'ясування значення слова — загальнономовний, побудований на рівні побутового поняття, і науковий, в основі якого лежить термінологічне тлумачення. При цьому потрібно звернути увагу на те, що у словникових статтях на першому плані виступає саме принцип побутового поняття, безпосередньо пов'язаний з найближчим значенням слова в інтерпретації О. О. Потебні, який зазначав: «Що таке «значення слова»? Очевидно, мовознавство, не ухиляючись від досягнення своєї мети, розглядає значення слів лише до певної межі. У зв'язку з тим, що у спілкуванні говориться про найрізноманітніші речі, то без згаданого обмеження мовознавство містило б у собі, крім свого незаперечного змісту, якого не розглядає жодна інша наука, ще зміст усіх інших наук. Наприклад, говорячи про значення слова *дерево*, ми мали б перейти до галузі ботаніки, а з приводу слова *причина* або причинового сполучника — трактувати про причинність у світі. Справа в тому, що під значенням слова

взагалі розуміють дві різні речі, з яких одну, яка належить компетенції мовознавства, назвемо **найближчим**, іншу, яка становить предмет інших наук, — **подальшим значенням слова**¹. Вступереч абсолютизації завдань мовознавства, висловленій О. О. Потебнею, ця галузь наукового знання має предметом глибокого аналізу також і терміни різних сфер науки й техніки, які є власне науковими поняттями. Однак виділенню так званих найближчих значень, ототожнюваних з побутовими поняттями, які в дуже багатьох випадках мають винятково донауковий статус, належить істотно важлива роль у розумінні знакової природи слова.

Питання про те, як предмети, явища і процеси позамовної дійсності одержують свої імена, тобто існування взаємозв'язку між денотатами і формативами мовних знаків як засобами їх називання, становить дуже давню лінгвістичну і філософську проблему.

У мовознавстві широкого розповсюдження набув погляд, згідно з яким мовні знаки є довільними, конвенціональними. Під цією визначальною характеристикою розуміють той факт, що назва (форматив) не перебуває у внутрішньому природному зв'язку з природою предмета. Так, не існує жодного зв'язку між предметом «стіл» і конкретною послідовністю звуків, за допомогою якої фіксується відповідна назва у мовній системі. Додатковим аргументом на користь довільності знака виступає використання абсолютно відмінних формативів у різних мовах для позначення одного й того самого предмета позамовної дійсності, наприклад: укр. *стіл*, нім. *Tisch*, англ. *table*; укр. *дерево*, лат. *arbor*, нім. *Baum*, англ. *tree* тощо. Крім того, якби між предметами позамовної дійсності і живаними для їх мовного вираження формативами існував який-небудь природний зв'язок, то неможливою була б зміна значень слів. Важливо також підкреслити: формативи залишаються незмінними при істотних змінах природи позначуваних ними предметів, що можна проілюструвати численними прикладами з сучасної життєвої практики. Однак із згаданої властивості зовсім не випливає, що мовець може довільно у будь-який час добирати засоби для позначення предметів, процесів і явищ об'єктивної дійсності незалежно від тієї мовної спільноти, членом якої він є. Існування спільного фонду знаків (лексичного складу) виступає обов'язковою, необхідною передумовою комунікації. Отже, соціальна детермінованість спричинюється до стабілізації мовних знаків і, безперечно, обмежує їх довільні видозміни.

Для усвідомлення природи словесного знака дуже важливе значення має мотивація, під якою прийнято розуміти вибір ознаки, властивості або якої-небудь іншої характеристики денотата як

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1958. — Т. 1–2. — С. 19.

підстави для його номінації. У багатьох випадках цей аспект взаємозв'язку між означаючим і позначуванним нівельований з синхронного погляду і може бути з'ясований лише шляхом спеціального етимологічного аналізу. Відповідні слова (знаки) об'єднуються в підклас немотивованих лексичних одиниць у загальній системі словникового складу мови. Так, слово *вода* в прямому значенні належить до немотивованих, тому що його внутрішня форма не дає жодних підстав для з'ясування мотиву називання відповідного предмета позамовної дійсності. Навіть глибокий етимологічний аналіз залишає фактично відкритим питання про мотивацію відповідної назви, історичний розвиток якої бере початок в індоєвропейських коренях **uéd-*, **uod-*, **ud-* — *вода, мокрота*¹. Таким самим немотивованим у плані виразності ознаки називання виступає іменник *відро*, але етимологічний аналіз дає можливість констатувати, що праслов'янська назва **vědro* < **vēdro* — це похідний іменник, утворений від індоєвропейського **uódōr* / **uédōr* — *вода*². На підставі наведених відомостей можна зробити висновок, що мотивом для називання предмета **vědro* стало його функціональне призначення як посудини для води. Підставою для номінації предмета, позначуваного іменником *вікно* «отвір у стіні; рама з шибками в цьому отворі», послужило метафоричне переконання ще на праслов'янському ґрунті функції іншого предмета — **oko*. Відповідний мотиваційний процес знайшов мовне втілення в похідному іменнику **okъno* > д.-укр. *окъно* > *вікно*.

Немотивованим протиставляється у словниковому складі підклас лексичних одиниць з виразною мотивацією, що ґрунтується на узагальненні якої-небудь типової ознаки або властивості предмета позамовної дійсності. Це може бути, наприклад, характеристика за формою, кольором, прагматичним призначенням, локалізацією у просторі або часі, подібністю до іншого предмета за певними ознаками тощо. У мовній практиці звичайними є випадки неоднозначної мотивації назв одного й того самого денотата у зв'язку з актуалізацією в процесі знакоутворення різних притаманних йому ознак або властивостей. Так, рослина *подорожник великий* (*Plantago major* L.), відома своїми лікувальними властивостями, крім згаданої, має назви *бабка*, *бабка більша*, *базьки* (*базьочки*), *буквиця*, *дорожник*, *напутник*, *подорожник* (*подоріжник*), *попутник* (*припутник*), *парник*, *ранник*, *семижилник*, *трипутень* (*трипутник*). У наведених назвах виділяються такі різновиди значенневої мотивації: а) за типовим місцем поширення рослини: *дорожник*, *напутник*, *подорожник* (*подоріжник*), *попутник* (*припутник*), *трипутень* (*трипутник*); б) за використанням в лікувальній практиці:

¹ Етимологічний словник української мови. — Т. 1. — С. 414.

² Там само. — С. 394.

парник, ранник, бабка, бабка більша (виникнення цих двох назв пояснюють метафоричним переосмисленням семантики іменника *баба* у значенні «знахарка»); в) за подібністю листя або суцвіття до інших реалій: *базьки (базьочки)* — діал. *базя, базька* — ягня; *буквиця* (зовнішня схожість листків з листям бука); г) за особливостями будови листя: *семижилник*. При збереженні згаданих різновидів мотивації у назвах *подорожника ланцетолистого* (*Plantago lanceolata* L.) узагальнено також деякі інші характеристики рослини. Так, на його цілющі властивості вказують назви *гойник, гойове листя, поранник, порізник, ранник, стягач*. Зовнішній вигляд рослини метафорично передають такі назви, як *язички (язичники, язичок), собачі язички (язики), лапка, ужик, козлики*¹. Пор. також інтерпретацію неоднозначної мотивації назв у поетичному тексті: *Напутник. Ранник. Язичок вужовий. Трипутник. Ключка. Рябник. Отроцел*. Складаю знаки — і читаю слово... Звичайне слово — *подорожник* це (Є. Гуцало).

Крім згаданих уже назв *подорожника (напутник, ранник, трипутник)*, у тексті виступають номінації, мотивовані подібністю рослини до інших предметів (*язичок вужовий, ключка*); зовнішнім виглядом листя (*рябник*). Назва *отроцел* — складне слово, утворене поєднанням основ *jēt- (прасл. jētо(a) — печінка, внутрішні органи) і *cěl- (прасл. cěliti — зціляти, лікувати). Пор. також чеське слово *jitrocel* — рослина, що лікує внутрішні органи.

Довільність форматива словесного знака і мотивація не вступають у протиріччя, тому що, як свідчать наведені конкретні випадки, вибір відповідної ознаки для номінації предмета або явища не може вважатися строго визначеним, єдино можливим. Навіть у межах однієї мови звичайним є співіснування і взаємодія альтернативних нормативних назв для одного й того самого предмета, крім яких можуть функціонувати діалектні номінації з властивим їм поширенням тільки на певних обмежених територіях.

Словесні знаки поділяються на два класи з погляду властивості їм денотативної і референтної функції. За здатністю позначати найрізноманітніші предмети, явища і ознаки об'єктивної дійсності, різнопланові абстракції і навіть позбавлені реального буття феномени виділяється перший клас — власне номінативні знаки, або імена. З погляду формально-граматичної кваліфікації до знаків — імен, крім традиційно виділюваних іменників, прикметників і числівників, належать також дієслова і прислівники.

Номінативні знаки (імена) поділяються на три підкласи: загальні, власні і квантитативні.

¹ Див. відповідні статті в «Етимологічному словнику української мови», а також: *Шамота А. М.* Назви рослин в українській мові. — К., 1985. — С. 7–9.

Підклас загальних назв, або апелятивів, характеризується тим, що належні до нього імена співвідносяться як з класами предметів (денотатами), так і окремими одиничними конкретними предметами (референтами). Загальні назви прийнято ще кваліфікувати як характеризуючі знаки. З семіологічного погляду вони поділяються на предметні (*стіл, людина, дерево*) і ознакові (*жити, писати, зелений, швидкий, добре, раптово, краса, швидкість*) і виражаються відповідно іменниками та дієсловами, прикметниками, прислівниками.

Знакова функція власних назв полягає в тому, що їм властива лише часткова індивідуалізуюча предметна віднесеність. На відміну від загальних власні назви виділяють окремі предмети з метою відмежування їх від інших однорідних предметів. Пор. з цього погляду відмінності між загальними і власними назвами: *місто, річка* — *Київ, Дніпро*. Знаки *місто, річка* можуть співвідноситися як з класом предметів, що виділяється за певними критеріальними ознаками (*місто*, але не *село, містечко, селище, хутір*; *річка*, але не *струмок, канал, озеро, болото*), так і з визначеними *містом* або *річкою*, тобто з конкретними предметами, що належать до відповідних класів. Зовсім інший знаковий статус власних назв. Так, *Київ* — цілком визначене місто, політичний і культурний центр найдавнішої східнослов'янської держави, столиця України, *Дніпро* — найбільша річка в Україні, впадає в Чорне море. Функція виділення, індивідуалізації властива також багаторазово повторюваним власним назвам, зокрема таким, як імена й прізвища людей. Жодне з них (пор., наприклад, *Петро, Іван, Марія, Петренко, Шевченко*) не має загальної предметної віднесеності, обмежуючись у функціонуванні лише вказівкою на конкретну особу. Третій підклас номінативних знаків становлять одиниці зі значенням кількісної характеристики, об'єднані у складі лексико-граматичного класу числівників. Вони виражають квантитативні відношення між предметами і явищами об'єктивної дійсності (*два столи, п'ять років, три зустрічі* тощо).

Визначальна специфіка другого класу полягає в тому, що належні до нього підкласи словесних знаків позбавлені номінативної функції: вони не називають, а лише відповідним чином заміщають назви предметів і явищ або ж вказують на них, виступають засобом зв'язку між номінативними знаками в комунікативному процесі або ж використовуються у специфічній функції увиразнення, актуалізації цього процесу.

У складі неномінативних виокремлюються підкласи заміщувально-вказівних, граматично-реляційних і актуалізуючих словесних знаків.

Перший із зазначених підкласів репрезентований в українській мові лексико-граматичним розрядом займенників і так званих займенникових прислівників, наприклад: *я, ти, він, цей, той, мій, такий, тут, там, туди, сюди* тощо. Частина знаків, що належать до цього підкласу, виконує власне вказівну (дейктичну, грец. *dé-*

ixis — вказівка) функцію. Сутність їх полягає в тому, що відповідне слово не заміщає який-небудь номінативний знак, а вказує на той або той предмет позамовної дійсності, про який повідомляється в комунікативному процесі. Зарахування займенників і займенникових прислівників до класу неномінативних знаків не суперечить їх статусові повнозначності, який пояснюється насамперед їх синтаксичним функціонуванням — здатністю виступати в ролі головних і другорядних членів речення, чого позбавлені власне службові частини мови.

Підклас граматично-реляційних знаків становлять прийменники і сполучники, які, як відомо, виступають засобом вираження семантико-синтаксичних (граматичних) відношень між повнозначно-лексичними компонентами простого і частинами складного речення. Слід зазначити, що питання про номінативний статус прийменників залишається дискусійним. Окремі мовознавці на основі аналізу прийменників, уживаних для вираження просторових і часових відношень (*поставити вазу на стіл, під стіл, за стіл; прийти на ранок, під ранок; чекати з вечора, до вечора*), роблять висновок, що відповідним одиницям не відповідають поняття, та й взагалі важко уявити таку сукупність умовиводів або суджень, яку можна було б покласти в основу значення прийменника. Однак при цьому висловлюється твердження, згідно з яким прийменники кваліфікуються як орієнтири, що називають цілком певні точки простору, визначають координацію предметів і подій відповідно у просторі й часі і, отже, не можуть вважатися позбавленими номінативної функції¹. Вживані у своїй первинній просторовій і переносній часовій функції прийменники справді визначають координацію предметів та подій.

Підклас актуалізуючих знаків становлять неформотворчі частки. Вони виконують дуже важливі функції передачі різноманітних комунікативних характеристик повідомлень, пов'язаних з вираженням модальності, логічним або експресивно-оцінним виділенням їх окремих складових частин, установами зв'язків з іншими повідомленнями.

§ 42. Семантичні зв'язки у словниковому складі

Найважливіша особливість словникового складу української мови полягає в тому, що з погляду внутрішньої організації і використання в комунікативній практиці він становить не довільну сукупність відповідних одиниць, а упорядковану за певними закономірностями системної організації єдність словесних знаків

¹ Пор.: Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении. — М., 1978. — С. 11.

різної номінативної природи. Цій єдності властива взаємодія таких протилежних за своєю сутністю ознак, як відносна кількісна та семантична рівновага, породжувана потребами взаєморозуміння між носіями мови під час усного і писемного спілкування, і певна динаміка, що виявляється у появі нових і значенневих змінах старих слів відповідно до конкретних потреб номінації. Необхідно також наголосити на тому, що словниковий склад як лексико-семантична система мови істотно відрізняється від інших її систем, зокрема фонологічної і граматичної. Перша з них ґрунтується на малій кількості функціональних одиниць і властивих їм розрізнявальних ознак, друга — на дуже високому ступені абстрагування, а також кількісному обмеженні морфологічних і синтаксичних категорій. На фоні фонологічної і граматичної лексико-семантична система характеризується як відкрита у зв'язку з властивою їй динамікою у плані власне кількісних і якісних змін. Функціонування словникового складу як системи орієнтоване насамперед на позначення найрізноманітніших виявів позамовної дійсності, які, як відомо, також є специфічними динамічними системами денотатів і, безперечно, впливають на об'єднання у певні групи лексичних одиниць, використовуваних для їх позначення.

Системний характер лексики виявляється в різнопланових зв'язках і відношеннях між одиничними словами і групами слів, які об'єднуються у часткові підсистеми за істотними ознаками — формально-структурними, генетично-історичними, функціональними, лексико-семантичними тощо. Так, з формально-структурного погляду одиниці словникового складу належать до певних частин мови, виділення яких ґрунтується на узагальненні властивих їм власне граматичних характеристик і найзагальніших категоріальних значень. Наприклад, в основі виділення іменника як частини мови лежить поєднання формальних характеристик роду, числа та відмінка і узагальненої значеннєвої категорії предметності; частиномовну природу дієслова визначають граматичні категорії виду, часу, способу, стану, особи і процесуальність як найзагальніша значеннева характеристика.

З частиномовними характеристиками безпосередньо пов'язані словотвірні відношення між одиницями словникового складу, які також ґрунтуються на певних засадах системної організації. Так, розрізняються непохідні й похідні зі словотвірного погляду лексичні одиниці у межах однієї частини мови (пор.: *село* — *селище*, *новий* — *новесенький*, *нести* — *винести*), а також первинні і вторинні слова у плані словотвірних зв'язків між різними частинами мови, а саме: відіменникові прикметники — відприкметникові іменники (наприклад, *день* — *денний*, *село* — *сільський*, *яблуна* — *яблуневий*; *новий* — *новина*, *молодий* — *молодість*, *далекий* — *далеч*); відіменникові дієслова — віддієслівні іменники (наприклад,

учитель — *учителювати*, *вода* — *обводнювати*, *ніч* — *ночувати*; *віщувати* — *віщун*, *лікувати* — *лікар*, *мовчати* — *мовчання*); від-прикметникові дієслова — віддієслівні прикметники (наприклад, *синій* — *синіти*, *дорогий* — *дорожити*, *пильний* — *пильнувати*; *тривати* — *тривкий*, *пронизувати* — *пронизливий*, *колоти* — *колючий*) тощо.

В основі поділу словникового складу за генетично-історичними ознаками лежить розрізнення насамперед двох груп лексичних одиниць, у складі яких об'єднуються відповідно власне українські і запозичені слова з додатковою внутрішньою диференціацією.

Дуже важливими для усвідомлення системності словникового складу є властиві йому функціональні відношення, серед яких можна виділити такі три відносно незалежні аспекти аналізу, як диференціація лексичних одиниць за **ступенем уживаності** (розмежування активного і пасивного словникового складу), за **комунікативними сферами вживання** (поділ лексики на загально-вживану, обмежену певними територіями поширення, закріплену за певними професійними або соціальними групами носіїв мови), за **стилістичними ознаками** (розмежування нейтральної (міжстильової) і так званої стилістично маркованої лексики).

У плані орієнтації на найрізноманітніші реалії позамовної дійсності словниковий склад — це єдність окремих часткових підсистем, співвідносних з ономасіологічними категоріями, у яких відображаються відповідні фрагменти об'єктивної реальності, пізваної носіями мови картини світу. Так, існує широка й різнопланова ономасіологічна категорія осіб, членована за внутрішніми диференційними ознаками на часткові підкатегорії, зокрема такі, як назви за родинною спорідненістю, професійною, національною, ідеологічною, соціальною або конфесійною приналежністю, місцем проживання; характерною атрибутивною або процесуальною ознакою тощо. Виразні ознаки внутрішньосистемної організації, безпосередньо залежної від системи позначуваних об'єктів позамовної дійсності, виявляють так звані семантичні поля, під якими розуміють групи лексичних одиниць, об'єднаних спільним (інваріантним) значенням. Так, семантичне поле з інваріантним значенням «час» утворюють усі ті лексичні одиниці, які в межах словникового складу відповідним чином виражають різні аспекти згаданої істотно важливої понятійної категорії, наприклад: *рік*, *день*, *тиждень*, *хвилина*, *тепер*, *давно*, *сьогодні*, *вчорашній*, *денний*, *продовжуватися* тощо.

Особливо треба наголосити на тому, що системні зв'язки між мовними одиницями виявляються у двох типах відношень — парадигматичних і синтагматичних.

Парадигматичні відношення найвиразніше можна проілюструвати на властивих українській мові закономірностях сло-

возміни, яка, як відомо, становить основний предмет морфології. Так, за спільними ознаками творення відмінкових форм однини і множини іменники розподіляються між парадигмами, традиційно кваліфікованими як перша, друга, третя і четверта відміни. Парадигматичні відношення вбачають також у взаємозв'язках між формами речень відповідно до тих відмінностей, які визначають їх структурну організацію, модальне і комунікативне спрямування. При цьому важливо підкреслити, що в парадигматичні відношення можуть вступати лише мовні одиниці однієї й тієї самої категоріальної приналежності, наприклад фонема, морфема, словозмінні форми відповідних частин мови, речення.

Синтагматичні відношення ґрунтуються на закономірностях сполучуваності мовних одиниць, наприклад, фонем і морфем у слові, форм слів у словосполученні і реченні, речень у тексті тощо. Специфіка цього типу відношень полягає у можливості поєднання одиниць як однакової, так і різної категоріальної приналежності. З цього погляду особливо показовою може бути сполучуваність у реченні одиниць різних словозмінних парадигм, наприклад іменникової і дієслівної форм для позначення підмета і присудка, прикметникової та іменникової у складі атрибутивного словосполучення, дієслівної і прислівникової при вираженні обставинних відношень тощо.

Взаємодію аналізованих відношень порівнюють із системою координат. Вертикально (паралельно до осі ординат) розташовуються одиниці, пов'язані парадигматично, а горизонтально (паралельно до осі абсцис) реалізуються за певними правилами лінійної сполучуваності синтагматичні відношення між відповідними мовними одиницями. Використовуючи систему координат з метою візуального увиразнення, можна з цілковитою певністю твердити, що функціонування мовних одиниць різних рівнів реально виявляється в точках перетину властивих їм парадигматичних і синтагматичних ознак.

У сучасній науково-лінгвістичній і лінгводидактичній літературі, зокрема у підручниках і посібниках з лексикології різних мов, такі традиційні лексико-семантичні категорії, як полісемія, синонімія, омонімія й антонімія, аналізуються з погляду парадигматичних відношень між відповідними лексичними одиницями. Лексико-семантичні парадигми ґрунтуються на узагальненні істотно важливих ознак внутрішньої системної організації словникового складу, закономірностей взаємозв'язку між його одиницями на основі певних типів взаємопідпорядкування, або ієрархії.

Як свідчить реальна мовна практика, кількісний склад одиниць, об'єднаних у словниковому складі, не співмірний з фактично безмежною кількістю реалій об'єктивної дійсності в найширшому розумінні цього поняття, які потребують фіксації за допомо-

гою відповідних назв. Реальний вихід з такої ситуації мова знаходить у тому, що одна й та сама матеріальна форма знака набуває кількох різних значень, співвідносячись з різними денотатами. Згаданий лексико-семантичний процес має своїм конкретним виявом багатозначність (полісемію) слів. Протилежну лексико-семантичну природу має явище синонімії, засноване на вираженні абсолютно тотожних або дуже близьких значень різними матеріальними формами знаків, тобто різними словами. У словниковому складі лексичні одиниці пов'язуються також на основі ідентичності форми знакового вираження за повної відсутності будь-якого ступеня значеннєвої спорідненості. Згадане вище знаходить свій вияв у лексико-семантичній категорії омонімії. Парадигматичний тип відношень характеризує взаємозв'язок між словами з протилежними значеннями, які за цією лексико-семантичною ознакою об'єднуються в антонімічні пари.

Крім згаданих традиційних, важливе значення для розуміння закономірностей функціонування словникового складу мають також лексико-семантичні категорії, виділювані з урахуванням інших ознак парадигматичного групування слів. Заслужують на увагу, зокрема, гіперонімічно-гіпонімічні зв'язки на основі співвідношення таких значеннєвих характеристик, як загальне і особливе (*квіт-ка* — *троянда*, *волошка*), множина і її елемент (*ліс* — *дерево*, *рій* — *бджола*), ціле і частина (*дерево* — *гілка*, *стіл* — *шухляда*).

У межах словникового складу об'єктивну лінгвістичну реальність становлять також парадигматичні відношення між словами, належними до різних лексико-семантичних груп і лексичних полів.

§ 43. Багатозначність слів

Слова функціонують у нерозривній єдності матеріально вираженої форми (форматива) і значення. Вони з'являються у разі потреби позначити, зафіксувати в назвах предмети, явища або процеси навколишньої дійсності. Щоб стати мовною одиницею — словом, форматив має асоціюватися з відповідним значенням. Водночас значення перетворюється на мовну реальність лише за умови вираження, об'єктивації за допомогою відповідного форматива. При цьому слід зауважити, що для матеріального вираження слів існують обмежені мовні засоби, тоді ж як пізнання безмежної у своїх виявах об'єктивної дійсності зумовлює формування все нових і нових значень. Однак така суперечність не перешкоджає активній номінативній діяльності носіїв мови, яка фактично полягає у поєднанні на основі міцного психологічного зв'язку нових семантичних значимостей і форм їх вираження.

Слово як знак — це асиметрична мовна одиниця, позбавлена однозначної відповідності між формативом (планом вираження) і значенням (планом змісту). Відповідно до принципу асиметрії сло-

весного знака один і той самий форматив може бути виразником кількох значень і, навпаки, одне й те саме значення може виражатися кількома різними формативами. Оцінюючи асиметричну взаємодію двох сторін словесного знака, відомий мовознавець С. О. Карцевський писав: «Означаюче (звучання) і означуване (функція) постійно ковзають по «похилій площині реальності». Кожне з них порушує межу, яка пролягає між ними: означаюче прагне набути інших функцій, крім своєї власної; означуване прагне заволодіти також іншими засобами вираження, відмінними від його означаючого. Означаюче і означуване асиметричні; нерозривно пов'язані, вони перебувають у стані нестійкої рівноваги. Тільки завдяки асиметричному дуалізму структури своїх знаків мовна система здатна розвиватися: при цьому адекватна позиція знака постійно зміщується внаслідок пристосування до потреб конкретної ситуації»¹.

На згаданому універсальному принципі асиметрії безпосередньо ґрунтується багатозначність, або полісемія (від грец. *πολύς* — численний і *οἶμα* — знак), під якою розуміють функціонування слова в кількох різних значеннях, обов'язково пов'язаних між собою певними відношеннями, лініями семантичного розвитку. У багатозначному слові як знакові одна з вершин семантичного трикутника — матеріальне вираження (форматив) — залишається незмінним, тоді як значення і належні до позамовної дійсності денотати виступають як різні, змінні. В. В. Виноградов писав, що слова збагачуються разом з розвитком ідей. При цьому одна й та ж зовнішня оболонка слова обростає пагонами нових значень і смислів. Мова, не маючи можливості забезпечувати вираження кожної нової ідеї, тобто значення, окремим самостійним словом або кореневим елементом, змушена «розносити безмежну кількість значень по тих або інших рубриках основних понять, використовуючи інші конкретні або напівконкретні ідеї як опосередковуючі функціональні зв'язки»².

Полісемія становить настільки поширене, звичайне явище, що лише окремі групи слів, зокрема терміни, перебувають поза її активним виявом, але й вони потрапляють у сферу дії лексико-семантичних змін, безпосередньо пов'язаних з формуванням багатозначності слів. Так, іменник *orbīta* (лат. *orbita*, від *orbis* — коло), маючи два термінологічні значення — «шлях, по якому одне небесне тіло (планета, її супутник, космічний літальний апарат) рухається у просторі щодо якого-небудь іншого тіла», і «кісткова порожнина, в якій міститься очне яблуко», використовується та-

¹ Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. — М., 1964. — С. 68–69.

² Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). — М.; Л., 1947. — С. 14–15.

кож для позначення кола, сфери дії, поширення чого-небудь, на-пряму діяльності, шляху розвитку чого-небудь, наприклад: *орбіта наукових зацікавлень*; *включатися в орбіту боротьби за чисте навколишнє середовище*; *злетіти на орбіту щастя* тощо. Терміном *екологія* (від грец. *око́ς* — оселя, середовище + ...логія) позначають: 1) розділ біології, предметом вивчення якого є взаємостосунки між тваринним та рослинним світом і довкіллям; 2) розділ соціології, у якому розглядаються взаємостосунки людини і довкілля. На основі особливої ваги проблеми суспільство ↔ навколишній світ як середовище буття людини розвиваються похідні значення відповідного слова-терміна, актуалізовані в таких незвичних на перший погляд словосполученнях, як *екологія культури*, *екологія мови*, *екологія моралі*. У наведених прикладах на згаданий термінологічний сенс іменника *екологія* нашаровується додаткове значення, яке можна витлумачити як «сприятливі або несприятливі умови розвитку і функціонування відповідних суспільних явищ».

Водночас багатозначність властива насамперед загальнозживаним словам. Наприклад, іменник *земля* має такі значення: 1) одна з планет сонячної системи, світ (*період обертання Землі навколо Сонця, навколо власної осі; походження Землі; спостерігати Землю з космічного корабля; боротьба за поліпшення екологічних умов на Землі*); 2) верхній шар, поверхня Землі (*стояти, сидіти, спати на землі; летіти низько над землею (про літак)*); 3) речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори, ґрунт (*мокра, тепла, суха земля; глиниста, піщана, сипуча земля, чорнозем; висаджувати квіти в землю; орати землю*); 4) суша (на відміну від водяного простору) (*побачити на горизонті землю після тривалого плавання на підводному човні; з невідомих причин кити й дельфіни часто викидаються на землю*); 5) ділянка певної площі, територія, що належить кому-небудь, використовується з господарською або іншою метою (*колгоспна земля; орна земля; одержати землю для будівництва будинку; передавати землю у спадщину*); 6) країна, край, держава (*рідна земля, українська земля, слов'янські землі*)¹. Прикметник *зелений* має також кілька значень, а саме: 1) один з основних кольорів спектра — середній між жовтим і блакитним (*зелена трава, зелене світло, зелений шарф*); 2) незрілий, недоспівий (*зелені вишні, зелений виноград*); 3) молодий, недосвідчений (*зелений учитель, зелений працівник*); 4) хворобливо блідий (*зелене обличчя*). Про розширення значеннєвого діапазону аналізованого слова свідчить вживання його у значенні «пов'язаний з належністю до політичної

¹ Пор. також: *Новиков Л. А.* Семантика русского языка. — М., 1982. — С. 148–153.

партії або громадської організації, яка спрямовує свої зусилля на боротьбу за збереження екологічної чистоти довкілля — повітря, води, землі», наприклад: *зелений світ, зелений рух, партія зелених* тощо. Як багатозначне функціонує в українській мові дієслово *шукати*. У ньому виокремлюють такі значення: 1) намагатися знайти, виявити що-небудь або кого-небудь — сховане, загублене, невідоме (*шукати книжку на полиці; шукати товариша, що заблукав у лісі; шукати будинок за певною адресою*); 2) збирати гриби, ягоди тощо (*шукати опеньки, шукати суниці, шукати горіхи*); 3) спрямовувати розумові, творчі зусилля на вирішення певного завдання, проблеми, з'ясування змісту певного явища (*шукати найефективніше доведення теореми; шукати етимологію слова; шукати справжній зміст твору*); 4) займатися пошуками чого-небудь або кого-небудь необхідного, потрібного, підбирати що-небудь (*шукати здібного вчителя малювання, шукати порядну людину, шукати обладнання для лабораторії по магазинах*); 5) намагатися побачити кого-небудь або що-небудь (*шукати поглядом товариша у натовпі*); 6) намагатися домогтися чого-небудь, прагнути чого-небудь (*шукати кращого життя, шукати порятунку; шукати слави, шукати правди*); 7) прагнути нового, досконалішого в науці, мистецтві або інших галузях діяльності (*Є ж люди на землі — а то б не варто й жити, — Що крізь щоденний труд уміють і любити, І усміхатися, і мислити, й шукать...* — М. Рильський). Крім того, дієслово *шукати* виступає як істотно важливий компонент у складі ряду фразеологізмів, наприклад: *шукати з свічкою серед дня* — спрямовувати зусилля на пошуки того, що взагалі відсутнє або ж трапляється дуже рідко; *шукати вітра в полі* — даремно витрачати зусилля на пошуки кого-небудь або чого-небудь; *шукати себе* — визначати своє покликання; *шукати легкого хліба* — намагатися вести безтурботне життя; *шукати кістки в молоці* — вередувати, висувати безпідставні претензії до кого-небудь або чого-небудь.

Кожне багатозначне слово становить сукупність кількох значеннєвих одиниць, або лексико-семантичних варіантів.

Відомо, що варіативність широко представлена у функціонуванні мовних одиниць. Так, фонемі реалізуються в основних, комбінаторних та позиційних варіантах, морфемі виступають у морфонологічних варіантах, словозмінні парадигми є поєднанням формальних варіантів слів. У всіх згаданих випадках варіативним змінам підлягає план вираження при незмінності значень, властивих відповідним одиницям. Лексико-семантичні варіанти багатозначних слів характеризує протилежне співвідношення між планом вираження і планом змісту (значенням): змінним виступає значення, а форма словесного знака залишається сталою.

В. В. Виноградов називав різні лексичні значення одного й того самого слова лексико-фразеологічними формами. Лексико-фра-

зологічна форма реалізує одне з лексичних значень слова і перебуває у якнайтіснішому зв'язку з відповідним контекстом. «Усі ці форми слова семантично пов'язані в одне ціле. Вони являють собою співвідносні ланки єдиної смислової структури. Вони цементуються або спаюються в межах семантичної єдності слова безперервною послідовністю або спільністю «внутрішніх форм», прямим відношенням до основного номінативного значення та іншими засобами семантичної будови. Зрозуміло, що система лексико-фразеологічних форм слова — величина ще більш змінна, ніж система його граматичних форм»¹. У сучасній науковій і лінгводидактичній літературі з питань лексикології та семантики перевагу віддають термінові «лексико-семантичний варіант багатозначного слова», запропонованому О. І. Смирницьким². Цей термін чіткіше виражає природу багатозначності. Він безпосередньо орієнтований на значеннєву варіативність слова, тоді як поняття форми, на якій наголошує В. В. Виноградов, асоціюється насамперед зі змінами у плані вираження, з граматичними значеннями.

Поєднання лексико-семантичних варіантів багатозначного слова ґрунтується на ієрархічних відношеннях. Це виявляється в тому, що розрізняються головне, або основне, номінативне і вторинні, похідні значення. З урахуванням варіативності багатозначність можна визначити як здатність слова об'єднувати у своїй семантичній структурі кілька лексико-семантичних варіантів.

Так, для прикметника *зелений* як одиниці словникового складу української мови головним є значення «один з основних кольорів спектра — середній між жовтим і блакитним». Це значення властиве йому в усіх тих випадках, коли він характеризує той чи той предмет за кольоровою ознакою, наприклад: *Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі, і хлюпають ними аж в край неба. Я тепер маю окремих світ, він наче перлова скойка — одна зелена, друга блакитна — замкнули у собі сонце, немов перлину... Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок* (М. Коцюбинський). Втрачаючи функцію безпосереднього позначення кольору, прикметник *зелений* набуває вторинних, похідних значень, які ґрунтуються на переосмисленні головного і пов'язуються з ним відношеннями семантичної варіативності. Похідне значення «недозрілий, недоспілий» сформувалося в семантичній струк-

¹ Виноградов В. В. О формах слова // Избр. соч.: Исследования по русской грамматике. — М., 1975. — С. 48.

² Смирницький А. И. К вопросу о слове (Проблема тождества слова) // Тр. Ин-та языкознания, 1954. — Т. 4. — С. 36.

турі аналізованого слова внаслідок переосмислення кольорової ознаки і перенесення її на позначення стадії незрілості фруктів, ягід, злаків тощо, наприклад: *Мої дні течуть тепер серед стени, серед долини, налитой зеленим хлібом* (М. Коцюбинський). У свою чергу, ознака незрілості у згаданому розумінні була перенесена на характеристику людини з погляду вікових особливостей (молодий, недосвідчений) або ступеня обізнаності, компетенції у певній сфері виробничої чи інтелектуальної діяльності, наприклад: *Переважає більшість робітників були зелені молодики, звичайно — без революційного, навіть життєвого досвіду* (Ю. Смолич). Складнішу природу має новітнє похідне значення прикметника *зелений*, пов'язане з оцінками тих суспільно-політичних ініціатив, які спрямовуються на боротьбу проти забруднення довкілля, на забезпечення нормальних умов існування для людини, флори і фауни, наприклад: *зелений світ, зелена ініціатива, партія зелених*. У цьому разі ознака *зелений*, пов'язана з типовим кольором рослинності, виступає символом екологічної безпеки.

Ієрархічні взаємозв'язки між лексико-семантичними варіантами характеризують також і по-іншому, розрізняючи прями й переносні значення. Прямі значення завжди збігаються з основним номінативним, а переносні виникають як результат його переосмислення і використання для позначення інших предметів, явищ і ознак позамовної дійсності. Водночас потрібно наголосити, що під переносними інколи розуміють насамперед образні, найбільшою мірою віддалені від конкретної поняттєвої сутності основного номінативного значення, наприклад: *На жаль, у доповіді було багато води і дуже мало оригінальних думок*.

У наведеному реченні іменник *вода* вжито у значенні «безмістовність, багатослів'я».

В аналізі значеннєвої структури слова використовується ще один науково-методичний прийом. Він полягає в тому, що лексико-семантичний варіант розглядається як єдність лексеми (плану вираження) і семеми (плану змісту). Отже, значеннєву структуру багатозначного слова утворює певна кількість семем.

До важливих проблем мовного спілкування належить розрізнення лексико-семантичних варіантів багатозначних слів, тобто ідентифікація властивих їм семем. Таке розрізнення забезпечується завдяки тому, що в контекстуальному оточенні виступає завжди лише один з кількох можливих лексико-семантичних варіантів, представлений відповідною конкретною, актуалізованою семемою. «Незалежно від його даного вживання, — зазначав В. В. Виноградов, — слово присутнє у свідомості зі всіма значеннями, з прихованими і можливими, готовими на випадок першої ж необхідності впливти на поверхню. Однак те або інше значення слова, звичайно, реалізується і визначається контекстом його вжи-

вання. По суті, скільки відокремлених контекстів вживання даного слова, стільки і його значень, стільки і його лексичних форм; однак при цьому слово не перестає бути єдиним, воно звичайно не розпадається на окремі слова — омоніми. Семантичною межею слова є омонім»¹. На особливу увагу заслуговує розрізнення можливого, потенційного значення слова, з одного боку, і конкретно реалізованого у певному випадку вживання його, з іншого. На цій підставі розмежовують віртуальний (від лат. *virtualis* — можливий; такий, що може проявитися за певних умов) і актуальний (від лат. *actualis* — діяльний, наявний у дійсності) словесні знаки.

Необхідною, хоч і не завжди достатньою, умовою вияву семантико-лексичного варіанту багатозначного слова є мінімальний контекст, який формується в реальних актах мовлення і за обсягом може дорівнювати словосполученню. Так, для розмежування лексико-семантичних варіантів слова *голос* достатніми можуть бути контексти у вигляді таких словосполучень: 1) *тихий, простуджений, гучний, суворий голос; втрачати, підвищувати, міняти, імітувати голос*; 2) *співати першим голосом; сопрано і альт — жіночі голоси; голос широкого діапазону; приємний, чарівний голос; ставити голос*; 3) *голос моря, голос струмка, голоси ночі*; 4) *голос душі, голос розуму, голос народу, піднімати голос на захист прав людини*; 5) *мати право голосу, підраховувати голоси, втрачати голоси*.

Наведені мінімальні контексти дають змогу констатувати, що відповідні лексико-семантичні варіанти іменника *голос* представлені такими семемами: 1) різні щодо висоти, сили і тембру звуки, які утворюються внаслідок коливань голосових зв'язок — найважливішої частини мовленнєвого апарату людини; 2) звуки, утворені голосовими зв'язками і відповідними резонаторами під час співу; вокальні характеристики співу за певними ознаками звучання; 3) звуки, створювані окремими предметами або сукупністю предметів; 4) волевиявлення людини, вияв політичних, ідейних, суспільних у широкому розумінні прагнень однієї людини або групи людей; 5) волевиявлення людини під час виборів або прийняття резолюції, ухвали на зборах, конференції, з'їзді тощо. Пор. також реалізацію відповідних значень іменника *голос* у конкретних реченнях: 1) *Важко ступив з порога в кузню й поздоровкався глухим простудженим голосом* (А. Головка); 2) *Осталась в пам'ятку моему Ічня ще своїми піснями та напрочуд хорошими голосами* (С. Васильченко); 3) *Батько... взяв свій невеличкий... молоток у руки і кільканадцять разів ударив. Пішов голос по всьому*

¹ *Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове)*. — С. 14.

присілку — знак, що в кузні починається робота (І. Франко); 4) *Ти-хо, аж шумить в ухах. Здається, шепоче таємничий голос думки* (С. Васильченко); 5) *Я чоловік знаний на селі і в громаді маю великий голос* (С. Васильченко); 6) *Під час виборів кожен виборець має право на один голос*; 7) *Проект резолюції конференції було відхилено, тому що за нього не було подано необхідної кількості голосів*. У мовленні реалізується визначальна для комунікації закономірність — установа одностороннього співвідношення між планом вираження і планом змісту (значенням) словесного знака. Щодо багатозначності, то цю закономірність можна охарактеризувати як моносемізацію, тобто реальний вияв семіми відповідного лексико-семантичного варіанта.

Семіми багатозначного слова характеризуються різним ступенем контекстуальної зумовленості. Найменшою мірою залежить від контексту той лексико-семантичний варіант, у якому зосереджене головне, пряме значення, пов'язане з первісним знакоутворенням, первісною номінацією. На думку багатьох дослідників, критерієм виділення головного значення виступає позиція його найменшої зумовленості контекстом. Однак досить типовими є випадки своєрідної позиційної нейтралізації головного і вторинних, похідних значень слова. Так, на основі мінімальних контекстів *втратити голос*, *присмний голос*, *добре поставлений голос* не можна констатувати розмежування головного й похідного значень іменника *голос*, тому що відповідні якісні ознаки можуть визначати як мовленнєві, так і вокальні характеристики певної особи. У подібних випадках виникає потреба в додаткових контекстах, здатних максимально конкретизувати семіми багатозначного слова.

Розширення значеннєвих меж багатозначного слова, кількості контекстів актуалізації його лексико-семантичних варіантів може мати своїм кінцевим результатом так зване смислове «вивітрювання». Цей семантичний процес виявляється в максимальній десемантизації слова, яскраво вираженій тенденції до перетворення його на своєрідний службовий компонент у складі словосполучення. На прикладі англійського дієслова *take* — брати (*take offense* — ображатися; *take charge* — взяти в свої руки, взяти відповідальність за; *take medicine* — приймати ліки тощо) було зроблено висновок, що перед нами не випадок дивовижно розвиненої багатозначності, а насамперед «смислова майже-порожнина». У контекстах, подібних до наведених, згадане дієслово фактично виступає в ролі своєрідного дієслівного суфікса, вербалізатора, який надає іменникові значення дії, процесуальності¹. Значеннєве «вивітрювання» — це семантична універсальність, про що свідчать, зокре-

¹ *Вайнрайх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. — Вып. 5. — М., 1970. — С. 211.*

ма, і конкретні факти, пов'язані з десемантизацією багатозначного дієслова *брати* в українській мові. Цю думку переконливо підтверджують такі приклади: *брати м'яч* — ловити, відбивати, *брати верх (гору)* — перемагати, *брати до уваги* — зважати на щонебудь, *брати за душу* — хвилювати, *брати зобов'язання* — зобов'язуватися, *брати на глум* — глумитися, *брати на замок* — замикати, *брати на розум* — усвідомлювати, *брати ціль* — прицілюватися, *брати уроки* — вчитися, *брати розгін* — розганятися, *брати на сміх* — висміювати, *брати на муки* — мучити тощо.

Розвиток багатозначності слів ґрунтується на певних усталених принципах семантичної деривації, під якою необхідно розуміти, подібно до збагачення номінативних ресурсів мови засобами словотвору, формування лексико-семантичних варіантів з властивими їм семемами на основі первісних, основних значень. Так, в основі взаємозв'язку між різними словами *зелений* — *зеленуватий*, різними значеннями одного й того самого слова *зелений* (один з основних кольорів спектра — середній між жовтим і блакитним) — *зелений* (недозрілий, недоспілий) лежить відношення похідності. У першому випадку воно реалізується творенням похідного слова від основи *зелен-* додаванням до неї суфікса *-уват-* (*зелений* — *зеленуватий*), у другому — як переосмислення вже готового прямого найменування кольору *зелений* і використання його для переносної номінації іншої якісної ознаки — відповідної стадії стиглості фруктів, овочів, злаків тощо.

У семантичній структурі багатозначного слова, головний і похідні лексико-семантичні варіанти якого актуалізуються у відповідних контекстах, найтипівшими є метафоричні і метонімічні відношення між семемами.

Суть метафори (від грец. *μεταφορά* — перенесення, переміщення) полягає в уживанні слова, що позначає певний предмет (явище, дію чи ознаку) для номінації іншого предмета на основі подібності, яка впливає з їх порівняння, зіставлення за асоціацією. У тому разі, коли перенесення назви з одного предмета (явища, дії чи ознаки) на інший закріплюється в мовній системі як постійна, регулярно відтворювана у спілкуванні номінація, можна констатувати явище лексичної метафоризації. При цьому з'являються нові контексти сполучуваності перенесеної назви, які відповідають новим семемам відповідних лексико-семантичних варіантів багатозначного слова. Так, з погляду прямого (головного) значення відносний прикметник *дерев'яний* семантично сполучається лише з тими іменниками, які називають предмети, виготовлені з дерева як матеріалу, наприклад: *дерев'яний стіл*, *дерев'яна ложка*, *дерев'яна ваза* тощо. Водночас загальнономовна практика засвідчує вживання прикметника *дерев'яний* і в таких мінімальних контекстах, які суперечать його значенню «виготовлений з дерева як ма-

теріалу», наприклад: *дерев'яний голос, дерев'яне обличчя, дерев'яна усмішка* тощо. Пор.: *Тільки випещене лице начальника було, як і завжди, сухе, дерев'яне, а в'їдливі очі неспокійно бігали* (С. Васильченко); *Голос у нього гучний, але якийсь дерев'яний* (В. Козаченко). Цілком природно постає проблема мотивації сполучуваності згаданого прикметника з іменниками-назвами предметів, які в силу своєї реальної сутності не можуть співвідноситися з деревом як матеріалом. З'ясування цієї проблеми зводиться насамперед до того, що прикметник *дерев'яний* виступає у видозміненому, причому негативно-оцінному значенні «нерухомий, неживий, застиглий, позбавлений теплоти». В основі розвитку цього переносного, метафорично-переосмисленого вживання прикметника *дерев'яний*, закріпленого в лексичній системі української мови, лежить також іменник *дерево* у значенні «матеріал для будівництва, виготовлення різних предметів і речей», але при цьому безпосереднім джерелом значеннєвого переосмислення шляхом метафоризації виступають лише певні складники семантичної структури згаданого іменника, зокрема такі вияви його матеріальності, як жорсткість, негнучкість, застиглість, нерухомість. Лексичні метафори, представлені в узуально вживаних лексико-семантичних варіантах багатозначних слів, мають властивість зневиразнюватись, втрачати свою первісну образну виразність, засновану на засадах порівняння, зіставлення відповідних ознак двох предметів. Порівняймо щодо цього втрату первісної метафоричності виділеними словами: *залізна воля, ніжка стола, втрачати надію, сфера впливу, широке поле діяльності, підтримувати авторитет, кидати виклик байдужості* тощо.

У подібних випадках залишаються лише бляклі квіти з букета зів'ялих метафор, засушених між сторінками мови¹. Водночас метафора активно функціонує як троп (від грец. *τρόπος* — зворот мови) у поєднанні з іншими образно-експресивними засобами, наприклад: *Поезія ззубила камертон; Півні кричать у мегафони мальв...; Вовтузяться в ґрунті гриби* (Л. Костенко). У наведених прикладах перенесення назв предметів і дій залишається на рівні образного, обмеженого лише конкретними контекстами зображення дійсності. Як правило, художні метафори визначають індивідуально-творчу манеру окремого письменника, характеризуються зближенням на ґрунті порівняння або асоціацій найвіддаленіших елементів реальної дійсності. Художнім метафорам, на відміну від лексичних, не властива вільна відтворюваність у комунікативній практиці носіїв мови. Вони практично не виходять за межі творчої практики окремих авторів.

¹ Пор.: *Болинджер Д.* Атомизация значения // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 10. Лингвистическая семантика. — М., 1981. — С. 223.

Лексична метафора як своєрідна модель формування лексико-семантичних варіантів багатозначного слова реалізується за певними закономірностями, представленими в регулярних взаємозв'язках між порівнюваними предметами, явищами і ознаками. Можна виділити, зокрема, такі найтиповіші різновиди метафоричних переносів:

I. Тварина → людина: 1) назва тварини → людина, подібна до цієї тварини за порівнюваними інтелектуальними здібностями, характером, особливостями поведінки: *орел, лев, корова, бегемот, свиня, змія, гадюка, лисиця, заєць, хамелеон, мавпа, теля, щеня* (— **Орел, а не козак!** — *каже знов Василь Невольник* (П. Куліш); *Не козак ти, не лицар! Ти гадюка, злодій ти!* (С. Васильченко); 2) дія людини, спрямована на тварину → дія людини, спрямована на іншу людину: *запрягати, захомутати, заарканити* (*Він [куховар] радий **запрягти** Хому, засадити його чистити картоплю* (О. Гончар); *Сліпа, нездоланна любов **заарканила** дівчину, як сарну, за шию і вела своєю, відомою лиш їй одній тропою* (В. Бабляк); 3) характеристика тварини → характеристика людини: *хижий, шолудивий, жовторотий* (*Хіба нормальним людям впало б отаке в голову: послати сюди **жовторотого** крикуна на таку відповідальну посаду — завідувача заводських лабораторій?* (Ю. Шовкопляс); *Чим даліш підростає, тим гірш **ставав я хижим**, непокірним* (О. Стороженко); 4) сукупність тварин → група людей: *гурт, зграя, стадо, табун, рій* (*Ціла **зграя** людей увалила в сіни, брязкаючи шаблями, цокаючи шпорами...* (П. Мирний); *Сказав він [князь] в душі своїй: **Отсе** власть моя безпечна! Упоїв я все **те стадо**, **Що** вже й не протверезиться* (І. Франко); 5) частина тіла тварини → частина тіла людини: *грива, паща, кігті, лапа, брюхо, клешні* (*До неї приступив з свічкою пан Прушинський..., широкоплечий, з великою головою, з цілою **гривою** міцного волосся на голові* (І. Нечуй-Левицький); *Він [Пелехатий] **напружив** могутні м'язи своїх щелеп, відкрив **пащу**, хотів був завити низьким вовчим басорою, але поборов це дурне бажання* (П. Загребельний); 6) житло тварини → житло людини: *барліг, гніздо, конура, нора* (*Сам собі будиночок поставив, **Що** в Малині був за **гніздо** йому* (М. Рильський); *Мене здивувало те, що тут, у цій темній **конурі**, були люди* (Ю. Збанацький).

II. Рослина → людина: 1) назва рослини або її частини → людина, схожа на відповідну рослину або подібна до неї за певними ознаками: *ягідка, дерево, дуб, лотух* (***Ягідка** моя червона! Біля тебе й горе забудеш* (М. Костомаров); 2) стадія розвитку рослини → стадія розвитку людини: *цвісти, квітнути, розквітати, відцвітати, в'янути, дозрівати* (*Ольга розуміла: промине ще рік чи два, і почне **в'янути** її молода краса* (А. Шиян); *В садах кохалися, **цвіли**, **Неначе** лілії, дівчата* (Т. Шевченко).

III. **Нежива природа** → **людина**: 1) атмосферне явище, стан довкілля → зовнішній вигляд людини, характеристика її душевного стану: *ясний, похмурий, сонячний, тїнь, хмара* (*Софія тих розмов не чула і з ясним чолом походжала по рїдній оселї* (Лєся Українка); — *Ха, ха, ха!* — *засміявся і собі молодший, рад, що хоч таким способом прогнав хмару з чола старшого брата* (І. Франко); 2) погода, атмосферні явища → характеристика соціальних стосунків, суспільно-полїтичного клімату, емоцій, почуттів, людини: *буря, тиша, мороз, година, шквал, спека* (*Любїть Україну... в годину щасливу і в радостї мить, любїть у годину негоди!* (В. Сосюра); *Ти ж знаєш, яка в душі моїй буря, Марїє!* (В. Сосюра); 3) камїнь → характер, зовнішність людини: *гранїт, кремїнь, діамант, перлина* (*Вїдомо, що за людина з Невкїпїлого — кремїнь* (А. Головка); 4) небесне тїло → оцїнка стану людини в суспільствї: *сонце, зїрка, зоря, комета* (*Позирав щораз в вїконце. Чи не трапїться вона. Його щастя, його сонце, Його зїронька ясна* (П. Грабовський); 5) пора року, частина дня → вік людини: *весна, осїнь, ранок, вечїр, свїтанок* (*Не забудь, не забудь Юних днїв, днїв весни* (І. Франко); *А тепер, на осенї життя. Мїж погрозних одсвїтів багряних..., Уночі до краю, до кїнця Зрозумї я, що життя кїнчиться* (М. Рильський).

IV. **Живї істоти** → **нежива природа, рослини**: 1) частина тїла живої істоти → деталь предмета або частина рослини: *ручка, нїжка, нїс* (*корабля*), *серце* (*дзвона*); 2) частина тїла живої істоти → об'єкти неживої природи, зокрема рельєфу: *горб, хребет, жила* (*Мїсцевїсть поблизу нашого дому була нерївна і з горбами ї вибалками* (Л. Смілянський); *По вичерпанню головної жили... Герман велїв гнати штовпїні за ходом тих менших жил* (І. Франко); 3) фізичнї дїї, стан людини → процес, явище природи: *шепотїти, спївати, мовчати, плакати, говорити, спати, дрїмати, хмуритися* (*Кристаль спїває від кожного дотику* (В. Собко); *Внизу дрїмала вода в Росї ї тихо лиснїла проти червоного неба* (І. Нечуй-Левицький); 4) характер, особливостї поведїнки людини → характеристика явища природи: *жорстокий, підступний, вїроломний, гордий, примхливий, лїнивий, лагїдний, ласкавий* (*В розчиненї дверї вривався жорстокий мороз* (І. Микитенко); *Немов лагїднї хвилї гоїдають воднї лїлї* (М. Коцюбинський).

V. **Фїзичнї характеристики предметів і речовин, фїзичнї процеси** → **людина**: 1) дотикова характеристика → почуття, морально-етична або психологїчна характеристика поведїнки людини в рїзних виявах: *теплий, гарячий, холодний, колючий, гострий, палкий* (*А дочка, на лихо собі, гаряча вдалася: нїколи було не змовчить* (П. Мирний); *Зїнька як вирїзьблена з сїрого мармуру, холодна ї строга* (А. Головка); 2) просторова характеристика предмета →

почуття, характер людини: *високий, глибокий, низький, великий, широкий, дрібний, тонкий, безмежний, рівний, прямий, крутий* (В погляді тому побачив старий *Зуб глибоке* ніжше кохання і порадувався в душі (В. Собко); *Він боявся батька, його крутого норову, твердого слова* (І. Нечуй-Левицький); 3) звукова характеристика → вияви характеру, поведінка людини: *глухий, тихий, мелодійний, голосний, дзвінкий, монотонний* (*Глухий* і німий *Чіпка* як до вітання матінки, так і до жартів доньки (П. Мирний); *Пішло потім монотонне життя на водах...* (І. Нечуй-Левицький); 4) горіння → почуття: *горіти, палати, гаснути, потушити, запалювати, вогонь, вогнище, спалахнути* (*Широке, розрум'янене обличчя Варивона горіло* захватом і силою (М. Стельмах); *Та не має такої сили мій вогонь! І от чому він не потішив мене в моїй тузі великій* (Леся Українка); 5) колір → почуття, психічний, емоційний стан людини: *чорний, сірий, яскравий, рожевий, блідий, блискучий* (*Несподівана й блискуча спалахнула в голові думка* (А. Головка); *Я пам'ятаю чорний жах, як ніч гриміла горобина...* (В. Сосяра); 6) звукова характеристика → вияв людини в суспільстві: *голосний, дзвінкий, гриміти, дзвонити, шуміти* (*Одним словом, його ім'я було голосне в краю* (І. Франко); *Життя кудись іде, Життя шумить і грає* (М. Рильський); 7) фізичний процес, фізичний стан або характеристика → суспільний процес, стан людини: *гнити, загивати, розкладатися, розпадатися, гнилий, міцний, монолітний* (*Додому солдатів треба — три роки гниє в окопах* (О. Довженко); *Він дивився на міцні лейтенантові плечі і пробував свої* (О. Гончар).

VI. Живі істоти → інтелектуальний, соціальний або емоційний план, фізичний стан людини: 1) фізичні дії або стан живої істоти → розумова діяльність, інтелектуальний стан людини: *гризти, блукати, вгризатися, рухатися, стрибати, крутитися, спати, дрімати, народжуватися, прокидатися* (*Дмитра гризла, не давала заснути досада, злість через невдачу* (В. Козаченко); *Спить* сила, думка у тобі *дріма* (П. Дорошко); 2) фізичний стан або характеристика людини → інтелектуальна характеристика людини: *близькозорий, далекозорий, сильний, слабкий, дужий, здоровий, кволий, немічний* (*Далекозорі й розумні сучасники поета швидко розгадали в ньому Пушкінового наступника* (М. Рильський); *Скільки разів мені потім в житті доводилось спостерігати, як юнаки з очевидною ерудицією виявлялися безпорадними і немічними, коли режисерська паличка переходила до їхніх рук* (О. Довженко); 3) фізичний стан живої істоти → стан або характеристика суспільства чи людини як члена суспільства: *здоровий, хворий, хвороба, загибель, хворіти, вмирати, задихатися, лікувати, оздоровлювати* (*Звістка про загибель Січі вразила всіх у*

самісіньке серце (О. Довженко); *Я люблю тебе так через те, Що гидуєш ти словом мертячим, Що в тобі самостійність росте, Що вселюдським хворієси ти плачем* (П. Грабовський); 4) фізична дія живої істоти → соціальна дія людини або групи людей: *ковтати, губити, знати, гнути, душити, тиснути, затискати, ламати, боротися, крутитися* (*У нас єсть закон дідівський — не ми його поставляли, не нам і ламать його* (С. Васильченко); *В очі любить, а за очі губить* (Нар. тв.); 5) характеристика живої істоти → характеристика почуття: *лютий, скупий, жорстокий, злий, привітний, ніжний, лагідний* (*Люті очі блищали, наче в звіра* (І. Нечуй-Левицький); *Завжди усмішка лагідна цвіла їй на вустах* (В. Сосюра); 6) фізичні дії людини → хворобливі стани людини: *різати, колоти, давити, тискати, пронизувати, стукати, бити, ламати* (*Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду* (М. Коцюбинський); *Голова, знаєш, ніби чужа якась. Отут мені давить і штрика* (О. Вишня).

VII. Створені людиною предмети, речовини, матеріали → **людина**: 1) механізм, його характеристика або частина, виконувана ним дія → характеристика людини за зовнішністю, особливостями характеру або поведінки: *машина, автомат, робот, мотор, гвинтик, фари, локатори, завести, завестись* (*Я не можу обертатися в покірну машину, як ота швачка, і затлумити в собі всі поривання* (Леся Українка); *Насправді він і далі продовжує лишатись нікчемним гвинтиком у страхітливій машині руйнації, в отому потворному механізмі війни...* (Ю. Бедзик); 2) предмет → характеристика людини за схожістю на відповідний предмет: *колода, барило, довбня, отудало, стовп, бомба, мішок, лантух* (*Це не хазяїн, а якась колода, якась сплюга опівнічна* (Б. Грінченко); *Як це могло статися, що він досі не помічав, яка Ляля вродлива! А той лантух Василь, бач, помітив* (П. Загребельний); 3) знаряддя → характеристика соціального плану людини: *бич, палиця, молот, меч, лецата, жорна* (*Неволі бич навіки зник...* (М. Рильський); *І цар взяв палицю до рук, І змовкло все нараз навкруг* (Л. Первомайський).

VIII. Міфічні істоти → **людина**: *русалка, мавка, відьма, диявол, демон, біс, чорт, сатана, яга* (*Оженився, сатано, — Заробляй же на пиноно* (Т. Шевченко); — *Злюка, мабуть, — перешпінтувались заробітчани Софії вслід. — Яга!* (О. Гончар).

IX. Просторові характеристики → **часові характеристики**, характеристики людини і суспільства за морально-етичними ознаками: 1) *довгий, короткий, далекий, близький* (*Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки* (М. Коцюбинський); *Нарікаю тільки, що дні короткі, не стає мені часу* (М. Коцюбинський); 2) *високий, низький, широкий, вузький, далекий, близь-*

кий (Я знаю, в вас думки либонь премудрі все про науки, про високі справи (Леся Українка); Прохання близьких приятельок не вгамувало її (І. Нечуй-Левицький).

Важлива роль у розвитку багатозначності слів як регулярного лексико-семантичного процесу належить метонімії (від грец. μετανομία — перейменування), сутність якої полягає в перенесенні назви одного класу предметів або одиничного предмета на інший клас або одиничний предмет на основі суміжності. Основу метонімії можуть утворювати просторові, процесуальні, ситуативні, семантичні та інші відношення між найрізноманітнішими категоріями об'єктивної дійсності, відображуваними в людській свідомості, зокрема між предметами, особами, діями, процесами, явищами, соціальними інститутами, подіями, місцем, часом, причиною, наслідком тощо¹. Пор. у зв'язку з цим такий текст: «*Ішли музики із весілля. Цимбали, бубон і скрипаль. Місток вузьенький над потічком! З якої тут ступить ноги? Тут як не ступиш, то не втрапиш. Іще цимбали й скрипку втрапиш. Двигтять місточок у дві дошки. — Не бійтись, куме, іще трошки! Гукніть сусідам і родині, Що ми уже посередині! Та вдарте в бубон з тої прикрасоти. Де страшно так, то тра навприсядки*» (Л. Костенко).

У наведеному тексті виступають виразні приклади вживання слів у їх прямому значенні (*цимбали, бубон* — музичні інструменти) і метонімічної номінації осіб (*цимбали, бубон* — особи, що грають на відповідних музичних інструментах). Пряме і переносне значення іменників *цимбали* і *бубон* конкретизуються за принципом семантичної сполучуваності з іншими лексемами у межах мінімальних контекстів, а саме: 1) *Ішли музики із весілля. Цимбали, бубон і скрипаль*; 2) *Цимбали й скрипку втрапиш*; 3) *Вдарте в бубон*.

Лексична метонімія, як і метафора, характеризується регулярними виявами. Можна виділити кілька типових реалізацій цього лексико-семантичного явища в українській мові. До поширених належать, зокрема, метонімічні номінації, в основі яких лежать так звані актантні значення, тобто відношення між діями та процесами, з одного боку, і їх суб'єктами, об'єктами і результатами, з іншого. У зв'язку з цим можна навести такі приклади: 1) **дія** → **суб'єкт дії**: *нести вахту* на есмінці — *вахта* есмінця; *керівництво* інститутом — *керівництво* інституту; *охорона* пам'яток культури — *приїхати у супроводі охорони*; 2) **дія** → **результат дії**: *асигнування* коштів на будівництво — *одержати необхідні асигнування*; *запозичення* слів з інших мов — *вивчати лексичні запозичення*; *запізнитися на обід* — *дуже смачний обід*; *подати документи на підпис* — *підпис* під документом; *виховання* мужності у дітей — *одержати належне виховання* в школі; *опанувати літо-*

¹ Русский язык: Энциклопедия. — С. 142.

графію — високохудожня *літографія*; 3) дія → засіб дії: *покриття* доріг асфальтом — асфальтове *покриття*; *кріплення* забою в шахті — лижне *кріплення*; 4) дія → предмет: *опалення* приміщення — ремонтувати *опалення*; *вентиляція* приміщення — ремонтувати *вентиляцію*; *лінія прицілу* — оптичний *приціл*; *озброєння* армії новими ракетами — досягти угоди про заборону ядерного *озброєння*; *обладнання* лабораторії новими приладами — використовувати нове *обладнання* в роботі; 5) дія → місце дії: *коротка зупинка* — вийти на другій *зупинці*; *переїзд* затримується — аварія на *переїзді*; *швидкий старт* — затриматися на *старті*; *розрив зв'язок* — вилікувати *розрив*. Зі сферою дій, процесів, станів пов'язують також і інші різновиди номінацій, сутність яких визначають метонімічні відношення ускладненої природи, представлені прикладами на зразок: *копати* землю — *копати* яму; *довбати* дерево — *довбати* вулик; *пробити* стіну — *пробити* отвір; *вистругати* дошку — *вистругати* деталь; *витрусити* мішок — *витрусити* борошно з мішка; *виполоти* грядку — *виполоти* бур'яни; *витерти* чоботи — *витерти* пил з *чобіт*; *обідрати* дерево — *обідрати* кору на дереві; *лікувати* хворого — *лікувати* грип; *виправляти* диктант — *виправляти* помилки; *топити* піч — *топити* кімнату. Характер метонімічних відношень між відповідними дієсловами полягає в тому, що перше з них має загальне значення «деформувати або обробляти певним способом об'єкт», у той час як друге означає дію, спрямовану на об'єкт.

З погляду формування багатозначності слів засобами метонімії заслуговують на увагу і такі різновиди відношень між лексико-семантичними варіантами: 1) рослина → плід цієї рослини: *вишня*, *груша*, *слива*, *калина*, *малина*, *смородина*, *агрус*; 2) рослина → квітка рослини: *айстра*, *звоздика*, *ромашка*, *конвалія*, *хризантема*; 3) рослина → харчовий продукт з цієї рослини: *гірчиця*, *хрін*, *чай*, *кава*; 4) дерево → деревина цього дерева: *береза*, *ялина*, *кедр*, *сосна*, *дуб*; 5) тварина → хутро тварини: *білка*, *горностай*, *куниця*, *лисиця*, *норка*, *песець*, *соболь*; 6) матеріал → виріб з цього матеріалу: *гіпс*, *бронза*, *скло*, *мармур*, *кришталь*, *срібло*; 7) тканина → одяг з цієї тканини: *шовк* (ходити в *шовках*); 8) частина тіла → частина одягу: *стіна*, *пояс*, *талія*, *лікоть* (*лікті* протерлись); 9) приміщення → група, колектив людей: *аудиторія*, *завод*, *зал*, *клас*; 10) предмет → міра того, що міститься в ньому: *склянка* чаю, *відро* води, *кошик* яблук, *ложка* меду; 11) кімната → меблі для кімнати: *вітальня*, *кабінет*, *кухня*; 12) музичний інструмент → музикант, що грає на ньому: *скрипка*, *віолончель*, *контрабас*; 13) танець → музика до нього: *гопак*, *вальс*, *краков'як*, *мазурка*, *полька*, *танго*; 14) столиця країни → уряд цієї країни: *Вашингтон*, *Лондон*, *Париж*, *Бонн*; 15) форма державного правління → країна з такою формою правління: *демократія*, *деспо-*

тія, монархія, республіка; 16) установа → приміщення цієї установи: *школа, інститут, завод, прокуратура, театр*; 17) звання (ступінь, чин) → людина, що має це звання: *доктор, доцент, імператор, граф, майор, президент*; 18) голос → співак з таким голосом: *альт, баритон, бас, сопрано, тенор*; 19) різновид фарби → картина, намальована такою фарбою: *акварель, гуаш, олія, пастель*; 20) явище → наука, яка вивчає це явище: *граматика, історія, морфологія, синтаксис, право, економіка*; 21) параметр → високий ступінь ознаки за цим параметром: *вага, висота, глибина, довжина, потужність, швидкість, темперамент, розум, характер, товщина*.

Виразний приклад регулярної полісемії на ґрунті метонімічних зв'язків становлять відносні прикметники, представлені в українській мові численною групою похідних лексичних одиниць, значеннєвий план яких зумовлюється різними типами відношень. Так, у словосполученнях *цементна підлога* і *цементний завод* відповідний прикметник фактично виступає у двох лексико-семантичних варіантах. У першому випадку виражається ознака за матеріалом виготовлення (підлога з *цементу*), у другому — за об'єктом виготовлення (на заводі виготовляють *цемент*). Пор. також: *нафтовий промисел* — *нафтовий трубопровід* — *нафтова пляма* — *нафтове забруднення*; *річний звіт* — *річний прибуток* — *річне відраджєння*.

Як різновид метонімії розглядають синекдоху (грец. *συνεκδοχή*, від *σύν* — разом і *εκδοχή* — переймання), тропейчна природа якої полягає в перенесенні назви частини, деталі на предмет як ціле, причому, як правило, за умов ситуативної номінації. Типовим у цьому зв'язку є лексико-семантичне відношення *назва одягу* → *назва особи*, наприклад: *Вся площа була повна людських голів, подертих кожухів, сіряків, кирей...* (Л. Смілянський). *І хазяїна не видно... Ото тільки як хто підійде, тикне ціпком у корову: — А ця скільки просить? Тоді не знати звідкіль витикається бриль або картуз і так кудись на поле або на Псьол кидає: — П'ятдесят!* (О. Вишня). Подібно до інших тропів, що виступають джерелом розвитку полісемії слів, синекдоха зневиразнюється, втрачає свою образність, унаслідок чого виникають регулярно відтворювані значення слів на зразок *душа, голова*, вживані для позначення одиниць кількісного виміру.

§ 44. Омонімія

Омонімія як лексико-семантичне явище характеризується тим, що для позначення абсолютно різних предметів позамовної дійсності використовується один і той самий форматив, тобто матеріальне вираження словесного знака. Отже, омонімами (від грец. *ὁμόνυμος* — однойменний) називають слова, що вимовляються і пишуться однаково, але не мають нічого спільного у властивих їм значеннях. Наприклад: *дід-1* (батьків або материн батько; чоловік

похилого віку), *дід-2* (будяк, *Carduus L.*; осот, *Cirsium L.*), *дід-3* (сніп соломи або очерету, зв'язаний так, що половина верхівок з одного боку, а половина — з іншого; сніп, що стоїть на почесному місці в хаті), *дід-4* (їжа з пшона та борошна), *дід-5* (назва танцю); *лава-1* (дошка на стояках, на яку сідають або кладуть щонебудь, ослін; парта), *лава-2* (спосіб шикуння, шеренга, ряд), *лава-3* (вулканічна маса), *лава-4* (вибій у шахті із суцільною системою розробки корисних копалин), *лава-5* (гряда в річковому порозі; водяна поверхня серед болота; торфяне болото); *коза-1* (самиця козла, *Sarpa hircus L.*), *коза-2* (дрюк з двома суками для підпирання воза під час змазування), *коза-3* (волинка), *коза-4* (великий норець, *Colymbus cristatus L.*), *коза-5* (риба шиповка звичайна, сикавка, *Sobitis taenia L.*), *коза-6* (в'язниця, карцер); *рись-1* (великий хижий ссавець родини котячих), *рись-2* (швидкий алюр, середній між галопом і ступою); *рейд-1* (прибережний водний простір, придатний для стоянки суден на якорі), *рейд-2* (короткочасна активна військова операція, напад); *рація-1* (пересувна радіостанція), *рація-2* (розумна підстава, обґрунтування чого-небудь); *коса-1* (заплетене волосся), *коса-2* (знаряддя для косіння трави, збіжжя), *коса-3* (вузька наливна смуга суходолу в морі, річці тощо, сполучена одним кінцем із берегом), *коса-4* (селезінка), *коса-5* (сухожилок); *корнет-1* (духовий музичний інструмент), *корнет-2* (перший офіцерський чин у кавалерії в російській армії; хорунжий); *лев-1* (великий хижий звір родини котячих, *Panthera leo L.*), *лев-2* (грошова одиниця в Болгарії), *Лев-3* (чоловіче ім'я); *марина-1* (картина, що зображує морський краєвид), *марина-2* (рослина марина щиткова, *Pyrethrum corymbosum L.*), *Марина-3* (жіноче ім'я); *лютий-1* (хижий, кровожерливий, злий (про звіра, тварину), *лютий-2* (другий календарний місяць року); *ставний-1* (який має високу струнку постать, міцну будову тіла, поставний), *ставний-2* (прикметник від іменника *став*); *наколоти-1* (колючи, приготувати в якій-небудь кількості: *наколоти* дров), *наколоти-2* (ушкоджувати, ранити гострим предметом: *наколоти* палець голкою); *насаджувати-1* (*насаджувати* ліс), *насаджувати-2* (*насаджувати* наконечник на спис). За семантичною структурою і співвідношенням систем своїх форм омоніми чітко відмежовані один від одного. Їх значення якісно відрізняються від взаємопов'язаних основного і похідного, прямого і переносного значень у випадках полісемії. Істотно важливим є також і те, що омонімам не властиві спільні, або єдині, структурні ознаки називання предмета або явища. За згаданими якісними характеристиками омонімія протиставляється полісемії¹, що, однак, не забезпечує переконливого,

¹ *Виноградов В. В.* Об омонимии в русской лексикографической традиции // Избр. тр.: Лексикология и лексикография. — М., 1977. — С. 289.

послідовного розмежування цих двох лексико-семантичних явищ навіть за умов спеціального аналізу, зокрема в лексикографічній практиці. Наприклад, як лексико-семантичні варіанти можуть кваліфікуватися слова, насправді не пов'язані ні одним з можливих типів значеннєвого переосмислення, ні спільним етимологічним джерелом. У цьому переконує, зокрема, тлумачення дієслова *сочити*, у значеннєвій структурі якого виділено три лексико-семантичні варіанти: 1) випускати, виділяти по краплі яку-небудь рідину; 2) добувати, вибирати сік, рідину з чого-небудь; 3) підстерігати кого-небудь, стежити за ким-небудь (*У нашого ж вчителя в цей непевний час непевні гості бувають. Сочити, сочити за ним треба* (М. Стельмах)¹. Фактично тут об'єднано дієслова-омоніми *сочити-1* і *сочити-2*, перше з яких виступає у двох лексико-семантичних варіантах, а друге є однозначною лексичною одиницею. Істотно важливим аргументом на користь абсолютної несумісності значень розгляданих дієслівних омонімів виступає їх етимологічна історія. Дієслово *сочити-1* (< д.-укр. *сочити* < прасл. **sočiti*) — це похідна лексична одиниця, утворена на праслов'янському ґрунті від іменника **sok-ъ* (> д.-укр. *сокъ* > укр. *сік*). З етимологічного погляду цей іменник споріднений з лит. *sakaĩ* і д.-пруськ. *sackis* «древесна смола, живиця».

Дієслово *сочити-2* також належить до відіменникових дериватів праслов'янського походження. Воно утворене від іменника **sok-ъ* (> д.-укр. *сокъ*) — «звинувачувач, свідок», етимологію якого пов'язують з лит. *sakýti, sakaĩ* — «говорити», лат. *in-seque* — «оголосити», д.-в.-н. *sagên* — «говорити»². Наведені факти дають можливість зробити висновок, що до омонімії аналізованих дієслів спричинилися відповідні іменникові твірні основи, значення яких ніколи не перетиналися на лініях полісемії.

Слід також звернути увагу і на випадки, коли лексико-семантичні варіанти, які фактично набули статусу омонімів, об'єднуються в межах багатозначних слів. Так, іменник *дума* тлумачиться як такий, що має три значення: 1) роздум, гадка; 2) народна ліро-епічна пісня; 3) орган управління, палата парламенту. Віддаленість третього значення з погляду специфіки денотата, втрата ним відношення мотивації дає змогу кваліфікувати відповідне слово як омонім щодо перших двох значень. Крім того, омоніми, сформовані на ґрунті багатозначності, утворюють неспіввідносні словотвірні гнізда, потрапляють у сферу різної лексичної і фразеологічної сполучуваності, а також характеризуються істотними відмінностями у граматичних значеннях.

¹ *Словник української мови*. — К., 1978. — Т. 9. — С. 477.

² *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка*. — М., 1971. — Т. 3. — С. 708.

Існує кілька шляхів становлення омонімії. Заслуговує на увагу насамперед повне розмежування лексико-семантичних варіантів, втрата метафоричних або метонімічних відношень між головним і похідними (переносними) значеннями. Внаслідок таких дивергентних змін у семантичній структурі багатозначних слів виникають не випадкові омоніми, які переважають у словниковому складі мови, а лексичні одиниці, ймовірність появи яких фактично прогнозується об'єктивними процесами лексико-семантичного розвитку.

Можна з певністю констатувати саме таку лінію розвитку омонімів *коза* — 2, 3, 4, 5, які первісно могли об'єднуватися за ознакою багатозначності як метафоричні і метонімічні номінації, а саме: *коза-2* (перенесення назви тварини на знаряддя, пристрій за ознакою подібності), *коза-3* (назва зумовлена тим, що міх волиники виготовляється з козячої шкіри), *коза-4* (назва зумовлена тим, що парний чуб норця нагадує роги кози), *коза-5* (на рибу перенесено назву *коза «волинка»* у зв'язку з тим, що вона видає своєрідний писк)¹. Метафорично або метонімічно пов'язані в минулому значення нівелюються внаслідок чітко виявленої віддаленості тих семантичних полів, до яких входять лексичні значення аналізованих омонімів. На окрему увагу заслуговує назва *коза-6* (в'язниця, карцер), яка вважається запозиченням з польської мови. Згадана номінація цікава насамперед тим, що на її прикладі можна засвідчити реалізацію таких шляхів становлення омонімічного ряду, як іншомовні лексичні запозичення і зміна форми етимологічно непрозорого слова під впливом іншого слова. Польська назва *koza* (в'язниця, карцер) виникла, мабуть, унаслідок фонетичної зміни старопольського іменника *kloza* (замкнене приміщення, в'язниця, карцер), запозиченого через німецьке посередництво і безпосередньо пов'язаного за походженням з лат. *clausa* — комора.

Руйнування полісемії призводить до того, що одне слово перетворюється на два або більше, в той час як багатозначність ґрунтується на єдності лексико-семантичних варіантів.

Омоніми виникають унаслідок повного фонетичного збігу слів або частини їх форм, що первісно характеризувалися різним звучанням. Така конвергенція знаходить свій вияв як результат дії певних закономірностей фонетичного розвитку. Так, сучасні дієслівні омоніми *жати-1* (зрізати біля кореня стебла хлібних та інших рослин) і *жати-2* (стискати що-небудь з силою) сформувалися ще в праслов'янській мові внаслідок перетворення звукосполучень [*in], [*im] у носовий голосний [e]: *žinti > *žeti, *žimti > *žeti. Омонімія згаданих дієслів знайшла своє продовження і в українській мові, яка успадкувала визначальну давньоукраїнську фонетичну особливість — перехід голосного [*e] в [a]. Фо-

¹ Етимологічний словник української мови. — Т. 2. — С. 494–495.

нетична мотивація лежить в основі омонімів *луг-1* (поросла травою і кущами лука, пасовище, сінокісна низина) і *луг-2* (гідроокис натрію, калію та інших металів; водний настій попелу для миття, прання). Перший іменник походить від прасл. **lǫgъ* (кривизна, зниження поверхні землі; низький ліс, прибережні зарості, болото), другий — від прасл. **lugъ (luga)* (розчин попелу для прання, миття), фонетична форма якого утворилася на основі запозичення з давньовісхіднонімецької мови *louga* (пор. сучасний німецький іменник *Lauge* з тим же значенням). На відміну від згаданих дієслів омонімія аналізованих іменників стала можливою лише в давньоукраїнській мові, тому що в ній у голосному звукові [y] збіглися праслов'янські голосні (**o*) та [**u*], тобто **lǫgъ* > д.-укр. *лугъ-1* > укр. *луг-1*; **lugъ* > д.-укр. *лугъ-2*.

Джерелом омонімії виступають також запозичення з різних мов, відповідним чином фонетично адаптовані, наприклад: *лот-1* (прилад для вимірювання глибини моря, ріки) — запозичення з голландської мови (*lood*), *лот-2* (застаріла неметрична одиниця маси, ваги) — запозичення з німецької мови (нім. *Lot* — грузило, лот; міра ваги — зводиться до прагерманського *lauda* (свинець для паяння), *лот-3* (рослина лядвенець рогатий) — результат фонетичної видозміни латинської наукової назви рослини *lotus*. До продуктивних належать морфологічні омоніми, існування яких зумовлюється: 1) збігом певних форм одного й того самого слова, наприклад: дав. відм. одн. *воді* — місц. відм. одн. (на, при, у) *воді*, род. відм. одн. *ніску* — дав. відм. одн. *ніску*, род. відм. одн. *перемоги* — наз. відм. мн. *перемоги*; 2) збігом форм, що належать до різних частин мови, наприклад: *справа* (діло) — *справа* (праворуч), *стало* (постійно) — *стало* (форма минулого часу дієслова стати), дав. відм. одн. *братові* — форма присв. прикметника *братові*.

Як окреме джерело формування омонімів розглядають також словотвірні процеси, зокрема творення похідних лексичних одиниць від однієї й тієї самої основи за допомогою афіксів з різними значеннями, наприклад: *заговорити-1* (почати говорити) — *заговорити-2* (впливати на кого-небудь своїм мовленням, відвертати увагу або втомлювати розмовою); *перечитати-1* (прочитати ще раз, повторно) — *перечитати-2* (прочитати все або багато чого-небудь).

За характером тих ознак, що дають змогу констатувати наявність відповідного відношення між двома або більшою кількістю слів, розрізняють: 1) лексичні омоніми; 2) омоформи; 3) омографи; 4) омофони.

Лексичні омоніми поділяються на два різновиди — повні і часткові. Повні омоніми властиві такі типологічні ознаки: 1) належність до одного лексико-граматичного класу; 2) збіг усіх форм, властивих відповідним словам. Відношення повної омонімії ха-

рактизує такі випадки, як: *секретар-1* (службова посада) — *секретар-2* (назва птаха); *майка-1* (трикотажна сорочка без рукавів і коміра) — *майка-2* (весняний безкрилий жук родини наривникових); *крона-1* (верхня частина дерева, сукупність його гілок) — *крона-2* (грошова одиниця у деяких європейських країнах) тощо.

Не повні (часткові) лексичні омоніми — це слова, у яких збігається лише частина форм, наприклад: *студія* (майстерня живописця або скульптора, художній або театральний навчальний заклад, кіностудія) — *студії* (навчання, ретельне вивчення або дослідження чого-небудь); *лицювати* (перешивати, перелицьовувати одяг: *лицюю, лицюєш, лицює, лицюють*) — *лицювати* (личити: *вживається тільки форма третьої особи лицює, лицюють*).

О м о ф о р м а м и називаються морфологічні омоніми, що виділяються на підставі звукового збігу і однакового написання форм слів, що належать до різних лексико-граматичних класів або ж різних форм одного й того самого слова, наприклад: *стук* (форма наз.-зн. відм. одн. іменника) — *стук* (специфічна звуконаслідувальна (вигукова) форма, співвідносна за значенням з дієсловом *стукати*); *кілька* (маленька рибка родини оселедцевих) — *кілька* (неозначено-кількісний числівник); *синів* (род. відм. мн. іменника *син*) — *синів* (форма мин. ч. чол. роду дієслова *синіти*); *раз* (наз. відм. одн. іменника) — *раз* (род. відм. мн. того ж іменника).

О м о г р а ф и — це орфографічний тип омонімів, які утворюють слова, однакові за написанням, але різні за звучанням. Відмінність у звучанні зумовлюється різною позицією наголосу як у лексичних омонімах, так і у формах одного й того самого слова, наприклад: *деревіна* (одиничне дерево, пор. також: *картопліна, цибуліна* тощо) — *деревіна* (матеріал для будівництва та виготовлення різних предметів); *дэрен* (поверхневий шар ґрунту, вкритий травою і густо пронизаний її корінням) — *дерён* (кущ або дерево родини кизилкових з їстівними кислуватого солодкими ягодами; кизил); *сага* (жанр давньоскандинавського народного епосу) — *сага* (річкова затока); *сурма* (духовий музичний інструмент) — *сурма* (сріблясто-білий крихкий метал); *води* (род. відм. одн. іменника *вода*) — *води* (наз.-знах. відм. мн. того ж іменника); *озера* (род. відм. одн. іменника *озеро*) — *озэра* (наз.-знах. відм. мн. того ж іменника).

О м о ф о н и з'являються у таких випадках, коли існують невідповідності між вимовою і правописом. Вони збігаються за вимовою, але характеризуються різним написанням: *біль* (відчуття фізичного страждання) — *білль* (англ. bill — законопроект; конституційний акт, напр., *Білль про права*). Невідповідності між вимовою і написанням можливі також у разі нерозрізнення [e] та [и] в ненаголошеній позиції, як, наприклад: *гриби* (наз.-знах. відм. мн.

іменника *гриб*) — *греби* (наказова форма дієслова *гребти*); *прибляклий* (активний дієприкметник мин. часу від дієслова *приблякнути*) — *пребляклий* (префіксальне утворення від прикметника *бляклий*); *преглухий* (дуже глухий) — *приглухий* (глухуватий).

Подібно до лексико-семантичних варіантів багатозначних слів значення омонімів конкретизуються у контекстах. У зв'язку з цим Л. А. Булаховський зауважував: «Боротьба з омонімією і в масовій, і в літературній мові ніколи не досягає абсолютних результатів: у всіх мовах, в одних — більше, в інших — менше, залишається значна кількість омонімів, що не стоять серйозно на заваді точному розумінню, будучи супроводжувані іншими мовними ознаками, здатними забезпечити ясність висловлюваної думки, насамперед і взагалі — виразним контекстом... Можлива неясність фразного змісту, залежна від властивих мові усталених у ній омонімів, ...може знайти своє спеціальне застосування у грі словами, дотепних навмисно організованих непорозуміннях, легке розплутання яких дає своєрідну насолоду»¹. У цілеспрямованому використанні омонімів виявляється передусім авторська орієнтація на досягнення певного стилістичного ефекту, наприклад: *Сумління — річ тендітна і марка. Вже дехто з нього й пилу не стирає. Маркові що? Є скрипка у Марка. Де хтось би плакав, а Марко заграє; Бізнесенький мій ліс, хіба уже пора? А може, ти ще в осені побудеш? Завернеш птиць сріблястого пера, одягнеш листя і звірят побудиш; Все кватимось із «ніколи» в «нікільки». Для грека час не мчався. Навпаки. Час був циклічний. Він ішов по колу і повертався знов через віки* (Л. Костенко).

§ 45. Синонімія

Синонімія як тип лексико-семантичного відношення ґрунтується на тому, що слова, які належать до однієї й тієї частини мови, характеризуються повним або частковим збігом своїх лексичних значень.

Так, за ознакою тотожності, повного збігу лексичних значень можна виокремити такі ряди слів, як *азбука* — *абетка* — *алфавіт*; *іспит* — *екзамен*; *мовознавство* — *лінгвістика*; *восьминіг* — *спрут*; *бусол* (*бусел*) — *лелека* — *чорногуз*; *буриштин* — *янтар*; *стежка* — *доріжка* — *хідник* — *пішак* — *пішохідка* — *путивець* — *тасьма* — *плай* — *обніжок*; *роздоріжжя* — *розпуття* — *розтаньки* — *розстань* — *розвилка* — *розтока* — *розсоха* — *перехрестя* — *перехресток* — *хрещик*²; *адвокат* — *захисник* — *оборонець*; *гасити* — *тушити*; *зріти* — *спіти* — *стигнути*; *колонка* —

¹ Булаховський Л. А. Вибрані твори: В 5 т. Загальне мовознавство. — К., 1975. — Т. 1. — С. 432.

² Дзєндзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалу до Лексичного атласу української мови. — К., 1984. — С. 63.

стовпчик (ряд вертикально записаних слів, цифр тощо); *скрізь* — *усюди*; *лише* — *тільки*. Близькі, але не тотожні значення мають слова, об'єднані в таких рядах: *добрий* (чоловік) — *уважний* — *доброзичливий* — *приятний* — *чуйний* — *прихильний* — *співчутливий* — *шанобливий*; *добрий* (урожай) — *багатий* — *великий* — *високий* — *рясний* — *щедрий* — *значний*; *добрий* (інженер) — *досвідчений* — *кваліфікований* — *компетентний*; *добрий* (друк) — *якісний* — *чіткий* — *виразний*; *вродливий* — *красивий* — *гарний* — *красний* — *хороший* — *гожий* — *пригожий* — *ладний* — *чепурний* — *ловкий* — *красовитий* — *файний* — *чарівний*.

Беручи до уваги знакову природу слова, можна констатувати, що глибинну основу синонімії становить позначення одного й того денотата кількома різними словами.

У зв'язку з цим слід зауважити, що в номінативній діяльності, кінцевим результатом якої є формування того чи того словесного знака, взаємодіють дві істотно важливі тенденції, а саме: 1) нейтральне, позбавлене супровідних суб'єктивно-оцінних характеристик називання предметів позамовної дійсності; 2) відображення у відповідних словах суб'єктивно-оцінних характеристик денотатів, бачення їх під кутом зору позитивної або негативної оцінки. Відповідно до цих двох тенденцій і відбувається поповнення лексичного складу мови синонімами.

Реальна мовна практика свідчить про те, що у випадках нейтрального називання одного й того самого предмета кількома словами фактично нівелюються значеннєві відмінності, пов'язані з різними можливими мотивами номінації, внаслідок чого і відбувається абсолютне семантичне уподібнення синонімів. Разом з тим у більшості випадків відношення синонімії ґрунтується не на повному збігові значень слів, тому що кожне з них виступає носієм певної специфічної інформації про один і той самий денотат, є засобом позитивної або негативної оцінки, прихильного або негативного ставлення, зменшеності або згрубілости, повідомляє про міру або ступінь вияву ознаки, дії, процесу тощо.

Із складної значеннєвої природи синонімії, існування багатьох типів семантичних зближень лексичних одиниць впливають різні лінгвістичні критерії визначення і класифікації синонімії¹.

Заслуговує на увагу насамперед розмежування синонімів відповідно до ступеня близькості лексичних значень відповідних слів — повних і неповних. Повним синонімам властивий абсолютний збіг лексичних значень, у зв'язку з чим вони кваліфікуються також як абсолютні, семантично тотожні. Крім уже наведених прикладів, пор. щодо цього такі випадки повного збігу лексичних значень: *сім'я* — *родина*, *зосереджувати* — *концентрувати*, *пере-*

¹ Пор.: Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика. — С. 194.

важати — *превалювати*, *передавати* — *транслювати* (прескон-
ференцію по радіо), *виродження* — *дегенерація*, *тайнопис* —
криптографія, *база* — *основа* — *фундамент* — *підґрунтя* (тео-
рії), *самоуправління* — *автономія*, *градусник* — *термометр*, *пів-
ники* — *ірис*, *відсоток* — *процент*, *обрій* — *горизонт*, *описовий* —
deskриптивний, *кількісний* — *квантитативний*. Неповні синоні-
ми характеризуються певними відмінностями, які виявляються у
так званих відтінках лексичних значень. Поняття **відтінок значення**
не має чітко окресленого змісту, тому що у його тлумаченні переважають не строго визначені критерії, а переважно оцінки суб'єктивного плану. Водночас не можна заперечити і того цілком очевидного факту, що у мові слова відрізняються одне від одного найтоншими смисловими, емоційно-оцінними та іншими нюансами, як, наприклад: дієслова із загальним значенням «говорити, мовити»: 1) «говорити дуже голосно»: *галасувати*, *горлати*, *горлопанити*, *горланити*, *гагакати*, *лементувати*; 2) «говорити нечітко або невпевнено»: *мимрити*, *белькотати*, *цідити*, *бубоніти*, *лепетати*; 3) «говорити швидко і беззмістовно»: *тархторити*, *торохтіти*, *торочити*, *белебенити*, *захлинатися*, *щebetати*; 4) «говорити безвідповідально»: *ляпати*, *плескати*, *теребенити*, *верзти*, *верзякати*, *варнякати*; 5) «говорити з певним дефектом»: *гугнявити*, *шепелявити*, *гаркавити*, *заїкатися*, *гундосити*.

На основі протиставлення за повним і неповним збігом лексичних значень окремі мовознавці розрізняють два основні види синонімів: 1) синоніми, тобто слова з тотожними, ідентичними лексичними значеннями; 2) квазісиноніми (від лат. *quasi* — майже, приблизно), тобто слова з близькими, але не тотожними лексичними значеннями. Сутність такої класифікації полягає в тому, що синонімам властива нейтралізація значень, одну з основних умов якої становить взаємозаміна слів у відповідних контекстах. Квазісиноніми у зв'язку з наявністю певних відтінків, характерних смислів не підлягають семантичній нейтралізації¹, тобто не характеризуються взаємозаміною без додаткових значенневих або емоційно-оцінних втрат.

Докладніша класифікація ґрунтується на внутрішній диференціації квазісинонімів, у складі яких виокремлюються такі синоніми: 1) семантичні, або ідеографічні; 2) стилістичні; 3) семантико-стилістичні.

Семантичні (ідеографічні) синоніми, які також називають понятійними², позначаючи один і той самий предмет позамовної дійсності, відрізняються певними елементами своїх значень, зу-

¹ Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. — М., 1974. — С. 217.

² Пор.: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. — К., 1973. — С. 69.

мовлюваними різною мотивацією відповідних назв, позначенням різних кількісних або якісних виявів денотата, наприклад: *хуртовина — завірюха — заметіль — хуга — віхола — метелиця — сніговиця — хурделиця — сніговій — сніговійниця — метіль — завія — задуха — віхтолиця — вертелиця — веремія — хвища — куракурія — курява — крутелиця — вітрениця — збитниця — буря — віялиця — буран тощо*¹; *досягнення — здобуток — завоювання; думати — гадати — роздумувати — міркувати — розмірковувати — розмішляти; безмежний — безкрай — безкрайній — безбережний — безберегий — безмірний — незмірний — неосяжний — неоглядний — неозорий*. Істотно важлива диференційна ознака семантичних синонімів полягає в тому, що вони позбавлені емоційно-оцінних, експресивних значеннєвих нашарувань.

Стилістичні синоніми виділяються за ознакою емоційно-експресивних відтінків, наявністю у семантичній структурі відповідних слів вказівки на позитивну або негативну оцінку предмета, ознаки, дії тощо, наприклад: *ханжество — святенництво — лицемірство*. При цьому слід зауважити, що стилістичним синонімам властиве протиставлення з нейтральними, що позначають як позитивні, так і негативні риси, якості. Це можна проілюструвати на прикладі таких трьох рядів слів: 1) *поважний — серйозний — солідний — статечний — важний — величний*; 2) *амбітний — самолюбний — гордий — честолюбний*; 3) *гордовитий — чванливий — чванькуватий — гоноровитий — надутий — бундючний — задавастий*.

Семантико-стилістичні синоніми відрізняються один від одного як за значенням, так і за емоційно-експресивним забарвленням, наприклад: *охоче — радо — залюбки; успіх — торжество — тріумф; бешкетник — урвиголова — шибайголова — зірвиголова — зайдиголова — паливода — палисвіт — шибеник — угара — урвипола — шилхвіст; пити — хлистати; литися — ринути — хлинути*.

Синоніми об'єднуються в синонімічні ряди, яким властива певна внутрішня організація. Принципи внутрішньої організації синонімічного ряду безпосередньо залежать від характеру семантичних відношень між словами, що належать до його складу.

Так, власне синоніми, або слова з тотожними, абсолютно ідентичними лексичними значеннями, утворюють синонімічні ряди, позбавлені ознак внутрішньої структурної організації. У подібних випадках члени синонімічного ряду виступають як лексичні одиниці, не підпорядковані одна одній за ознаками загального і часткового значень, нейтрального і стилістично забарвленого вживання.

¹ Дзєндзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалу до Лексичного атласу української мови. — С. 262–263.

Синонімічні ряди квазісинонімів — це сукупності слів з досить складними відношеннями, зумовлюваними як значенневими, так і експресивно-оцінними відмінностями між відповідними лексичними одиницями. Згадані відмінності виявляються насамперед у таких типових відношеннях, як частковий збіг значень, гіпо-гіперонімія (співвідношення між словами з частковим і загальним значенням, наприклад: *футбол* — *спорт*, *квітка* — *троянда*), протиставлення нейтральних і експресивно-оцінних лексичних одиниць.

Істотно важлива ознака семантичної структури синонімічного ряду, утворюваного квазісинонімами, полягає в тому, що його організуючим центром виступає домінанта. Під домінантою необхідно розуміти стрижневе слово ряду. Воно характеризується найзагальнішим значенням; як правило, не належить до стилістично забарвлених. Згадані характеристики слова-домінанти забезпечують йому набагато ширше функціонування у мовленнєвій практиці порівняно з іншими членами синонімічного ряду, які в багатьох випадках перебувають на периферії слововживання. На фоні домінанти як своєрідної початкової точки формування ряду увиразнюється значеннева і стилістична специфіка інших синонімів, наприклад: *іти* — *рухатися* — *пересуватися* — *прямувати* — *простувати* — *ступати* — *крокувати* — *марширувати* — *брестити* — *тюпати* — *плентатися* — *шкандибати* — *шкутьільгати* — *човгати* — *чвалати* — *дріботити* — *пливти* — *сунути*; *кинути* — *метнути* — *шпурнути* — *жбурнути* — *швиргонути*.

Синонімічний ряд — мінімальна, базова одиниця реалізації відповідного значеннєвого відношення між словами і, безперечно, може кваліфікуватися як своєрідна парадигматична єдність у складі лексичної системи мови. Ознаки парадигми властиві насамперед постійним, або вільним, синонімам, які об'єднуються в ряди на основі усталених семантичних відношень і кількісного обмеження відповідної множини слів. Водночас у комунікативній практиці спостерігаються і випадки контекстуальної синонімії, яка є оказіональним, зумовлюваним потребами конкретного повідомлення значеннєвим зближенням слів. Контекстуальні синоніми формуються в основному як наслідок семантичного узагальнення переносно вживаних слів, наприклад: *Було се в далекі старі часи... Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає, забувається й губиться в невпинній зміні годин, що всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу* (О. Довженко); *Рокоче, б'є, нуртує долиною, Струмить за обрії блискавок орда...* (А. Малишко); *А Давидові спогади — зелені, весняні* (А. Головка); *Ішов, а серце гупало схвильовано, думки, високі, солодкі, змінювали одна одну* (Ю. Збанацький).

Виникнення синонімів пов'язане з кількома лексико-семантичними процесами, які можна розглядати як безпосередні джерела формування синонімічних рядів.

Так, лексико-семантичні варіанти багатозначних слів можуть вступати в синонімічні відношення як з прямими, так і переносними значеннями інших слів. Розглянемо у зв'язку з цим конкретні мовні факти. Багатозначний прикметник *вільний* залежно від лексико-семантичних варіантів входить до таких синонімічних рядів: *вільний* — *незалежний* — *самостійний*; *вільний* — *безперешкодний* — *невпинний* — *постійний*; *вільний* — *невимушений* — *неофіційний*; *вільний* — *грубий* — *фамільярний* — *нахабний* — *нестриманий*; *вільний* — *незайнятий* — *порожній* — *незаселений*; *вільний* — *великий* — *просторий*. При цьому необхідно наголосити, що значеннєві взаємозв'язки між лексико-семантичними варіантами багатозначних слів можна розглядати як такі своєрідні перехідні зони в лексичному складі, які виступають дуже важливими осередками формування синонімічних відношень. Відповідний лексико-семантичний варіант прикметника *вільний* через посередництво синоніма *грубий* вступає у близькі значеннєві зв'язки з прикметниками *некультурний*, *неввічливий*, *неделікатний*, унаслідок чого зазнає істотних змін кількісний і якісний склад синонімічного ряду.

Синоніми виникають у результаті творення нових слів від одних і тих самих основ. Похідні лексичні одиниці, набуваючи статусу окремих слів, об'єднуються за ознаками повного збігу значень і утворюють синонімічні ряди зі словами, утвореними від інших основ, наприклад: *повільно*, *поволі*, *поволеньки* — *помалу*, *помаленьку*, *помалесеньку*, *поманеньку*, *поманесеньку*, *помалу-малу* — *повагом*, *звагом*, *словагом* — *неквапно*, *неквапом* — *прокволом*, *проквільно*, *прокволисто*, *спроквола*, *покволом*, *проквільно* — *мляво* — *здоводом* — *тихо*; *перемогти* — *перебороти* — *подолати*, *здолати* — *подужати*; *плеск*, *плескіт*, *плюскання*, *плескотіння*, *плескотання*, *плюскотіння* — *хлюпання*, *хлюпотіння*.

Синонімічному збагаченню мови сприяють іншомовні лексичні запозичення, які, повністю адаптуючись у словниковому складі української мови, активно взаємодіють з питомими номінаціями, наприклад: *анемія* — *недокрів'я*; *анексія* — *приєднання* — *загарбання*; *адвокат* — *захисник* — *оборонець*; *горизонт* — *видноколо* — *виднокрай* — *виднокруг* — *небосхил* — *обрій* — *круг* — *укруг*; *конститутивний* — *істотний* — *визначальний*; *патронаж* — *заступництво* — *піклування*; *токсичний* — *отруйний*; *хронічний* — *тривалий* — *затяжний* — *постійний*.

Літературно-нормативна, позначена усталеними принципами слововживання лексична система постійно взаємодіє з діалектними лексичними системами, обмеженими відповідними ареалами функціонування і позначеними в багатьох випадках наявністю тільки їм властивих назв найрізноманітнішого щодо своїх виявів

предметного світу, ознак, дій і предметів. У результаті такої взаємодії лексичні діалектизми вступають у синонімічні зв'язки з літературно-нормативними словами як стилістично спеціалізовані, обмежені лише певними контекстами назви, а то й повністю адаптуються літературною нормою. Для прикладу можна навести синонімічний ряд іменників із загальним значенням «ледар»: *ледар, лодар, ледащо, ледацюга, ледарисько, ледарюга, ледай, ледач, ледачина, ледень, ледака — легкобит — лінивець, ліногуз, лінтюга, лінтюг, лінох, лінюга — нероба — баглай, баглий, багливик, багливець — байда, байдач, байдала, байтала — гульвіса — гультяка — гультяй — засидень — лежень, лежебок, лежебока, лега, легака, легмас, лежнюха, лежун, лежняка, лежух, лога, полежха, полежій, полежай, полежак, полежака, лацюга — лахмар — лайдак — лотр — лумпій — мньоха — пустосвіт — пустопаши, пустопашиник — пустогай — пустопяс — дармотрус — жабоштрик*. Наведений синонімічний ряд містить у своєму складі слова, зафіксовані у Словнику української мови, а саме: *ледар, ледащо, ледацюга, ледарюга, ледарисько, лежебок, лежебока, лежень, лінивець, лінох, гульвіса, гультяй, гультяка, гультіпака, байда, легкобит, лайдак, лотр*. Три останні назви характеризуються як діалектні: *Ми, робітні люди, продукуємо гроші, а ви, легкобити, ужиткуєте* (Л. Мартович); *Я лайдак. Пропив усе до нитки. І полотно пропив* (В. Стефаник); *Але чим викажеш їм, що ти... не лотр у тому найгіршому розумінні, яким намагається шляхтич виставити тебе перед красунею господинею?* (І. Ле). Переважна ж більшість іменників розгляданого синонімічного ряду перебуває поза сферою загальнономовних лексичних норм, що, однак, не заперечує властивих їм дуже виразних мотиваційних ознак, яскравого емоційно-оцінного звучання відповідних номінацій. Кожна з назв позначена потенційними можливостями вживання в художніх текстах, номінативної актуалізації.

В аналізованому ряді знайшли відображення згадані вже основні шляхи формування синонімічно-виражальних засобів у межах лексико-семантичної системи мови, а саме: 1) позначення однієї й тієї самої морально-етичної характеристики людини на основі різних мотиваційних ознак номінації; 2) активне використання експресивно-оцінних засобів словотвору; 3) засвоєння іншомовних лексичних одиниць.

Розвинені синонімічні відношення в лексико-семантичній системі — одне з найвиразніших свідчень багатства і гнучкості виражальних засобів мови, використовуваних у різних формах спілкування для передачі найтонших відтінків значень слів, з метою досягнення глибинної сутності найрізноманітніших виявів позамовної дійсності.

§ 46. Антонімія

Важливе місце в лексичній системі належить семантичному відношенню антонімії, яке виявляється у взаємозв'язках між словами на ґрунті протилежності значень. Антонімами (від грец. *άντι* — проти і грец. *ώνυμα* — ім'я) називаються слова, які належать до однієї й тієї самої частини мови і мають протилежні значення, наприклад: *високий* — *низький*, *далекий* — *близький*, *початок* — *кінець*, *старт* — *фініш*, *радість* — *горе*, *говорити* — *мовчати*, *зав'язати* — *розв'язати*, *навантажити* — *розвантажити*, *рано* — *пізно*, *завжди* — *ніколи*.

Зважаючи на таку істотно важливу обставину, як найтісніший зв'язок значеннєвого плану лексичних одиниць з пізнанням і відображенням позамовної дійсності, потрібно наголосити на тому, що антонімія слів має складну й різнопланову джерельну базу в об'єктивній реальності. Предмети, явища, дії і процеси характеризуються протилежними за своєю визначальною сутністю якісно-кількісними, просторовими і часовими вимірами. У свідомості носіїв мови фіксуються і набувають лексичного вираження відповідно до усталених суспільних норм позитивні й негативні якісні характеристики людей і предметів, які їх оточують, протилежні за своєю сутністю параметричні ознаки простору і часу, інтенсивності дій і процесів тощо. Виражаючи реальні властивості позначуваних ними предметів і явищ, антоніми відображають крайні протилежності у межах одних і тих самих сутностей, як, наприклад, вага (*легкий* — *важкий*), температура (*гарячий* — *холодний*), напрямок руху (*піднімати* — *опускати*), часові або просторові межі (*початок* — *кінець*, *починати* — *закінчувати*) тощо. Взагалі ж обов'язкова умова антонімічних відношень між словами полягає у наявності у їх значеннях таких ознак, яким властива своєрідна шкала якісних або кількісних змін, перехід у крайню протилежність.

Антоніми поділяються за двома основними різновидами показників — семантичними і структурними.

Семантична класифікація ґрунтується на відмінності між двома різновидами протилежності — контрарної (від лат. *contrarius* — протилежний, супротивний) і комплементарної (від лат. *complementum* — доповнення, довершення). Сутність контрарної протилежності полягає в тому, що вона виражається видовими максимально протилежними поняттями, «значеннєвий» простір між якими може заповнюватись одним або кількома проміжними членами. Ці проміжні члени виражають різні ступені переходу між симетрично розташованими абсолютно протилежними значеннями. Так, між антонімами *молодий* — *старий* можна помістити такі назви вікової градації, як *немолодий*, *ні молодий ні старий*, *середнього віку*, *літній*, *нестарий*, *старуватий*. Комплементарна

протилежність ґрунтується на відношенні між поняттями, які взаємодоповнюють одне одного, але не характеризуються будь-якими проміжними членами зі значенням ступенів або градацій вияву відповідних ознак, наприклад: *живий — мертвий, холостий — жонатий, чоловік — жінка*.

З урахуванням характеру згаданих протилежностей можна виділити три семантичні класи антонімів¹.

У межах першого класу об'єднуються антоніми на позначення якісних протилежностей, здатних мати різні щодо міри або інтенсивності проміжні ступені вияву, наприклад: *гарячий (теплий, теплуватий — тепленький, теплесенький — прохолодний — холоднуватий) — холодний; багатий (забезпечений, нужденний, небагатий) — бідний; гарний (прекрасний, чудовий, середній) — поганий; темрява (напівтемрява) — світло; верх (середина) — низ; завжди (іноді) — ніколи*.

До другого класу належать антоніми, відношення між якими ґрунтується на комплементарній протилежності між значеннями слів. Відсутність ступенювання відповідних ознак призводить до того, що антонімічні відношення охоплюють строго визначені пари слів, наприклад: *життя — смерть, війна — мир, всередині — зовні, чоловічий — жіночий, зайнятий — вільний (простір, шлях), однаковий — різний, присутній — відсутній*.

Третій клас утворюють антоніми, які позначають взаємне протилежне спрямування дій, ознак і властивостей, наприклад: *входити — виходити, зволожувати — висушувати, наближатися — віддалятися, нагрівати — охолоджувати, ділити — множити, додавати — віднімати, нападати — захищатися, народний — антинародний*. У зв'язку із загальним значенням на пряму антоніми цього класу називають векторними (від лат. *vector* — той, що несе).

За спрямуванням дій і ознак виділяються також антоніми, пов'язані відношенням конверсії (від лат. *conversio* — перетворення, зміна). Антоніми-конверсиви позначають дії або ознаки, пов'язані між собою відповідними усталеними ситуаціями, взаємозалежністю, суміжністю, причиново-наслідковими відношеннями. Так, ситуація, яку можна охарактеризувати як «екзамен», передбачає обов'язкову єдність дій *складати — приймати*: *Студент складає екзамен професорові — Професор приймає екзамен у студента*. Пор. також такі приклади відношення конверсії: *Я беру книжку в брата — Брат дає мені книжку; Нападаючий забиває гол — Воротар пропускає гол; Київ набагато більший від Чернігова — Чернігів набагато менший від Києва; Літак летів над хмарами — Хмари були під літаком*.

¹ Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. — М., 1973. — С. 158–244.

Наведена класифікація антонімів не може вважатися єдино можливою з погляду семантичних критеріїв, за якими оцінюється характер протилежностей між словами. Три основні різновиди антонімічних лексико-семантичних відношень виділяються також і за іншими критеріями, а саме¹:

1) наявність ознаки — відсутність ознаки: *рух — спокій, розквіт — занепад, веселий — сумний, логічний — алогічний, раціональний — ірраціональний, штатний — позаштатний, мовний — позамовний, народний — антинародний*;

2) початок дії або стану — припинення дії або стану: *влетіти — вилетіти, увімкнути — вимкнути, заснути — прокинутись, з'їхатись — роз'їхатись, зацвісти — відцвісти*. (Наведені антоніми характеризують також як тип «починати — переставати», а саме: *заснути* — «почати спати»; *прокинутись* — «перестати спати»; *влетіти* — «почати перебувати всередині якого-небудь об'єкта»; *вилетіти* — «перестати перебувати всередині якого-небудь об'єкта».);

3) більший ступінь вияву ознаки — менша кількість або ступінь ознаки (тип «більше — менше»): *великий — малий, високий — низький, широкий — вузький, далекий — близький, товстий — тонкий, довгий — короткий, спека — мороз, тепло — холод, палати — тліти, ускладнювати — полегшувати, пізно — рано*.

Відомі також і інші семантичні принципи виділення антонімів. Визначаючи зміст ознаки, за якою протиставляються значення слів, до уваги беруться такі показники: 1) орієнтація в просторі: *північ — південь, схід — захід, лівий — правий, внутрішній — зовнішній, горизонталь — вертикаль — вертикаль, широта — довгота, горизонтальний — вертикальний*; 2) колір: *білий — чорний; світлий — темний*; 3) смакові відчуття: *солодкий — гіркий*; 4) стать: *чоловік — жінка, хлопець — дівчина, батько — мати, дядько — тітка, брат — сестра, співак — співачка*; 5) емоційні, морально-етичні та інтелектуальні властивості: *щедрий — скупий, любити — ненавидіти, сміливий — лякливий, дружній — ворожий, жорстокий — ніжний*.

Виразальні можливості антонімічних відношень між словами не вичерпуються наведеними семантичними класами, або типами.

Лексичні одиниці вступають також у квазіантонімічні відношення на основі таких значеннєвих показників, які не становлять крайніх, або симетричних, протилежностей і, отже, не можуть вважатися власне антонімами, наприклад: *бісити (хвилювати, турбувати, гнівити, злити, драгувати) — заспокоювати, каша (безладдя, безлад, гармидер) — порядок (лад, гармонія), бездонний —*

¹ Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. — С. 289–297; Касаткин Л. Л., Крысин Л. П. Русский язык: В 2 ч. — М., 1989. — Ч. 1. — С. 91–92.

мілкий, сонний — бадьорий, допотопний — сучасний, скажений — повільний (про швидкість), мозолястий — ніжний (про руки), крах — перемога, мужність — боягузтво, натягти — зняти (одяг), ганьбити — хвалити, розпустити — підтягти (клас), наповнити (бочку водою) — вилити (воду з бочки), навідріз (рішуче, категорично) — нерішуче тощо. Характерна особливість квазіантонімів полягає в тому, що члени відповідного лексико-семантичного відношення, як правило, протиставляються за ознаками: високий, інтенсивний ступінь вияву ознаки — нейтральний ступінь, відсутність ознаки (*миттєвий* — *повільний*, *завалити* (кого-небудь роботою) — *звільнити* (кого-небудь від роботи), *бровастий* — *безбровий*); негативна оцінка — відсутність оцінки (*повзти* (ледве йти) — *поспішати*, *роздувати* (збільшувати) — *скорочувати* (штати)); повторна дія — антидія (*відродитися* — *відмерти*, *повернути* — *взяти*); досягнення — втрата результату дії (*завоювати* — *втратити* (авторитет), *оволодіти* (знаннями) — *розгубити* (знання), *вирватися* (з полону) — *потрапити* (в полон); неозначена — означена кількість (*багатозначний* — *однозначний*, *політеїзм* — *монотеїзм*).

Окремий різновид антонімії становить енантіосемія (від грец. *ἐναντίος* — протилежний *οἴμα* — знак, ознака), під якою розуміють поєднання протилежних значень в одному слові, наприклад: *з'їжджати* (з гори) — *з'їжджати* (на гору), *збігати* (з гори) — *збігати* (на гору), *шугати* (швидко злітати вгору) — *шугати* (стрілко спускатися вниз), *прослухати* (не почути сказаного) — *прослухати* (нічого не пропустити із сказаного), *позичати* (брати в борг) — *позичати* (давати в борг), *двоїти* (ділити на дві частини) — *двоїти* (збільшувати удвічі). Досить широко в лексичній системі української мови представлена емоційно-експресивна енантіосемія. Вона полягає в тому, що лексико-семантичні варіанти багатозначного слова можуть мати протилежні позитивні і негативні оцінні значення, як, наприклад, прикметники *солодкий*, *простий*, *довірливий*, *прямий*, *обережний*, *доскіпливий*, *холоднокровний*, *дерзкий*, *догідливий*, *доступний*, іменники *простота*, *прямота*, *естетизм* тощо. Пор. такі приклади: *Там я в гіркі й солодкі роки стояв і плакав край вікна* (В. Сосюра) — *Яків недовірливо поглядає на Терентія, догадуючись, що той десь та підкузьмив його. Чого б він таким солодким був* (М. Стельмах); *Хто мене з полів і злих потоків У життя твое, скажи, приніс? Трудного, жорсткого на слові, Дерзкого, та й ще чого бува* (А. Малишко) — *Твій погляд дерзкий в моїх думках встає, Зазира мені стільна в очі* (І. Манжура); *Сидить не простий нарубчак, а господар землі, майбутнє її* (М. Стельмах) — *До кінофабрики я приїхав молодий і простий, як солдат з булавою маршала в ранці* (Ю. Яновський).

Із структурного погляду розрізняють два типи антонімів — різнокореневі (*великий* — *малий*, *корисний* — *шкідливий*,

швидкий — повільний) і однокореневі (*ініціативний — безініціативний, логічний — алогічний, надія — безнадія, орієнтація — дезорієнтація*). Різнокореневі антоніми називають також власне лексичними. Однокореневі антоніми можна охарактеризувати як лексико-граматичні, або, точніше, словотвірні, тому що формування їх здійснюється за безпосередньою участю словотвірних засобів, здатних виражати протилежні значення відповідних похідних лексичних одиниць.

В українській мові діють регулярні засоби творення однокореневих антонімів, серед яких особливо важлива роль належить префіксальному словотвору.

Загальне значення заперечення ознаки виражають префікси *без-, проти-, а-, анти-, де-, дез-, дис-, ір-, ін-*, що вживаються в прикметникових, іменникових і дієслівних антонімах, наприклад: *алкогольний — безалкогольний, течія — протитечія, запальний — протизапальний, логічний — алогічний, народний — антинародний, мобілізувати — демобілізувати, інтеграція — дезинтеграція, пропорція — диспропорція, раціональний — ірраціональний, детермінізм — індетермінізм*.

У процесах антонімотворення активну роль відіграють лексичні одиниці, протилежні значення яких виражаються на основі парного протиставлення префіксів, наприклад: *зацвісти — відцвісти, запрягти — розпрягти, зачепити — відчепити, вдихати — видихати, вбігати — вибігати, навантажити — розвантажити, відсунути — присунути, дообідній — післяобідній, помірний — надмірний, привчити — відучити, прилітати — відлітати, збігатися — розбігатися, підводний — надводний*.

На окрему увагу заслуговують «найпримітивніші»¹ антоніми, утворювані заперечною часткою *не-*, яка фактично виступає у префіксальній функції. У частині випадків вона виражає значення відсутності тієї або тієї ознаки, внаслідок чого в антонімічній парі виникає відношення повної протилежності, наприклад: *достатній — недостатній, живий — неживий, залежний — незалежний, легальний — нелегальний, доречний — недоречний, змінний — незмінний, скінченний — нескінченний, кваліфікований — некваліфікований, наголошений — ненаголошений* тощо. Водночас у семантичній структурі слова, утвореного префіксом *не-*, заперечення не обов'язково пов'язане з вираженням повної протилежності щодо парного відповідника з «позитивним» значенням. Особливо показові з цього погляду оцінно-параметричні прикметники, пов'язані власне лексичними антонімічними відношеннями на зразок *близький — далекий, великий — малий, глибокий — мілкий, дов-*

¹ Пор.: Реформатский А. А. Введение в языковедение. — М., 1967. — С. 95.

гий — *короткий*, *широкий* — *вузький* тощо. Від кожного з наведених прикметників можна утворити похідну лексичну одиницю з префіксом *не-*, але у парах на зразок *близький* — *неблизький*, *великий* — *невеликий*, *глибокий* — *неглибокий*, *довгий* — *недовгий*, *малий* — *немалий*, *мілкий* — *немілкий* відсутній той контраст, на якому ґрунтується повна протилежність значень лексичних антонімів *близький* — *далекий*, *великий* — *малий*, *глибокий* — *мілкий* тощо. Інакше кажучи, *неблизький* і *далекий*, *невеликий* і *малий*, *неглибокий* і *мілкий* та інші подібні пари параметричних прикметників не пов'язані відношенням повної синонімії. У зв'язку з цим можна констатувати, що в аналізованих випадках прикметники на *не-* мають значення протилежності з відтінком помірності, або негострого контрасту¹.

Відношення антонімії виникає також у таких випадках, коли перші частини складних слів характеризуються протилежними значеннями, наприклад: *біловолосий* — *чорноволосий*, *прямолінійний* — *криволінійний*, *одноіменний* — *різноїменний*, *високотемпературний* — *низькотемпературний*, *високорозвинений* — *слаборозвинений*, *глибоководний* — *мілководний*, *довгочасний* — *короткочасний*, *лівобережний* — *правобережний*, *давньогрецький* — *новогрецький*, *макросвіт* — *мікросвіт*, *верхньодніпровський* — *нижньодніпровський*, *висококультурний* — *малокультурний*, *тонкостінний* — *товстостінний*.

За протилежністю значень у лексичній системі мови виділяються насамперед загальномовні, або узуальні, антоніми. Їм властиві істотно важливі ознаки, а саме: 1) стійке лексико-семантичне відношення в межах відповідних пар слів, унаслідок чого вони постійно взаємодіють у словниковому складі як парадигматично взаємозумовлювані одиниці; 2) регулярна відтворюваність в одних і тих самих синтагматичних і стилістичних умовах. На згаданих ознаках загальномовних антонімів ґрунтуються мотиви їх використання із стилістичною метою, яка полягає насамперед у створенні ефекту контрасту, антитези, розрахованих на цілеспрямоване увиразнення тих або тих характеристик зображуваних явищ, наприклад: *Жаркий, духотний день, зомлівши, мов стовп, упав на груди ночі; Знов знайдеш суть у колі зміннім, щоб в зміст незмінний вірить міцно* (З тв. Б.-І. Антонича); *Спішать до Індії озер північних діти [журавлі], До кинутих на чужині осад... Але ж нудьга яка — вперед летіти, Щоб повернутися назад* (Є. Плужник); *Деся там галактик зоряна танечність. А де початки, де її кінці? Ідуть сніги... Плюс-мінус безконечність... Сніжинка тане в мене на щоці; Тінь чорна стрімко падає униз — То білий голуб так злітає вгору; І деся над гранями свідомості є те, чого ще*

¹ Пор.: Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. — С. 311.

нема (З тв. Л. Костенко); *Літас ворон у костюмі чорнім*. Та він лише підкреслить мимоволі, *Що білий світ моїй потрібен долі І ці сніги, перлисті та первісні, Такі ясні, немов душа у пісні...* (І. Драч); *О бідний той, хто крізь завої сині Іде самотньо, мовчки, без мети: Лише гуртом і пущі, і пустині З піснями, з гуком можна перейти; Учися чистоти і простоти І, стоптуючи килим золотий, Забудь про вежі темної гордині* (З тв. М. Рильського).

У мовній практиці майстрів художнього слова виражальні можливості протиставлення розширюються за рахунок контекстуальних, або індивідуально-авторських, антонімів. До сфери антонімічних відношень потрапляють слова, причому не обов'язково належні до одного лексико-граматичного класу, за принципом оказіонального, характерного для відповідного конкретного контексту протиставлення значень, виразної антитези, наприклад: *правда* — *легенда*; *каторга* — *салон*; *логіка* — *стрес*; *розум* — *душа*; *прогрес* — *прадавній*; *слово-брила* — *слово-філігрань*; *прізвище* — *псевдонім*; *народ* — *антинарод*; *століття* — *антивік*; *чорний* — *вогняний*. Пор. конкретні ілюстрації до наведених прикладів: *Усміхається правда очима легенд і свобода — очима неволі; Він [Шевченко] прихилився раптом до колони. Сльоза чомусь набігла до повік. Бо, знаєте... із каторги в салони... не зразу усміхнеться чоловік...; І в епіцентрі логіки і стресу, де все змішалось — рідне і чуже, цінує розум вигуки прогресу, душа скарби прадавні стереже; У легкості вітрила, у попелі згорань ти знаєш слово-брилу і слово-філігрань; Слово — прізвище думки тепер, а частіше — її псевдонім: Не знав, не знав зірдар гостробородий, що в антисвіті є антизірки, що в народах є антинароди, що у століттях є антивіки* (Л. Костенко). Контекстуальна антонімія може виникати як результат оцінно-експресивного протиставлення предметів за ознаками *своє, рідне, близьке, звичне, традиційне* — *чуже, далеко, недосяжне, екзотичне*, наприклад: *Ніде не пахнуть так отави, як на землі, де виріс я, де мріяв і вдивлявся ніжно в далекі зорі... І цей раз я не віддам цю землю грішину ні за Венеру, ні за Марс* (М. Терещенко); *Стара дзвіниця й досі ловить тави. Танцює цій на житньому току. Ну що мені магнолій, агави? Я поцілую мальву у щоку* (Л. Костенко).

Крім антитези (від грец. ἀντίθεσις — протиставлення), яка є стилістичною фігурою, побудованою на свідомому різкому протиставленні антонімів, у системі художньо-зображальних засобів нерідко використовують оксюморон, або оксиморон (грец. ὀξύμωρον — буквально — дотепно-безглузде). Цей стилістичний прийом ґрунтується на поєднанні протилежних за змістом, контрастних понять у межах речення або словосполучення, наприклад: *Життя ішло, минуло той перон. Гукала тиша рупором перонним. Багато слів написано пером. Несказане лишилось несказанням* (Л. Костенко);

О смутку і радості росяні парості — Ви келишки ваші мені нахиліте, Щоб трунок цілющий від втоми і старості Я з білої чарки захланно міг спити (М. Бажан); Гаряча сніжка у руках сльозинками стекла, мов одхльостав хто по цоках — була чи не була (В. Корж).

§ 47. Паронімія

Паронімами (грец. пара — біля, поряд і грец. όνομα — ім'я) називаються слова, утворені від одного й того самого кореня за допомогою різних афіксів і вживані в лексичній системі мови з різними значеннями. Крім того, паронімам властива і така істотно важлива супровідна ознака, як належність до одного й того самого лексико-граматичного класу слів (частини мови). Явище паронімії можна проілюструвати такими прикладами: 1) *дійовий* — здатний активно діяти або впливати на що-небудь; який дає бажаний результат (*дійова* допомога, *дійова* зброя); *діючий* — той, що діє, виконує певні функції (*діюча* модель; *діючий* уряд); *діяльний* — особа або група осіб, що активно працює, виконує обов'язки у якій-небудь сфері діяльності (*діяльний* керівник; *діяльний* колектив; *діяльний* уряд); 2) *підозріливий* — схильний до підозр, недовірливий; який виражає підозру (*підозрілива* людина; *підозріливий* погляд); *підозрілий* — який викликає підозру, недовіру (*підозріла* людина; *підозрілий* шелест); 3) *плагіат* — привласнення авторства на чужий твір; *плагіатор* — особа, що привласнює авторство на чужий твір; 4) *дільниця* — адміністративно-територіальна або виробнича одиниця (виборча *дільниця*; складальна *дільниця*); *ділянка* — земельна площа; частина якої-небудь території; галузь, сфера діяльності (*ділянка* лісу або землі; *ділянка* політичної боротьби); 5) *білити* — робити щось білим, фарбувати, забарвлювати в білий колір (*Нехай старість передчасно не білить морозом-сивиною твою голову.* — А. Головка); *біліти* — ставати білим, білішим; виділятися білим кольором (*Хлопець то червоніє, то біліє.* — Б. Грінченко; *В садках біліли хатки дивної краси.* — О. Гончар).

Подібно до синонімів пароніми об'єднуються в ряди з різною кількістю слів. Визначальна особливість паронімічного ряду полягає в тому, що належні до його складу одиниці вступають у відповідне відношення насамперед на основі структурної подібності, яка, однак, не призводить до повного або часткового збігу лексичних значень.

До найпоширеніших в українській мові належать пароніми, утворені морфологічним способом, зокрема за безпосередньою участю словотвірних морфем. До основи (співвіддної з кореневою морфемою або похідної) додаються суфіксальні морфемі, здатні розмежовувати значення похідних лексичних одиниць, наприклад: *жирний* — *жировий*, *смішний* — *сміховий*, *сильний* — *силовий*, *холодний* — *холодовий*. У наведених прикладах прикметники на *-н-ий*

мають якісні значення, тоді як похідні на *-ов-ий* вказують на різні відношення до предметів і явищ, позначуваних твірними основами.

Пароніми утворюються також за допомогою префіксальних морфем, наприклад: 1) *вникати* — намагатися зрозуміти сутність чого-небудь, розібратися в чомусь, вдумуватися; *уникати* — намагатися не спілкуватися з ким-небудь, не бажати виконувати яку-небудь роботу тощо; 2) *доглядати* — пильнувати, стежити за ким/чим-небудь, піклуватись (*доглядати* дітей (хворого, землю, хату)); *наглядати* — стежити за ким/чим-небудь для контролю, забезпечення порядку тощо (*наглядати* за дитиною, господарством, квартирою, чистотою).

Окремий різновид у складі морфологічних становлять флективні пароніми, наприклад: 1) *адреса* — позначення місця проживання особи або місцезнаходження установи, закладу; *адрес* — письмове, переважно ювілейне, вітання особи або установи; 2) *навала* — вторгнення ворожих військ, завойовників; *навал* — нагородження чого-небудь, велика маса чого-небудь (*крижані навали*); *капсула* — оболонка для зберігання, захисту внутрішнього вмісту; *капсуль* — вибуховий пристрій; *гарнітур* — комплект, набір предметів певного призначення (*гарнітур меблів*); *гарнітура* — повний комплект друкарських шрифтів різних накреслень, але однакового за характером малюнка.

Виділяються також кореневі пароніми, значеннєве розмежування яких сигналізується відмінностями у фонетичному вираженні кореневої морфеми, наприклад: *ступінь* — величина, що характеризує розмір, інтенсивність чогось (*ступінь* нагрітості); посада, ранг, звання, чин (вчений *ступінь*), *ступінь* — добуток кількох однакових співмножників; *тиролька* — сорт яблуні; капелюх; *тіролька* — жителька Тіролю; *кампанія* — суспільно-політичні або господарські заходи; військові дії; *компанія* — група людей; торговельне або промислове товариство.

Власне паронімічні зв'язки між словами потрібно кваліфікувати як явище, властиве лексичній системі української мови. Відповідним словам, які називають словниковими паронімами, властиві різні принципи семантичної сполучуваності з іншими лексичними одиницями, однак у зв'язку з їх функціонуванням у мовленнєвій практиці можуть виникати труднощі і непорозуміння. У подібних випадках паронімічні відношення перетворюються на проблеми правильного слововживання, культури усного і писемного мовлення.

Крім словникових, виділяють також контекстуальні, або поетичні, пароніми — близькі за звучанням слова, свідомо зближувані у відповідних текстах з метою досягнення художньої виразності, стилістичного ефекту, наприклад: *Дзижчать і желять міріади версій. Ну, що ж, нехай. Я сильна, навіть зла. Я знаю: слабкість — це одна з диверсій. А я ще в диверсантах не була; Він цей вокал підносив, як бокал. Які слова страхітливі — дволикість, дворушництво,*

двозначність, двоєдунність! Двомовність — як роздвоєне жало. Віки духовної руйнації. Змія вжалила серце нації (Л. Костенко).

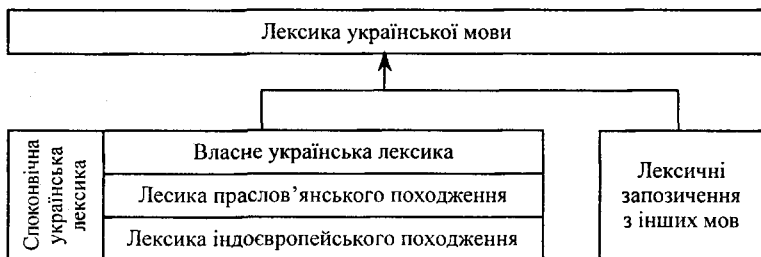
Свідоме контекстуальне зближення слів за ознакою звукової подібності називається паронимазією (грец. *паронимазіа*, від *пара* — біля, поряд + *онимазіа* — називаю). На відміну від паронімії паронимазія передбачає можливість будь-якої звукової подібності слів.

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ПОХОДЖЕННЯ

Словниковий склад української мови — це відкрита, динамічна система лексичних одиниць, різнопланових за джерелами і часом формування. Ознака відкритості цієї системи полягає в тому, що вона постійно і чутливо реагує на потреби називання предметів, процесів, явищ і ознак, пізнаваних або створюваних людиною. Результати номінативної діяльності знаходять відображення у словах, що поповнюють лексикон мови як з кількісного, так і якісного погляду. Природним є також процес повної втрати окремих слів або ж перехід їх до категорії рідковживаних чи застарілих. Кількісно-якісні зміни у словниковому складі відбуваються особливо динамічно порівняно з граматичною будовою і звуковим складом мови, що, однак, не порушує стану відносної рівноваги, стабільності мови як засобу спілкування протягом тривалого періоду її функціонування.

Аналіз української лексики з погляду походження передбачає насамперед з'ясування тих основних шляхів формування, які зумовлюють її генетичний склад від першоджерел до сучасного функціонування.

Склад лексики української мови можна представити умовно у вигляді такої схеми¹:

З наведеної схеми випливає, що словниковий склад української мови об'єднує дві генетично різнопланові групи лексичних оди-

¹ Пор.: Фомина М. И. Современный русский язык. Лексикология. — М., 1990. — С. 163.

ниць: 1) споконвічно українські слова; 2) слова, запозичені з інших мов. Зазначеним групам, у свою чергу, властива складна внутрішня диференціація, зумовлювана взаємодією таких суттєво важливих чинників, як конкретизовані генетичні джерела лексичних одиниць, лексико-семантичні характеристики відповідних груп слів і відносна хронологія входження їх до словникового складу української мови.

§ 48. Споконвічна українська лексика

У словниковому складі української мови провідне місце належить тій частині лексики, яку за генетичними ознаками і визначальною роллю у мовотворчому процесі прийнято називати споконвічною. Становлення цього лексичного шару характеризується такою генетично-хронологічною послідовністю: індоєвропейський лексичний фонд → праслов'янський лексичний фонд → власне український лексичний фонд.

Зважаючи на цю багатоступеневу генетичну послідовність, потрібно звернути увагу на диференційований склад споконвічної лексики української мови, яка: 1) зберігає певну частину найдавніших слів, співвідносних за походженням і значенням з відповідними словами неслов'янських індоєвропейських мов; 2) виявляє послідовні генетичні зв'язки з праслов'янською лексичною спадщиною; 3) характеризується виразними власними лексичними ознаками, поява яких стала одним з вирішальних чинників формування української мови.

Індоєвропейська лексична спадщина становить важливий компонент у межах споконвічних українських слів, серед яких виділяється кілька найважливіших семантичних (тематичних) груп. Це, зокрема, назви предметів природного середовища в широкому розумінні цього поняття (водний простір і суша, рослинний і тваринний світ, явища природи), позначення людини (назви спорідненості, частини тіла, психічні і фізичні ознаки), терміни виробничої діяльності (сільське господарство, ремесла, мисливство, рибальство, будівництво тощо), назви предметів побуту, слова, пов'язані з релігійними уявленнями, абстрактні поняття, які відображають соціальні стосунки між людьми, сприймання часу і простору, форми і кількості, естетичні уявлення, назви ознак і якостей тощо. Наведений перелік семантичних груп слів фактично сконцентрований навколо тріади *всесвіт — людина — людина і всесвіт*.

У складі споконвічної української лексики виділяються такі семантичні (тематичні) групи слів, успадкованих з індоєвропейської прамови¹:

¹ Докладніші відомості про розглядааний шар лексики подано в етимологічних словниках, а також у працях: *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов.* — К., 1966. — С. 500–565; *Історія української мови: Лексика і фразеологія.* — К., 1983. — С. 15–163; *Общая лексика германских и балтославянских языков.* — К., 1989.

1) назви предметів і явищ навколишнього середовища (астрономічні об'єкти, предмети і явища природи, водні простори, пори року і частини доби тощо): *небо* < д.-укр. *небо* < прасл. **nebo* < і.-е. *nebhos* (лит. *debesis* «хмара», д.-інд. *nábhās* «туман, пара, небо», авест. *nabāh* — «повітряний простір, небо», лат. *nebula* «туман», нім. *Nebel* «туман»); *земля* < д.-укр. *земля* < прасл. **zemja* < і.-е. *g'het* (лит. *žėtė* «земля», прус. *same, semte* «земля», лат. *humus* «земля, ґрунт», грец. *chthōn* «земля» (пор. *австохтонний, хамелеон*)); *сонце* < д.-укр. *свльнце* < прасл. **sǫlnьse* (< **sǫlnь*, пор. укр. *посолонь* «за сонцем; зі сходу на захід») < і.-е. **sūl* — «сонце» (лит. *sáule*, д.-інд. *súvar*, грец. *hēlios*, лат. *sol*, нім. *Sonne* «сонце»); *день* < д.-укр. *днь* < прасл. **dьнь* < і.-е. *di-n-* «ясний, блискучий < **dei* — «ясніти, блищати» (лит. *dienà* «день», д.-інд. *dīnam* «день», ірл. *denus* «проміжок часу», гот. *sin* — *teins* «шоденний»); *ніч* < д.-укр. *ночь* < прасл. **nokъ* (лит. *nakis* «ніч», прус. *naktin* (знах. в. одн.), грец. *nox*, лат. *nox* «ніч», нім. *Nacht* «ніч»); *вечір* < д.-укр. *вечеръ* < прасл. **večerъ* < і.-е. **uekero* «внизу (за обрієм) тремтячий промінь» (лит. *vākaràs* «вечір», лат. *vespera*, ірл. *fescor* «вечір»); *зима* < д.-укр. *зима* < прасл. **zima* < і.-е. **g'him* «зима, зимовий час» (лит. *žiemà*, прус. *zemo*, лат. *hiems* «зима», д.-інд. *hīmáḥ* «зима, холод», авест. род. відм. *zimō* «мороз, зима»); *весна* < д.-укр. *весна* < прасл. **vesna* < і.-е. **ves-ŕ-*, **ves-n* — «весна» (лит. *vāsara* «літо», лат. *vēr*, ісл. *vār*, д.-інд. *vasantá* — «весна»); *вода* < д.-укр. *вода*, прасл. **voda* < і.-е. **uod-*, **ud-* «вода, мокрота» (лит. *vandiō*, д.-інд. *udakām*, гот. *wato* «вода», лат. *unda* «хвиля»); *море* < д.-укр. *море* < прасл. **morje* «водний простір, море» < і.-е. *mōri* «море, болото» (лит. *mārios* «море, затока», лат. *mare*, гот. *marei*, нім. *Meer* «море»); *озеро* < д.-укр. *озеро* < прасл. **ezero* < і.-е. **eg'hero* (лит. *ēžeras*, *āžerar*, латиськ. *ezers*, прус. *assarān* «озеро»); *болото* < д.-укр. *болото* < прасл. **bolto* < і.-е. **bhol-l bhel-* «білий» (лит. *balà* «болото», *báltas* «білий», алб. *baltë* «болото»); *сніг* < д.-укр. *снѣгъ* < прасл. **sněgъ* (лит. *sniėgas*, прус. *snaugis*, гот. *snaiws* «сніг», д.-інд. *shīhyati* «мокне, стає клейким, прилипає»); *вітер* < д.-укр. *вѣтръ* < прасл. **větrъ* (< **vějati* за допомогою суфікса *-tro-*) (лит. *vėitra* «буря», прус. *wetro*, д.-інд. *vātaḥ*, авест. *vāta* — «вітер», ірл. *feth* «повітря», лат. *ventus* (пор. *вентиляція*), гот. *winds*); *вогонь* < д.-укр. *огнь* < прасл. **ognjъ* < і.-е. **ognis/legnis* (лит. *ignis*, д.-інд. *agniḥ*, лат. *ignis* «вогонь»); *дим* < д.-укр. *дымъ* < прасл. **dymъ* < і.-е. *dhūmos* «дим» (лит. *dūmai*, прус. *dumis*, д.-інд. *dhumaḥ*, лат. *fūmus* «дим»);

2) назви рослин та їх частин: *дерево* < д.-укр. *дерево* < прасл. **dervo* < можливо, і.-е. **der* — «дерти, обдирати» (обдерте від кори) (лит. *dervà* «сосна, смола», д.-інд. *dāru* — «дерево (матеріал)», авест. *dauri*, хет. *taru* «дерево», ісл. *trē*, англ. *tree* «дерево»); *береза* < д.-укр. *береза* < прасл. **berza* < і.-е. **bhéreg'* — «білий,

блискучий) (лит. *béržas*, прус. *berse*, д.-в.-н. *birihha* «береза»); зерно < д.-укр. *зьрно* < прасл. **zъrno* < і.-е. *g'erlg'rē* «дозрівати, старіти») (лит. *žirnis* «горох», прус. *syrne*, лат. *grānum*, гот. *kauirn* «зерно»); діалектна назва *ільм* «в'яз шорсткий» < д.-укр. *илмъ*, *ильмъ* < прасл. **jьlmъ* < і.-е. **uel* — «рвати» (лат. *ultmus*, д.-в.-н. *elme*, с.-в.-н. *ilme*, англ. *elm* «в'яз»); *верба* < д.-укр. *вьрба* < прасл. **vъrba* < і.-е. **uer-b(h)* — «крутити, гнути» (лит. *viřbas* «прут, лозина, стебло», лат. *verbēnae* «листя і пагони лавра», *verbera* «побої, удари» («різки»); *липа* < д.-укр. *липа* < прасл. **lipa* < **lьpēti*, **lьpnōti* «липнути, ліпити» (лит. *liepa*, прус. *leip* «липа»); *осика*, *осина* < д.-укр. *осина* < прасл. **osa* < **opsa* (лит. *āpuše*, латиськ. *arpe*, прус. *abse*, нім. *Espe*, англ. *asp* «осика»); *клен* < д.-укр. *кленъ* < прасл. **klenъ*, **klьnъ* < очевидно, і.-е. **kleno-*, пов'язане з **kel-* «колоти» (лит. *klēvas*, ісл. *hlynr*, норв. *lōnn*, нім. *Lehne*); *вишня* < д.-укр. *вишьня* < прасл. **višъnja* < очевидно, і.-е. **uik's-inja* «омела та інші дерева, що виділяють клей» (д.-в.-н. *wīhsila* «черешня», н.-в.-н. *Weichsel* «вишня», лат. *viscum* «пташиний клей»); *льон* < д.-укр. *льнъ* < прасл. **lьnъ* (лит. *linas*, прус. *linno*, грец. *līnon*, лат. *linum*, гот. *lein*, нім. *Lein* «льон»); *мох* < д.-укр. *мъхъ* < прасл. **mъхъ* < і.-е. **mъ/meu-* «вогкий; трухлявий; брудний» (лит. *mūšas* «пліснява», д.-в.-н. *mos* «мох, болото», лат. *muscus* «мох»); *лист* «орган рослини» < д.-укр. *листвъ* < прасл. **listъ* (< **leistu* — первісна у-основа, відображена в українському ойконімі < субстантивованому прикметнику *Листвѣнъ* > *Листвѣн*)¹ (лит. *laiškas* «лист рослини», латиськ. *laiska* «лист на стеблі льону», *laiksne* «латаття»; зіставляється також з д.-інд. *lisāti* «щипає, відриває»); *солома* < д.-укр. *солома* < *прасл. **solma* < і.-е. **k'ol-m-* (прус. *salme* «солома», д.-в.-н. *hal(a)m* «стебло», грец. *kálamos* «очерет, стебло, соломина», лат. *culmus* «соломина, стебло»); *полова* < д.-укр. *полова* < прасл. **pelva* (прус. *pelwo*, д.-лит. *pēlūs*, д.-інд. *paīāvas* «полова», лат. *palea* «полова, солома»);

3) назви диких і свійських тварин, риб, птахів і комах: *звір* < д.-укр. *звѣръ* < прасл. **zvērъ* «звір, дика тварина» < і.-е. *g'hwēr* (лит. *žvėris*, прус. *swirins* «звір», лат. *ferus* «дикий»); *вовк* < д.-укр. *вълкъ* < прасл. **vьlkъ* < і.-е. **uļk'os* «вовк» (лит. *vilkas*, д.-інд. *vṛkaḥ*, гот. *wulfs*, англ. *wolf*, нім. *Wolf*); *бобер* < д.-укр. *бобръ* < прасл. **bobrъ* (*bebrъ*, *bьbrъ*) < і.-е. **bhebhru* — подвоєння кореня **bher* — «бурий» (лит. *bėbras*, прус. *bebrus*, д.-в.-н. *bibar*, лат. *fiber*, *febar* «бобер»); *лось* < д.-укр. *лось* < прасл. **olsъ* < і.-е. **ol-k'-is* (пов'язане з **el-e-nъ* «олень», **ol-n-i* «лань») (ісл. *elgr*, д.-в.-н. *ēlho*, нім. *Elch*); *видра* < д.-укр. *вьдра* < прасл. *vydra* < і.-е.

¹ Пор.: *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. — К., 1985. — С. 81.

ūdrā, udro — «той, що живе у воді» < **ued-lūd-* «вода» (лит. *ūdra* «видра», д.-інд. *udrāḥ* «водяна тварина», грец. *hydra* «гідра, водяна змія»); *вівця* < д.-укр. *овьца* < прасл. **овьса* < **ovikā* (лит. *avis*, д.-інд. *avikā*, лат. *obis* «вівця»); *корова* < д.-укр. *корова* < прасл. **korva* (первісно — «рогата тварина») > і.-е. **kor-/*kerlk'er-* «ріг, голова, вершина, верхівка» (лит. *kārve* «корова», прус. *kurwis* «віл», лат. *cervūs* «олень», *cerva* «лань»); *орел* < д.-укр. *орьлѣ* < прасл. **orylѣ* (лит. *arēlis*, латиськ. *ērglis*, прус. *arelie*, гот. *ara* «орел», грец. *ornis* «птаха» (пор. *орнитолог*); *журавель* < д.-укр. *жеравь*, *жеравль* < прасл. **žeravjь* < і.-е. **ger-* «хрипко кричати» (лит. *gėrvė*, прус. *gerve*, лат. *grūs*, грец. *géranos*, д.-в.-н. *kranuh* «журавель»); *гуска* < д.-укр. *гусь* < прасл. **gasъ* < і.-е. *g'hans* (д.-інд. *hamsá*, лат. *anser* (< **hanser*), д.-в.-н. *gans*, лит. *žąsis* «гуска»); *кулик* < прасл. **kulikъ* < **kul-* < і.-е. **kaul-* — «кістка, нога» (лит. *káulas* «кістка, нога», лит. *kūolinga*, латиськ. *kulainis* «кулик», д.-інд. *kulīkā* «якийсь птах»); *вугор* < д.-укр. *угѣрь*, *угорь* < прасл. *ogrъ* < і.-е. **ang^hi-* (лит. *ungurỹs*, прус. *anguris*, лат. *anguilla* «вугор», д.-в.-н. *unc* «вуж»); *лосось* < прасл. **lososъ* < і.-е. **lak'sos* (лит. *lašišà*, *lāšis*, прус. *lasasso*, д.-в.-н. *lahs*, нім. *Lachs*, англ. *lax*); *щука* < прасл. **ščuka* < **skeuka* < і.-е. **skeu-* — «гострий, різати»; *блоха* < д.-укр. *блѣха* < прасл. *blѣxa* < **blūsa* (лит. *blusa*, д.-інд. *plúsiḥ*, лат. *pulex*, нім. *Floh*); *муха* < прасл. **muxa* < і.-е. **mū(s)-* (лит. *musė* «муха», д.-в.-н. *musca* «комар», лат. *musca* «муха»); *оса* < д.-укр. *оса* < прасл. **osa* < **opsa* (лит. *vapsà*, д.-в.-н. *wafsa*, лат. *vespa* «оса»);

4) назви спорідненості і родинних зв'язків: *отець* < д.-укр. *отьць* < прасл. **otъсь* < **otъ* < і.-е. **atta* (лат. *atta*, гот. *atta*, хетт. *attaš* «батько»); *тато* < прасл. **tata* < і.-е. *tata* (лат. *tata* «тато», грец. *táta*, д.-інд. *tatā* — «батьку!»); *батько* < очевидно, прасл. **bata*, **batja*, що зіставляється з д.-інд. *pitā*, грец. *patēr*, лат. *pater*, гот. *fadar*, яким відповідає і.-е. **patēr* «батько»; *мати* < д.-укр. *мати* < прасл. **mati* (род. відм. **matere*, зн. відм. **materь*) < і.-е. *māter-* (лит. *motė* «жінка, дружина», *mótina*, лат. *māter*, прус. *mūti*, нім. *Mutter*, англ. *mother*); *син* < д.-укр. *сынѣ* < прасл. **synъ* < і.-е. *sūnus* (лит. *sūnūs*, прус. *souns*, д.-інд. *sūnū-*, гот. *sunus* «син»); *дочка* < д.-укр. *дѣчи* < прасл. **dъkti* (род. відм. **dъktere*) < і.-е. **dhughatēr-* (лит. *duktė*, прус. *duckti*, д.-інд. *duhitā*, нім. *Tochter* «дочка»); *брат* < д.-укр. *братѣ*, *брапрѣ* < прасл. **bratrъ* < і.-е. *bhrater* (д.-інд. *bhrāta*, прус. *brati* «брат», грец. *phrātēr* «член фратрії», лат. *frāter*, д.-в.-н. *bruoder*, англ. *brother* «брат»); *сестра* < д.-р. *сестра* < прасл. **sestra* < і.-е. *suesōr* (< **sue-* — «свій») і **sor* «жінка») (лит. *sesuō*, прус. *socstro*, лат. *soror*, гот. *swistar*, нім. *Schwester*, англ. *sister* «сестра»); *свекор* < д.-укр. *свекрѣ* < прасл. **svekrъ* < і.-е. **svekrūs* (лит. *šėšuras*, лат. *socer*, д.-в.-н. *swēhur*

«свекор»); *diver* «брат чоловіка» < д.-укр. *ǫdiverь* < прасл. **dēverь* < і.-е. **daiuēr* (лит. *dieveris*, латиськ. *diēveris*, д.-інд. *dēvār-*, вірм. *taigr* «дівер»); *зять* < д.-укр. *зять* < прасл. **zetyь* < і.-е. **g'ent-*, пов'язане з **g'en* — «плодити, родити, знати» (лит. **žentas*, лат. *genex* «зять», грец. *gnōtós* «родич, брат»); *ятрівка* «дружина чоловікового брата» < д.-укр. *ятры* (род. в *ятрѣве* < прасл. **jetry* (род. в *jetrѣve*) < і.-е. *ienater-* (лит. *jęntė*, д.-інд. *yātā* «ятрівка», лат. *ianitricēs* «дружини братів»); діал. *стрий* «дядько по батькові» < д.-укр. *стриу*, *стриу* < прасл. **stryjь* (лит. *strūjus* «дід», д.-ірл. *struith* «старий, поважаний»);

5) назви органів і частин людського тіла та організму тварин: *череп* < прасл. **čerpъ* «черепа; черепок» < і.-е. **sker* — «різати» (д.-прус. *kerpetis* «черепа», д.-інд. *karparas* «черепа, шкаралупа, черепа», д.-в.-н. *scirbi* «черепа»); висловлюється також припущення про те, що основа **kerp-*, від якої утворено прасл. **čerpъ*, позначала не будь-який черепок, уламок, а тільки глиняний черепок або посуд¹; *мозок* < д.-укр. *mozgъ* < прасл. **mozgъ* (прус. *muzgeno* «кістковий мозок», лит. *smāgenys* (мн.), авест. *mazga*, д.-в.-н. *marg* «мозок»); *волос* < д.-укр. *волосъ* < прасл. **volsъ* (лит. *valai* «волося з кінського хвоста», авест. *varəsa* — «волося»); *око* < д.-укр. *око* < прасл. **oko* (лит. *akis*, д.-прус. *ackis*, лат. *oculus*, гот. *augo* «око»); *брова* < д.-укр. *брѣвь* < прасл. **bry* (знах. відм. **brъvь*) < і.-е. **bhrū-*, **bhrēu-* (лит. *bruvīs*, д.-інд. *bhrūh*, д.-англ. *brū* «брова», прус. *wubrī* «вія»); *вуха* < д.-укр. *уха* < прасл. **uxo* < і.-е. **oys-/eys-* (лит. *ausis*, прус. *ausins*, гот. *ausō*, лат. *auris* «вуха»), *ніс* < д.-укр. *носъ* < прасл. **nosъ* (лит. *nōsis*, д.-інд. *nāsā*, д.-прус. *nozu*, д.-в.-н. *nasa* «ніс»); *язик* < д.-укр. *языкъ* < прасл. **ezukъ* < і.-е. **en'g'hū*, що, очевидно, є поєднанням прийменника-префікса **en-* «в» і повнозначної основи **g'hū* «те, чим кличуть» (д.-інд. *jihvā*, лат. *lingua*, гот. *tungō*, д.-прус. *insuwis* «язик»), *зуб* < д.-укр. *зубъ* < прасл. **zobъ* < і.-е. **g'ombhos* «виступ; те, що виросло» (лит. *žambas* «гострий предмет, грань балки, лезо», *žambis* «соха», латиськ. *zūobs* «зуб», грец. *gómphos* «кілочок, цвях, зуб»); *горло* < д.-укр. *гѣрло* < прасл. **gъrdlo* < і.-е. **g'er-* «поглинати, ковтати» (лит. *gurklỹs* «горло, воло», прус. *gurcle*, лат. *gurgulio* «горло»); *лікоть* < д.-укр. *локѣть* < прасл. **olkъtь* < і.-е. **el-*, **ol-* «згинати» (лит. *alkūnė*, прус. *alkunis*, лат. *ulna*, гот. *aleina* «лікоть», прус. *woltis* «передпліччя»); *коліно* < д.-укр. *колѣно* < прасл. **kolěno* (лит. *kelėnas* «коліно, колінна чашечка», *kelỹs* «коліно», грец. *kōlon* «член» (тіла), кінцівка); *долоня* < д.-укр. *долонь* < прасл. **dolnъ* < і.-е. **dhenγ*, в основі якого, очевидно, лежить і.-е. **dhen-*

¹ *Этимологический словарь славянских языков. Вып. 4. — М., 1977. — С. 73.*

«плоске місце, низовина»; зіставляється також з і.-е. **del-* «відтинати, обробляти» (лит. *dėlna, dėlnas*, грец. *thénar* «долоня»); *n'ясть* (пор. «зап'ястя») < д.-укр. *нясть* < прасл. **pešть*, що порівнюється з і.-е. **penque* «п'ять» (д.-англ. *fýst*, д.-в.-н. *fūst* «кулак»); *кістка* < д.-укр. *кость* < прасл. **kostь*, пов'язане з **kosati* «бити, рубати», **česati* «чесати, скребти», які мають у своєму складі і.-е. корінь **kos-/kes-* «різати, скребти» (д.-інд. *ásthi*, авест. *asti-*, лат. *ōs* «кістка», лат. *costa* «ребра»); *серце* < д.-укр. *сърдьце* < прасл. **sъrdьce* < **sъrdьko* < і.-е. *k'rd-* (лит. *širdis*, д.-інд. *hārdi*, гот. *hairto* «серце», лат. *cor* (род. в. *cord-is*) «серце, душа, почуття, мужність»), грец. *kardia* «серце, душа, почуття, бажання» (пор. *кардіограма*), нім. *Herz* «серце»); *жила* < д.-укр. *жила* < прасл. **žila* < **gila* < і.-е. **g'hī-* «жила, зв'язка» (лит. *gūsla* «жила», *gijà* «нитка», прус. *gislo* «жила», лат. *filum* «нитка»); *кров* < д.-укр. *крѣвь* < прасл. **kry* (знах. відм. *krъvь*) < і.-е. **krū-/kreue-* «закривавлене сире м'ясо» (лит. *kraūjas*, прус. *krawian* «кров»); *д.-в.-н. (h)rao* «сирий, незварений», д.-інд. *krūrāh* «кривавий»); *вим'я* < д.-укр. *вымя* < прасл. **vumę* < **vud-mę* < і.-е. *ūdh-r-l-n-* (у прасл. формі замість *-r-l-n-* виступає показник основи *-*men*) (д.-в.-н. *ūtār*, д.-англ. *ūder*, д.-інд. *ūdhar* «вим'я»); *борода* < д.-укр. *борода* < прасл. **borda* < і.-е. **bher-/bhor-* «бути гострим, колоти» (лит. *bardzà*, прус. *bordus*, д.-в.-н. *bart*, лат. *barba* «борода»); *голова* < д.-укр. *голова* < прасл. **golva* < і.-е. **ghol-/ghel-* (і.-е. лексичний діалектизм з можливим первісним значенням «череп, голова») (лит. *galvà*, прус. *gallū*, вірм. *glux* «голова»); *рука* < д.-укр. *рука* < прасл. **rъka* (лит. *rankà*, прус. *rancko* «рука»);

б) назви житла та його частин, знарядь праці, продуктів харчування, засобів пересування: *дiм* < д.-укр. *домъ* < прасл. **domъ* < і.-е. **dōm-* «будівля» (лат. *domus*, д.-інд. *dāmaḥ*, авест. *dam* «дiм», грец. *dómos* «будівля», гот. *timrjan* «будувати, споруджувати»); *двери* < д.-укр. *двѣрь* < прасл. **dvърь* < і.-е. **dhwer-* (лит. *dūrys*, гот. *daúr*, д.-в.-н. *turi*, лат. *fores* «двери»); *двор* < д.-укр. *дворъ* < прасл. **dvorъ* < і.-е. *dhvor-* «простір, замкнений воротами, загорода» (латиськ. *dvars* «ворота», лат. *forum* «двір, площа, ринок», д.-інд. *dvāram* «ворота»); *мед* < д.-укр. *медъ* < прасл. **medъ* < і.-е. **medhu-* «мед, хмільний напій» (лит. *medūs*, прус. *meddo* «мед», д.-в.-н. *metu* «медовий напій»); *м'ясо* < д.-укр. *мясо* < прасл. **męso* < і.-е. **mēm-so* «м'ясо» (прус. *mensā*, гот. *mimz*, д.-інд. *māmsām* «м'ясо»); *сiль* < д.-укр. *соль* < прасл. **solь* (латиськ. *sāls*, лат. *sāl*, гот. *salt*, нім. *Salz* «сiль»); *вiз* < д.-укр. *возъ* < прасл. **vozъ* < **vezti*, **voztii* < і.-е. **ueg'h-* «рухати, тягнути, їхати» (д.-інд. *vāhanam* «вiз, корабель», ісл. *vagn* «вiз», нім. *Wagen* «вiз»); *колесо* < д.-укр. *коло* «круг, дуга; колесо» < прасл. **kolo* (прус. *malunakelan* «млинове колесо», латиськ. *du-celes* «двоколiсний вiз»,

д.-ісл. *hvel*, д.-англ. *hvēol* «колесо»); *вісь* < д.-укр. *ось* < прасл. **osъ* < і.-е. **agʷ-* «гнати, рухати» (лит. *ašis*, прус. *assis*, лат. *axis*, нім. *Achse* «вісь», ірл. *aiss* «віз»); *путь* < д.-укр. *путь* < прасл. **pōtь* (прус. *pintis* «путь, дорога», д.-інд. *pánthas* «стежка, дорога», лат. *pons* (род. відм. *pontis*) «міст»); *стежка* < д.-укр. *стьза*, *стьзя* < прасл. **stьga* (латиськ. *stiga*, д.-в.-н. *stēg* «стежка, пішохідна дорога»); *жорно* < д.-укр. *жьрновь* < прасл. **žьrnu* (знах. відм. **žьrпъвь*) < і.-е. **gʷer-* «важкий, тяжкий» (лит. *girnos* «жорна», латиськ. *dziřnavas* «млин», д.-в.-н. *kuerna* «жорно»);

7) назви дій, станів і життєвих процесів: *жити* < д.-укр. *жити* < прасл. **žiti* < і.-е. **gʷei-* «жити» (лит. *gyti* «загоюватися, видужувати», *gyvuti* «жити», прус. *giwa* «живе», гот. *qius* «живий», лат. *vīvo* «живу», грец. *biomai* «живу»); *ити* < д.-укр. *ити* < прасл. **(j)iti* (< **ei-tei*) (лит. *eiti* «іти», прус. *ēit* «іде», гот. *iddja* «ішов»); *сидіти* < д.-укр. *сидѣти* < прасл. **sēdēti* (лит. *sėdėti* «сидіти», гот. *sitan* «сидіти, жити», лат. *sedeo* «сидіти»); *стояти* < д.-укр. *сто-яти* < прасл. **stojati* < і.-е. **sthā* — «стояти» (лит. *stoti* «ставати», лат. *stāre* «стояти», д.-в.-н. *stān* «стояти»); *лежати* < д.-укр. *ле-жати* < прасл. **ležati* < **legētei* < і.-е. **legʰ* — «лежати» (д.-в.-н. *ligen*, гот. *ligan* «лежати», лат. *lectus* «ложе, ліжко»); *їсти* < д.-укр. *ясти* < прасл. **ēsti* < **ēd-tei* < і.-е. **ēd* — «їсти» (д.-інд. *ādmi* «їм», лат. *edo* «їм», лит. *ėdu*, *ėsti* «їсти, пожирати»); *пити* < д.-укр. *пи-ти* < прасл. **piti* < і.-е. **pōi-/pi-* «пити» (д.-інд. *pibati* «п'є», *pīās* «випитий», лат. *bibo* (< **pibō*) «п'ю»); *спати* < д.-укр. *спати* < прасл. **sъpati* (похідне від **sъ(p)нъ* «сон») (д.-інд. *svāpiti* «спить», д.-англ. *svofan* «спати», лат. *sōpire* «присипляти»); *відати* «знати» < д.-укр. *вѣдати*, прасл. **vėdēti* < і.-е. **uoid-*, **ueid-*, **uid-* «бачити, знати» (прус. *waidimai* «знаємо», д.-інд. *vėda* «знаю», нім. *weiß* «знаю»); *знати* < д.-укр. *знати* < прасл. **znati* < і.-е. *gʷenō-igʷnō-* «знати» (лит. *žinoti*, гот. *kunnan*, нім. *können*, грец. *gnōtós* «пізна-ний», *gi-gnōskō* «дізнаюся» (пор.: *гносеологія*), лат. *nōscō* «знаю-люся, довідаюся»);

8) назви на позначення господарської діяльності людини: *копати* < д.-укр. *копати* < прасл. **kopati* (лит. *karoti* «колоти, рубати», грец. *skáriptō* «рию, копаю», лат. *scapulae* «лопатка»); *орати* < д.-укр. *орати* < прасл. **orati* (лит. *ariù*, грец. *arōō*, «орю», лат. *arāte* «орати»); *молоти* < д.-укр. *молоту* < прасл. **melti* < і.-е. **mel-/mol-* «молоти, розтирати» (лит. *malti*, д.-в.-н. *malan*, лат. *molere* «молоти»); *міряти* < д.-укр. *мѣрати* < прасл. **mēriti* < і.-е. **mē-* «міряти» (гот. *mitan* «міряти», лат. *mētiar* «міряю», д.-інд. *māti* «міряє»); *місити* < д.-укр. *мѣсити* < прасл. **mēsiti* < і.-е. **meikʷ-/moikʷ-* «місити» (лит. *maišyti* «мішати», д.-в.-н. *miskan*, лат. *miscere* «мішати»); *колоти* < д.-укр. *колоту* < прасл. **kolti* < і.-е. **kel-/kol-* «бити, рубати, розсікати, колоти» (лит. *kalti* «бити» (молотом), кувати; вбивати, довбати, видовбувати», *kaltis* «вкільо-

вуватися (про пташенят)», грец. *keleís* «бойова сокира»); *кувати* < д.-укр. *kovati* < прасл. **kovati* < і.-е. **kou-* або **kau-/kəu-* «бити» (лит. *káuti* «бити, кувати», д.-в.-н. *houwan* «рубати, завдавати ударів», лат. *cūdo* «б'ю, колю; обробляю метал, кую»); *пекти* < д.-укр. *печи* < прасл. **pekti* (лит. *kepù, képti* «пекти», д.-інд. *pácati* «варить, пече, смажить», грец. *presso* «варю», лат. *coquo* «варю»); *терти* < д.-укр. *тьрти* < прасл. **tǝrti* (лит. *trinti* «терти», латиськ. *trīl* «терти, точити», лат. *terere* «терти»); *тесати* < д.-укр. *тесати* < прасл. **tesati* (лит. *tašyti* «тесати», д.-інд. *táksati* «обтесує, обробляє», грец. *téktōn* «тесля» (пор. *архітектор*), лат. *texere* «ткати, плести, будувати»);

9) назви якостей: *білий* < д.-укр. *бѣлыи* < прасл. **bĕlĕ(jb)* < і.-е. **bhĕl-/bhol-* (лит. *bāltas* «білий», д.-інд. *bhālam* «блиск»); *рудий* < д.-укр. *рудыи* < прасл. **rudĕ(jb)* «червоний, темно-червоний» < і.-е. **reudh-/roudh-* — червоний» (лит. *raūdas* «буланій», латиськ. *raūds* «червоний, рудуватий», д.-інд. *rudhirá* — «червоний, рудуватий», лат. *rufus* «червоний»); *жовтий* < д.-укр. *жѣлтыи* < прасл. **žĕltĕ(jb)* < і.-е. **ghel* — «жовтий, жовто-зелений» (лит. *geltas*, латиськ. *dzeltens*, прус. *gelatynan*, нім. *gelb* «жовтий»); *зелений* < д.-укр. *зеленыи* < прасл. **zelenĕ(jb)* < і.-е. *g'hel* — «зеленіти» (лит. *žalias* «зеленіти», *žėlvas* «зеленуватий», прус. *saligan* «зелений», лат. *holus, holeris* «зелень»); *блідий* < д.-укр. *блѣдыи* < прасл. **blĕdĕ(jb)* < і.-е. **bhloi-/bhlei-* (лит. *blaīvas* < **blaidvas*) «блідий, збляклий», д.-в.-н. *bleizza* «блідість»); *новий* < д.-укр. *новыи* < прасл. **novĕ(jb)* < і.-е. **neu-* (лит. *naījas* «стрімкий, поспішний», д.-інд. *nāvas*, авест. *nava-*, грец. *neos*, лат. *novus*, хет. *newa-* «новий»); *довгий* < д.-укр. *дѣлгыи* < прасл. **dĕlgĕ(jb)* < і.-е. *dĕlg-* «довгий» (лит. *ilgas*, д.-інд. *dīrgháh*, грец. *dolichos* «довгий»); *короткий* < д.-укр. *коротѣкыи* < прасл. **kortĕkĕ(jb)* < і.-е. **(s)kertl(s)kort-/l(s)krt-* «рубати, різати» (лит. *curtus* «укорочений, спотворений», лит. *kīrsti* «рубати»); *малий* < д.-укр. *малыи* < прасл. **malĕ(jb)* < і.-е. **mōl-/mēlo-* «малий» (лат. *malus* «поганий, нікчемний» (< «малий, недостатній»), гот. *smals* «малий», англ. *small* «малий», грец. *mēlon* «дрібна худоба, вівці»); *вузький* < д.-укр. *узѣкыи* < прасл. **oʒĕkĕ(jb)* < і.-е. **ang'h* — «вузький» (лит. *aīkštas*, гот. *aggwus*, лат. *angustus*, нім. *eng* «вузький»); *борзий* «швидкий» < д.-укр. *бѣрзыи* < прасл. **bĕrĕ(jb)* < і.-е. *byg'* (лит. *burzdūs* «жвавий», ірл. *bras* «швидкий, стрімкий»); *грубий* < д.-укр. *грубыи* < прасл. **grōbĕ(jb), grubĕ(jb)* < і.-е. **grumb-, *ghreubh-* (лит. *grublūs* «грубий, необтесаний», *grubūs* «жорсткий, грудкуватий», *grūbti* «грубіти»); *милий* < д.-укр. *мылыи* < прасл. **milĕ(jĕ)* < і.-е. **mēi-l* — «лагідний, м'який» (лит. *mielas* «милий», д.-інд. *mayas* — «радість, насолода», лат. *mitis* «м'який, ніжний, спокійний»);

10) назви чисел: *один* < д.-укр. *одинъ* < прасл. **edinъ*, що первісно мало виділювально-обмежувальну функцію «якраз один, тільки один» < і.-е. **eino-/oino-* «один» (лат. *unus* < *oinos*, ірл. *oin*, *oen*, гот. *ains*, нім. *ein* «один»); *два* < д.-укр. *дѣва* < прасл. *дѣва* < і.-е. **duwō* (лит. *dù*, прус. *dwai*, д.-інд. *dvā*, лат. *duo* «два»); *три* < д.-укр. *три* < прасл. **tri* (ж., с. р.) < і.-е. **trejes* (д.-інд. *trayas*, лит. *trys*, лат. *trēs*, ірл. *tri* «три»); *чотири* < д.-укр. *четыри* < прасл. **četyri* (ж., с. р.) < і.-е. *k'etūr* (д.-інд. *catvāra-*, лит. *keturi*, лат. *quattuor* «чотири»); *п'ять* < д.-укр. *пять* < прасл. **peŕtъ* < і.-е. **penk'e* (д.-інд. *pāncā*, лит. *penki*, грец. *pente*, лат. *quīnque* «п'ять»); *шість* < д.-укр. *шесть* < прасл. **šestъ* < і.-е. **šuek's* (д.-інд. *ṣaṭ*, лит. *šeši*, грец. *heks*, лат. *sex* «шість»); *сім* < д.-укр. *семь* (< прасл. **sedmъ* < і.-е. **septm* (лит. *septyni*, д.-інд. *saptá*, грец. *heptá*, лат. *septem*, гот. *sibun* «сім»); *вісім* < д.-укр. *осмь* < прасл. **osmъ* < і.-е. **ok'tō(u)*- (лит. *aštuoni*, грец. *oktō*, гот. *ahūau*, лат. *octo*, нім. *acht* «вісім»); *дев'ять* < д.-укр. *девять* < прасл. **deveŕtъ* < і.-е. **neup* (лит. *devyni*, гот. *niun*, лат. *novem* «дев'ять»); *десять* < д.-укр. *десять* < прасл. **desetъ* < і.-е. **dek'ŕ-* (лат. *decem*, гот. *taihum*, грец. *dēka*, нім. *zehn* «десять»); *сто* < д.-укр. *сѣто* < прасл. **sъto* < і.-е. **k'ŕntom* (лит. *šimtas*, авест. *satəm*, лат. *centum*, гот. *hund* «сто»); *тисяча* < д.-укр. *тысяча* < прасл. *tyseča* < *tysetja* < і.-е. **tūs-kemŕja* (прус. *tūsimtons*, лит. *tūkstantis*, гот. *pūsundi*, д.-в.-н. *thūsunt* «тисяча»).

Індоевропейський компонент у словниковому складі української мови, звичайно, не обмежується наведеними прикладами, однак він повністю поступається перед праслов'янською лексичною спадщиною, що розвивалася за властивими їй внутрішніми закономірностями. Праслов'янський глотогенез характеризували два визначальні і якнайтісніше взаємопов'язані чинники: 1) становлення граматичної (морфологічної і синтаксичної) системи; 2) становлення власної лексичної системи. Можна з певністю констатувати, що провідними в реалізації другого чинника були процеси словотворення, орієнтовані на формування назв різноманітної лексико-семантичної природи — предметів у широкому розумінні цього поняття, зокрема опредмечених дій і ознак, власне дій і власне ознак, назви яких були мотивовані основами іншої частиномовної приналежності, тощо. У зв'язку з цим слід особливо наголосити на тому, що лексичні одиниці, реконструйовані для праслов'янської мови, широко представлені серед тих слів, які прийнято кваліфікувати як споконвічно українські. Для прикладу розглянемо похідні, утворені від праслов'янської основи індоевропейського походження **běl-* «білий», а саме:

1) прикметники на позначення ступеня, інтенсивності вияву ознаки: **běl-as-ъ* (*jb*), *běl-ast-ъ* (*jb*), *běl-av-ъ* (*jb*), **běl-es-ъ* (*jb*), **běl-ovat-ъ* (*jb*);

2) іменники на позначення опредмеченої ознаки за кольором: *běl-in-a, *běl-izn-a, *běl-ob-a, *běl-ost-ь, *běl-ot-a;

3) предметні назви за ознакою кольору: *běl-ic-a, *běl-ik-a, běl-ik-ь, *běl-oš-ь, *běl-og-a, *běl-ux-a, *běl-uš-a, *běl-uš-ь, *běl-ъk-ь, *běl-ъk-a, *běl-on-ja, *běl-ьc-e, *běl-ьc-ь, *běl-ьj-e, *běl-ьm-o, *běl-ь, *běl-oj-ьk-a, *běl-ot-a;

4) дієслова: а) на позначення дії «робити білим, надавати білого кольору» — *běl-i-ti; б) на позначення процесу «ставати білим, виділятися білим кольором» — *běl-ě-ti(sę), *běl-ę-ti (від дієслівної основи *běl-i-t- походять іменники *běl-i-dl-o, *běli-v-o, *běl-išč-e). Реконструюється також ряд праслов'янських складних прикметників та іменників, у структурі яких першим компонентом виступає основа *běl-: *bēlobokъ(ь), *bēlobordъ(ь), *bēlobrъvъ(ь), *bēlogolvъ(ь), *Bēlogordъ, *bēlogozъ, *bēlogrivъ(ь), *bēlogъrdlъ(ь), *bēloxvosrъ(ь), *bēloklenъ, *bēlokridlъ(ь), *bēlokvěтъ(ь), *bēlolіcъ(ь), *bēlolіkъ(ь), *bēlolіstъ(ь), *bēlokosъ(ь), *bēlonogъ(ь), *bēlookъ(ь), *bēloqsъ(ь), *bēloperъ(ь), *bēloperъsъ(ь), *bēlorъkъ(ь), *bēlovězъ, *Bēlovoldъ, *bēlovolъsъ(ь), *bēlozorъ(ь), *bēlozpbъ(ь) та деякі інші¹.

Однією з найважливіших передумов реконструкції праслов'янського словникового складу, до часткових фрагментів якого належать наведені приклади, виступає реальне функціонування континуантів відповідних лексичних одиниць у слов'янських мовах. При цьому слід звернути увагу на такі два істотно важливі моменти: а) реконструйовані слова не обов'язково мають бути представлені в повному обсязі у найдавніших пам'ятках, з якими пов'язують початкі історичних періодів у житті відповідних мов; б) реконструйованим словам властиві специфічні для кожної окремої мови ознаки семантичного розвитку і використання як знаків, співвідносних з нетотожними для різних мов денотатами. Цю думку підтверджують фіксації прикметника *bělъ(ь) та похідних від нього. Зокрема, у пам'ятках XI–XIV ст. відображено функціонування таких апелятивних лексичних одиниць, утворених від основи *běl- > д.-укр. бѣл- та за участю її як компонента складного слова бѣлый (вживання в прямому і переносному значеннях): бѣла/бѣлъка (шкурка білки; грошова одиниця), бѣлильникъ/бѣльникъ (той, хто відбілює і чистить одяг, тканини), бѣлити (білити і чистити одяг), бѣлѣтиса (білітися), бѣлица (жінка, що живе в монастирі, але не прийняла обітниць монашества: пор. антонім черниця), бѣлость (білизна, білість), бѣль (іменник із збір-

¹ *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 2.* — М., 1975. — С. 62–87; *Słownik prasłowiański.* — Т. I. — Wrocław, Warszawa et al., 1974. — С. 228–243.

ним значенням «біляче хутро»), *бѣльць* (мирянин або представник білого духовенства, не монах), *бѣльчатый* (розшитий сріблом), *бѣльмо* (більмо), *бѣлообразоватиса* (сяяти білизнаю), *бѣлообразнь* (такий, що сяє білизнаю), *бѣлоризць* (синонім до *бѣльць*). Заслугують на увагу власні назви, утворені за участю основи **běl-*: *Бѣлыи потокъ*, *Белая гора*, *Бѣликъ/Билик* (особова назва), *Беличь* (особова назва), *Бѣлый* (особова назва), *Билка* (особова назва), *Бѣлка/Белка* (назва села), *Бѣлецкий* (особова назва), *Бѣликовичь* (особова назва), *Бѣлый грады/Бѣлоградъ/Бѣлогород/Белгород/Билгород/Билыи городъ* (назва міста), *Бѣлаа/Билая Крѣница* (назва села), *Белая Орда* (назва держави). Українські особові назви *Бѣлошь/Бѣлашь* реконструюються на основі прикметника *бѣлошевь* (*бѣлошева сѣножатъ*), назви села *Белашовъ*¹.

В українській мові знайшли досить повне відображення слова, які безпосередньо продовжують лінію відповідних праслов'янських лексичних одиниць, а саме: 1) прикметники на позначення ступеня, інтенсивності ознаки: *білявий/білавий*, *білястий/біластий*, *білуватий*, діал. *біловастий*, *біленький*, *білесенький*, *білісінький*, *білюсінький*, *білявенький*; 2) іменники на позначення предметиної ознаки за кольором: *білизна*, *білина*, *білість*; діал. *білота*, *біль*; 3) предметні назви за ознакою кольору: *білавка/білявка* (стокротка, *Bellis perennis*; блондинка; сорт черешні); *білан/білюх* (білий метелик — шкідник садових і городніх культур); *біланка* (гриб *Agaricus colubrinus*); *біланя* (біла корова, кобила; вкрита снігом полонина); *білас* (білий гриб *Boletus edulis*; білий хліб); *білаш* (білий гриб *Boletus edulis*); *білашко* (білява дитина, білої масті тварина); *білета* (біла корова); *білень* (липень; місяць, коли білять полотно); *білик* (самець білки; білий гриб *Boletus edulis*; метелик білан; різець з двома ручками, яким очищують шкуру); *білизна* (предмети одягу і домашнього побуту; риба *Aspius garax*); *білина* (ромен, *Leucanthemum vulgare*); *білило* (біла фарба; зірочник ланцетовидний, *Stellaria holostea*); *білиця* (білка; непострижена монашка; крейдяний ґрунт; біла осика; біла коза; юринея, *Jurinea suanoides*; вередник, *Thlaspi arvense*); *білка* (білка; вередник); *біл-кол/білько* (біла або тверда оболонка ока); *білохи/білошка/білушка/білянка* (сорт білих слив); *білок*; *білок* (білок); *білута* (біла корова); *білуха* (полярний дельфін); *білуха/білюха* (блондинка); *білюга* (білуга; риба *Aspius garax*; хрящ-молочник перцевий, *Agaricus piperatus*); *білюза* (риба *Aspius garax*); *білюк* (віхалка гілляста, *Anthericum ramosum*); *білявець* (блондин); *білявка/білявина/білявиця* (блондинка); *білявиша* (бабка, *Libellula*); *біляк/біляна* (непро-

¹ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* — К., 1977. — Т. 1. — С. 91–92, 95, 148–149.

смолене біле судно); *білянка* (хрящ-молочник солодкий, *Lactorius subdulcis*; білість обличчя; біла сорочка; сорт білих слив); *білячка* (білоцвіт, *Alyssum*); *білля* (білило); *біль* (біла пряжа, білі нитки; білило; біла іржа; калюжниця, *Caltha pulustris*; частина дерева, що виступає безпосередньо за корою; руб'яча луска); *більмо*; 4) дієслова *білити*, *біліти*, *білітися*, *білувати* (білити крейдою, вапном; обдирати шкіру із забитої тварини), *білявіти*.

Українська мова успадкувала складні прикметники й іменники з першою основою *біл-*: *білобокий*, *білобородий*, *білобровий*, *біловидий*, *біловолосий*, *біловусий*, *білоголовий*, *білогривий*, *білогубий*, *білозерний*, *білзорий*, *білозубий*, *білокамінний*, *білокопитий*, *білокорий*, *білокрилий*, *білолиций*, *білолобий*, *білоперий*, *білоногий*, *білоплечий*, *білорогий*, *білорукий*, *білосніжний*, *білостінний*, *білохатий*, *білохвостий*, *білошкірий*/білошкуруй, *біловус* (той, хто має світлі або сиві вуса; бур'янова злакова рослина); *білоголовець* (стокротка, *Bellis perennis*), *білоголовка* (конюшина гірська, *Trifolium montanum*), *білоголовник* (деревій, *Achillea millefolium*; королиця, *Leucanthemum vulgare*); *білогруд* (птах з білим пір'ям на грудях); *білозір* (красень; епітет місяця; гадай-зілля, *Ranassia palustris*); *білозірець* (епітет сокола); *білозірка* (красуня; сорт кримської солі); *білоклен*/білокленина/білоклень (клен польовий, *Acer campestre*); *білолізник* (рослина *Eurotia Adans*; верба); *біломуха* (синьошійка, *Luscinia svecica*); *білоніг* (остудник, *Herniaria glabra*); *білополя* (тополя біла, *Populus alba*); *білоріпа* (рослина *Brassica rapa*); *білорибниця* (назва риби); *білоручка*; *білослива* (сорт слив); *білотал* (біла верба, біла лоза); *білотернь* (обліпіха); *білотурка* (сорт ярої пшениці); *білоцвіт* (чикавка, *Verteroa incana*; білий цвіт на деревах); *білоцвіття* (білий цвіт на деревах); *білпух* (підбіл, *Tussilago farfara*). Майже вичерпний перелік лексичних одиниць, похідних від основи **běl-* та утворених за її участю складних слів, дає змогу констатувати, що споконвічна українська лексика зберігає чітко виражені генетичні зв'язки з праслов'янським словниковим складом. На основі спеціального вивчення східнослов'янської лексики, зокрема давньоукраїнської, доступної для конкретного аналізу за фіксаціями у різножанрових писемних джерелах, зроблено переконливі висновки про те, що абсолютно більшість у складі різних її лексико-семантичних груп становлять праслов'янські слова. Це стосується, зокрема, назв предметів побуту, знарядь праці, понять часу і простору, термінології й назв з таких сфер людського буття, як медицина і санітарія, суспільно-політичні та господарські відносини, військова справа, абстрактні поняття духовного світу людини, естетичні поняття й оцінки тощо¹.

¹ Німчук В. В. Лексика давньоруської мови // Історія української мови. Лексика і фразеологія. — К., 1983. — С. 162.

Однак формувався і власне український лексичний фонд. У давньоукраїнських пам'ятках виявлено ряд лексичних одиниць, засвоєних українською мовою. Частина з них, на думку дослідників, утворилася ще до виникнення східнослов'янської писемності, а деякі, мабуть, належать до епохи праслов'янського діалектного членування. До них належать такі слова: *багно* (болото, драгови-на), від якого утворено похідні *багниця*, *багнука*, *багновиця*, *багновище*, *багнячка* (болотисте місце), *багонка* (калюжа), *багняк* (торф), *багнюк* (назва гриба), *багонник*, *багун*, *багнулька* (назви рослин), *багнище* (болото), *баговиння*, *багнистий*, *багнявий*, *багнуватий* (назви ознак), *багніти* (робитися болотистим); *оболонь* < д.-укр. (о)болонь(е) (заросла травою низина, луг, вигін); пор. також похідні слова *оболоння*, *оболоня* з тим же значенням; *гай* (невеликий ліс) < прасл. **gajъ*, що, очевидно, пов'язане з **gojiti* (залишати жити, вирощувати); *глей* (глина, мул) < прасл. **glъjъ*, спорідненого з **glina*; *вирії* (д.-укр. *ирій*, *ирей*) (теплі країни, звідки прилітають птахи); *пуца* (густий непрохідний ліс, лісові зарослі), слово первісно означало пусте незаселене місце на величезних лісових просторах; *рїнь* < д.-укр. *рѣнь* (пшана відмілина, пісок, гравій), пор. також похідні лексичні одиниці *рїння*, *рїнявий*, *рїнистий*, *рїнуватий*, *рїнячина*, *рїнисько*, *рїнище*; *рїнець*, *рїнник* (назви водяних птахів); *діл* (частина, доля; гірський хребет, гірське пасмо) < прасл. **dělъ*, від якого походить дієслово **děliti* < д.-укр. *дѣлити* < укр. *ділити* (пор. також *ділениця* (частина, доля, поділ), *ділянка*, *дільба*, *виділяти*, *виділятися*, *виділ*, *розділ*, *переділ* тощо); *полонина* < прасл. **polnina* (гірська рівнина, гірське пасовище); *криниця* (колодязь, джерело); *рілля* < д.-укр. *рольа*; *збіжжя* < д.-укр. *сѣбожсье* (зерно, хліб); *ліпок*, *лепок* < д.-укр. < *лѣпѣкъ*; цією назвою позначено рослину маренка чіпка, що характеризується здатністю приставати, чіплятися, липнути до чогонебудь, наприклад до одягу людини; *вивірка* (білка) < д.-укр. *вѣверица*; *зегзиця* (зозуля) < д.-укр. *зегзица*; *гребля*; *жадати* (прагнути, хотіти); *лагодити* (у давньоукраїнській мові дієслово *лагодити* зафіксовано у значенні «робити приемне, потурати»); *смаглий*.

Особливо важлива роль у становленні власне української лексики належить засобам словотвору, завдяки яким праслов'янській давньоукраїнській основи постійно розширювали свої номінативні можливості, а похідні лексичні одиниці набували виразної національно-мовної специфіки. Беручи до уваги важливе місце класу іменників у реалізації номінативних засобів, потрібно звернути увагу на формування специфічно української лексики, представленої продуктивними рядами похідних одиниць. До них належать, зокрема: 1) назви осіб чоловічої статі, утворені за допомогою суфікса *-ий* < прасл. **ějъ* із загальним значенням «сфера діяльності; типова

риса характеру або поведінки; носій відповідної ознаки»: *вередій, губрій, ласій, плаксії, скупій, багатій, воротій, торохтій, водій, возій, палій, терebій, заводій, крутій, хвалій*; 2) множинні назви на *-оц-і*, що позначають ознаки, процеси, стан: *веселоці, гордоці, грубоці, жалоці, ласоці, лестоці, ліноці, любощі, пестоці, прикроці, пустоці, radoці, тонкоці, хитроці*; 3) специфічні патронімічні назви на *-енк-о*, в яких синтезовано такі семантичні показники, як особа чоловічої статі молодого віку, син того, хто позначений твірною основою, підмайстер, помічник майстра: *бондаренко, вівчаренко, гончаренко, коваленко, кравченко, слюсаренко, токаренко* (пор. у зв'язку з цим такий приклад: *Малий чабанець* (що може вивчитись на *чабанчука* й вийти на *чабаненка* і, нарешті, заступити батька — *чабана*) *повертається смерком додому*. — Ю. Яновський); 4) назви на *-ук/-юк* зі згаданими семантичними характеристиками: *бондарчук, ковальчук, токарчук, писарчук, циганчук*; 5) назви осіб жіночої статі молодого віку зі значенням «дочка того, хто позначений твірною основою іменника»: *головівна, суддівна, князівна, сотниківна, лісниківна, ковалівна, царівна, писарівна*; 6) особові назви — складні іменники, утворені поєднанням двох основ: а) співвідносно з дієсловом у формі 2-ї ос. одн. наказового способу; б) співвідносно з іменником у наз. відм. однини: *вернидуб, вернигора, затуливітер, непийвода, зірвиголова, лупиніс, вирвихвіст, підкуймуха, некормигість*; наведений структурно-семантичний розряд назв з класу апелятивної лексики перетворився в основному у прізвища, як і згадані похідні на *-енк-о*; 7) назви недорослих істот (малят), генетично співвідносні з давніми основами на *-*ent*: *голубеня (голубенята), вовченя, левеня, мишеня, бобреня*; 8) предметні назви, оформлені за аналогією до недорослих істот: *бровенята, губенята, рукавчата, горня (горнята), тринджолята, грошенята, дверцята*; 9) назви зі значенням інтенсивної або хаотичної дії, процесу на зразок *блуканина, грюканина, стрілянина, біганина, топтанина, шуканина, шарпанина*; 10) назви зі значенням абстрагованих ознак на *-інь*: *бистрінь, далечинь, глибинь, теплінь, широчинь, просторинь*.

У формуванні індивідуально-мовних лексичних одиниць дуже важлива роль належить такій типологічній ознаці, як фактично повне охоплення усіх частин мови творенням експресивно-оцінних похідних, орієнтованих на вираження позитивного або негативного ставлення до відповідних предметів, значення згрубілості або зменшеності, ступеня або інтенсивності вияву ознаки чи дії. Відомо, що українській мові властиві навіть дієслівні експресивно-оцінні форми на зразок *питоньки, спатулі/спатусі/спатуленьки*, які також увиразнюють розряди слів, ототожнюваних із споконвічною українською лексикою.

§ 49. Лексичні запозичення з інших мов

Українська мова за час свого багатовікового розвитку перебувала у контактах із сусідніми і віддаленими мовами. Ці контакти найбільшою мірою виявилися у запозиченні численних слів, які органічно входили до лексичної системи української мови, у багатьох випадках повністю адаптуючись у ній і навіть втрачаючи первісний статус одиниць іншомовного походження. Лексичні запозичення фактично становлять один з найважливіших чинників розвитку кожної мови, яка претендує на високий культурний рівень, на відображення сучасного їй стану інтелектуального, культурного, економічного і політичного розвитку суспільства.

Етимологічний аналіз дає змогу констатувати вірогідні або ж лише гіпотетичні лексичні запозичення, засвоєні ще праслов'янською мовою. Наприклад, такі питомі українські слова, як *хліб* і *млин*, були іншомовними вкрапленнями у лексиці праслов'янської мови. Перше з них вважається германським запозиченням, співвідносним з готським *hlaifs* «хліб», а друге має латинське першоджерело: прасл. **mĕlinъ* (водяний млин) кваліфікується як запозичення через посередництво германських мов (пор.: д.-в.-н. *mulin*) з латинської мови, у якій іменник *molīna* < мн. *molinae* мав значення «водяний млин з багатьма каменями». На користь такого пояснення історії прасл. **mĕlinъ* промовляють і факти історії матеріальної культури, тому що саме Стародавній Рим є батьківщиною відповідного технічного винаходу.

Запозичення іншомовних слів не обов'язково спричинювалось освоєнням нових реалій матеріальної або духовної культури, які потребували відповідних словесних позначень. Звичайним явищем є і такі випадки, коли запозичене слово мало свій питомий лексичний відповідник, але відрізнялося від нього певною значеннєвою спеціалізацією. Так, у праслов'янській мові функціонували лексеми **pŕstъ* (пор. ст.-сл. *pŕstъ*, д.-укр. *пърстъ*, укр. обмежене відповідними стилістичними умовами вживання *перст*) і **pальсь* (д.-укр. *пальць*, укр. *палець*), для якого припускається первісне значення «великий палець на руці», властиве також латинській паралелі *pollex, -icis* при *digitus* «палець на руці або нозі». Існує вірогідність проникнення італійського *pōlikis* до праслов'янської мови, де воно було адаптоване як **palesь* і у відповідному значенні вступило у взаємодію з питомою назвою **pŕstъ*¹. У середньоукраїнській мові питомий іменник *земля* виступав у значеннях: 1) верхній шар земної кори; 2) планета; 3) земельне угіддя; 4) держава, країна; 5) адміністративно-територіальна одиниця або історично-

¹ Мартынов В. В. Язык в пространстве и времени. — М., 1983. — С. 82–83.

географічна територія; 6) населення, народ; 7) маєток з належними до нього земельними угіддями; 8) територія, що перебуває під владою короля, князя. Крім того, згадана назва входила до складу лексикалізованих словосполучень: *земля колодная* — ділянка в лісі з колодами для розведення бджіл; *земля ловная* — ділянка для полювання на звірів; *земля пашная*, *земля рольная* — нива, рілля; *земля бортная* — ділянка лісу, на якій містилися борти; *земля подлазная* — нерегулярно оброблювана ділянка; *земля пустовская* — необроблена, покинута земля; *земля королевская* — королівство; *литовская земля*, *молдавская земля*, *чеськая земля* тощо — назви відповідних держав¹. Як свідчать наведені приклади, розглядана багатозначна лексична одиниця виконувала широкі номінативні функції у контексті української мови XIV–XV ст. Однак ця обставина не стала на перешкоді до запозичення через старочеське або старопольське посередництво німецького слова *грунтъ* (*кгрунтъ*) < с.-в.-н. *Grunt* «дно; земля; фундамент», перша фіксація якого у значенні «земельне угіддя, земельний наділ» припадає на 1322 р. Як відомо, це іншомовне запозичення органічно увійшло до лексичної системи української мови, причому з часом у його семантичній структурі на перший план вийшло нове значення «верхній шар земної кори, придатний для життя рослин», у той час як відповідно до норм літературно-нормативного слововживання первісне значення «земельний наділ» кваліфікується як застаріле. Слід звернути увагу також на лексико-семантичний варіант «основа чого-небудь; те, що виступає джерелом для виникнення якого-небудь нового предмета, явища, процесу тощо», наприклад: підготувати *грунт* для глибокої філологічної освіти; досягти угоди *на ґрунті* взаємних компромісів; писати поетичні твори *на ґрунті* народних пісень тощо. Саме по лінії цього значення розмежовуються багатозначні іменники *земля* і *грунт*, поєднані синонімічними відношеннями у лексичній системі української мови.

Одну з тенденцій функціональної взаємодії питомого і запозиченого слів можна проілюструвати на прикладі іменника праслов'янського походження *сѣвѣтъ/советъ* (**sěvĕtъ*), що виступав у значеннях «рада, порада», «дорадчий орган управління», і лексичного запозичення *рада*, засвоєного через старочеське або старопольське посередництво з середньовісньонімецької мови (*rāt*). Запозичений іменник, найдавніша фіксація якого у староукраїнських пам'ятках припадає на 1322 р., вживався у значеннях «порада, рада», «дорадчий орган управління», «член ради», «намовляння, змова», а також функціонував у стійких словосполученнях

¹ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* — Т. 1. — С. 395–397.

*раду радити*¹ (радитися), *раду чинити/давати* (підмовляти когонебудь проти когонебудь), *раду дати* (допомогти), *ради ужити* (взяти участь у нараді)². У літературно-нормативному слововживанні закріпився саме іменник *рада*, втративши при цьому будь-які ознаки іншомовності внаслідок повної значеннєвої і морфологічної адаптації на ґрунті української мови.

Про адаптацію запозичень свідчать також випадки перекладу або тлумачення незрозумілих слів іншомовного або церковнослов'янського походження за допомогою лексичних одиниць, які на певний час уже набули, очевидно, статусу природних на ґрунті української мови або ж міцно закріпилися у певних стильових виражах мовлення. Так, Л. Зизаній тлумачить іменник *баграница* (багрянця) як назву, якій в українській мові відповідали *шарлат* (п. *szarlat* < с.-в.-н. *scharlāt*) або *сѡвѣб* (п. *jedwab* «шовк»), що, очевидно, запозичене з якоїсь германської мови, наприклад, д.-в.-н. *gotawebbi* — божа тканина, дорога тонка тканина багрової фарби (< п. *farba* < нім. *Farbe*). П. Беринда перекладає відому ще з давньоукраїнської мови назву грецького походження *плінфа* (грец. *plinthos* — плита, плитка) звичайним для української мови словом *цегла*, запозиченим через польське посередництво з німецької мови (пор. нім. *Ziegel*). Для церковнослов'янців *вещество* і *вѣтъй* (пор. сучасний український іменник *вистія* — оратор, майстер красномовства) лексикограф наводить відповідники — запозичення, а саме: 1) *матерія* (матерія) (лат. *materia*); 2) *ритор* (грец. *rhētōr* — оратор, учитель красномовства), *оратор* (лат. *orator* < *orare* — говорити, промовляти). Очевидно, не маючи точного українського відповідника для слова *заимодавець*, П. Беринда тлумачить його описово і, крім того, наводить латинізм *creditor*³, який пізніше був засвоєний українською мовою (пор.: *кредитор*) на позначення організації, установи або окремої особи, що позичає гроші у борг, надає кредит.

¹ Дієслово *радити* також лексичне запозичення, співвідносне із с.-в.-н. *rathen*.

² Слід наголосити, що іменник *свѣтъ/советъ* і його запозичений лексичний відповідник *рада*, за пам'ятками XIV–XV ст., були вжиті в абсолютному кількісному співвідношенні 2 : 206.

³ У староукраїнському письменстві досить поширеною була практика транслітерації іншомовних, зокрема латинських, слів кирилицею. Так, у творах І. Галятовського цей своєрідний проміжний етап адаптації латинізмів у лексичному складі української мови представлений прикладами типу *реляціо* (*relātio* — часте повторення, анафора; повідомлення, доповідь; повідомлення-розповідь), *компарація* (*comparātio* — зіставлення, порівняння), *релятивумъ* (*relātivum* — відносне), *субстанціалъсць* (*substantialis* — істотний, субстанціальний), *інтеллѣтенсць* (*intellegens* — такий, що знає, розуміє; розсудливий; знавець, фахівець) тощо.

У складі слів іншомовного походження, засвоєних українською мовою, особливу вагу мають лексичні інтернаціоналізми, безпосередньо пов'язані з позначенням наукових (філософських, естетичних, мовознавчих, літературознавчих, педагогічних тощо), політичних, економічних та професійних понять. Відповідні групи лексики ставали органічними в наукових текстах, прозових і поетичних творах, ділових документах, публіцистично-полемічній і проповідницькій літературі. Цьому активно сприяла насамперед та істотно важлива обставина, що українське письменство, в якому, до речі, постійно посилювалась тенденція до впливу народно-мовної основи, розвивалося в найтісніших зв'язках з європейським культурним контекстом. Безпосереднім середовищем реалізації цих зв'язків виступали українські освітні заклади, продуктивний розвиток книгодрукування, а також і те, що представники українського народу з найдавніших часів здобували освіту в університетах різних європейських країн¹.

Іншомовні слова, засвоєні українською мовою, поділяють на дві групи: а) запозичення зі слов'янських мов; б) запозичення з неслов'янських мов.

§ 50. Запозичення зі слов'янських мов

У цій групі лексики у плані відносної хронології можна виділити старослов'янські, польські, чеські і російські запозичення.

До найдавніших, безперечно, належать запозичення зі старослов'янської мови, тобто старослов'янські. Сформована на діалектній основі давнього македонського нарідчя, збагачена елементами іншого походження, зокрема моравізмами, східноболгаризмами, грецизмами і латинізмами, старослов'янська мова набула статусу «священної». Це була мова «нормалізована, функціонально відмінна від народно-розмовної мови, як будь-яка літературна мова, певною мірою штучна і в епоху середньовіччя, ареально-інтернаціональна»². У Київській Русі старослов'янська мова, яку через основну сферу застосування називають також церковно-

¹ Для прикладу можна навести лише окремі слова, активно вживані в писемних джерелах у XVII ст., а саме: *алегорія, академія, анафора, автор, астрономія, астроном, астрологія, астролог, аргумент, арифметика, акростих, афект, вірш, географія, геометрія, грамати́ка, діалектика, діалог, догма, догмат, декрет, експедиція, елемент, екземпляр, ефект, економія, енергія, кондиція, конституція, категорія, конклюдія, контрверсія, коментарій, логіка, меланхолія, математика, метафора, натура, наррація, пропозиція, прерогатива, ритор, риторика, стихія, схоластик, силогізм, тема, тріумф, філософія.*

² Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. — М., 1988. — С. 35.

слов'янською, стала поширюватися з кінця X ст., перетворившись поступово на могутній засіб освіти, науки і культури. Водночас ця мова з цілком об'єктивних причин зазнавала місцевих впливів, результатом чого стала поява української редакції старослов'янської (церковнослов'янської) мови. Традиції найдавнішої слов'янської літературної мови стали одним з істотно важливих складників у формуванні і розвитку давньоукраїнської літературної мови, зокрема її писемної форми. При цьому потрібно наголосити, що старослов'янська мова виконала важливу функцію посередника у перенесенні на український ґрунт загальноживаної лексики, конфесійних і філософських понять, антропонімів грецького, давньоєврейського і латинського походження.

Одна з істотних ознак сучасної української літературної мови полягає в тому, що в її словниковому складі представлена надзвичайно мала кількість лексичних старослов'янств, виділюваних насамперед за фонетичними і словотвірними ознаками.

Фонетичним старослов'янізмам властиві: 1) звукосполучення *ра, ла, ре* (*град, глава, древо*) відповідно до українських *оро, оло, ере* (*город, голова, дерево*); 2) звукосполучення *ра* на початку слова перед наступним приголосним відповідно до східнослов'янського початкового *ро*: *раб*, але: *робота*; 3) сполучення приголосних [жд] (*вождь, страждати, стражденний, нужда*), якому на місці давньої сполуки **dj* в українській мові відповідає [ж] (*сажа, пряжа*) і [дж] (*споряджати, споряджений*); 4) початковий [j] перед наступним [о] та [у] (*єдиний, юродивий*). Словотвірні старослов'янізми мають у своїй структурі такі характерні показники, як: 1) префікси *воз-/вос-* (*возвеличити, вознести, вознесіння, воздвигати, воскресити, возсіяти*); *пре-* (*премудрий, преславний, прекрасний, преображатися, преображення*); *пред-* (*предстати, предтеча*); 2) іменникові суфікси *-тель* (*учитель, мислитель, повелитель*), *-знь* (*приязнь, боязнь*), *-ств(о), -ств(іє)* (*братство, благоденствіє*), *-ин(я)* (*богиня, господиня, гординя*), *-тв (а)* (*битва, молитва, жертва*); 3) прикметникові суфікси *-ащ, -ущ-* (*роботящий, путящий, трудящий, грядущий, значущий, суцйий*); 4) складні слова з першими компонентами, вираженими основами *благо-, добро-, зло-, веле-* (*благовірний, благовісний, благовісник, благовіст, благовіститель, благоволити, благоговійний, благодатний, благодать, благодіяння, благодумний, благозвучний, благородний, благословляти, благотворити, благочестивий; добродій, добродійний, добродумний, добровільний, добросердечний, доброчесний, доброчинний; зловіщий, зловонний; велемудрий, велелюдний, велемовний*).

З функціонального погляду старослов'янізми розглядаються насамперед як одне з важливих лексичних джерел стилізації у художніх і публіцистичних текстах. Архаїзуючи мовлення, вони фор-

мують план урочистості, піднесеного звучання у відповідних контекстуальних умовах, наприклад: *Злоначинающих спини, У пута кутії не куй. В склепи глибокі не муруй. А доброзизждущим рукам і покажи, і помози. Святую силу ниспошли. А чистих серцем? Коло їх постави ангели свої І чистоту їх соблюди. А всім нам вкупі на землі Єдиномысліє подай І братолобіє пошли* (Т. Шевченко). Водночас цілеспрямована архаїзація лексики і граматичних форм за допомогою старослов'янзмів може мати і протилежне стилістичне значення — створення гумористичного або сатиричного ефекту, наприклад: *Умре муж велій в власняниці. Не плачте, сироти, вдовиці, А ти, Аскоченський, восплач Воутріє на тяжкій глас* (Т. Шевченко).

Лексичні запозичення з польської мови (лексичні полонізи-ми) належать до найдавніших, що зумовлено тривалими контактами між двома мовами і народами за різних історичних обставин. Крім того, польська мова стала посередником для входження до українського лексичного фонду великої кількості слів німецького і латинського походження. До лексичних полонізмів зараховують, зокрема, такі: *хлопець, зичити, кватитися, сподіватися, оминути, мешкати, міщанин, посполитий, достаток, в'язень, застава, поєдинок, пильнувати, бавитися, блазень, блюзнір, блюзнірський, вирок, возний, досконалий, необачність, обіцяти, помста, прикрий, розмаїтий, шаленство, щедробливий, брунатний, дідизна, ліжко, урядник, материзна, кепський, кпини, збруя, підлога, хвороба* тощо.

Через польську мову засвоювалися також **чеські лексичні запозичення**, до яких зараховують такі слова: *брама, вагатися, влада, власний, ганити, ганьба, гасло, замок, наглий, постать, праця, рихлий, смутний, табір, чекати, огида, огидний, смуток, смутний*.

До найпізніших слов'янських належать запозичення з **російської мови**. Взаємодія двох мов, у якій переважали, звичайно, російські впливи, особливо протягом тривалого абсолютно безправного існування української мови, розпочалася з другої половини XVII ст. Українська мова запозичила через російське посередництво значну кількість іншомовної термінологічної лексики, а також слова на позначення реалій і осіб, наприклад: *арсенал, бомба, генералітет, капітан, пістолет, бот, гавань, арія, аналіз, синтез, метод, критика, патент, артіль, шахта, авіація, мотор, трамвай, конгрес, диктатура, пролетаріат*. До власне русизмів належать такі запозичені українською мовою слова: *завод, рудник, паровоз, указ, законопроект, різночинець, декабрист, нігіліст, народоволець, есдек, есер, кадет*. Значну кількість становлять лексеми, засвоєні українською мовою за допомогою калькування. До них належать суспільно-політичні терміни, слова на по-

значення соціально-економічних явищ, предметів виробництва та інших реалій, а саме: *багатоверстатник, вантажообіг, виробничник, відмінник, вогнегасник, гучномовець, держплан, колгосп, місьраєхід, напівпровідник, радіомовлення* та багато інших¹.

§ 51. Запозичення з неслов'янських мов

Неслов'янські лексичні запозичення потрапляли до словникового складу української мови в різні історичні періоди і різними шляхами. Це стосується насамперед лексичних грецизмів і латинізмів, серед яких переважають антропоніми, засвоєння яких розпочалося після прийняття християнства Київською Руссю, а також розгалужена система термінів з різних галузей наукового знання, сформованих безпосередньо на грецькому і латинському мовному ґрунті та створених і створюваних на основі грецьких і латинських лексичних одиниць поза мовами-джерелами.

Серед лексичних грецизмів, що належать до словникового складу української мови, виділяються слова, запозичені ще до прийняття християнства внаслідок безпосередніх економічних і культурних контактів східних слов'ян з Візантією. Це, зокрема, такі слова, як *корабель, парус, лиман, палата, левада, канат, кедр, кипарис, огірок, кит, східна*.

Окрему групу лексичних грецизмів становлять слова, пов'язані з називанням предметів і понять конфесіональної сфери, а саме: *ангел (ángelos — посланець, вісник), акафіст (akathistos — несідальний спів), апо́стол (apóstolos — посланець), Біблія (biblia — книги), ідол (eidōlon — подoba, образ), ікона (eikón — зображення, образ), Євангеліє (evangelion — винагорода за радісну звістку), монах (mónachos — са́мітний, са́мокий), монастир (monastḗrion — монастир, ке́лія са́мітника)* тощо.

До українського антропонімікону органічно увійшли чоловічі й жіночі імена грецького походження, використанню яких у суспільно-мовній практиці поклало початок поширення християнства на українських землях. Грецьке походження мають імена: *Анатолій (Anatólivos < anatolē — схід сонця), Андрій (Andréas — мужній, сміливий), Артем (Artemēs < artemes — свіжий, бездоганно здоровий), Архип (Archippos — старший конюх), Панас (Onanac) — Афанасій (Atlianásios < athánatos — безсмертний), Василь (Basileios — царський), Євген (Eugénēs — благородний), Дмитро (Demétrios — присв. прикметник від імені богині землеробства та родючості Dēmētēr — мати землі), Зоя (Zōē — життя), Галина (Galēnē — спокій, ясність, штиль), Лідія (Lydia — народжена в Лідії, місцевості в Малій Азії), Микола (Nikólāos < nikāō — пере-*

¹ Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія.— С. 131–134.

магаю, *lāós* — народ), *Олександр* (*Aléxandros* — захисник чоловіків), *Пелажія* (*Палажка*) (*Pelagía* — морська), *Параскева* (*Параска*) (*Paraskevḗ* — п'ятниця; підготовка до свята), *Петро* (*Pétros* — камінь, скеля), *Тарас* (*Tarásios* — неспокійний, бунтівливий) тощо.

Основний склад грецьких лексичних запозичень в українській мові становлять терміни-інтернаціоналізми, а також назви предметів, речовин, матеріалів тощо, фіксація яких у лексикографічних джерелах розпочинається з кінця XVI–XVII ст. До слів цих лексичних категорій, засвоєних українською мовою у різний час, належать: *альфа*, *ананест*, *Арктика*, *архаїзм*, *архів*, *артрит*, *артроз*, *автогенез*, *автономія*, *автобіографія*, *бактерія*, *берилій*, *біологія*, *біоценоз*, *хлор*, *монохроматичний*, *дактиль*, *діадема*, *дельта*, *диск*, *демократія*, *демагог*, *діагональ*, *дракон*, *динаміка*, *електрон*, *електрод*, *ембріон*, *гангрена*, *гімназія*, *гелій*, *гармонія*, *ідіома*, *каліграфія*, *койне*, *кратер*, *лабіринт*, *цикл*, *магма*, *макрокосмос*, *мавзолей*, *метафізика*, *метр*, *монографія*, *міф*, *нектар*, *неологізм*, *організм*, *філантропія*, *фармакологія*, *фотосинтез*, *пластика*, *політика*, *сатира*, *скандал*, *скелет*, *стадіон*, *теократія*, *теологія*, *топографія*, *трахея*, *зона* тощо.

Існують окремі показники формального плану, за якими виділяють слова грецького походження. До них належать префіксальні морфеми *ана-* (*анатомія*), *ант(у)-* (*Антарктида*), *ап(о)-* (*апогей*), *ди(і)-* (*дифтонг*, *діелектрик*), *ді(а)-* (*діаметр*), *дис-* (*дисперсія*), *екто-* (*ектоплазма*), *ен-* (*енцефаліт*), *ендо-* (*ендогамія*), *епі-* (*епіграма*), *гіпер-* (*гіпертонія*), *гіпо-* (*гіпотонія*), *мета-* (*метаморфоза*), *пара-* (*парадокс*), *пери-* (*периферія*), *син-* (*сим-*) (*синтез*, *симпатія*). Крім того, у функції префіксів виступають компоненти складних слів *авто-* (*автономія*), *агро-* (*агроном*), *ізо-* (*ізотерми*), *архі-* (*архімандрит*), *моно-* (*монографія*), *пан-* (*пантеїзм*), *демо-* (*демократія*), *полі-* (*поліграфія*) тощо.

Латинській мові належала особлива роль у середньовічній Європі. Крім засобу комунікації католицької церкви, вона безконкурентно панувала в науці, освіті, юриспруденції, державному управлінні європейських країн аж до початку Реформації, з якої настає період поступового виходу на арену суспільного функціонування живих народних мов. Латинський вплив на українську мову здійснювався різними шляхами. Так, відомо, що вже в першій половині XIV ст. латинська мова використовувалась у галицько-волинських канцеляріях, що розглядається як результат західного культурного впливу і безпосередніх економічних та культурних контактів з Угорщиною, Польщею, Чехією, німецькими землями¹.

¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Київ; Львів, 1907. — Т. 6. — С. 302; *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х років. — Варшава, 1930. — С. 493–500.

Важливою сферою латинсько-українських мовних контактів були, звичайно, і освітні заклади, у яких латинська мова вивчалася як предмет і використовувалась як засіб викладання¹.

Українські лексикографічні джерела XVI–XVII ст., а також тексти різної жанрової приналежності (наукові, публіцистичні, художні, ділового письменства) широко фіксують латинські лексичні записи. Заслугують на увагу, зокрема, юридичні документи, в яких звичайними були не лише засвоєні українською мовою правничі терміни, а й латинські транслітеровані звороти, наприклад: *Я, коморникъ, тоє апеляцши не допустилъ, о што от позваное стороны протестовано се де прозеквенда кгравамине етъ дамнас* (< лат. *Se de prosequenda gravamine et damnas* — з огляду на заподіяні утиски і збитки)². У складі латинізмів можна виділити кілька основних семантичних груп, до яких належать: 1) суспільно-політична лексика: *агітація, агресія, адміністрація, анексія, демонстрація, декрет, диктатура, конгрес, оратор, статут*; 2) юридична термінологія: *адвокат, апеляція, нотаріус, прокурор, юрист, юстиція*; 3) медична термінологія: *амбулаторія, ампутація, ангіна, аспірин, баціла, імунітет, інстинкт, рецепт* тощо; 4) технічна термінологія: *агрегат, антена, генератор, індуктор, колектор, турбіна*; 5) математична термінологія: *аберація, абсциса, біном, вектор, інтеграл, косинус, лінія*; 6) мовознавча термінологія: *асиміляція, афікс, африката, деривація, інфінітив, номінатив, акузатив, префікс, суфікс* тощо; 7) термінологія освіти: *абітурієнт, атестат, аудиторія, декан, інститут, екзамен, конспект, лектор, лекція, ректор, студент, факультет, літера* тощо.

Латинізми широко представлені також у складі антропонімів, наприклад: *Валентин, -а* (*Valentinus* < *valēre* — бути сильним, мати значення), *Віктор, -ія* (*Victor* — переможець, *Victōria* — перемога), *Віталій* (*Vitalis* < *vītālis* — життєздатний, живий), *Клавдій, -я* (*Claudius* — *claudus* — кульгавий, кривий), *Марина* (*Marina* — морська), *Павло* (*Paulus* — малий) тощо.

¹ У зв'язку з цим проф. І. Огієнко в згаданій праці (с. 495) зазначав: «Життя складалося так, що для українця-інтелігента латинська мова ставала необхідною, особливо в XVI–XVII віках. Знаємо, що не мало українців набували собі вищої освіти по європейських університетах, а там виклади були, як і взагалі по всіх тодішніх школах, звичайно в мові латинській... У перших українських братських школах латинська мова не грала ще головної ролі; зовсім не те бачимо в наших школах XVII віку, особливо в могилянську добу, — латинська мова в той час стала вже першим предметом по багатьох братських школах, особливо більших... Латинська мова часом була в нас навіть викладовою мовою школи... Вихованці в таких школах мусили говорити між собою латинською мовою, а за помилки в ній їх гостро карали (пригадаймо, що за кару тим, хто помилявся в цій мові, вішали на шию т. зв. *calculus* з написом: *asinus asinorum*)».

² Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. — К., 1981. — С. 231.

До показників слів латинського походження належать префікси *а-* (асоціальний), *ад-* (адвентист), *де-* (демобілізація), *дис-* (дискредитація), *екс-* (експорт), *ін-* (інтервенція), *інтер-* (інтернаціональний), *об-* (об'єкт), *пре-* (прелюдія), *про-* (прокурор), *ре-* (реконструкція), *суб-* (суб'єкт), *транс-* (трансформація).

До найбільших з кількісного погляду належать **німецькі лексичні запозичення** у словниковому складі української мови. Німецький лексичний вплив здійснювався такими основними шляхами, як польське і чеське посередництво, а також безпосередні німецько-українські міжмовні контакти. Німецькі лексичні запозичення настільки органічно адаптувалися в лексичній системі української мови з власне номінативного і фонетичного та морфологічного поглядів, що в багатьох випадках вони не сприймаються як слова іншомовного походження. У цьому переконають, зокрема, такі лексичні одиниці, як *будувати, гаптувати, гамувати, коштувати, мусити, мордувати, керувати, мурувати, плюндрувати, вага, варта, груба, келих, кухоль, комин, лантух, ганчірка, кучер, крам, шафа, шина, смак, рятунок, рама, кімната, картопля, крейда, будинок* та багато інших назв реалій, пов'язаних з побутом і різними сферами давніх ремісничих виробництв.

Німецькі лексичні запозичення вживаються на позначення предметів, понять і процесів, пов'язаних з технікою і будівництвом (*верстат, домкрат, кельма, клейстер, клапан, кран, муфта, стамеска, фуганок, шпунт, шланг, штукатур*), військовою справою (*бруствер, гаубиця, гауптвахта, сфрейтор, офіцер, солдат, фельдмаршал, фланг, штаб, штурм*), мистецтвом (*арфа, балетмейстер, камертон, капельмейстер, лейтмотив, танець*), друкарством (*абзац, кегль, форзац, шрифт*), гірничою справою (*шахта, шихта, штольня, штрек, шурф*), торгівлею і фінансовими справами (*бухгалтер, вексель, касир, маклер, штраф*), предметами побуту (*галстук, кітель, фартух, футляр, ширма*).

Слова французького походження потрапляли до української мови спочатку через польське, а потім російське посередництво. У їх складі виділяються такі лексико-семантичні групи: суспільно-політична термінологія (*абсолютизм, альтернатива, асамблея, бюлетень, бюрократ, демонстрація, імперіалізм, комюніке, націоналізм, режим, саботаж, шантаж*), мистецькі терміни і поняття (*акомпанемент, ампуа, ансамбль, балет, бюст, гравюра, натюрморт, рояль, шедевр*), військова лексика (*авангард, ар'єргард, амбразура, арсенал, бригада, гарнізон, дирижабль, парашут, партизан*), назви одягу, тканин, предметів побуту (*блуза, вуаль, велюр, драп, пальто, трикотаж, абажур, одеколон, ридикюль*).

В українській мові функціонують **італійські за походженням слова**: *бандура, бенкет, макарони, карета, банк, газета*. Особли-

во продуктивними виявились музичні терміни італійського походження, а саме: *адажіо, акорд, алегро, альт, анданте, арія, баркарола, бас, віолончель, інтермецо, кантата, капела, квінтет, квартет, концерт, піаніно, соло* тощо.

Порівняно пізніми є **англійські лексичні запозичення** в українській мові. До їх складу входять слова, що позначають поняття і предмети техніки (*блюмінг, комп'ютер, бульдозер, грейдер, ескалатор, комбайн, радар, сейф, телетайп, трактор, трамвай, тунель*), мореплавства та військової справи (*браунінг, бункер, докер, катер, мічман, снайпер, танк, танкер, траулер, шрапнель*), економіки та фінансів (*банкнот, бізнес, бюджет, демпінг, трест, менеджмент, менеджер*), спорту (*бокс, ватерполо, волейбол, гол, матч, нокаут, рекорд, спорт, старт, спортсмен, теніс, гольф, футбол*), мистецтва (*гумор, джаз, клоун, памфлет, фокстрот*).

Одну з найдавніших груп у словниковому складі української мови становлять лексичні одиниці — **тюркізми**, засвоєння яких розпочалося ще в дописемний період. Слова цього генетичного різновиду називають предмети побуту і домашнього господарства (*аркан, батіг, казан, капкан, газ, тапчан, торба*), предмети і поняття, пов'язані з військовою справою (*кайдани, кинджал, орда, осавул, отаман, сагайдак*), осіб різних соціальних груп (*бурлака, гайдамака, козак, султан, хан, чабан, чумак*), фінансово-економічних понять (*аршин, базар, кабала, казна, ярлик*), тварин, риб, птахів (*баран, беркут, бугай, кабан, сазан, судак*), продуктів харчування (*балик, ковбаса, кумис, латша, халва*), одягу і взуття (*башлик, каптан, халат, чалма*) тощо.

На особливу увагу заслуговують власні назви тюркського походження, поширені у степовій і пристеповій зонах України. Так, у Причорномор'ї та Приазов'ї дуже поширені назви великих і малих річок, інших водних об'єктів, а також населених пунктів тюркського походження. На відповідних територіях протягом тривалого історичного періоду перебували численні тюркомовні племена. Для прикладу можна навести такі назви значних за розмірами річок тюркського походження: *Тилігул, Чичиклія, Бакшала, Висунь, Громоклія, Саксагань, Самара, Кальміус, Айдар*. В основі гідронімів тюркського походження лежать, як правило, апелятивні назви, наприклад: *Громоклія* — *Аргамакли* (тюрк. *аргамак* — баский кінь), *Чичиклія* (тюрк. *чічак* — квітка).

¹ Масенко Л. Т. Тюрксько-українські взаємозв'язки і паралелі // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. — К., 1981. — С. 162–181.

ФУНКЦІОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Системні зв'язки між словами, які належать до лексичного фонду української мови, ґрунтуються не лише на формальних, значенневих і генетичних зв'язках. Слова об'єднуються у групи, або підсистеми, також за диференційними ознаками, узагальнованими на основі характеру їх функціонування. Так, певну частину лексичного фонду утворюють загальноновживані слова, використовувані в комунікативній практиці без будь-яких обмежень, що можуть зумовлюватися такими соціолінгвістичними чинниками, як професійна приналежність, освітні й вікові характеристики, зв'язок з відповідним діалектним середовищем носіїв літературної мови тощо. Загальноновживаним протиставляються слова, що мають обмежені сфери функціонування, безпосередньо зумовлені згаданими та деякими іншими причинами. Слова обмеженого вживання об'єднуються у підсистеми спеціальної лексики. У мовній практиці виявляється ще одна істотна відмінність між словами: одна частина їх становить групу активно вживаних лексичних одиниць, інша — позначена пасивним вживанням у мовленні. Неоднорідна лексика сучасної української мови і зі стилістичного погляду, що також дає цілком аргументовані підстави для поділу слів за диференційними ознаками стилістично-функціонального плану. Отже, підставою для функціональної диференціації лексики української літературної мови виступають три основні типи ознак: 1) сфери вживання; 2) співвідношення активного і пасивного словникового складу в лексичному фонді; 3) стилістичні засади вживання слів у різних формах комунікативної діяльності.

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ СФЕР ВЖИВАННЯ

За сферами вживання словниковий склад української мови поділяється на загальноновживану і спеціальну лексику, або лексику обмеженого вживання.

§ 52. Загальноновживана лексика

Загальноновживану лексику кваліфікують також як загальнонародну. До її складу належать слова, використовувані всіма носіями літературної мови незалежно від будь-яких додаткових соціолінгвістичних умов. У межах загальноновживаної лексики виділяються, звичайно, вужчі за кількісним складом, але конкретніші за значенням групи слів, що позначають предмети побуту в широкому розумінні, потрібні для забезпечення життєдіяльності людей, явища природи, процеси трудової діяльності, економічні, суспільно-полі-

тичні, морально-етичні поняття тощо. При цьому слід звернути особливу увагу на те, що загальноновживана лексика — це динамічна, рухлива підсистема. Виступаючи стійкою основою функціонування лексичного фонду сучасної української мови, вона завжди відкрита для поповнення словами, які втрачають ознаку обмеженого вживання і стають загальноновживаними. У цьому переконують численні випадки розширення складу загальноновживаної лексики за рахунок слів спеціального вживання, так званих професіоналізмів, що об'єднуються в окремі системи термінологічних і номенклатурних назв. Згаданому функціональному перерозподілові лексики безпосередньо сприяють такі позамовні чинники, як розширення лексичного запасу носіїв української літературної мови у зв'язку з підвищенням їх освітнього рівня, популяризація спеціальних наукових знань у засобах масової інформації тощо.

§ 53. Спеціальна лексика

На відміну від загальноновживаної спеціальної лексики властиві обмежувальні ознаки, зумовлювані функціонуванням відповідних слів: 1) у різних сферах професійної діяльності людей; 2) на територіях поширення української мови, які становлять окремі діалектні ареали; 3) у мовленні груп людей, які формуються за різними ознаками соціального плану. «Обсяг спеціальної лексики у багато разів перевищує обсяг загальної лексики, тому що кожна національна мова обслуговує велику кількість предметно-професійних полів з іншою організацією лексичних засобів порівняно із загальноновживаними. Якщо уявити собі словниковий склад національної мови у вигляді сфери, то загальна лексика утворює її ядро, а окремі підмови — периферію. При цьому чим старша галузь знання або виробництва, тим ближча відповідна підмова до ядра, сформованого словами загальної лексики»¹.

§ 54. Діалектна лексика

До діалектної лексики належать слова, вживання яких властиве територіальним діалектам (від грец. *διάλεκτος* — розмова, говір, наріччя) української мови.

У межах територіальних діалектів, до складу яких входять вужчі лінгвогеографічні утворення — говори і говірки, функціонують відмінні від закріплених у літературно-нормативному вживанні слова найрізноманітніших тематичних груп. До них належать назви предметів домашнього побуту, об'єктів рослинного і тваринного світу, продуктів сільськогосподарського виробництва і народних

¹ *Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В.* Общая терминология: Вопросы теории. — М., 1989. — С. 28.

промислів та ремесел, об'єктів навколишнього природного середовища, понять, пов'язаних з народними звичаями, віруваннями, обрядами, народною медициною, народною педагогікою, морально-етичними нормами тощо.

Розрізняють такі типи лексичних діалектизмів: 1) власне лексичні — слова, що збігаються за значенням із загальноновживаними, літературно-нормативними, але відрізняються від них з погляду вираження; 2) етнографічні — слова, що називають предмети і явища, поширені лише в певній місцевості, наприклад, назви предметів побуту, одягу, виробів, знарядь виробництва, об'єктів природного середовища тощо; 3) лексико-семантичні — слова, які з погляду вираження збігаються із загальноновживаними, але мають інше значення.

Специфіку власне лексичних діалектизмів можна розглянути на прикладі слів, уживаних для позначення частини буханки хліба. В українській мові значення «довільного розміру частини буханки хліба (хлібини)» мають слова *кусок*, *кусень*, *шмат*, *шматок*. Вживаються також похідні іменники, ускладнені демінутивними і аугментативними значеннями: *кусочок*, *кусник*, *кусійце*, *шматочок* тощо. Частина, відрізана від непчатого краю хлібини, позначається словами *окрасць*, *цілушка*. У значенні «відрізаний ножем великий плоский шматок хліба» виступають іменники *скіба*, *скібка*, *скибіна*.

У діалектних лексичних системах української мови засвідчено складну семантичну організацію назв частин хлібини. Основу цієї організації становлять такі диференційні ознаки: розмір шматка хліба, спосіб відокремлення частини від цілої хлібини, черговість відокремлення¹. Докладніше уявлення про значеннєву специфіку діалектних назв частини хлібини відповідно до згаданих диференційних ознак дає такий властивий їм внутрішній розподіл: 1) відламаний довільного розміру шматок хліба: *кус* (*кусок*, *кусник*, *кусничок*, *кусман*, *кусьмет*), *шмат* (*шматок*, *шматочок*), *кавал* (*кавалок*, *кавалець*, *кавальчик*), *дараб* (*дарабка*, *дарабчик*, *дарабичь*), *букат* (*буката*, *букатка*), *фалат* (*фалаток*), *ломоть*, *ломакка*; 2) відрізаний великий (товстий) шматок хліба: *окрасць* (*красць*), *лустка*, *палусток*, *байда*, *байдига*, *барда*, *бардига*, *ковирдяка*, *штаба*, *штайба*, *бац(а)ман*, *кубета*, *лупет(а)*, *зап'яток*, *скіба*, *скібка*, *кус*, *кусман*, *дарабка*, *бужера*; 3) відрізаний через усю хлібину плоский великий шматок хліба: *скіба* (*кругла*, *кругловая*), *скібка*, *скибела*, *обертень*, *обертуха*, *луста* (*лустка*), *кронка*, *грінка*; 4) відрізаний навскіс до половини хлібини невеликий шматок: *скібка*, *скіба*, *кромка* (*кронка*), *грінка*, *луста*, *байда* (*байдина*), *пайка*,

¹ Турчин Є. Д. Лексична реалізація мікрополя «частини хлібини» в українських говорах // Структурні рівні українських говорів. — К., 1985. — С. 146–165.

*партéка, зап'яток, зап'эсток, кусóк, шматóк, кúсник, окрúшок, дá-
раб, дарáба, фáлат, букáта, скрáець, луніток, липістка, підківка,
шáйтка; 5) перший відрізаний малий шматок хліба: окрáець
(крáець, скрáець, закрáець, окрáенець, óкрай, окрáйок, скрáвок, крá-
їк, закрáйчик, окраю́ха), цілушка (цілушок, поцілушко, цілу́йка,
поцілунок), челю́стка, горбу́шка, лобóк (злóбок, лобóчок, лобчик,
лобáшка), óсух (осу́шок, ву́шок), сухáр, прилі́пка, лі́пчик, óкурка,
скі́рка, шуру́нка, тверду́шка, óкрух, окрúшок, кру́щик, кру́мка, спі-
лочок, верху́шка, поті́личник; 6) останній малий шматок, що за-
лишається від хлібини: послі́док, відлі́пка, окрáець, скрáйок, крá-
їк, óкрай.*

Наведені приклади свідчать про те, що лексичні діалектизми, вживані на позначення відповідної предметної реалії, в абсолютній більшості випадків відрізняються від загальноновживаних у літературній мові назв як з погляду вираження, так і за спеціалізацією значень. Крім того, їм властивий значний ступінь словотвірної варіативності.

Залишаючись поза системою загальноновживаних назв, лексичні діалектизми мають потенційні можливості втрачати статус слів обмеженого вживання.

Етнографічні діалектизми представлені тематичними групами слів, що позначають: 1) назви одягу і взуття (південно-східні говори: *дéрга* — груба, без оздоблення запаска, *керсéтка* — жіночий одяг без рукавів, *кобеня́к* — верхній одяг з відлогою без рукавів; південно-західні говори: *зáчі* — вовняні або полотняні штани, *крисáня, клепáня* — різновид чоловічого капелюха, *чéрес* — широкий шкіряний пояс, *линтвáр* — верхній одяг з баранячої шкіри); 2) назви страв (північні говори: *галагáни* — вид печива, *жур* — кисла страва з вівсяного борошна; південно-західні говори: *гусля́нка* — ряжанка з овечого молока, *пlachúнда* — різновид печива; південно-східні говори: *балáбухи* — вид печива, *квáша* — солодка страва з житнього борошна, *потáнци* — їжа з накришеного хліба, перемішаного з олією); 3) назви житлових і господарських приміщень та їх частин, знярядь праці, предметів побуту (північні говори: *арца́ба* — одвірок, лутка, стовп у стіні, *одéнок* — настил під копицею або стогом, *льбнок* — частина ткацького верстата; південно-східні говори: *кóвганка* — дерев'яна посудина для затовкування сала, *ламтáч (лимтáч)* — необпалена цегла з домішкою соломи, *підкáт* — навіс для зберігання сільськогосподарського реманенту; південно-західні говори: *колі́ба* — пастуший курінь, зимове дерев'яне житло гуцулів — лісорубів, *коши́ниця* — повітка для зберігання качанів кукурудзи); 4) назви народних музичних інструментів (південно-західні говори: *дрім-ба* — залізний інструмент у вигляді пружинистої залізної пластинки, *трембі́та* — духовий музичний інструмент); 5) демоноло-

гічні назви (південно-західні говори: *арідник* — злий дух, старий і злий чарівник, *мольфар* — чарівник, злий дух; поліські говори: *мавка* — казкова лісова істота, русалка).

Склад етнографічних діалектизмів якнайтісніше пов'язаний з природно-географічними умовами побуту та характером господарської діяльності жителів відповідних районів України. Для прикладу можна навести лексичну мікросистему, яку утворюють назви приміщень, використовуваних в умовах відгінного вівчарства на території окремих районів Прикарпаття: *коліба* (*колёба*) — будівля, в якій сплять пастухи; *обора* — кошара, де стоять вівці перед доїнням; *струнка* — маленький загін, у який зганяють овець для доїння; *ста́я* — будівля з двох частин для ватри і переробки молока; *сті́на* — будівля, в якій переробляють молоко; *котарь* — місце під навісом, де доять овець; *за́втра* — приміщення, в якому сплять пастухи, що стережуть худобу; *гра́жда* — рублена будівля, де вівці стоять у непогоду.

До семантичних діалектизмів зараховують слова, які однакові щодо вираження із загальноновживаними, але відмінні від них за значенням, наприклад: *вага* — колодязний журавель, *вино* — виноград, *зуба* — гриб, *пасіка* — просіка, *хвиля* — гарна літня погода, *берег* — гора, схил гори, *іти* — їхати, *нідлий* — поганій.

Діалектна лексика виступає дуже важливим джерелом поповнення словникового складу української літературної мови протягом усіх періодів її становлення. Безпосередньою сферою її функціонування є художні тексти, у яких відповідним словам відводиться не лише стилістична роль, а й власне номінативна, зокрема в таких випадках, коли вони залишаються єдиною можливим засобом позначення відповідних реалій, створення етнокультурного фону художньої оповіді. Яскравий приклад саме такої мотивації використання лексичних діалектизмів становить творчість І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, М. Черемшини, О. Маковея, Лесі Українки, О. Гончара, М. Стельмаха та інших українських письменників.

§ 55. Термінологічна і професійна лексика

До термінологічної лексики належать слова і словосполучення (аналітичні номінативні одиниці), використовувані для точного, максимально несуперечливого визначення понять, які становлять специфіку найрізноманітніших галузей науки і техніки.

Отже, термін (лат. *terminus* — межа (межовий знак), кінець) — це слово або словосполучення, що позначає поняття спеціальної галузі знання або діяльності. Пор., наприклад, мовознавчий, фізико-хімічний і геометричний терміни: *відмінок* — граматична категорія імені, що виражає його синтаксичні відношення до інших слів у реченні; *атом* (від грец. *άτομος* — неподільний) — найдріб-

ніша частинка хімічного елемента (носії його властивостей), яка утворює з атомами того ж елемента або атомами інших елементів складніші хімічні комплекси — молекули; *піраміда* (від грец. *πυραμῖς* (*πυραμῖδος*), з єгип.) — багатогранник, одна грань якого (основа) — багатокутник, а інші грані — трикутники, що мають спільну вершину.

Терміни, що позначають поняття окремих конкретних галузей науки або техніки, об'єднуються у спеціальні термінологічні системи (термінології) з властивими їм закономірностями внутрішньої організації, взаємовідношень між відповідними номінативними одиницями. Так, сукупність слів і словосполучень, уживаних у мовознавстві для вираження спеціальних понять і для називання типових об'єктів цієї наукової галузі, утворює мовознавчу (лінгвістичну) термінологію. На таких самих засадах виділяються математична, фізична, хімічна, ботанічна, зоологічна, кібернетична, медична, філософська, літературознавча, етнографічна, архітектурна, музикознавча, спортивна та інші термінології.

За всієї багатогранності спеціальних галузей наукового знання і властивих їм понять, зафіксованих у відповідних термінологічних системах, існує ряд спільних ознак, які визначають сутність будь-якого терміна як лексичної одиниці спеціального, обмеженого функціонування: 1) системність; 2) наявність визначення (для більшості термінів); 3) тенденція до однозначності в межах конкретної системи термінів (термінології); 4) відсутність супровідних експресивних значень; 5) стилістична нейтральність. Згадані ознаки мають статус диференційних, практично реалізуються лише в межах кожної окремо взятої термінологічної системи — щодо замкненої, кількісно обмеженої множини слів і словосполучень на відповідному етапі розвитку тієї або тієї галузі наукового знання і лексичного складу мови.

Принцип системної організації особливо показовий у тих випадках, коли один і той самий термін входить до складу різних термінологій, внаслідок чого виникає міжтермінологічна омонімія, наприклад, *редукція* (від лат. *reductio* — відсування назад, повернення до попереднього стану): 1) хімічний термін — відновлення, процес, протилежний окисленню; 2) біологічний термін — зменшення, спрощення або зникнення органа, пов'язане з втратою його функцій у процесі еволюції організмів (наприклад, очей у печерних тварин); 3) комерційний термін — зменшення біржового курсу цінних паперів або біржових цін; 4) мовознавчий термін — нечітка вимова або повна втрата звуків у певних позиціях; 5) філософський термін — методологічний прийом зведення яких-небудь даних, структури, об'єкта до простіших, вихідних засад. У кожній із зазначених галузевих термінологічних систем наведений термін може бути лише однозначним.

Терміни можуть вступати в синонімічні відношення, наприклад: *закінчення* — *флексія*, *однозначність* — *моносемія*, *офтальмолог* — *окуліст*. Водночас цей тип семантичного зв'язку між словами-термінами реалізується в мовній практиці обмежено порівняно із загальнонавживаною лексикою.

Розрізняють два істотно важливі лексико-семантичні процеси — термінологізацію і детермінологізацію.

Під термінологізацією слід розуміти сукупність мовних процесів, у результаті реалізації яких формуються конкретні слова — терміни, що належать до відповідних часткових термінологічних систем. Існують такі основні способи термінологізації: 1) використання для позначення наукового поняття загальнонавживаного слова, внаслідок чого воно термінологізується і переходить до розряду лексики обмеженого вживання, наприклад: *сторона* — *сторона* (трикутника), *вершина* — *вершина* (трикутника), *коло* — *коло* (геометрична фігура), *біль* — *біль* (медичний термін), *гора* — *гора* (термін фізичної географії); 2) термінологічна деривація, тобто використання засобів словотвору, характерних для української мови, наприклад: *провідність*, *надпровідність*, *кровообіг*, *ультрапромені*, *мікроорганізм*, *гіперфункція*, *антитіла*, *термостійкість*, *метамова*, *лінгвогеографія*; 3) адаптація відповідно до фонетичних і граматичних закономірностей української мови термінів-слів іншомовного походження, переважна більшість яких належить до лексичних інтернаціоналізмів. Пор. щодо цього такі мовознавчі терміни: *аббревіатура*, *аблатив*, *білабіальний*, *гласа*, *дифтонг*, *ідіома*, *контекст*, *лабіалізація*, *морфема*, *номінація*, *парадигма*, *резонатор*, *синхронія*, *тембр*, *узус*, *фонема*, *циркумфлекс*, *елізія*, *юкстапозиція*.

До активних лексико-семантичних процесів належить детермінологізація, внаслідок якої будь-який термін може стати загальнонавживаним словом. При цьому термін «втрачає свою строгу концептуальність, системність, однозначність і набуває прагматичних властивостей, яких він раніше був позбавлений, тобто виникає нове слово з термінологічним значенням, яке вимагає уже не дефініції, а тлумачення»¹. Розрізняють дві стадії детермінологізації: 1) уподібнення терміна до загальнонавживаних слів у зв'язку з активним використанням його поза межами спеціальної термінологічної системи, зокрема в текстах засобів масової інформації, розрахованих на широку й різноманітну аудиторію; 2) розвиток нових значень відповідного слова на основі метафоричного вживання, наприклад: *казуїстика*: а) юридичний термін — застосування загальних статей закону до різних юридичних випадків;

¹ Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: Вопросы теории. — С. 133.

б) філософський термін — обговорення «казусів совісті», моральних труднощів, наприклад, у конфлікті між різними обов'язками; в) теологічний термін — формалізоване вчення про межі і міру гріха в різних ситуаціях; г) переносне загальнономове значення — вправність, спритність, у суперечках, у захисті яких-небудь сумнівних або фальшивих принципів, положень: — *Ви тільки й зугарні, що резонерство та казуїстику розводити!* (А. Кримський).

До власне професійної лексики належать слова, вживані групами осіб на позначення предметів і понять, які безпосередньо пов'язані з їх професійною діяльністю або родом занять. Професіоналізмам властивий високий ступінь диференціації у називанні знарядь і засобів виробництва, продуктів виробництва та їх складових частин, деталей, різних дій, процесів і супровідних умов, пов'язаних з тією або тією сферою діяльності, тощо. Так, з професійного погляду в гончарському крузі розрізняють такі деталі: *веретено* — вертикальна деталь, що обертається у підшипнику, *п'ятка* — дерев'яна підставка для круга, *порнилиця* — залізний підшипник для веретена, *лава* — місце для сидіння, *кóник* (*жа́бка*, *спідняк*, *спóдень*, *кру́жка*) — нижній круг, *верхняк* (*голова́*, *голівка*, *кружя́лко*) — верхній круг, *шпéник* — залізний стержень на верхньому крузі, на який кладеться глина для формування виробу. Структуру гончарних виробів становлять: *дно* — нижня частина виробу, *у́тір* — лінія, яка окреслює дно, *пук* — середня випукла частина виробу, *вінця*, *кріси* — верхні краї виробу, *пелюстка* — частина від пука до вінець, *лавочка* — впадина під вінцями, *плéчі* — верхня частина випуклості горщика, *карні́зик* — виступ під вінцями у вигляді кола¹. Вузькопрофесійна лексика не набуває значного поширення в літературній мові. Водночас вона має потенційні можливості для термінологізації, у зв'язку з чим відповідні слова фіксуються у складі тих або тих галузевих термінологій.

§ 56. Жаргонна і арготична лексика

Жаргонна і арготична лексика характеризуються обмеженням вживанням. Ці два розряди слів виділяються за ознакою функціонування у мовленні окремих соціальних груп.

Ж а р г о н і з м и (франц. *jargon*) — слова, вживані у мовленні групи людей, об'єднаних спільністю інтересів, занять, професійною діяльністю, соціальним станом. Так, звичайними для спілкування у студентському середовищі є такі слова, як *хвіст* — академічна заборгованість (залік або іспит), *плавати* — відповідати на запитання, не маючи належних знань, *шпора* — шпаргалка, *зарубіжка* — зарубіжна література, *пара* — двійка тощо.

¹ Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. — С. 200.

А р г о т и з м и (франц. *argotismes* < *argot*) — лексика, що характеризує мовлення людей, які свідомо прагнуть зробити свою мову «таємною», незрозумілою для інших. З відповідною метою вживаються спеціально створені або деформовані слова, які мають прямі відповідники в загальноновживаній лексиці. В а р г о українських лірників уживалися, наприклад, такі слова: *дулясник* — вогонь, *кеміть* — ніч, *макохтій* — місяць, *оксин* — ліс, *ботень* — борщ, *крисо* — м'ясо, *кунсо* — хліб, *зивро* — відро, *ковтур* — горщик, *хаза* — хата, *камуха* — шапка, *обоки* — чоботи, *лавда* — голова, *варнага* — курка, *морзуля* — цибуля тощо¹.

Жаргонна і арготична лексика використовуються в художніх текстах з виразними стилістичними настановами, для створення реального колориту зображуваної дійсності.

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ АКТИВНОГО І ПАСИВНОГО ВЖИВАННЯ

Розвиток і вдосконалення мови як засобу спілкування відбувається насамперед у сфері одиниць лексико-семантичного рівня — слів, які, як уже зазначалося, становлять відкриту, динамічну систему. Функціонування словникового складу української мови постійно супроводжують такі процеси, як: 1) поява нових лексичних одиниць, покликаних до життя потребами називання тих або тих конкретних предметів у найширшому розумінні цього поняття, суспільних процесів і явищ, абстрактних понять різноманітних галузей науки, духовної і матеріальної культури тощо; 2) віддалення на периферію лексичного складу частини слів у зв'язку з втратою ними номінативної актуальності, спричиненої частковою або повною втратою суспільної ваги відповідними конкретними реаліями, соціально-політичними процесами, абстрактними поняттями. Подібний же принцип протиставлення характеризує лексику і з погляду її вживання у мовленнєвій діяльності: частина слів належить до активно вживаних, інша — перебуває на периферії вживання і, отже, може бути охарактеризована як пасивна.

§ 57. Активна лексика

До активно вживаних належить та частина слів сучасної української мови, яка об'єднує у своєму складі відносно обмежену кількість лексичних одиниць, особливо часто використовуваних у мовленні у зв'язку з найістотнішими для сучасного суспільства реаліями, поняттями і ситуаціями. Із загальномовного погляду для поняття **активна лексика** важливе значення мають такі

¹ Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. — С. 208.

ознаки, як стилістична нейтральність відповідних слів, розвинена система властивих їм значень і найважливіша роль у забезпеченні мовою комунікативної функції. Водночас потрібно виділяти і таке поняття, як обсяг активного словника окремо взятої людини — носія української мови. Цей показник перебуває у середній залежності від рівня освіти, професійної підготовки, духовної культури, особистих позапрофесійних зацікавлень кожного індивіда тощо.

До складу активної лексики належать, звичайно, не лише загальноживані слова, а й окремі терміни, професіоналізми, чому сприяють, зокрема, процеси детермінологізації. Певне уявлення про активність вживання слів можуть дати, безперечно, дослідження з проблем статистичної лексикології мовлення. Так, на матеріалі текстів художньої прози було констатовано, що слова тематичної групи із загальним значенням «природа» мають такі абсолютні частоти на 100 тис. слововживань: *земля* — 116, *вода* — 85, *світ* — 70, *берег* — 57, *небо* — 56, *скеля* — 54, *сонце* — 45, *ліс* — 45, *річка* — 43, *поле* — 37, *вогонь* — 30, *місяць* — 29, *вітер* — 29, *дерево* — 29, *камін* — 29, *квітка* — 29, *море* — 29, *повітря* — 28, *сніг* — 28, *степ* — 26, *гора* — 24, *світло* — 22¹. До найчастотніших слів — назв частин тіла людини належать: *рука* — 334, *око* — 301, *голова* — 217, *обличчя* — 106, *плече* — 73. Найменш частотними виявилися слова: *стина* — 26, *лице* — 26, *рот* — 24, *долоня* — 24, *тіло* — 24.

З погляду індивідуального слововживання до активних належать такі слова, які носій мови вживає у своєму мовленні (усному й писемному), розуміє, розпізнає в текстах або мовленні інших осіб.

§ 58. Пасивна лексика

Цю категорію словникового складу становлять лексичні одиниці, обмежене вживання яких зумовлюється особливостями позначуваних ними явищ, а саме: рідкісних реалій, історизмів у широкому розумінні цього поняття, термінів, власних імен. До пасивної лексики належать також архаїзми і неологізми — два лексичні розряди, поєднані відношенням антонімії.

Історизми — це слова, вживані для позначення предметів, явищ і понять, які вийшли з ужитку, припинили своє існування у зв'язку з соціально-побутовими і суспільно-політичними змінами. На прикладі історизмів особливо виразно засвідчується вплив позамовних суспільних чинників на функціонування різних семантичних груп словникового складу української мови. Так, значну з кількісного погляду групу лексичних історизмів становлять слова, що позначають предмети і поняття, пов'язані з такими явищами в історії українського народу, як козацтво і Запорізька Січ.

¹ Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. — С. 285.

Ідеться насамперед про лексико-семантичні групи слів, які у відповідний період історії української мови належали до активно вживаних і виступали: 1) назвами одиниць адміністративно-територіального поділу: *паланка* — адміністративно-територіальний округ, центральне управління певної частини запорізьких вольностей; *курінь* — одиниця адміністративно-територіального поділу в межах паланки, а також назва житла військового формування; 2) назвами військових формувань: *полк*, *сотня*; 3) назвами осіб за їх роллю в ієрархічній адміністративній і військовій організації: *гетьман*, *генеральний писар*, *генеральний суддя*, *генеральна старшина*, *осавул військовий генеральний* — ад'ютант гетьмана, інспектор військової справи, *хорунжий військовий генеральний* — радник гетьмана, хранитель військового прапора (корогви), *бунчужний військовий генеральний* — радник гетьмана, хранитель бунчука, *генеральний підскарбій* — радник гетьмана у справах землеволодіння і фінансів, *полковник*, *сотник*, *писар полковий*, *писар сотенний*, *хоружий (хорунжий) сотенний*, *гетьман наказний* — особа, яка тимчасово виконувала обов'язки гетьмана, *наказний полковник*, *наказний сотник*, *бунчуковий товариш* — особа, що перебувала під протекцією гетьмана поза підпорядкуванням полковій адміністрації, *компанієць* — козак-піхотинець, *сердюк* — козак-кавалерієць; 4) назвами військових атрибутів (клейнодів) як символів влади: *булава* — срібна або позолочена, прикрашена коштовними каменями куля, закріплена на металічному, інколи золотому, або дерев'яному держалні, знак гетьманської влади; *бунчук* — гетьманський знак, що являв собою древко з мідною або позолоченою кулею на верхньому кінці, під якою було закріплене волосся з кінського хвоста; *шестопер*, або *пірнач*, — жезл у вигляді перистої булави як символ влади полковника; *значок* — полковий або сотенний прапор.

Окрему мікросистему в складі соціально-економічної лексики становили назви податків і повинностей, які також перейшли до розряду історизмів, наприклад: *осадне* — плата за поселення на новій землі, *побережне* — плата за користування узбережжями річок, *шляхове* — плата за привласнення прилюдного коня або вола, *помірне* — плата за викочену з воза бочку для продажу, *гребельне* — плата за переїзд греблі, *колодне* — плата від колоди меду, *ярмаркове* — торгове мито на ярмарку тощо.

Значні за кількісним складом групи лексичних історизмів становлять слова — назви грошових одиниць і різних мір (ваги, об'єму, розміру), часових понять, предметів побуту (одягу, тканин, їжі), родинної спорідненості, назви осіб за професійною діяльністю, ремесел, предметів виробництва тощо.

О. П. Довженко звернув увагу на принципову відмінність між старим і старовинним: «Старе те, що давно було новим. А старо-

винне те, що, будучи в свій час новим, визначало якусь головну частину синтезу своєї доби, що знаменує характер минулої давнини, її вищий прояв. Тому старовинне цікаве і дороге нам, як спадкоємця культури минулих епох. І ми користуємося ним часом у своєму сучасному мистецтві»¹. Лексичні історизми — старовинне у словниковому складі української мови. Вони виконують власне номінативну функцію в текстах, предметом повідомлення яких виступають відповідні аспекти історичного минулого. Номінативна функція історизмів ускладнюється стилістично-виразальною у прозових, поетичних і драматичних творах на історичну тематику. Одна з найскладніших проблем художньо-історичної оповіді — адекватне використання лексичних засобів, модернізація або ж, навпаки, архаїзація яких спотворює історичний колорит відповідної епохи.

У тих випадках, коли предмети, явища, дії або поняття зберігаються (у побуті, духовній і матеріальній культурі, різних сферах соціальних стосунків і відношень тощо), а назви їх у процесі розвитку мови замінюються іншими, первісні номінації переходять до розряду **архаїзмів** (від грец. *αρχαῖος* — стародавній). Архаїзми і їх сучасні лексичні відповідники співвідносяться у словниковому складі української мови як синоніми. На відміну від історизмів з властивою їм безпосередньою номінативною функцією архаїзми використовуються насамперед як категорія виразно стилістична, розрахована на створення історичного мовного колориту, наприклад: *Тоді ми, вряд, казали-сьмо Черкесу і всім також особам **принаявним**, щоб мову свідкам не перебивали, **поневаж** будуть випхані із ратушу, а двері будуть взяті на скабу* (Л. Костенко). До архаїзмів, використаних у наведеному тексті з метою стилізації оповіді, належать дієслівна форма минулого часу *казали-сьмо* (морфологічна видозміна колишнього перфекта), причиновий сполучник *поневаж* (полонізм, активно використовуваний у староукраїнському діловому письменстві), прикметник *принаявний* (лексико-словотвірний архаїзм зі значенням «наявний, присутній»).

Архаїзми поділяють на кілька груп.

1. Власне лексичні — застарілі слова, витіснені з уживання іншими лексичними одиницями, наприклад: *десниця* — права рука, *зигзиця* — зозуля, *воліти* — бажати, хотіти, *брань* — битва, *ланіти* — щоки, *ректи* — говорити, *перст* — палець, *оний* — той, *зане, зануж* — тому що, бо.

2. Лексико-словотвірні — застарілі слова, що відрізняються від сучасних словотвірними елементами, наприклад: *вой* — воїн, *ве-*

¹ Довженко О. Про архітектуру // Твори: У 5 т. — К., 1966. — Т. 5. — С. 149.

лій — великий, *пребуту* — бути, *возсіясти* — засіяти, *миса* — миска.

3. Лексико-фонетичні — застарілі слова, що відрізняються від сучасних за фонетичним вираженням, наприклад: *вольний* — вільний, *вражий* — ворожий, *глас* — голос, *піім* — поет, *ріжниця* — різниця, *шкло* — скло, *сей* — цей, *серебро* — срібло.

4. Морфологічні, наприклад: *І піп, гортанію* [гортанню] *басистий, на Ворсклі робить річку Іордань* (Л. Костенко); *А море носи кораблям одвернуло. Б'є у боки, у облавки, горою паде* [падає] *на помости* (М. Зеров).

§ 59. Неологізми

Одним з найважливіших джерел розвитку словникового складу мови є номінативна діяльність її носіїв. Під номінативною діяльністю розуміють створення слів для позначення нових явищ дійсності — предметів, процесів, абстрактних понять. Потреба в нових словах зумовлюється насамперед позамовними чинниками, зокрема соціальними і політичними змінами в суспільстві, розвитком науки і техніки, духовної культури тощо. Нові слова називаються **неологізмами** (від грец. νέος — новий і λόγος — поняття, слово).

Необхідно наголосити, що статус неологізмів відповідні слова зберігають доти, доки вони не стають узуальними, тобто загально-вживаними, властивими усному й писемному мовленню якнайширших кіл носіїв літературної мови. Таке якісне перетворення лексичних новотворів — звичайне явище в розвитку лексичного складу української мови. Так, значна кількість сучасних нормативних слів сформувалася і вперше була зафіксована в українських періодичних виданнях кінця XIX – початку XX ст. Показовою з цього погляду є, зокрема, лексико-семантична група назв осіб, наприклад: *винахідник, дослідник, представник, прихильник, видавець, угодовець, переселенець, промовець, гуртківець, перекладач, дописувач, споживач, читач, автономіст, гуморист, прогресист, україніст, експериментатор, авторка, белетристка, лікарка, співачка, письменниця*. На цей же період припадає виникнення багатьох неологізмів на позначення абстрактних понять, наприклад: *властивість, промисловість, періодичність, недоторканість, незалежність, громадянство, суспільство, молочарство, садівництво, пізнання, святкування, демократизація, націоналізація, мобілізація, європеїзація, фетишизм, паразитизм, фаталізм, локалізм* тощо¹. Частина неологізмів згаданого періоду не була засвоєна українською літературною мовою, як, наприклад: *побідник* — пе-

¹ *Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). — К., 1970. — С. 160–167.

реможець, *приклонник* — прихильник, *подорожник* — мандрівник, *промовник* — промовець, *літач* — льотчик, *стипендист* — стипендіат, *винахідчик*, *виноходець* — винахідник, *деспотство* — деспотизм, *представництво* — представництво тощо.

Через стадію лексичних новотворів (неологізмів) пройшла велика кількість слів, засвоєних українською літературною мовою після 1917 р. До них належать такі численні за кількісним складом групи слів, як: 1) терміни з різних галузей науки, культури і мистецтва: *алгоритм*, *вірусологія*, *геохімія*, *кібернетика*, *генетика*, *кіносценарій*, *фотонарис*, *телепрограма*, *телефільм*, *педінститут*, *технікум*, *профтехучилище*, *аспірантура*; 2) виробничо-технічні терміни: *космонавтика*, *нафтопровід*, *комбайнер*, *тракторист*; 3) лексика, пов'язана з новими предметами і поняттями побуту: *ательє*, *холодильник*, *радіола*, *транзистор*, *магнітофон*, *відеомагнітофон*, *метро*, *лайнер*, *трамвай*, *тролейбус*; 4) назви осіб за характером діяльності: *екскаваторник*, *оператор*, *програміст*, *кранівник*.

Крім загальнономовних (узуальних), виділяють індивідуально-авторські, або okazіональні, неологізми. Як правило, вони залишаються в межах відповідних контекстів, виступаючи важливими стилістичними засобами увиразнення мовлення, наприклад: *У присмеркові доброї дібровості пшеничний присмак скошеного дня. На крутосхилах срібної дніпровості сідає вічність чорного коня* (Л. Костенко); *...Стрункодівчина. Русодівчина. Руходівчина. Теплодівчина в ажурній сукні...* (М. Семенко); *...Той, хто безпомилково б'є кувалдою по кувалді, як по голові, — бийкувалденко, той, хто вмiло викручує залізо, як руки, — крутизалізенко, той, хто вправно хапає кліщами деталі, як язика, — хапайкліщенко* (В. Голубородько).

Okazіональні неологізми, які в переважній більшості не перетворюються на загальнономовні слова, властиві індивідуальній творчій манері багатьох українських письменників, зокрема І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, Л. Костенко. На особливу увагу заслуговує індивідуально-мовна практика О. Гончара. Грунтуючись на словотвірних і семантичних закономірностях функціонування словникового складу української мови, письменник активно використовував okazіональні неологізми у своїй творчій практиці. Наприклад, у романі «Собор» зафіксовано такі розряди слів цієї категорії: 1) назви осіб чоловічої статі: *фальшак*, *військовик*, *дошкульник*, *безбровко*, *безвірко*, *хмурко* (пор. загальнономовний іменник *безбородько*), *військкоменко* (пор. лексичні історизми *бондаренко*, *попенко*, *чабаненко* із загальним значенням «син особи, названої твірною основою»), *вимагач*, *плюндрач*, *придбавач*, *руйнач*, *руйнитель*, *сквернитель*; 2) назви осіб жіночої статі: *алхімічка*, *вінценосиця*, *однодумиця*; 3) відприк-

метникові абстрактні іменники: *бездумність, вкрадливість, незрушеність, полігонність*; 4) іменники середнього роду з процесуальним, просторовим і якісним значенням: *зляскування батогів, позикування, непривіття, безприюття, повносиля, призаводдя, потойбіччя*; 5) складні іменники з різними значеннями: *хмаросяг, впливологія, руковивертання, верхогір'я*; 6) дієприкметники: *заплюжений, зістарений, змишавлений, набасурмлений, набовдурений*; 7) складні прикметники: *мудрочоло (життя), цупкурукий, червонеба (ніч), німопрмовистий (погляд)*¹.

До найпродуктивніших належать словотвірні засоби творення неологізмів. Крім того, склад неологізмів поповнюється за рахунок слів іншомовного походження, які позначають науково-технічні терміни, найрізноманітніші предмети виробництва.

СТИЛІСТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЛЕКСИКИ

Слово не лише називає предмет, дію, ознаку, поняття, а й оцінює відповідне явище дійсності, сигналізує про нейтральне, підкреслено позитивне або негативне ставлення до нього з боку мовця. Отже, крім номінативної, слово виконує також оцінно-експресивну функцію. Шкала позитивних і негативних оцінок включає такі варіанти, як схвалення, вияв ніжності до кого-небудь, почуття радості і захоплення від задоволення ким- або чим-небудь, незадоволення у зв'язку з відхиленням особи чи предмета від суб'єктивної чи соціальної норми, осуд, презирство, образа, обурення, глузування, сарказм тощо. Усі згадані оцінки виражаються в усному і писемному мовленні за допомогою спеціально дібраних лексичних засобів, наявних у словниковому складі і зорієнтованих на функціональні стилі української мови — розмовно-побутовий, публіцистичний, офіційно-діловий і науковий. До функціональних стилів інколи включають так званий стиль художньої літератури, хоч він не має виразних диференційних ознак, тому що поєднує в собі, зокрема з погляду лексичних засобів, елементи всіх інших стилів.

Відмінності між стилями знаходять безпосереднє відображення у стилістичній диференціації лексики.

Значній частині слів не властиве закріплення за яким-небудь одним стилем. Вони утворюють розряд міжстильової лексики, вживаної у зв'язку з невираженістю або нейтральністю експресивно-оцінних значень у всіх стилях. Цьому розрядові протиставляється стилістично забарвлена лексика, вживання якої становить одну з найважливіших ознак того або того функціонального стилю.

¹ Swoboda V. Linguistic Innovation and the Living Language in Oles' Honchar's Sobor // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., Inc., Vol. XV, 1981–1983, Number 39–40. — P. 315–321.

§ 60. Міжстильова лексика

Стилістично нейтральна лексика переважає з кількісного погляду у словниковому складі української мови. На фоні слів, що входять до її складу, інші лексичні одиниці виявляють ті або ті відтінки емоційно-експресивних значень, оцінна специфіка яких реалізується в усному або писемному мовленні відповідної стильової приналежності. Ознака нейтральності безпосередньо пов'язана із загальнозживаністю. Переважаючи з кількісного погляду, міжстильова нейтральна лексика утворює семантичну і структурну основу усних і писемних текстів.

Ядро стилістично нейтральної лексики утворюють слова, що виступають назвами: 1) явищ природи (*вода, сніг, повітря, мороз, повінь, відлига*); 2) рослин і тварин (*дуб, верба, яблуня, ячмінь, жито, корова, кінь, сорока, лелека*); 3) осіб за родинною спорідненістю (*батько, мати, син, дочка, брат, сестра, дід, баба, онук*); 4) осіб за професійною або службовою приналежністю (*учитель, артист, інженер, лікар, хірург, секретар, директор, інспектор*); 5) найрізноманітніших предметів побуту (*ніж, стіл, стілець, костюм, сорочка, будинок, стеля, рама, телефон, хліб*); 6) ознак (*білий, червоний, зелений, голубий, синій, малий, великий, широкий, вузький, далекий, близький, прямий, кривий, квадратний, круглий*); 7) дій, процесів і станів (*ходити, сидіти, спати, будувати, копати, орати, ремонтувати, розмовляти, мислити, хворіти, переживати, мріяти*); 8) просторових і часових понять (*день, ніч, рік, місяць, тиждень, декада, століття, хвилинка, година, тут, там, тепер, тоді, колись, дець, південь, північ, схід, захід*); 9) кількісних відношень (*один, п'ять, десять, сотня, десяток, багато, мало, кільканадцять*); 10) одиниць ваги (*грам, кілограм, тонна, центнер, міліграм*); 11) службово-граматичних елементів (*і, а, але, щоб, бо, у, на, за, перед, під, через*) тощо.

Найважливіша ознака міжстильової лексики полягає в тому, що вона зрозуміла для кожного, хто володіє сучасною літературною мовою.

§ 61. Стилістично забарвлена лексика

Як уже зазначалося, міжстильовій протиставляється лексика, закріплена за певними функціональними стилями, що визначають використання української мови у відповідних суспільно зорієнтованих сферах спілкування. З цього погляду розрізняють насамперед такі дві форми функціонування української мови, як усне і писемне мовлення з властивим їм внутрішнім розшаруванням щодо стильових і стилістичних ознак.

Лексика усного мовлення. Основу усної форми мовлення становить розмовно-побутовий функціональний стиль. Йо-

му властиві такі типові ознаки реалізації комунікативного процесу, як невимушеність, спонтанність спілкування без попередньої підготовки, чітко виявлена ситуативна зумовленість, що впливає насамперед з так званих рольових характеристик учасників спілкування, переважно діалогічна форма обміну інформацією. Крім синтаксичної специфіки, розмовно-побутовий стиль має ряд типових власне лексичних ознак, а саме: 1) використання слів з виразними експресивно-оцінними позитивними і негативними значеннями; 2) вживання розмовних варіантів лексичних одиниць, що мають інші літературно-нормативні відповідники.

Розглядаючи розмовну лексику з додатковими позитивними експресивно-оцінними значеннями, потрібно звернути увагу на таку дуже важливу типологічну характеристику української мови, як розвинена система творення демінутивних (зменшено-пестливих) лексичних одиниць. Фактично усі повнозначні частини мови охоплені дією цього семантичного процесу, результати якого реалізуються насамперед в усному мовленні, наприклад: *мати* — *мама* — *неня* → *матінка*, *матінонька*, *матіночка*, *матонька*, *маточка*, *матуня*, *матусенька*, *матусечка*, *матуся*, *мамонька*, *мамочка*, *мамуначка*, *мамуня*, *мамусенька*, *мамусечка*, *мамуся*, *ненечка*, *ненька*; *малий* → *маленечкий*, *маленький*, *малесенький*, *малесечкий*, *малісенький*, *маненький*, *манесенький*, *манісенький*, *манійий*, *маніосенький*, *манюсюсенький*, *манюсюсечкий*; *пити* → *питоньки*, *питуні*, *питулі*, *питулечки*, *питусеньки*, *питусечки*, *питусі*; *близько* → *близенько*, *близесенько*; *двоє* → *двійко*, *двоєчко*; *п'ятеро* → *п'ятірко*.

Експресивно-оцінна лексика розмовно-побутового стилю містить у своєму складі стилістично знижені, так звані просторічні слова, які нерідко перебувають за межами літературно-нормативного усного мовлення. У їх формуванні також важлива роль належить словотвірним процесам, наприклад, назви осіб за різними ознаками: *задавака*, *невмивака*, *позивака*, *служака*, *хатуга*, *вискочка*, *недоучка*, *викидайло*, *базікало*, *бабій*, *зубрій*, *патlach*, *хлопище*, *парубчисько*, *паруб'яга*, *діляга*, *заводіяка* тощо. На окрему увагу заслуговують явища синонімії і полісемії. Так, міжстильовому нейтральному дієслову *вдарити* (кого-небудь, що-небудь, чим-небудь) відповідають розмовно-просторічні стилістично знижені синоніми *бабахнути*, *бахнути*, *бацнути*, *бухнути*, *вліпити*, *врізати*, *довбоннути*, *двигоннути*, *жахнути*, *жбухнути*, *заїхати*, *заліпити*, *засвітити*, *оглушити*, *огріти*, *рубоннути*, *саднути*, *садоннути*, *тріснути*, *хряснути*, *шарахнути*, *шварконнути*, *шваркнути*, *шмагнути*, *шмагоннути*, *шибоннути*, *шибнути* тощо.

Одне з джерел поповнення розмовно-побутової лексики специфічними словами — семантичне стягнення аналітичних назв — словосполучень, наприклад: *залікова книжка* — *заліковка*, *читаль-*

ний зал — читалка, публічна бібліотека — публічка, електричний поїзд — електричка, аскорбінова кислота — аскорбінка, учителька хімії — хімічка тощо.

Експресивна розмовно-побутова лексика виконує важливу стилістичну роль у текстах художньої літератури, де вона служить засобом відтворення особливостей живого мовлення, а через них — характеристики персонажів.

Лексика писемного мовлення. Писемним мовленням послуговуються офіційно-діловий, публіцистичний і науковий функціональні стилі, хоч це, звичайно, не означає, що ознаки згаданих так званих книжних стилів не можуть виявлятися в усному мовленні, зокрема в наказах і розпорядженнях, виступах ораторів на зборах і мітингах, наукових доповідях і дискусіях тощо.

Лексика офіційно-ділового стилю. Офіційно-діловий стиль має кілька різновидів: канцелярсько-діловий, державного управління, юридичний, дипломатичний тощо. До найістотніших особливостей лексики цього стилю належать точність, конкретність, лаконічність, неприпустимість експресивно-оцінних на шарувань у значеннях слів, вживаних лише в прямих значеннях, максимальна стандартизація, уніфікація спеціальної термінології. Офіційно-ділова лексика вживається в різних ділових паперах, законах, постановах і розпорядженнях, кодексах, договорах і угодах, нотах тощо, наприклад: *акт, наказ, протокол, інструкція, довідка, посвідчення, заява, резолюція, постанова, ухвала; адвокат, алібі, апеляція, амністія, підсудний, свідок, допит, слідчий, експерт, прокурор, свідчення, показання, злочин, посол, аташе, нота, конвенція, вірча грамота, ратифікація* тощо.

Лексика публіцистичного стилю. На відміну від інформативних офіційно-ділового і наукового (функція повідомлення) публіцистичний стиль розрахований на здійснення впливу, чому безпосередньо підпорядковується політична загостреність, підкреслене ідеологічне спрямування відповідних текстів. Публіцистична лексика дуже різнопланова за своїм складом. У ній представлені слова на позначення суспільно-політичних явищ (*боротьба, авангард, гуманізм, гуманність, демократія, диктатура, ідея, суспільний ідеал, добробут, свобода*), лексичні одиниці урочисто-піднесеного звучання (*безсмертя, героїзм, доблесть, натхнення, дерзання, віщий, доленосний, злодіяння, відплата, неподоланний, ратний, твердиня, трибун, самовідданість, жертвовність*), слова викривальної семантики (*запроданець, визискувач, недолюдок, мракобіс, дітовбивця, людолов, інквізитор, інквізиція, загарбник, душитель*). Лексичний склад публіцистичних текстів добирається цілеспрямовано, відповідно до авторської позиції, яка має засвідчити оцінку описуваних явищ, фактів дійсності.

Лексика наукового стилю. Відповідний функціональний стиль виконує насамперед інформативну функцію, основу якої становить диференційована різногалузева термінологія. Крім того, виділяється так звана загальнонаукова абстрактна лексика, представлена словами на зразок *абсолютний, абстракція, аргументація, система, системність, системний, буття, взаємодія, взаємовплив, взаємопроникнення, тип, типологія, видозміна, вплив, залежність, деталізація, доказ, доказовість, опис, аналіз, аналітичний, розвиток, порівняння, висновок, причина, наслідок* тощо.

Термінологічна лексика окремих галузей наукового знання об'єднується у відносно замкнені лексичні підсистеми, до яких ставляться такі вимоги, як однозначність, дефінітивність, відсутність експресивно-оцінних нашарувань. Поділ лексики української мови за приналежністю до окремих функціональних стилів не можна вважати абсолютним, раз і назавжди констатованим. Строгості класифікації суперечить насамперед той факт, що згадані функціональні стилі не становлять непорушних, непроникних комунікативних сфер. Між ними постійно відбувається взаємодія, взаємопроникнення окремих ознак, найважливішою серед яких виступає, безперечно, лексичний склад. У розмовно-побутовому мовленні постійно використовують суспільно-політичні терміни, лексичні одиниці різних галузевих термінологічних систем. Відповідно до функції впливу мобільним є лексичний склад публіцистичних текстів, відкритих для використання полярних за стилістичними функціями розмовно-знижених і урочисто-піднесених слів.

Міжстильова взаємодія лексичних засобів властива текстам художньої літератури, у зв'язку з чим немає достатніх підстав для виділення відповідного функціонального стилю.

§ 62. Предмет фразеології

Предметом фразеології (від грец. φράσις — спосіб вираження, зворот, λόγος — слово, вчення) як окремого розділу мовознавства є дослідження природи фразеологізмів, властивих їм структурних і семантичних ознак, а також джерел формування і закономірностей функціонування у мовленні.

Фразеологізмом називається семантично пов'язане сполучення слів, яке, на відміну від подібних до нього за формою синтаксичних структур (словосполучень або речень), не створюється у процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значеннєвих закономірностей поєднання слів, а відтворюється у вигляді фіксованої конструкції з властивим їй лексичним складом і значенням, наприклад: *Він відразу запалився бажанням **вилити хоч раз перед живою, чулою людиною свою душу*** (С. Васильченко); *А мені так і **кортить розпитати про Марію, так і крутиться на язиці** їмення її, та ніяково розпитувати* (М. Коцюбинський); *З перших же днів закохався в неї, як сам признався собі, — **по самі вуха*** (А. Головка).

У вільних словосполученнях, що становлять основу функціонування синтаксичної системи української мови, слова поєднуються як автономні одиниці, не втрачаючи при цьому властивих їм індивідуальних лексичних значень і виступаючи номінативними одиницями, наприклад: *вилити воду* (з відра); *Край столу, де **крутиться чорний диск на патефоні, сидять троє людей*** (Ю. Яновський); *зайти у воду **по самі вуха***. Зовсім іншу семантико-синтаксичну природу мають звороти *вилити (вилити) душу, крутитися на язиці, закохатися по самі вуха*. Грунтуючись на тих самих закономірностях внутрішньої синтаксичної організації, що й вільні словосполучення, компоненти наведених зворотів втрачають власні індивідуальні значення, і тому їх семантику не можна виводити з суми лексичних характеристик відповідних слів. Виразниками значень виступають наведені звороти як цілісні семантично неподільні єдності: *вилити (вилити) душу* — висловлювати,

виявляти почуття, переживання; *крутитися на язичі* — дуже хочеться сказати щось, запитати про кого- або що-небудь; *по (самі) вуха* — дуже сильно, цілком, зовсім. На основі наведених прикладів можна зробити висновок, що фразеологізми мають значеннєві відповідники у вигляді одиничних слів або словосполучень.

§ 63. Основні типологічні ознаки фразеологізмів

Фразеологізми утворюють специфічну систему одиниць, об'єднуючись у її складі за кількома типологічними ознаками. До цих ознак належать насамперед такі: семантична цілісність, відтворюваність у комунікативних процесах (усному і писемному мовленні), розчленована (надслівна) будова.

Семантична цілісність полягає в тому, що значення фразеологічної одиниці не може бути витлумачене, інтерпретоване на основі безпосереднього врахування значень складників — відповідних слів, які належать до лексичної системи. Так, в українській мові існує значна кількість фразеологізмів, що мають у своєму складі іменник *душа*, але в кожному окремому випадку значення згаданого іменника повністю нейтралізується: *заяча душа* — боязка, полохлива людина; *стояти над душею* — надокучати, набридати; *брати за душу* — дуже хвилювати, розчулювати, ворушувати; *в одну душу* — настійливо, наполегливо; *до душі припадати* — подобатись; *душею наложити (накласти)* — загинути, умерти; *з відкритою душею* — щиро, з радістю; *ні за цупову душу* — даром, марно; *кривити душею* — бути нещирим, лицемірним.

Одна з найважливіших значеннєвих ознак фразеологізмів полягає в тому, що всі вони становлять специфічні вторинні номінації, сформовані внаслідок переосмислення первинних значень компонентів, що належать до їх складу.

Ознака відтворюваності фразеологізмів полягає в тому, що вони не створюються у мовленні подібно до вільних словосполучень, вживання яких кожного разу мотивується конкретними комунікативними потребами, а відтворюються з постійним складом компонентів, як правило, позиційно закріплених у певній послідовності. За ознаками цілісності і відтворюваності фразеологізми наближаються до слів, однак не ототожнюються з ними як складніші з погляду значеннєвої структури номінативні одиниці.

Обов'язкова умова функціонування будь-якого фразеологізму — кількокомпонентний склад, розчленована структура. Відповідно до цієї типологічної ознаки у складі фразеологізмів виділяються слова, вжиті у відповідних формах і поєднані певними синтаксичними відношеннями, які, однак, можна охарактеризувати у більшості випадків лише як поверхнєві, наприклад: — *То як, сину, знімали з тебе стружку?* — *Стружку столяр знімає, а мене по-плотницькому*

обтесували (М. Стельмах). Між розчленованістю фразеологізму *знямати* (зняти) *стружку з кого-небудь*, у якому функціонують відповідні конкретні слова-компоненти, і властивою йому синтаксичною організацією відсутня пряма відповідність, тому що з погляду традиційного аналізу за членами речення згаданий фразеологізм виступає як нерозкладна одиниця. При збереженні ознаки розчленованості дуже поширеним є явище фразеологічно зумовленого функціонування слів. Окремі лексичні одиниці виступають лише у складі фразеологізмів, хоч за лексикографічною традицією і виділяються у словниках як самостійні реєстрові слова, наприклад: *байдики бити*, *витрішки продавати* (купувати, ловити, їсти), *іти на витрішки*, *облизня спіймати* (скуштувати, дістати, з'їсти), *їсти облизні*.

Як і слова, фразеологізми поєднують у собі аспекти номінації і оцінки, причому фактично усі вони характеризуються образністю, підкресленою експресивністю.

§ 64. Класифікація фразеологізмів

Найбільшого поширення набула класифікація фразеологізмів, запропонована В. В. Виноградовим¹. В основу цієї класифікації покладено ступінь значенневої мотивації відповідних одиниць виділюваними у їх складі компонентами. Розрізняють три типи фразеологізмів — фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення. Фразеологізми цього типу функціонують як немотивовані і непохідні одиниці, тому що у їх значенні відсутній зв'язок, навіть потенційний зі значенням окремих компонентів, наприклад: *бити байдики*, *бити баглаї* — ледарювати, *пекти раків* — червоніти, *собаку з'їсти* — набути досвіду, *замилувати очі*, *збити з пантелику*, *березової каші всипати*, *зуби проїсти*, *дуба врізати*, *свиню підкласти*, *гарбуза дати*, *у рот води набрати* тощо. На думку В. В. Виноградова, фразеологічні зрощення утворюють своєрідні синтаксичні складні слова, що виступають або в ролі частин речення, або цілих речень. Вони підводяться під граматичні категорії як синтаксичне ціле, як своєрідні складні лексичні одиниці.

Фразеологічні єдності об'єднують у своєму складі фразеологізми, яким також властива семантична неподільність, але їх цілісна семантика перебуває у мотиваційному зв'язку зі значенням компонентів, наприклад: *не нюхати пороху*, *прикусити язика*, *кров з молоком*, *біла ворона*, *дихати на ладан*, *брати бика за роги*, *міняти шило на мило*, *не за горами*, *гайки підкрутити*, *п'ятами наківати*, *передати куті меду* тощо.

¹ Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избр. труды: Лексикология и лексикография. — М., 1977. — С. 140–161.

Значення фразеологічних єдностей пов'язане з розумінням внутрішнього стрижня сполуки, потенційного смислу слів, які утворюють її. У фразеологічних єдностях досить чітко розрізняються граматичні відношення між компонентами. Як зазначав В. В. Виноградов, тут «зберігається, так би мовити, морфологія застиглих синтаксичних конструкцій, але їх функціональне значення різко змінюється. Такою мірою, якою фразеологічні групи цього типу є семантично неподільними одиницями, доводиться вважати їх синтаксично невідільними, хоч і подільними, злитими словосполученнями»¹.

Фразеологічні сполучення. До цього типу належать фразеологізми, утворювані поєднанням компонентів, один з яких характеризується вільним, а другий — так званим зв'язаним значенням, наприклад: *брати участь, одержати перемогу, брати до серця, насупити брови*. Як приклад зв'язаного значення можна навести функціонування дієслова *брати* в ряді фразеологічних сполучень: *дрімота бере* — хочеться спати, *думка бере* — з'являється думка, *жаль бере* — стає дуже шкода, дуже жаль, *непосидячка бере* — не сидиться, *нетерплячка бере* — не терпиться, *плач бере* — хочеться плакати, *сміх бере* — хочеться сміятися, *смішно, сумнів бере (сумніви беруть)* — з'являється сумнів.

У фразеологічних сполученнях синтаксичні зв'язки відповідають живим граматичним нормам. Однак ці зв'язки не формуються щоразу як вільні, зумовлювані комунікативно-ситуативним поєднанням слів. Вони відтворюються у структурі готових, закріплених узуальним вживанням фразеологічних одиниць.

§ 65. Зв'язок фразеологізмів з частинами мови

Фразеологізми співвідносяться з різними частинами мови за приналежністю стрижневих компонентів до відповідних лексико-граматичних класів слів. У цьому виявляється органічний зв'язок їх з лексичною і граматичною системами української мови, з участю в організації семантично-синтаксичних зв'язків і відношень у складі речень.

Розрізняють такі лексико-граматичні розряди фразеологізмів:

а) дієслівні: *бити байдики, брати бика за роги, витрішки продавати, виходити сухим з води, спочивати на лаврах, прибирати до рук, на ноги поставити, пробивати дорогу, світити ребрами, співати з чужого голосу;*

б) іменникові: *бабине літо, біла пляма, білий світ, вавилонське стовпотворіння, єгипетська кара, майстер на всі руки, блудна вівця, велика цяця, велике діло, рожеві окуляри;*

¹ Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. — С. 140–161.

в) прислівникові: *аж до неба, без задніх ніг, від роду і до роду, в одну душу, в пух і прах, одним махом, на кожному кроці, за тридев'ять земель, через пень колоду, на око, рано чи пізно, коротко і ясно, ні сіло ні впало;*

г) прикметникові: *кров з молоком, не ликом шитий, ні риба ні м'ясо, гострий на язик, важкий на підйом, важкий на руку;*

д) вигуківі: *ну й ну, от тобі й на, як би не так, чи бач, чорта з два, чорти б його забрали.*

§ 66. Фразеологічна варіантність та індивідуально-авторські перетворення

Ознаки семантичної цілісності і відтворюваності у мовленні не виключають вживання фразеологізмів у кількох модифікаціях, що виявляються у змінності лексичного наповнення або внутрішньої синтаксичної організації відповідних усталених одиниць. Так, фразеологізм *за царя Гороха* (дуже давно, у дуже давні часи) виступає в українській мові у варіантах *за царя Томка, за царя Панька, за царя Хмеля*; фразеологізм *ні Богові свічка ні чортів кочерга* (ні до чого не придатна річ, справа) має ряд відповідників, відмінних за лексичним складом, а саме: *ні Богові свічка ні чортів ожог* (огарок, ладан, штичка, рогачильно, надобвень, куришка, каганець); *ні Богові свічка ні лукавому ладан*; *ні к Богу свічка ні к дідьку ожига*.

Вважається, що більшість фразеологізмів первісно були вільними словосполученнями з природною змінністю лексичного складу компонентів. При цьому діяла одна важлива закономірність — лексичні заміни не повинні були порушувати загальної семантичної структури фразеологізму, що й підтверджується наведеними конкретними прикладами. Так, у звороті *ні Богові свічка ні чортів кочерга* варіантні заміни ґрунтуються на спільності семантичної характеристики замінюваних слів «предмет з дерева або іншого матеріалу, здатного горіти і бути поганим джерелом світла, диміти, чадіти»¹. Спільне значення «бути шасливим, жити безтурботно, у безпеці» зберігається у варіантному фразеологізмі *як у Бога (у Христа) за пазухою (за дверима, за плечима, за надром, за кроснами, під покришкою)*. Компоненти-замінники розподіляються між трьома тематичними групами; 1) назви частин тіла, що асоціюються з надійною схованкою (пазуха, плечі, надро); 2) назви предметів, що забезпечують безпеку (двері, покришка); 3) назви інших предметів (кросна — ткацький верстат).

Досить широко, особливо у мові художньої літератури, використовують індивідуально-авторські, або оказіональні, варіанти фразеологізмів, розраховані насамперед на стилістичний ефект.

¹ Пор.: Мокієнко В. М. Славянская фразеология. — М., 1989. — С. 14–16.

Поширеним у цьому разі є прийом заміни компонента фразеологічної одиниці іншим словом або словосполученням, наприклад: *перетирати кістки* → *Звичайно, дівчата в інституті, перетираючи кісточки всіх, перетирали й тверді маслаки Борозни* (Ю. Мушкетик); *мов баран на нові ворота* → *Я стояв і дивився на той цинковий гроб, вилупився в нього, мов відома свійська тварина в нові ворота* (П. Загребельний); *камінь з душі скотився* → *Коли так, то в мене з душі скотилася ціла каменоломня* (П. Загребельний); *ніби на голках* → *Ніч ми просиділи, ніби на швайках діда Єврася* (змолоду він чоботарював) (В. Дрозд); *кесареве кесарю, а Боже Богові* → *Розсортували ми документи: Мартосі — Мартошине, а Хомі — Хомине* (Є. Гуцало)¹. Модифікація фразеологічних одиниць досягається шляхом поширення їх додатковими компонентами, внаслідок чого відбувається їх актуалізація, пов'язана з якою-небудь конкретною життєвою ситуацією, наприклад: *товкти воду в ступі* → *Ось так поточити ляси, з кимось кокетуючи злегенька, весело потовкти воду в цій дипломатичній ступі* — *це, одверто кажучи, Тамарі завжди було по душі* (О. Гончар); *некти раки* → *Однак нічого вже не пособить вам. Як ми прохали, щоб не посилали Яринку в ту задрипану корчму, то ще й раки півдня пекли на пиках* (М. Стельмах); *ловити витрішки* → *Андрій Гнида ковзнув по бляшаному даху будинку і почав ловити у пригоріці витрішки* (В. Дрозд); *розбити (побити) глека* → *А, може, за день-другий і розпишуся з Христею, бо зі своєю бабою глека побив на друзки* (Є. Гуцало); *розставити крапки над «і»* → *Данило розповідав про агрегат, а Василь Васильович думав своє. Думав важко, але цього разу правильно. Несподівано для себе, скрізь швидко і точно розставив крапки і знаки оклику* (Ю. Мушкетик).

В одному звороті може поєднуватися кілька фразеологізмів на основі семантичної спільності, хоч ця умова не обов'язково витримується: з метою створення гумористичного ефекту об'єднуються і семантично віддалені одиниці. Це явище об'єднання називають фразеологічною контамінацією, наприклад: *перетирати кісточку + протирати з пісочком* → *Хай потім, по дорозі, ті десяти-теро чи дванадцяттеро перетруть з пісочком невдатного кавалера...* (Ю. Мушкетик); *як з гуся вода + сьома вода на киселі* → *Всі ці розмови в чеху з мене, як з гуся сьома вода на киселі* (П. Загребельний); *ділити шкуру невбитого ведмеда + купувати kota в мішку* → *Не будемо ділити шкуру невбитого ведмеда в мішку* (П. Загребельний).

¹ Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. — К., 1989. — С. 110–113.

§ 67. Експресивно-стилістичні властивості фразеологізмів

Фразеологізми мають різну стилістичну вагу. Частина з них не має виражених експресивно-оцінних супровідних значень і тому характеризується міжстильовим уживанням. Відповідну групу утворюють стилістично нейтральні фразеологічні одиниці. До них належать звороти на зразок: *піднімати завісу, сходити зі сцени, слушний час, спинитися на півдорозі, піднятися на ноги, опустити руки, наставити на добрий шлях (на добру путь), без зайвих слів, перша ластівка* тощо.

Однак на відміну від лексичних одиниць, у складі української фразеології переважають звороти з виразними експресивно-оцінними значеннями, внаслідок чого вони використовуються для створення експресивного фону як в усному, так і в писемному мовленні.

З цього погляду заслуговують на увагу розмовні фразеологічні одиниці, частині з яких властиве знижено-просторічне забарвлення. Розмовні фразеологізми можна проілюструвати такими прикладами: *балаандраси (ляси) точити, молоти язиком, правити теревені, березової каші дати, брати голою рукою, виляти (крутити) хвостом, відвертати ніс, дістати одкоша, зарубати на носі, змішати з землею, іти світ за очі, мати олію в голові, показати де раки зимують, позичити в сірка очей, хоч з коліна вилупи, хоч верть, хоч круть* тощо.

Існують фразеологізми, функціонування яких розраховане насамперед на книжні стилі, створення урочистості, піднесеності мовлення. До одиниць цього стилістичного спрямування належать такі, як *заключний акорд, випити гірку чаю, випити гіркої (гірку до краю), наріжний камінь, проходити червоною ниткою, альфа і омега, камінь спотикання, яблуко розбрату, сізіфова праця, манна небесна, вічна пам'ять, голос волаючого в пустелі, ієрихонська труба, притча во язицех, нитка Ариадни* тощо. Наприклад: [Антей]. *Кого ми на собі з безодні варварства на гору несли? Чи ж не лягли ми каменем наріжним до мавзолея нашим переможцям?* (Леся Українка); [Валент]. *Ми в тебе в дамі тільки бути смієм, а жити нам не можна, щоб не стати для тебе каменем спотикання на трудному шляху* (Леся Українка); *Сотні, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — мусили випити гірку до краю* (М. Коцюбинський). У складі книжних фразеологізмів значну кількість становлять одиниці літературного походження.

§ 68. Джерела фразеології

Основу української фразеології становлять одиниці, що пройшли шлях функціонального перетворення від звичайних вільних словосполучень до усталених зворотів з проаналізованими типологічними ознаками. Образне переосмислення вільних словосполучень спричинялося до втрати первинних лексичних значень відпо-

відних компонентів і формування власне фразеологічної семантики. У цьому процесі важлива роль належала метафоризації, перенесенню якої-небудь конкретної дії, ознаки, риси поведінки тощо на основі їх типізації, узагальнення на зовсім інші сфери людської діяльності. Розрив між первісним і фразеологічним значеннями словосполучення може бути таким, що лише спеціальний етимологічний аналіз дає можливість з'ясувати походження відповідної фразеологічної одиниці. Особливо показові з цього погляду фразеологічні зрощення, значення яких втратили зв'язок з семантикою компонентів, у чому переконує, зокрема, історія фразеологічної одиниці *бляysi точити* — теревенити, базікати, розводити пустопорожні розмови. У спеціальній науковій літературі набула поширення думка, згідно з якою згаданий фразеологізм сформувався на основі вільного словосполучення *точити (вирізати, виготовляти) бляysi (поручні, стовпці балюстради або огорожі)*, переосмисленого у відповідному фразеологічному значенні. Отже, припускалося, що джерелом експресивного виразу стала назва звичайного трудового процесу — виготовлення блясів, назва яких, запозичена з польської мови, має своїм джерелом італійське *balaustro* (стовпець поручнів). Етимологічне ототожнення *бляysi* (теревені) з *бляysi* (поручні, стовпці балюстради) виявилось помилковим. Було переконливо доведено, що слово *бляysi* (теревені) безпосередньо пов'язане з праслов'янською основою **bal* — «розповідати», від якого походить також дієслово *балакати*, іменник *бали* (пор.: *бали та бали, а день далі; галу-балу, а свині в ріпі; балу-балу, а пси в крупах*). Що ж до другого компонента — дієслова *точити*, то існують підстави вбачати в ньому не звичну семантику «загострювати, виточувати з дерева або металу», а більш давнє значення «вливати, наливати (рідину)» (пор. дієслово *текти*, що має той самий корінь, у якому засвідчується давнє чергування *o/le*: *текти* — *точити*). Отже, можна констатувати, що фразеологізм *точити бляysi* виник унаслідок метафоропереосмислення дієслівного компонента: *вливати, наливати рідину* → *вливати слова* → *базікати, розводити теревені*.

Спостереження над навколишньою дійсністю — історичною, суспільними процесами, виробничою діяльністю і побутом, морально-етичними нормами і родинними стосунками, природним середовищем, тваринним і рослинним світом — лежить в основі виникнення і значеннєвого функціонування абсолютної більшості фразеологізмів. Такий висновок підтверджують, зокрема, фразеологічні одиниці, основу яких становлять найменування: 1) сільсько-господарських та інших трудових процесів: *варити воду* (з когонебудь), *з одного тіста, орати перелоги, прокладати першу борозну, попускати віжки, повертати голоблі*; 2) різних виробництв, ремесел: а) ткацько-прядильного: *розплутувати вузол, де тонко, там і рветься, розмотати клубок*; б) кравецького: *білими нитками шите, на живу нитку, куди голка, туди й нитка, сім раз одмірай*,

раз одріж, як з голочки; в) ковальського: брати в лещата, між молотом і ковадлом, міцного гарту; г) гончарського: лудити очі, полуда впала на очі, зняти полуду з очей; д) рибальства і мисливства: закидати вудку, змотувати вудки, клювати на живця, стріляна: птиця, ганяти як солоного зайця; 3) театрално-музичної діяльності: увіходити в роль, помінятись ролями, у своєму репертуарі, коронний номер, попадати в тон, як по нотах; 4) військової справи: з відкритим забралом, підносити на щит, схрещувати мечі, нюхати порох, приймати бій, брати рубіж, брати на озброєння, здавати позиції, залишати поле бою; 5) картярської гри: розкривати карти, плутати карти, мішати карти, кинути всі козири, ставка бита, при пікових інтересах, козирний туз; 6) народних звичаїв і обрядів: давати гарбуза, облизати макогона, як засватаний; 7) вірувань і магічних дій: пускати ману, замовляти зуби, як рукою зняло, з легкої руки, встати на ліву ногу, виносити сміття з хати; 8) усталених казкових зворотів: по щучому велінню, за тридев'ять земель, жива вода, тримати за хвіст жар-птицю, скоро казка мовиться; 9) ознак і дій, пов'язаних зі світом тварин і птахів: заяча душа, хитрий лис, кований на всі чотири, кіт наплакав, показувати пазурі, птиця високого польоту, розправляти крила, звити гніздо, курям на сміх¹.

До фразеологічного фонду української мови входять також іншомовні запозичення, інтернаціональні звороти, наприклад: буря у склянці води, перейти рубікон, дамклів меч, муки Тантала, прокрустове ложе, езонівська мова, нитка Аріадни, віща Кассандра, геркулесові стовпи, гордіїв вузол, драконівські (драконові) закони, вогонь Прометей тощо. До найважливіших джерел подібних фразеологічних одиниць належать античні міфи. Запозичені фразеологізми часто вживаються без перекладу (*ab ovo* — лат. «від яйця»), переносне з самого початку, з давніх-давен; *ad hoc* — відразу; нім. *Sturm und Drang* — «буря і натиск» — час бурхливого розвитку, піднесення; італ. *finita la commedia* — комедія скінчилася; англ. *blue stocking* — синя панчоха; *time is money* — час — гроші; франц. *idée fixe* — ідея фікс; *la lune de miel* — медовий місяць), наприклад: Колеги, ми відбилися від теми. Почнім *ab ovo* і приймим *ad hoc* без доказу, що і скульптура вічна (Леся Українка); Подумай, мамо! Тут, на сій планеті, скінчився вже твій творчий *Sturm und Drang*... (І. Франко). «Мандрівні фразеологізми» часто не мають точно ідентифікованих першоджерел, як, наприклад, *левава частка (частина)* — більша і краща частина чого-небудь (пор.: рос. *львиная доля*, англ. *the lion's share*, нім. *Löwenteil*, італ. *la parte del leone*). Вважається, що зворот походить з байки легендарного Езопа, але притча про Лева, Шакала і Лисицю відома була і в давнину на Сході. На українському мовному

¹ Пор.: Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія. — С. 396–413.

грунті його майстерно витлумачив Л. Глібов у байці, героями якої виступають Лев, Лисиця, Вовк і Собака: ...І каже Лев: — Я зараз поділю; Глядіть, щоб не було ніякого тут спору, Бо перекошу не терплю! Беру я першу четвертину, — По уговору — се моя; І другу теж собі кладу частину, Бо хто між вами дужчий? — Я! І третю слід мені... Не мовте ні словечка: Я — Лев, а не плоха овечка! Четверту ж хто торкне або нюхне, Той знатиме, як дратувати мене!..

Виділяють фразеологічні одиниці біблійного походження, наприклад: *око за око, наріжний камінь, Содом і Гоморра, альфа і омега, у поті чола, друге пришестя, голос волаючого в пустині (пустелі), земля обітована, камінь спотикання, Хома невірний, вавилонська вежа, вавилонське стовпотворіння.*

§ 69. Прислів'я і приказки. Криллаті слова

За ознакою відтворюваності, усталеним компонентним складом виділяють такі мовні одиниці, як прислів'я і приказки.

Прислів'я — короткий, стійкий щодо лексичного складу, як правило, ритмічно організований вислів повчального характеру. Засобом мовного вираження прислів'я переважно виступає просте або складне речення, наприклад: *Природу тяжко одмінити; Поганому роду нема встиду; Птицю пізнати по пір'ю, а чоловіка по бесіді; Вісті не лежать на місці; Від солодких слів кислоти не посолодшають; Слово — не полова, язик — не помело; Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує.*

Приказка — короткий вислів, часто також розрахований на повчання. На відміну від прислів'я цей різновид усталених і відтворюваних зворотів має так званий буквальний план, тобто вживається у прямому значенні відповідно до яких-небудь конкретних життєвих ситуацій, наприклад: *Серце — не камінь; Серцю не розкажеш; Набалакав — і в торбу не забереш; Ходить та й спить; Собі на умі; Розуму палата, та ключ від неї загублений.*

Криллатими словами називають стійкі, афористичні (від грец. ἀφορισμός — визначення, вислів), найчастіше образні вислови, засвоєні з фольклорних, літературних або наукових джерел, а також вислови видатних політиків, істориків, вживані у мовленнєвій практиці, наприклад: *Всякому городу нрав і права* (Г. Сковорода), *Лиш боротись — значить жити* (І. Франко), *Лиш той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка); *Нове життя нового прагне слова* (М. Рильський); *Інші часи — інші пісні* (Н. Буало); *Попіл Клааса б'є в серце* (Ш. де Костер).

Приказки, прислів'я і крилаті слова зараховують до фразеологічного фонду мови, хоч така їх кваліфікація не стала загальнопоширеною.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ

§ 70. Предмет лексикографії

Лексикографія (від грец. λεξικός — словесний, словниковий і γράφω — пишу) — розділ мовознавства, предметом якого є теорія і практика укладання словників різних типів.

«Словник становить системно упорядкований склад усупільнених лінгвістичних форм, укладених за мовленнєвою практикою даної мовної спільноти і прокоментованих автором так, що кваліфікований читач розуміє значення... кожної окремої форми, а також одержує інформацію про істотні факти, пов'язані з її функціонуванням у відповідній спільноті»¹. Принципи розташування словникових одиниць і характер інформації про них безпосередньо зумовлюються типом і призначенням відповідної лексикографічної праці. У словнику може тлумачитися значення описуваних одиниць, з'ясовуватися їх походження, надаються інформація про правильність написання або вимови, подаються переклад на іншу мову, висвітлюються енциклопедична інформація про позначувані словами предмети, явища, наукові поняття тощо.

Словники виходять за межі власне мовознавчого або іншого вузькофахового призначення. Їм належить важлива роль у розвитку національної духовної культури як цінним джерелам інформації і засобам підвищення комунікативної культури носіїв мови.

§ 71. Основні типи словників

Розрізняють два типи словників — енциклопедичні й лінгвістичні (філологічні). Між ними існують докорінні відмінності щодо реєстру слів і тих ознак, за якими вони характеризуються.

В енциклопедичному словнику, або енциклопедії (франц. encyclopédie, походить від грец. ἐγκυκλοπαιδεία — коло загальноосвітніх знань), описуються не слова як одиниці лексичного складу мови, а наводяться відомості про позначувані ними предмети

¹ Berg C. C. Report on the Need for Publishing Dictionaries... (Цит. за виданням: Zgusta L. Manual of Lexicography. — Praha. — 1971. — P. 197).

і явища в найширшому розумінні — наукові поняття, біографічні довідки про окремих осіб, відомості про населені пункти, країни, різні події тощо. Слід відзначити, що до реєстру енциклопедичного словника входять іменники (загальні і власні) та іменникові словосполучення, тобто одиниці з функцією предметних номінацій, тоді як лексикографічні праці лінгвістичного спрямування мають своїм завданням охопити слова різних частин мови: іменники (лише загальні назви, крім спеціальних випадків), прикметники, дієслова, прислівники, займенники, прийменники, сполучники, частки, вигуки.

У лінгвістичних словниках наводиться інформація про слова. Вона охоплює такі аспекти, як тлумачення прямих і переносних значень, з'ясування семантичних відношень між словами (синонімічних, антонімічних), відомості про написання, вимову або походження тощо. З метою власне мовознавчого опису приймається і послідовно витримується система спеціальних ремарок, які розкривають граматичні, семантичні, стилістичні та інші характеристики реєстрових одиниць. Про відмінності енциклопедичного і мовознавчого опису одного й того самого слова свідчать такі приклади з УРЕ і Словника української мови в 11-ти томах:

Клейно́ди (нім. *Kleinod*, польськ. *klejnot* — дорогоцінність) — військові знаки та атрибути влади старшини запорізького (з XVI ст.) та донського козацтва (з XVIII ст.). До К. належали корогва (прапор), бунчук, булава та її різновиди (палиця й пірнач), літаври тощо. К., за винятком палок до літаврів та гармат, зберігались у приміщенні військової скарбниці або військової церкви. В поширеному розумінні К. — всілякі коштовні речі, дорогоцінності.

(УРЕ)

Клейно́ди, ів. мн. (одн. *клейно́д*, а, ч.). 1. *заст.* Коштовності, самоцвіти. [Хуса:] *Мати вражається, коли в її клейноди невісточка кохана не вбереться* (Л. Укр., III, 1952, 181); * *Образно. Клейнод уроди на губоньках твоїх ще червоніє* (Барв., Опов., 1902, 200). 2. *тільки мн., іст.* Знаки влади, регалії. — *Возьміть мої гетьманській Клейноди, панове* (Шевч., II., 1953, 160); *У січовий круг увійшли кошовий, писар і суддя з усіма клейнодами* (Довж., I, 1958, 232).

(Словник української мови)

Енциклопедичні словники використовують як довідкові видання різного обсягу і фахового призначення. Існують багатотомні праці широкого профілю — загальні енциклопедії. Склад реєстру в них розрахований на подання найширшої інформації, що не обмежується винятково українознавчими аспектами фактичного матеріалу.

До найбільших за обсягом належить сімнадцятитомна Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ), видана за загальною редакцією М. П. Бажана впродовж 1959–1965 рр. Праця містить значну не власне українознавчу енциклопедичну інформацію. Що ж до

власне української проблематики, то на її обсязі й інтерпретації, безперечно, негативно позначилися далекі від об'єктивного висвітлення відповідних явищ настанови на боротьбу «проти будь-яких проявів реакційної буржуазної ідеології і насамперед українського буржуазного націоналізму, проти всіх і всіляких ухилів від вчення марксизму-ленінізму, проти ревізіонізму, проти догматизму»¹. Впродовж 1974–1985 рр. вийшло українською і російською мовами друге дванадцятитомне видання згаданої енциклопедії. Перша ж спроба створення УРЕ в 20 томах припадає на початок 30-х років. На початку 1933 р. авторський колектив на чолі з М. Скрипником підготував до видання перший том праці, проте у листопаді 1934 р. відповідне видавництво було ліквідовано, а редакторів і багатьох авторів УРЕ було репресовано.

Перша українська енциклопедія була видана протягом 1930–1935 рр. у Львові головним чином зусиллями Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). Тритомну Українську Загальну Енциклопедію — Книгу Знання було створено під керівництвом проф. І. Раківського.

До визначних досягнень української наукової думки належить Енциклопедія Українознавства (ЕУ), створена зусиллями порівняно невеликого авторського колективу поза межами України в складних умовах еміграції. З ініціативи головного редактора проф. В. Кубійовича ЕУ було поділено на дві частини — статейну (ЕУ-1) та словникову, або алфавітну (ЕУ-2). Три томи ЕУ-1 вийшли друком протягом 1949–1952 рр. У них вміщено широкі оглядові статті з питань українознавства, в яких висвітлюються проблеми історії, етнографії, фізичної географії, народного господарства, науки, освіти та виховання, мови, літератури, мистецтва, релігії, культури тощо. ЕУ-2 складається з 10 томів, виданих упродовж 1955–1984 рр. Енциклопедія компенсує саме ту важливу українознавчу інформацію, якої позбавлена УРЕ у зв'язку з послідовно реалізованими в ній ідеологічними настановами. Заходами Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові з 1993 р. розпочато перевидання ЕУ-2 в Україні. У 1994–1995 рр. перевидано ЕУ-1 зусиллями Інституту Української археографії НАН України. Ще одну енциклопедичну працю — Українську Малу Енциклопедію (УМЕ) у восьми томах — було видано протягом 1957–1967 рр. в Аргентині. Цю енциклопедію обсягом 2200 сторінок створив один автор — проф. Є. Онацький.

Важливу роль виконують галузеві енциклопедичні словники, присвячені висвітленню знань, пов'язаних з конкретними науковими сферами. Вони створюються у формі фахових енциклопедій, словників, довідників тощо.

¹ УРЕ. — Т. 1. — К., 1959 — С. 5.

Типи лінгвістичних словників. Сучасна українська лексикографія¹ представлена двома основними типами лінгвістичних словників — двомовними і одномовними.

Двомовні словники поділяються на українсько-іншомовні та іншомовно-українські відповідно до завдань перекладу з української мови на інші мови та з інших мов на українську. За кількісним складом української лексики найповнішими є академічні шеститомний «Українсько-російський словник», тритомний «Русско-украинский словарь», одностомний «Болгарсько-український словник», двотомні «Польсько-український» і «Чесько-український» словники. Видавалися також англо-українські, німецько-українські, французько-українські словники, які, однак, не завжди були досконалими щодо якісних характеристик українських перекладних відповідників.

Основним типом лінгвістичних словників є різноаспектні одномовні лексикографічні праці. Вони поділяються на такі окремі різновиди словників: тлумачні, орфографічні, етимологічні, історичні, словники іншомовних слів, фразеологічні, термінологічні, діалектні, мови окремих письменників, словники конкретних лексичних груп (синонімів, антонімів, паронімів, омонімів), словотвірні тощо.

Тлумачні словники. Призначення цього різновиду одномовних словників — опис значень слів, що входять до лексичного фонду мови на відповідному історичному етапі її функціонування. Укладанню тлумачного словника передують важливі підготовчі роботи, яка полягає в доборі реєстру з особливою увагою до таких ознак лексичних одиниць, як відповідність їх нормам сучасної літературної мови, загальноживаність, співвідношення між нормативною лексикою і такими її стилістичними категоріями, як діалектизми, вузькопрофесійні, застарілі слова тощо. Другим важливим аспектом тлумачного словника є, звичайно, інформативність значеннєвого опису, розмежування прямих і переносних значень, вичерпність граматичних і стилістичних ремарок, ідентифікація омонімії тощо. При тлумаченні слів беруться до уваги також випадки вживання їх у складі фразеологізмів різних типів. До обов'язкових умов тлумачення слів належить використання ілюстративного матеріалу, дібраного з відповідних джерел і упорядкованого у вигляді спеціальної картотеки. У тлумачному словнику слова розташовуються за алфавітом, основною одиницею опису виступає слово, яке разом з усією належною до нього ін-

¹ Історію української лексикографії вичерпно висвітлено в таких працях: *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії. — К., 1963; *Паламарчук Л. С.* Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). — К., 1978; *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. — К., 1980.

формацією утворює словникову статтю, наприклад; **бу́ря**, і. ж. 1. Навальний вітер з дощем, грозою, а взимку — з снігом. *Заревіла перестрашена буря, шумить під небесами* (Кв.-Осн., II, 1956, 413); *В темний вечір сиджу я в хатині, Бу́ря грає на Чорному морі* (Л. Укр., I, 1951, 67)... * Образно. *Воєнна буря закрутила, Латинське серце замутила, Завзятість всякого бере* (Котл., I, 1952, 192); * У порівн. *І в тітки й у небожжа піднялась бурєю шляхетська гордість* (Н.-Лев., II, 1956, 71). 2. перен. Глибоке хвилювання. *Ти не знаєш, яка в душі моєї буря, Маріє!..* (Сос., II, 1958, 141). 3. чого, перен. Дуже сильне, бурхливе виявлення почуттів. ...— Друзі. *Одне це слово, одне це — перекладене дівчиною — звертання викликало серед румунів бурю радості* (Гончар, III, 1959, 129). Наведена стаття, у якій тлумачиться значення слова *бу́ря*, має такі компоненти структури: 1) граматичну інформацію про слово (іменник жіночого роду); 2) семантичну інформацію про пряме (перше) і переносні (друге і третє) значення іменника *бу́ря*; 3) відомості про образне вживання описуваного слова; 4) ілюстративний матеріал — цитати з творів Г. Квітки-Оснор'яненка, Лесі Українки, І. Котляревського, В. Сосюри і О. Гончара (наведені ілюстрації — це контексти, достатні для висновків про вірогідність вживання слова у відповідних значеннях). Структура і обсяг інформації словникової статті у тлумачному словнику зумовлюються семантичною специфікою аналізованих лексичних одиниць, продуктивністю вживання їх у складі фразеологізмів.

Найповнішим щодо тлумачення лексичного матеріалу поки що залишається одинадцятитомний Словник української мови (1970–1980), укладений науковими співробітниками Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України. Реєстр словника містить понад 135 тис. слів.

Орфографічні словники. В орфографічних словниках наводяться відомості про правильне написання слів відповідно до чинних орфографічних норм. Розташовані в алфавітному порядку, слова подаються в початкових формах: іменники — в називному відмінку однини, прикметники — у формі чоловічого роду однини, дієслова — в неозначеній формі (доконаного і недоконаного виду). Для орфографічних словників української мови типовою є така інформація — відмінкові закінчення іменників: 1) родового відмінка однини (*долина, -и; навчання, -я; підручник, -а; театр, -у*); 2) орудного відмінка однини (*ножем, кашею, боєм, ріллею, кров'ю, цвіллю*); 3) називного, родового, орудного відмінків однини і називного, родового, давального множини іменників чоловічого роду на **-р**, що належать до м'якої та мішаної груп (*пузир, -я; ор. -ем, мн. -і, -ів, д. -ям; школяр, -а, ор. -ем, кл. -яре, мн. -і, -ів, д. -ам*); 4) давального і місцевого відмінків однини

іменників жіночого роду з основою на приголосні *z, k, x*, які чергуються із *z, ц, с* (*перемога, -и, д.-м. -зі; атака, -и, д.-м. -ці; стріха, -и, д.-м. -сі*); 5) паралельні форми родового відмінка множини (*днів — день, сердець — серць, кілограмів — кілограм*); 6) паралельні форми інших відмінків (*штани, -ів, д. -ам і -ям, ор. -нями і -нями і -нями, м. -ах і -ях*).

Орфографічна інформація про прикметники полягає в наведенні закінчень жіночого і середнього роду форм на *-ій (-ій)*.

Числівники подаються у називному відмінку. Крім того, наводяться форми родового та інших відмінків, якщо їм властива певна правописна специфіка, наприклад: *вісім, восьми і вісьмох, д. восьми і вісьмом, ор. вісьма і вісьмома; двадцять, -ти і -тьох, д. -ти і -тьом* тощо.

Дієслова подаються в неозначеній формі з наведенням закінчень першої і другої особи однини теперішнього або, якщо дієслово доконаного виду, майбутнього часу: *постачати, -аю, -аєш; ходити, -джу, -диш; вигнути, -ну, -неш*.

До реєстру орфографічних словників вводяться також власні іменники — імена та по батькові людей, назви міст, установ, країн тощо, що дає інформацію про вживання великої літери. До орфографічної інформації належать також відомості про написання слів окремо і через дефіс тощо.

Етимологічні словники. В етимологічних словниках подаються основні відомості про походження і генетичні зв'язки слів. Відповідний опис лексичних одиниць здійснюється на тлі «загальнослов'янської етимології, яка, у свою чергу, входить до складу етимології індоєвропейських мов і, ширше, порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства»¹. У сучасному слов'янському мовознавстві вироблено певні принципи етимологічного аналізу слів. «Успадковані з праслов'янської мови слова індоєвропейського походження зіставляються з спорідненими словами слов'янських та інших індоєвропейських мов з послідовним урахуванням установлених порівняльно-історичним мовознавством закономірних звукових відповідностей між слов'янськими і взагалі індоєвропейськими мовами та реальних можливостей семантичних змін і переходів між зіставляваними словами»². Саме на цих засадах ґрунтується «Етимологічний словник української мови» у семи томах за редакцією О. С. Мельничука. Одна з характерних особливостей етимологічних словників — широке залучення до реєстру історичної та діалектної лексики, яка часто містить важливу етимологічну інформацію. Пор. окремі приклади етимологічного опису слів:

¹ *Етимологічний словник української мови.* — Т. 1. — С. 9.

² *Там само.*

Крутий «стрімкий; дуже загнутий або вигнутий; суворий, твердий; [густий]; міцний; важкий, який важко розв'язується (про слово, наспів); ... [крутий] «крутий» (у сполученні [крутне діло] «важка справа»). Ж... крутизна [крутовина], круча... — р. *крутой*, бр. *круты*, п. *kręty* «кручений, скручений; звивистий, вивертливий», ч. *krutý* «лютий, суворий, великий», слц. *krutý* «лютий, суворий», вл. *kruty* «міцний, твердий, суворий», нл. *kšuty* «міцний», болг. *крут* «різкий, суворий», м. *крут* «суворий, жорстокий», схв. *крут* «твердий, тугий, напружений; суворий, жорстокий», слн. [*krôt*] «навальний», [*kroto*] «дуже вельми»; — звичайно виводиться з псл. **krqrǝ* «який крутиться, в'ється; зігнутий; міцний; твердий; стрімкий; різкий», пов'язаного з **krǝtai* «обертатися; згинатися», укр. [крятатися] «клопотатися»...; проте більш імовірним здається псл. **krouǝ* «стрімкий, крутий», споріднене з прус. *krūt* «падати», лтс. *kraulis* «круча», *krāuja* «крутий берег», дісл. *hrynja* «падати», *hrod* «схил».

Морфологія — «вчення про будову і форму організмів, речовин; розділ граматики, що вивчає будову слова», *морфолог*, *морфологічний*; — р., болг. *морфология*, бр. *марфалогія*, п. *morfologia*, ч. *morfologie*, слц. *morfológia*, вл. *morfologija*, м. *морфологија*, схв. *морфологіја*, слн. *morfológija*; — запозичення з німецької мови; нім. *Morphologie* утворено Й. В. Гете (1817) з основ слів грец. μορφή «форма» і λόγος «вчення» за зразком таких слів, як *біологія* (нім. *Biologie*), *теологія* (нім. *Theologie*) та ін.

Історичні словники. В історичних словниках за основу береться діахронічний принцип добору і аналізу лексичного матеріалу. Реєстр укладається на базі пам'яток писемності відповідних історичних періодів мови. Першою спробою створення лексикографічної праці цього різновиду було видання у 1930–1932 рр. лише першого тому (у двох зошитах) «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка. Цілоком завершеною працею став укладений під керівництвом Л. Л. Гумецької «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» у двох томах (1977–1978). Словник укладено за принципом тезауруса (від грец. θησαυρός — скарб), що передбачало введення до реєстру абсолютно всіх слів, зафіксованих у текстах української мови відповідного часового відрізка — пам'ятках світського характеру. В історичних словниках з максимальною точністю відтворюються особливості правопису тих джерел, з яких добирається реєстр та ілюстративний матеріал, наприклад:

ЗЕРЕМА с. (15) угіддя, де вилилися бобри; угіддя з бобровими норами: Мы, князь великий Швитригаил... чинимъ знаменито... иже видеv и знаменав службу намъ вѣрную... па на Ивана Мукосѣвича... дали есмо и записали за его вѣрную службу села... з бобровыми гоны, и с зеремьяны (Луцьк, 1430 Арх ЮЗР 8/IV, 7–8).

НАСѢЧИ дієсл. док. (2) (чого) накосити: А што есмы казалъ сѣна насѣчи досыть и на твои приездь и стадо твоє то на буцєви насѣчено его досыть (б. м. н., 1386–1418 Р 35).

Історичні словники дають змогу простежити розвиток семантики слів, визначити періоди їх активного і пасивного вживання або ж повну втрату ними актуальності.

Інші типи словників. До лінгвістичних належать словники синонімів, антонімів і омонімів, їх призначення полягає у відображенні відповідних різновидів семантичних відношень між словами. Так, у словниках синонімів наводиться тлумачення слів, об'єднаних у синонімічні ряди, фіксуються стилістичні відмінності між ними. У словникових статтях антонімічних словників тлумачаться протиставлювані лексичні одиниці. Призначення словника омонімів полягає в описі семантичних і формальних ознак слів, що зберігаються тільки за формою і звучанням.

У діалектних словниках інтерпретуються з семантичного і граматичного погляду слова, властиві діалектним ареалам різного розміру — від говірки одного населеного пункту до наріччя або сукупності наріч.

§ 72. З історії української лексикографії

Українська лексикографія має давню традицію, початок якої фактично збігається з виготовленням у Києві найдавніших списків та копій південнослов'янських текстів, а потім появою перекладів з грецької мови і власних оригінальних творів. Перші спроби лексикографічного опрацювання слова цілком слушно пов'язують з внутрішньорядковими і покрайніми глосами (лат. *glossa* — слово, що потребує тлумачення, від грец. γλῶσσα — мова, говір), якими пояснювалися насамперед грецькі й південнослов'янські слова¹. Глоси виконували перекладну, тлумачну або етимологічну функції, як, наприклад, у хроніці Георгія Амартола (катаїзстазмоу же створивъ, *рекше завѣсоу*; история, *рекше образница*; фиали, *рекше лоханю мороморяноу*, Ізборнику Святослава 1073 р. (вѣ номосѣ — *вѣ законѣ*; мамоноу наричеть —

¹ Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. — С. 28.

несытьство), «Повісті минулих літ» (Кумани, *рекше Половци*), Київському літописі (нарекоша имя еи Єфросѣнья и прозваніемъ Изморэгдъ *еже наречеться дорогии камень*) тощо.

У Київській Русі були поширені словники-ономастикони, що призначались для тлумачення християнських імен. Такі лексикографічні праці відомі з XIII ст.

Протягом XV–XVI ст. продовжувалася традиція використання глос для пояснення незрозумілих слів українськими (наприклад: наполнится на/с/ геона. *рекомо пекло*; пошли к гѣмоноу — *воеводѣ своему*), перекладу іншомовних слів і словосполучень (наприклад: свѣтлость выяснитсе *яксь фоулькегбитель по латине*).

До третьої чверті XVI ст. головним виявом лексикографічної роботи залишалися глоси, але мотиви використання їх стали вже іншими. У згаданий період активно виконувалися переклади конфесійних текстів з виразною орієнтацією на живу українську мову. Цілков природно поставала потреба пояснення неслов'янських слів загальнозрозумілими лексичними одиницями, як, наприклад, у Пересопницькому Євангелії 1556–1561 рр.: *дидрагмоу грецки слово дидрагма а по нашемоу два гроша*; *сьпекоулатора ката*; *въ преторъ до домоу судового*; *совѣтникъ пань радный*; з бракоу з *веселя або свадьбы*; *на трапезѣ або за столомъ*.

Першим українським словником став «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто» невідомого автора. Словник не датований, але дослідники переконливо довели, що укладався він до виходу з друку «Лексиса» Л. Зизанія, тобто до 1596 р. «Лексис ... просто» — це перекладний церковнослов'янсько-український словник, до реєстру якого входить 896 слів, 128 з яких не мають перекладів. Праця була опублікована лише у 1884 р., але поширена у списках, вона відіграла позитивну роль у розвитку староукраїнської лексикографії.

1596 р. у Вільні вийшов друком перший український словник «Лексис сирѣчь реченія, въкратъцѣ събранъ/ны и из словенскаго языка на простый рускій діалектъ истолъкованы». Його створив видатний український мовознавець, письменник, педагог, перекладач і церковний діяч Лаврентій Зизаній-Тустановський (народився в 60-х рр. XVI ст. — помер після лютого 1634 р.). Ця праця містить 1061 словникову статтю. Реєстр «Лексиса» складають церковнослов'янські слова, до яких у перекладній частині наводяться українські відповідники, а також адаптовані на українському мовному ґрунті іншомовні лексичні запозичення, наприклад: *алчба, голодность*; *врачую, лѣчу*; *ведро, погода*; *жатва, живо*; *сноха, невѣстка*; *супруг, пара*; *вѣтія, риторъ, оратор, красномовѣца*; *пѣтел, когут, пѣвелн, петухъ*; *онокрота/л, птах/л подобный кита/л/то/л/м лебедеви, кѣторій пысо/к/к/ оуложив/ши вѣ/л воду зукас/т/л якъ оселъ, гупа/ч/л, зуковище*.

Л. Зизаній продемонстрував найвищий для свого часу рівень філологічної і лінгвістичної культури в лексикографічному опрацюванні слова. Він накреслив «чітке розмежування лексичних систем церковнослов'янської й української мов, ідентифікував значення слів на основі контексту, паспортизував матеріал з використанням цитат, використав синоніми рідної мови для перекладу реєстрових слів, застосував елементи етимологізації і граматичні ремарки»¹.

Гідним продовжувачем справи Л. Зизанія став Памво Беринда (народився між 1555–1560 рр. — помер 23 липня 1632 р.), видатна праця якого «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе» була видана 1627 р. в Києві. У «Лексіконі» близько 7 тис. словникових статей. Він складається з двох частин — власне церковнослов'янсько-українського словника і словника вживаних у тогочасній мовній практиці іншомовних слів. Перекладна частина у словнику П. Беринди відзначається надзвичайною інформативністю. Крім перекладу, широкого тлумачення та енциклопедичних пояснень, у «Лексіконі» чільна роль відводиться з'ясуванню лексико-семантичних варіантів багатозначних слів, синонімічним відношенням між лексемами, наприклад: вредны(й): *вродоватый, бѣдныи, маломощныи, оуломныи, хромый, недолужныи, шкодливый(й), недостаточный*; монисто: *клейнот(ъ) которого на шию носятъ, охендозство вколошійнес, яко обручка, колнѣръ, перла, коралѣ, або манелѣ, або ланушокъ*. Словник містить дуже цінний матеріал для вивчення морфологічної і словотвірної систем української мови відповідного періоду.

На XVII ст. припадає лексикографічна діяльність видатного мовознавця, письменника, перекладача і культурного діяча Єпіфанія Славинецького (народився наприкінці XVI чи в першому десятиріччі XVII ст. — помер у 1675 р.). Виходячи з практичних потреб викладання латинської мови у Київській братській школі і, безперечно, маючи фундаментальні фахові знання, Є. Славинецький створив перекладний «Лексіконъ латинский», який, на жаль, свого часу не був виданий, але поширювався в численних списках як навчальний посібник. У перекладній частині словника поєднуються церковнослов'янські й українські слова. Останні заслуговують на особливу увагу як з погляду різноманітності лексико-семантичних груп, так і власне кількісної репрезентації. «Лексікон» фіксує українську побуту і виробничу лексику XVII ст., назви примішень, страв і продуктів харчування, побутових предметів, знарядь праці, терміни спорідненості й свояцтва, слова на позначення об'єктів флори і фауни, громадсько-політичну і юридичну лексику, анатомічні й географічні терміни тощо.

¹ Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. — С. 87.

У співавторстві з Арсенієм Корецьким-Сатановським Є. Славинецький створив «Лексикон словено-латинський».

Усі згадані староукраїнські словники перевидано або ж опубліковано вперше в серії «Пам'ятки української мови» протягом 1961–1973 рр. В. В. Німчуком.

Друга половина XVII–XVIII ст. характеризувалася поступовим витісненням української мови з освіти і ділового письменства, а також з книгодрукування — найважливішої сфери функціонування українського слова. Це, безперечно, вкрай негативно позначилося на розвиткові лексикографії. У 1793 р. Ф. Туманський опублікував як додаток до історичних документів переклад 333 українських слів російською мовою, що можна вважати першою спробою українсько-російського словника. З погляду на те, що читачами «Енеїди» були й росіяни, перше видання твору супроводжувалося поясненням незрозумілих або малозрозумілих слів, перекладом їх російською мовою (було перекладено 972 слова). У третьому виданні словник містив 1125 слів. Словник І. П. Котляревського став зразком для такого типу лексикографічних коментарів, що додавалися до різних видань протягом перших десятиріч XIX ст. Заслугує на увагу насамперед «Краткий малороссийский словарь» при «Грамматике малороссийского наречия» О. Павловського, виданий у Петербурзі в 1818 р. Лексикофразеологічний матеріал у цьому словнику поділено на чотири частини: а) прості слова — загальноживана іменникова, прикметникова, дієслівна, прислівникова лексика і службові слова, наприклад: *аби* — тільки бы, *балабухи* — галушки с чесноком, *вінця* — края у чашки, у горшка и у других таких вещей, *годі* — полно, довольно, *кроквы* — стропилы, *світлиця* — лучшая комната в доме; б) слова, належні до натуральної історії, — лексико-семантичні групи, що охоплюють назви рослин, тварин, речовин і матеріалів, наприклад: *акгрусъ* — крыжовник, *блейвасъ* — белилы, *кульбаба* — Соломонова печать, одуванчики, *піркутъ* — дикий голубь, *стыжь* — бронза, *чорнобривці* — бархатцы; в) імена, що даються під час хрещення, наприклад: *Андрій*, *Андрійко*, *Андрусь* — Андрей, *Івга* — Евгения, *Олексій*, *Олекса*, *Лесько* — Алексей, *Пріска*, *Пріся*, *Прісѣчка* — Ефросиния.

Перший великий словник української мови уклав письменник і перекладач П. П. Білецький-Носенко (1774–1856)¹. Обсяг лексикографічної праці становить понад 20 тис. словникових статей. Перевершений він був лише у словниках 80-х років. До реєстру добиралися, за дуже незначними винятками, слова, властиві тільки українській мові, або ж спільні з російськими, але відмінні від них за

¹ Білецький-Носенко П. Словник української мови / За ред. В. В. Німчука. — К., 1966.

звуковим складом. Специфіка словника полягає також і в тому, що в ньому наводяться відомості з українського словотвору, докладно описується словозміна, використовуються синтаксичні коментарі. Працю П. П. Білецького-Носенка видано у 1966 р.

Протягом другої половини ХІХ ст. вийшли друком такі лексикографічні праці, як «Словарь малороссийского наречия» О. Афанасьєва-Чужбинського (1855), опублікований лише до літери З, «Словарь малороссийских идиомов» М. Закревського (1861), який вважають першою спробою тлумачного словника, «Опыт южно-русского словаря» К. Шейковського (1861, видано перший випуск І тому, літери А–Б), «Словниця української (або югової-руської) мови (1873, друге вид. 1882) Ф. Піскунова. Російсько-українські словники були представлені працями М. Левченка «Опыт русско-украинского словаря» (1874), М. Уманця та А. Спілки (псевдонім М. Комарова та осіб, що допомагали в роботі над словником) «Словарь російсько-український в чотирьох томах (1893–1898), Є. Тимченка «Русско-малороссийский словарь» (1897–1899).

До найвизначніших досягнень української дореволюційної лексикографії належить «Словарь української мови» у чотирьох томах, виданий за редакцією і найактивнішою авторською участю Б. Д. Грінченка в 1907–1909 рр. За угодою з редакцією журналу «Киевская старина», яка впродовж тривалого часу збирала лексичний матеріал, Б. Грінченко з 1902 р. приступив до редагування словника, робота над яким стала справжнім подвигом письменника-мовознавця. «Архітектура словників — річ вельми давня, світова, і свого оригінального плану тут не вигадаєш: єсть певні норми, яких обов'язково додержувати кожному, хто працює над словником. Але коли вже брати це порівняння і вважати кожне слово за цеглину або, ще краще, за необроблений камінчик, потрібний для складання словарного будинку, то Грінченко був єдиним і справжнім його будівничим... Своїми руками брав кожна цеглину, кожен камінчик, обтісував, обшліхтовував його, припасовував до сусідніх, клав на призначене загальним планом місце, додавав і нового матеріалу, зацементовував — і камінчик по камінчику ріс той будинок, аж поки виріс до вікопомного діла. Діло те було переломовим в історії нашої лексикографії. І цілком справедливо і по заслугі завжди стоятиме першим на ній ім'я — Бориса Грінченка»¹.

Докорінна зміна статусу української мови у пореволюційний період спричинила активізацію лексикографічної роботи. З 1921 р. у складі ВУАН почав функціонувати Інститут української наукової мови, завдання якого полягало насамперед в укладанні різногалузевих термінологічних словників, виробленні норм українсь-

¹ *Єфремов С.* Як повстав Грінченків словник // Словник української мови / Упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Грінченко. — К., 1927. — Г. 2. — С. XXIV.

кої наукової термінології. Протягом 1926–1932 рр. було видано понад 30 термінологічних словників. У поглядах на засади добору термінологічної лексики протидіяли дві тенденції, які уособлювали мовознавці — крайні пуристи і помірковані пуристи, що працювали відповідно в Києві і Харкові. «Впливи київської (пуристичної) школи сильно позначилися на багатьох термінологічних словниках, в яких пропонувано замінити *екватор* на *рівник*, *паралельний* на *рівнобіжний*, *конус* на *стіжок*, *сектор* на *витунок*, *штетсель* на *притичку*, *курсив* на *письмівку* тощо... Пуристи відкидали форми й конструкції, не притаманні розмовній мові без огляду на те, чи були вони зазначені недавно з російської мови, чи в старовину з грецької й латинської: активні дієприкметники, пасивні конструкції, віддієслівні іменники вважалися невластивими українській мові... Мовознавці харківської школи не були такими категоричними. Вони не відкидали конструкції, засновані на європейській традиції, хоч і вважали бажаним частіше, ніж досі, вдаватися до форм «своїх»¹.

У 1924–1933 рр. вийшли окремими випусками I–III томи «Російсько-українського словника», роботу над яким очолював А. Ю. Кримський. Відсутність послідовних принципів добору лексичного матеріалу, некритичне ставлення до джерел спричинили те, що словник вийшов досить еkleктичним. IV том його не був виданий.

Після російсько-українських словників, виданих Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні в 1937 і 1948 рр., було укладено й видано новий тритомний «Російсько-український словник» (1968), що містить 120 тис. реєстрових російських слів, а також багатий український лексичний матеріал.

До фундаментальних праць належить шеститомний «Українсько-російський словник», виданий Інститутом мовознавства протягом 1953–1963 рр. У ньому вміщено 121 690 українських реєстрових слів.

Протягом 1959–1970 рр. вийшли друком російсько-українські термінологічні словники з фізики (16 тис. термінів), гірничої справи (20 тис. термінів), геології (19 тис. термінів), математики (12 тис. термінів), гідротехніки (13 тис. термінів), ботаніки (понад 10 тис. термінів), фізіології (15 тис. термінів) тощо.

У 1999 р. видано академічний «Словник синонімів української мови» у двох томах (близько 9200 синонімічних рядів).

Важливе місце в українській лексикографії посідають словники спеціального призначення — орфографічні («Орфографічний

¹ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. — Б. м., 1987. — С. 167.

словник української мови» / Уклад. С. І. Головащук та ін. (К., 1994), фразеологічні (двотомний «Фразеологічний словник української мови» Г. М. Удовиченка (К., 1984); академічний («Фразеологічний словник української мови» у двох книгах, укладений колективом авторів під керівництвом Л. С. Паламарчука (К., 1993); «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. С. Олійника і М. М. Сидоренка (К., 1978), мови письменників (двотомний «Словник мови Шевченка», створений в Інституті мовознавства під керівництвом Т. К. Черторизької, «Словник мови Квітки-Основ'яненка», укладений на кафедрі української мови Харківського університету), іншомовних слів («Словник іншомовних слів» за ред. О. С. Мельничука (К., 1974), орфоепічні (словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» за ред. М. А. Жовтобрюха (К., 1973) і «Орфоепічний словник» М. І. Погрібного), зворотні («Інверсійний словник української мови» за ред. С. П. Бевзенка (К., 1985), словотвірні і морфемні (двотомний словник-довідник «Морфемний аналіз» І. Т. Яценка (К., 1981), «Морфемний словник» Л. М. Полюги (К., 1983); «Українсько-російський словотворчий словник» З. С. Сікорської (К., 1985).

§ 73. Предмет і завдання словотвору

Словотвір, або дериватологія (лат. *derivatio*, від *derivatio* — відводжу, утворюю), — це розділ мовознавства, який вивчає слова з погляду способів творення і структури.

Предметом словотвору є різнопланові аспекти творення слів відповідно до тих або тих відношень мотивацій між вихідними і похідними одиницями, класифікація похідних слів за ознаками дериваційної структури і словотвірними значеннями в межах відповідних лексико-граматичних класів слів (частин мови), визначення продуктивності окремих способів і засобів словотвору.

Словотвірні процеси української мови орієнтовані на формування лексичних одиниць різної частиномовної природи, насамперед тих, що виконують номінативну функцію, а отже, забезпечують потребу називання конкретних предметів, осіб, абстрактних понять, ознак, найрізноманітніших дій, процесів.

Словотвір має першорядне значення як сфера мовної дійсності, система семантичних, формальних показників якої забезпечує поповнення словникового складу української мови новими лексичними одиницями. Завдяки словотворові, що послуговується фіксованими мовними ресурсами (твірними основами і словотворчими формантами), словниковий склад української мови залишається відкритою динамічною системою.

Розрізняють синхронний і діахронний словотвір. Синхронний (описовий) словотвір вивчає словотвірну структуру слів на якому-небудь конкретному етапі розвитку мови. Діахронний словотвір вивчає історію появи похідних слів на основі зіставлення різних періодів функціонування мови.

Основними поняттями синхронного словотвору є: словотвірна мотивація і словотвірне значення похідного слова з урахуванням його сучасних (живих) зв'язків з іншим словом або словосполученням. Словотвірні відношення розуміються як відношення похідного (вторинного) слова до того, від якого воно утворилося.

Словотвірні відношення виявляються між спорідненими словами. Однією з найважливіших структурних ознак синхронного аналізу похідних слів є спосіб їх словотвору. Тому до завдань словотвору належить вивчення всього арсеналу словотворчих засобів мови, словотвірних типів і розрядів у межах використовуваних способів словотворення.

Описовий словотвір української мови розглядає словотвірні процеси, які виявляють закономірності її розвитку на сучасному етапі. Системне вивчення словотвору передбачає розгляд способів творення слів, їх будови з урахуванням належності до частини мови, характеру твірної основи та тих звукових змін, які властиві сучасній мові. Щоб зрозуміти характер структури слова, треба з'ясувати не лише його морфемний склад, а й значення морфем у їх зв'язках і відношеннях у слові. Останні виявляються при аналізі словотвірної структури слова з урахуванням мотиваційних відношень у гнізді споріднених слів. Розуміння словотвірної структури слова ґрунтується і на знанні морфемної структури слова, тому ці відомості містить розділ про словотворення.

МОРФЕМНА СТРУКТУРА СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

§ 74. Поняття морфеми

Морфема (від грец. *μορφή* — вигляд, форма) — це найменша неподільна значуща частина слова. Морфема виступає як носій певного лексичного чи граматичного значення і регулярно відтворюється у процесі мовлення відповідно до моделей, властивих певній мові. Наприклад, у слові *братній* виділяються три морфеми: *брат-н-ій*; перша з них наявна в споріднених словах *брат*, *братів*, *братання*; друга — властива прикметникам відіменникового творення типу *муж-н-ій*, *друж-н-ій*, а третя — наявна в усіх прикметниках м'якої групи у називному відмінку.

Вияв морфеми у слові і його словоформах позначається терміном морф (морфа).

М о р ф (м о р ф а) — конкретний вияв морфеми, найменша значуща частина, що виокремлюється у складі певної конкретної словоформи слова; те ж, що й варіант морфеми.

А л о м о р ф (а л о м о р ф а) — це морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації, зумовленої звуковим складом сусідніх морфів або формальною будовою слова.

Наприклад, морфема як сукупність усіх можливих виявів у мові морфа з в українській мові може виступати у звукових варіантах *з-*, *зі-*, *із-*, *с-*: *збити*, *зійти*, *ізняти*, *спитати*. У словах *родити* і *рід* аломорфи *род-* і *рід-* є виявом однієї кореневої морфеми.

Морфемна структура слова — це закономірна єдність взаємопов'язаних складових частин, розташованих у певній послідовності відповідно до їх ролі в організації слова як цілісної одиниці лексичного і граматичного рівнів мови.

За структурою слова української мови неоднотипні. У змінюваних виділяється основа і закінчення, а незмінювані не мають такого поділу. Ця особливість впливає з того, що у змінюваних словах є потреба виражати тотожність семантики в усіх словоформах однією частиною — основою, а різні граматичні значення словоформ того самого слова — іншою частиною, яка має різне вираження, — закінченням.

§ 75. Основа слова і закінчення

Основа — частина змінюваного слова, що виражає його лексичне значення. При морфемному поділі слова основою є та частина, що залишається після вилучення афіксів з граматичним значенням. Наприклад, у словах *місто*, *визвольний*, *чотири* виділяються основи *міст-*, *визвольн-*, *чотир-* відкиданням закінчень **-о**, **-ий**, **-и**; у дієслівних словоформах *пишу*, *пишемо*, *пишуть*, *пиши*, *пишіть* після вилучення закінчення залишається основа теперішнього часу *пиш-*, а в словоформах *писав*, *писала*, *писали* після відкидання формотворчого суфікса (**-в-**, **-л-**) і закінчення залишається основа минулого часу *писа-*.

За морфемним складом основа може бути кореневою (простою) і афіксальною (складною). **К о р е н е в а** — основа дорівнює кореню. На відміну від кореневої основи в **а ф і к с а л ь н і й**, крім кореня, наявний один або кілька словотворчих афіксів.

З погляду сучасних семантико-словотвірних зв'язків основа може бути непохідною (немотивованою) і похідною (мотивованою).

Н е п о х і д н о ю є основа, у складі якої не виділяються словотворчі афікси і яка не мотивується через зв'язки з спільнокореневими словами, наприклад, у словах *мир*, *сонце*, *білий*, *знати*: **мир-**, **сонц-**, **біл-**, **зна-**. Значення непохідної основи може бути виявлене лише внаслідок етимологічного аналізу. **П о х і д н а** — це основа, у складі якої, крім кореневої морфемі, виділяється один чи кілька словотворчих афіксів і яка мотивується через семантико-словотвірні зв'язки з іншими словами того самого кореня. Наприклад, основи слів *морозиво*, *правдивий*, *роздати* мають у своєму складі словотворчі афікси (*мороз-ив*, *правд-ив*, *роз-да-*) і мотивуються спорідненими словами (*мороз*, *правда*, *дати*). Похідна основа завжди мотивована.

За особливостями вияву в споріднених словах розрізняють вільні і зв'язані основи.

В і л ь н и м и називають основи, що мають здатність до вільного вияву в похідних (афіксальних) споріднених словах і в словах

з непохідними основами. Наприклад, у словах *покрикувати, пере-кричати, викрик, крик* основа *крик-* може виступати самостійно і в споріднених словах, де вона ускладнена словотворчими афіксами.

З в'язана основа не має здатності вільно виявляти свій морфемний склад; функціонує лише в складі похідних слів. Так, у словах *роззутти, взути, озутти; звикнути, звичка* морфем (*зу-, вик-, вич-*) без поєднання з іншими морфемами не вживаються.

Змінюване слово — це єдність спільної для всіх його словоформ частини, що є носієм лексичного значення й тому залишається незмінною, і змінної частини, що виражає функціональну відмінність однієї словоформи від іншої. Наприклад, слово *береза* при постійній основі *берез-* завдяки закінченням виражає різні відмінкові і числові значення: *берез-а, берез-и, берез-і, берез-у, берез-ою, (на) берез-і* (однина), *берез-и, беріз, берез-ам, берез-и, берез-ами, (на) берез-ах* (множина), а прикметник *білокорий* за допомогою закінчень виражає граматичні значення відмінка, роду і числа, що залежать від роду, відмінка і числа іменника: *білокор-а береза, білокор-ої берези, білокор-ій березі* тощо.

Поділ на незмінну і змінну частини властивий змінюваним словам — іменнику, прикметнику, числівнику, займеннику, дієслову. Характер зв'язку незмінної і змінної частин — основи і закінчення — виражається в різному ступені абстракції. Закінченням властивий вищий ступінь абстракції; вони приєднуються до основ усіх слів (або цілих розрядів) у межах змінюваної частини мови.

ТИПИ МОРФЕМ

За значенням і роллю в будові слова морфемі поділяються на кореневі і службові.

Службові, або афіксальні, морфемі, у свою чергу, поділяються за місцем розташування в слові щодо кореня і функцією у структурі слова.

§ 76. Корінь слова.

Слова спільного кореня

Корінь — це основна стрижнева морфема, що виражає загальне (поняттєве) лексичне значення слова.

Корінь є носієм речового значення слова, що відображає елемент об'єктивної дійсності, а тому є обов'язковою частиною кожного слова. Водночас як поняттєва морфема корінь об'єднує всі споріднені слова. Повторюючись у споріднених за походженням словах, коренева морфема об'єднує ціле гніздо похідних слів. Наприклад, корінь *весн-* об'єднує спільним поняттєвим змістом слова, що належать до різних частин мови: *весна, провесна, весніти, весняний, по-весняному, навесні*.

Значення кореня у словотвірних рядах слів видозмінюють і конкретизують словотворчі афікси — суфікси і префікси. Корінь у порівнянні з афіксами характеризується більшою автономністю. У незмінюваних словах, особливо службових, корінь не виявляє здатності поєднуватися з афіксами, наприклад, слова *ампула, так, про, хай, ага* і подібні мають лише кореневу морфему.

У змінюваних словах, крім кореня та словотворчих афіксів, які уточнюють його значення, наявні також морфемі, що виражають граматичні значення слова і утворюють його форми — закінчення і формотворчі афікси (суфікси, префікси).

На відміну від афіксів корінь не має точно закріпленого за ним місця у слові. З кореня може починатися слово (*літ-ак, рід-н-ий*), він може стояти після префікса чи двох префіксів (*на-род, воз-з'-едн-а-ти*), може поєднуватися з іншим коренем у складному слові (*криг-о-лам*), але корінь завжди стоїть перед суфіксом і закінченням.

За особливостями вияву в споріднених словах розрізняють незв'язаний і зв'язаний корені.

Незв'язаний корінь має здатність до вільного вияву свого морфемного статусу і в непохідному, і в похідних словах. Наприклад, корінь *ліс-* здатний виступати в непохідному слові *ліс* і в похідних словах *лісок, лісовий, узлісся, пролісок, лісник, лісництво* та інших споріднених, до складу яких входять крім кореня словотворчі афікси та закінчення. Більшість слів мають вільні корені.

Зв'язаний корінь функціонує тільки в поєднанні зі службовими, афіксальними морфемами, в основному префіксами. Слова *відняти, підняти, розняти* сприймаються як похідні, але корінь цих слів зв'язаний і тому не може виявити себе самостійно, без префікса. Він виступає тільки в похідних словах.

Афікси. Типи афіксальних морфем. Афікси (від лат. *affixus* — прикріплений) є носіями словотвірного і граматичного значень слова, тобто вони уточнюють значення кореня, видозмінюють первісне лексичне значення як засоби творення похідних слів або вказують на відношення його до інших слів, виступають засобом творення форми того самого слова. Афікси мають певне закріплене за ними в мові значення і виступають з цим значенням у цілому ряді слів або в тій самій граматичній формі слова як показник цієї форми. Наприклад: слова *плановик, степовик, сніговик* мають суфікс **-ик**, який видозмінює значення кореня і формує нову назву з особовим або предметним значенням.

Значення афіксів виявляється не самостійно, а в єдності з коренем слова. Саме тому можлива омонімія афіксів. Вони здатні поєднуватися з коренями слів різних словотвірних типів. Суфікс **-ик** у словах *Івасик, коник, гвинтик* — омонімічний, так само, як і префікс **при-** у словах *присмерк, пришкільний, привітати*.

Афікси послідовно розрізняються за місцем і роллю у слові.

За місцем у слові виділяють префіксальні і постфіксальні морфеми.

Префікс (лат. *praefixus* — прикріплений спереду) — морфема, що стоїть перед коренем, наприклад: *про-славитися, надбудова, на-земний*.

Постфікс (від лат. *post* — після і лат. *fixus* — прикріплений) — це афікс, що виступає у слові після кореня.

До постфіксів належать суфікс, флексія і власне постфікс.

Суфікс (від лат. *suffixus* — підставлений) — це службова морфема, що, як правило, посідає місце відразу після кореня, поряд із ним, наприклад : *спів-ак, літ-н-ий, віт-а-ти*, але *неб-ес-н-ий, тіл-ес-н-ий*.

Флексія, або **закінчення**, — афікс, що займає кінцеву позицію в змінюваному слові і є засобом творення форм слова.

Власне постфікс — це афікс, що виступає в абсолютному кінці слова. Наприклад, постфікс *-ся* приєднується до дієслів як словотворчий афікс і водночас надає їм зворотного або пасивного значення: *учити — учитися, писати — писатися*.

До постфіксів зараховують також окремі частки, що стали засобом творення займенників і прислівників: *будь-, небудь-, казна-, хтозна-* тощо, однак вони можуть приєднуватися не лише в кінці слова (*хто-небудь, який-небудь*), а й на початку (*будь-що, казна-хто, хтозна-коли*).

Такі постфікси відрізняються від постфікса *-ся* тим, що не відіграють класифікуючої ролі, тобто не є засобом оформлення і розрізнення однієї якоїсь частини мови (наприклад *коли-небудь* — прислівник, *хто-небудь* — займенник).

Словотворчі (дериваційні) і **граматичні афікси**. За функцією в слові афікси поділяються на словотворчі (дериваційні) і граматичні. Словотворчі афікси служать для уточнення предметного значення кореня. Цю роль здатні виконувати суфікси, префікси і постфікси.

Суфікс як словотворчий засіб відрізняється від інших морфем рядом ознак. Значення словотворчих суфіксів порівняно з коренем більш узагальнене. Вони приєднуються до різних коренів, виражаючи своє словотвірне значення в межах певного словотвірного типу слів. Суфікс чутливо реагує на вибір твірної основи і своє значення реалізує тільки у зв'язку з кореневою морфемою. Так, суфікси *-от(а), -ість, -изн(а)* здатні виражати значення узагальненої ознаки, властивості, абстрактного поняття в єдності з коренями прикметників, які позначають конкретні ознаки або властивості предметів: *добр-от-а ← добр-ий, хоробр-ість ← хоробр-ий, крут-изн-а ← крути-й*.

Суфікс **-к(а)** може приєднуватися до будь-якого кореня іменника, якщо він виступає основою для творення слів зі значенням зменшеності: *ріка* — *річка*, *дуга* — *дужка*, *муха* — *мушка*, *тополя* — *тополька*, *ідея* — *ідейка*, *Явдоха* — *Явдошка*. Омонімічний йому суфікс **-к(а)** є засобом творення іменників від дієслівних основ зі значенням узагальнених дій, процесів, продукту дії: *випікати* — *випічка*, *обточити* — *обточка*, *класти* — *кладка*, *вигадати* — *вигадка*.

Отже, сфера дії словотворчого суфікса обмежена певними словотвірними типами слів у межах частин мови.

Роль суфікса у морфемній будові слова відрізняється також від ролі префікса. Суфікс, приєднуючись до кореня (твірної основи), не лише уточнює чи видозмінює поняттєвий зміст похідного слова, а й водночас є показником (разом із закінченням) належності його до певної частини мови. Саме суфікс виявляє здатність переводити основу слова з одного розряду (частини мови) в інший, наприклад: *зима* — *зим-ува-ти*, *списати* — *спис-ок*, *мужній* — *мужнь-о*.

Префікс свою словотворчу роль виконує як афікс з модифікуючим значенням. Він уточнює значення кореневої морфеми. Наприклад, префікс **роз-** конкретизує значення дії, вираженої дієсловом, як відцентрового руху (в усі боки), раптової, сильної дії, повного охоплення тощо: *розійтися*, *розлетітися*, *розбігатися*, *розреготатися*, *розімліти*, *розпастися*, *розклятися*.

Префікс відрізняється від словотворчого суфікса тим, що він не впливає на морфологічне оформлення слова, не визначає належності його до частини мови. Префікс приєднується не до кореня, а до цілого слова, тому не може переводити основу з однієї частини мови до іншої. Наприклад: *весна* — *провесна*, *давній* — *прадавній*, *ходить* — *заходить*, *звично* — *незвично*.

Особливим типом словотворчих афіксів є **інтерфікси** (від лат. *inter* — між і *fixus* — прикріплений), що використовуються для зв'язку двох (або більше) коренів у складному слові. В українській мові роль інтерфіксів виконують голосні *о*, *е*. Традиційно їх називають сполучними, або словотвірними, голосними. Своєрідність інтерфікса полягає в тому, що він не виражає словотвірного значення, а лише поєднує корені (твірні основи) у складне слово, наприклад: *лісотундра*, *першодрук*, *сонцепоклонник*, *працездатний*, *життєрадісний*.

Як інтерфікси кваліфікуються також структурні елементи, що використовуються у творенні прикметників і дієслів. Вони виступають між коренем і словотворчим суфіксом, наприклад: *Десна* — *десн-ян-ськ-ий*, *Глушки* — *глушк-ів-ськ-ий*, *Біличі* — *білич-ан-ськ-ий*, *бігати* — *біг-ан-ин-а*.

Дериваційними афіксами вважають і так звані афіксоїди. Цим терміном позначаються напівпрефікси (префіксоїди), напівсуфікси (суфіксоїди), що є складовими частинами слів, які співвідносні з самостійно вживаними словами. Як префіксоїди кваліфікуються такі початкові складові частини: **повно-, ново-, само-, авто-** тощо. Наприклад: *повноправний, повнометражний, повнокровний, повноважний; новосформований, новоприбулий; самохідний, самодостатній, самовпевнений; автопілка, автобіографія, автотренування*. До суфіксоїдів належать одиниці типу **-річний** (*багаторічний, дворічний, сторічний*), **-вод** (*рисовод, лісовод, діловод*), **-воз** (*важковоз, водовоз, рудовоз, тепловоз, лісовоз*) тощо. Продуктивно вживані складові частини слів наведених зразків втрачають свою предметну семантику і набувають статусу службових словотвірних морфем.

Грама т и ч н і афікси виконують функцію творення граматичних форм слів. Вони поділяються на формотворчі і словозмінні.

Ф о р м о т в о р ч і афікси — суфікси і меншою мірою префікси — відрізняються від словотвірчих тим, що беруть участь у творенні форм того самого слова.

Формотворчі суфікси стандартизовані, обов'язкові для всіх слів тієї частини мови, у межах якої утворюють певну систему словоформ. Наприклад: 1) усі дієслова мають форму інфінітива, що твориться суфіксом **-ти**; форми минулого часу дієслів творяться за допомогою суфіксів **-в-** (або нульового) та **-л-**, до яких приєднується родо-числове закінчення (*писати — писав, писала, писало, писали; нести — ніс, несла, несло, несли*); 2) формотворчі суфікси **-ш, -іш-** служать для творення форм вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*довгий — довгий, рівний — рівніший, довго — довше, рівно — рівніше*).

Формотворчими називають також префікси і суфікси, які служать для творення видових пар дієслів.

Основним типом граматичних афіксів в українській мові є ф л е к с і ї (з а к і н ч е н н я), що виражають відношення слова до інших слів у словосполученні та реченні. Закінчення завжди виступає у певній системі словозміни змінюваних частин мови. Типи відмінювання іменників, прикметників, числівників, займенників розрізняються системою закінчень, які виражають граматичні значення відмінка, роду і числа або лише відмінка (в кількісних числівниках). Дієслова мають складну систему дієвідмінювання за особами, родами і числами, основними показниками яких є особово-родово-числові флексії. Закінчення характеризується високим ступенем абстракції. Воно функціонує у парадигматичній системі того або того лексико-граматичного класу слів.

§ 77. Зміни в морфемній структурі слова

У процесі історичного розвитку мови первинний морфемний склад слова може зазнавати змін. Основним виявом змін у морфемній структурі слів української мови є втрата прямих співвідношень між похідною і непохідною основами. Внаслідок різних фонетичних процесів, змін у лексичному значенні похідного чи первинного слова, випадіння слова, на основі якого виникло похідне, із активного словника відбуваються різні за характером зміни у морфемній будові слова: спрощення, перерозклад, ускладнення тощо.

Спрощенням називається процес, унаслідок якого членована на морфеми основа перетворюється на нечленовану морфему. Так, слово *вікно* в сучасній українській мові членується на дві морфеми — кореневу *віки-* і флективну *-о*, тоді як етимологічно в цьому слові виділяється суфікс *-н-*, що втратив свій морфемний статус, увійшовши до складу кореня. Цьому сприяла втрата словотвірного зв'язку згаданого слова з твірною основою *-ок*.

Спрощення зазнають слова з різних частин мови, однак найчастіше слова, утворені суфіксальним способом. Це явище властиве іменникам *пир, жир, шило, мило, рило, знак* тощо, у яких виділялись суфікси *-р-, -л(о), -к-*. Ці морфеми зрослися з коренями слів.

Зміни в морфемному складі слів можуть відбуватися і внаслідок переміщення морфем у межах слова. Так, колишні показники іменникових основ втратили свою первісну функцію і відійшли до складу закінчень, а саме: *рук-а-ми* — *рук-ами*. Така зміна у морфемній структурі слова називається перерозкладом. Унаслідок перерозкладу може відбуватися також збільшення обсягу словотворчого афікса за рахунок іншого афікса, наявного в основі, від якої утворено похідне слово. У такий спосіб виникають так звані складні суфікси *-анин-, -чанин-, -івськ(ий), -анськ(ий), -ність* тощо. Пор., наприклад: *ліс-ник* (від *ліс-н-ий*), *мат-усеньк-а* (від *мат-ус-я*), *сухощав-ий* (від *сух-ість, сух-ощ-і*), *блиск-оті-ти* (від *блискіт*).

Перерозклад іноді зустрічається на межі префіксів, наприклад, префікс *зне-* виник унаслідок зрощення двох префіксів: *з-* і *-не* в основах дієслів, похідних від іменників і прикметників: *знедоли-ти, знесилитися, знеславити*.

Ускладненням називається такий процес, унаслідок якого в межах морфемно нечленованих слів починають виділятися ті або ті морфеми. Процесу ускладнення зазнають головним чином слова іншомовного походження, окремі частини яких ототожнюються з морфемами рідної мови. Наприклад, у словах *танок, ринок* виділяється суфікс *-ок-* за аналогією до слів *свідок, випадок*.

Своєрідні процеси, що призводять до змін у морфемному складі слова, виникають унаслідок переходу слів з однієї частини мови в іншу. Це спричиняє зміну граматичних значень, а отже, і

зміну функцій формотворчих і словозмінних морфем. Такий процес називають конверсією. Наприклад, у прислівнику *далеко*, похідному від прикметника середнього роду (*далеко*), закінчення *-о* перетворилося на суфікс. Унаслідок переходу прикметника (дієприкметника) в іменник втрачається його здатність узгоджуватися з іменником, і тому закінчення стає показником віднесеності лише до одного роду (*минуле, майбутнє* — середн. рід; *чергова, вожата* — жін. рід; *молодий, будівничий* — чол. рід).

Інші зміни відбуваються внаслідок переходу словоформ змінюваних слів у прислівники: флексії словоформ перетворюються на слотворчі суфікси (пор.: іменникові словоформи *біг* — *біг-ом*, *галоп* — *галоп-ом*, *бас* — *бас-ом* і похідні від них прислівники *бігом, галопом, басом*, у яких флексія *-ом* стала суфіксом).

Службові слова — прийменники, частки, сполучники та вигук, що утворилися на ґрунті повнозначних слів, втрачають морфологічні ознаки відповідних частин мови, стають незмінюваними і морфемно нечленованими.

СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Похідні слова та структура їх основ. Нове слово виникає на ґрунті існуючого в мові слова і сприймається як похідне, або вторинне, щодо того, від якого воно утворене. Наприклад, слова *вітряк, денний, давно* сприймаються як вторинні щодо слів *вітер, день, давній*. Ознаками їх похідності є передусім мотивованість значень словами, від яких вони походять, а також складніша морфемна будова.

Відношення між мотивованим і немотивованим словом — це вияв семантичної і структурної залежності.

Словотвірну структуру похідного слова становлять мотивуюча, або твірна, основа і слотворчий формант. Словотвірна структура — це властивість похідного слова бути визначеним за характером мотивуючої його основи і слотворчого засобу, який виражає словотвірне значення. Так, з погляду семантико-словотвірних зв'язків слово *доброта* є похідним, оскільки виявляє мотиваційний зв'язок з прикметником *добрий*. Слотворчий формант *-от-* переводить основу прикметника до класу іменників на позначення абстрактних понять (*добрий* — ознака предмета, *доброта* — узагальнена, опредмечена ознака).

Істотною ознакою похідного слова є те, що воно має складнішу, ніж первинне слово, будову: до його складу крім твірної основи належить слотворчий афікс (суфікс, префікс, рідше флексія із словозмінною і слотворчою функцією, інтерфікс, постфікс, афіксоїд), який уточнює, видозмінює значення мотивуючого слова.

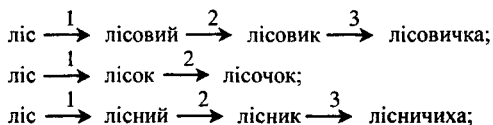
§ 78. Поняття твірної основи

При словотворенні основною одиницею виступає не корінь, що є спільною частиною споріднених слів, а частина слова, слово або й ціле словосполучення, що мотивує значення похідного слова, є його словотворчою базою.

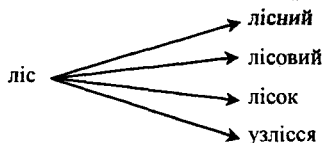
Твірною (словотвірною) основою називають частину слова (слово чи частини слів словосполучення), від якої твориться похідне. Наприклад: у дієслові *заземлити* твірною стала основа іменникового слова *земля* (*земл-*), модифікована словотворчими афіксами: суфікса *-и-*, який разом із суфіксом *-ти* оформляє похідне слово як дієслівне, і префікса *за-*, який виражає словотвірне значення.

Твірна основа є спільною частиною двох слів — первинного і похідного, адже вона завжди виконує для похідного мотивуючу роль. Мотиваційні відношення похідності зумовлюються тими процесами, модифікацією, яких зазнає основа. Наприклад, у словах *річний*, *річниця*, *роковини* той самий корінь *рік-*, але твірною основою він є лише для слова *річний*, два інших мотивуються інакше: *річниця* — від *річний* (*річн + иц + я*), а *роковини* — від *роковий* (*роков + ин + и*).

Мотиваційні відношення між словами завжди встановлюються попарно, хоч у процесі словотворення твірна основа може виступати як у ланцюговому, так і в радіальному зв'язках. Пор.: 1) при поступовому творенні похідних слів твірна основа ускладнюється за кілька словотвірних тактів:

2) при радіальному зв'язку похідних слів одна твірна основа мотивує кілька похідних, кожне з яких утворює словотвірну пару з твірною основою:

Твірна основа може не повністю входити до похідного слова. Це спостерігається при нульовій афіксації, коли дієслівна основа в похідному іменнику скорочується за рахунок суфікса (*переписа-*

ти — *перепис*; *засівати* — *засів*); у складних словах, значення яких мотивується словосполученням (*трудовий день* — *трудо-день*; *чесати хмари* — *хмарочос*), та в абрєвіатурах — від часткового усічення слів до творення ініціальних похідних (*універсальний магазин* — *універмаг*; *командний пункт* — *КП* (ка-пе); *наукова організація праці* — *НОП*).

Поняття «твірна основа» використовується в основному при словотвірному аналізі похідних слів, утворених за допомогою словотворчого форманта. Щодо слів, утворених неморфологічними способами, цей термін може бути використаний умовно, оскільки для словотвірного аналізу важливим є з'ясування мотивації і у випадку переходу слів з однієї частини мови в іншу, і при зрощенні двох слів в одне, і при розщепленні багатозначного слова та виникненні омонімів.

Словотворчою базою для всіх частин мови, що активно поповнюються новотворами, виступають наявні в українській мові слова. Однак потенційна здатність служити основою для словотвору в різних частин мови неоднакова. Іменникові основи є словотворчою базою для іменників (*вишня* — *вишняк*), прикметників (*учитель* — *учительський*), дієслів (*весло* — *веслувати*), прислівників (*мить* — *миттю*). Від дієслівних основ творяться похідні дієслова (*світити* — *присвітити*), іменники (*нагородити* — *нагорода*; *нагороджувати* — *нагородження*), прикметники (*тремтіти* — *тремтливий*), прислівники (*присідати* — *навприсядки*). Прикметникові основи можуть бути базою для утворення прикметників переважно з модифікованим значенням здрібності, пестливості, збільшеності тощо (*червоний* — *червоненький*, *червонісінкий*; *старий* — *старенький*, *старезний* або *червонуватий*, *старуватий* зі значенням неповноти вияву ознаки).

Словотвірне значення похідного слова — це узагальнене, спільне для певного лексико-семантичного розряду слів значення, що виявляється в одному словотвірному типі на основі взаємодії між значеннями твірної основи і словотворчого форманта. Словотвірне значення ґрунтується на однотипних відношеннях. Ознаками однотипних відношень є належність твірної основи до певної частини мови; характер словотворчого засобу. Наприклад, у суфіксальних похідних *косар*, *кобзар*, *зброяр*, *баяніст* суфікси **-ар** (**-яр**), **-іст** виражають значення діяча, називають особу за родом її діяльності; у безафіксних іменниках *хід*, *лік*, *цвіт* виражається словотвірне значення узагальненої дії, процесу.

Словотворчі засоби. Словотвірна структура слова визначається через мотиваційні відношення між твірною основою і словотворчим формантом, який видозмінює вторинне слово порівняно з тим, від якого воно утворене.

У сучасній українській мові до найпродуктивніших засобів вираження словотвірних значень належать суфікси, префікси і постфікси.

Суфікс як словотворчий засіб відрізняється від префікса не лише позицією у слові, а й тим, що він безпосередньо пов'язаний з певним парадигматичним оформленням слова, яке належить до однієї з частин мови. Суфікси закріплені за певними лексико-граматичними класами слів. Так, суфіксальні утворення *трий-к-а*, *де-сят-ок* належать до іменників, а не числівників, а *сив-и-ти*, *більш-а-ти* — до дієслів, а не до прикметників, хоч твірні основи у перших числівникові, а в других — прикметникові. Значення твірної основи модифікується не лише в суто лексичному, а й у лексико-граматичному плані.

Кожній повнозначній частині мови властива своя система словотворчих суфіксів. Вони є засобами внутрішнього категоріального і міжкатегоріального творення слів.

За словотвірною функцією суфікси поділяються на дві групи:

1) суфікси, що є засобом творення слів з новим лексичним значенням (наприклад: *фронт-овик*, *перед-овик* від прикметників: *фронт-ов-ий*, *перед-ов-ий*);

2) суфікси, які, приєднуючись до основи, вносять новий значеневий відтінок у значення слова, наприклад: відтінок збільшеності (*дуб-ище*, *плеч-ище*, *руч-ище*); відтінок одиничності предмета чи особи (*хат-ин-а*, *дит-ин-а*, *дерев-ин-а*); відтінок ласкавого ставлення (*мат-ус-я*, *Ганн-ус-я*) тощо. Тільки суфікси першої групи використовуються в міжкатегоріальному словотворі, переводять твірні основи до інших розрядів слів.

Префікси приєднуються до готового граматично і лексично оформленого слова (наприклад: *пра-ліс*, *пере-клас-ти*), їх значення не пов'язується з парадигмою слова.

До словотворчих засобів належать афіксоїди, а також такі показники, як чергування звуків, перенесення наголосу в слові та ін. Ці засоби є в основному супровідними при афіксації і розглядаються як явища морфологічні. Наприклад, у іменнику *бі́га(у)* словотворчу функцію виконує афікс *-а (-и)* і перенесення наголосу з кореня на цей афікс (закінчення); в іменнику *синь*, утвореному від прикметника *синій* засобом нульової суфіксації, пом'якшується кінцевий приголосний основи.

§ 79. Словотвірний тип.

Продуктивність словотвірного типу

Словотвірний тип — це основна одиниця класифікації похідних слів. Під словотвірним типом розуміють клас похідних слів (дериватів), що належать до однієї частини мови і характеризуються такими словотвірними ознаками: 1) похідністю від слів однієї частини мови; 2) спільним способом словотвору; 3) однаковим словотвірним значенням; 4) тотожним словотворчим формантом. Так, дієслова *бі́літи*, *чор-*

ніти, зеленіти належать до одного словотвірного типу, тому що вони: а) походять від прикметників; б) характеризуються суфіксальним засобом словотвору; в) мають те саме словотвірне значення — виділятися за кольоровою ознакою; г) утворені за допомогою дієслівного суфікса *-і-*.

Словотвірний тип, що є незамкненим рядом похідних і поповнюється новотворами, називається продуктивним типом. Прикладом продуктивного словотвірного типу можуть бути віддієслівні іменники на *-ни(я)*, що позначають опредмечені дії, процеси (*виховання, змагання, виконання, будування* тощо). Якщо словотвірний тип об'єднує кількісно обмежену групу слів, то він може бути охарактеризований як непродуктивний. Наприклад, назви людей за їх зовнішніми чи внутрішніми ознаками, утворювані суфіксом *-ун*, становлять замкнений, непродуктивний тип: *веселун, хитрун, щебетун, говорун, літун, хапун*.

Із втратою словотвірної продуктивності окремим типом (чи підтипом) стає непродуктивним і словотворчий афікс, а з часом може перетворитися в мертву морфему (пор., наприклад, суфікс *-к-* у словах *тонкий, близький*).

У словотвірній системі сучасної української мови спостерігаються випадки поступової втрати продуктивності афікса в одному словотвірному типі і, навпаки, зростання його словотвірної активності в іншому типі. Так, продуктивний у минулому суфікс *-івн(а)* в утвореннях на позначення дочки за фахом або соціальним становищем батька (*бондарівна, лимарівна, сотниківна, царівна, князівна* та ін.) став зовсім непродуктивним, але в назвах людей за прізвищем або прізвиськом батька він і нині є досить продуктивним у розмовному стилі і закріпився, зокрема, в іменах по батькові: *Дорошівна, Митяхівна, Кудряшівна, Іванівна, Потанівна*.

§ 80. Способи словотвору

Залежно від матеріальних засобів вираження розрізняють морфологічні і неморфологічні способи словотвору.

До морфологічних належать усі способи творення простих слів за допомогою афіксальних морфем, а також творення складних і складноскорочених слів.

Морфологічні способи словотвору поділяються на афіксальні, основоскладання та абрєвіацію.

До афіксальних способів словотвору належать префіксальний, суфіксальний, постфіксальний, змішані суфіксально-префіксальний, префіксально-постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, суфіксально-префіксально-постфіксальний та флексійний.

Префіксальний спосіб словотвору, або префіксація, — це творення похідних слів за допомогою приєднання префікса: *казати — розказати, звичайний — надзвичайний, зелень — прозелень*.

Особливістю префіксації є те, що префікс приєднується не до основи, а до граматично оформленого слова, тому похідні слова, утворені префіксальним способом, належать до тієї самої частини мови, що й мотивуючі. Внаслідок приєднання префікса лексичне значення мотивуючого слова може істотно видозмінюватися, як наприклад: *пливти* — *спливти*; *знати* (когось, кудись) — *погнати*, *відігнати*, *підігнати*, *перегнати*, *зігнати*, *загнати*.

На межі префіксальної морфеми і мотивуючого слова помітних фонетичних змін не відбувається. Лише окремі префікси української мови мають варіантне вираження у зв'язку зі вставленням голосного перед приголосним твірної основи: *мліти* — *зомліти* (з — зо), *брати* — *зібрати* (з — зі), *рвати* — *розірвати* (роз — розі), *знати* — *обізнати* (об — обі) тощо. У ряді випадків префіксацію супроводжує зміна місця наголосу, наприклад: *бігти* — *вібігти*, *смак* — *присмак*, *весна* — *пробвесна*.

Префіксація є активним способом внутрішнього дієслівного словотвору, менш поширена вона в інших частинах мови — іменниках, прикметниках, прислівниках.

Суфіксальний спосіб словотворення, або суфіксація, — це творення похідних слів приєднанням до твірної основи суфікса: *крига* — *криж-ин-а*, *криця* — *криц-ев-ий*, *ясний* — *ясн-і-ти*.

Суфіксація — найпоширеніший спосіб творення слів у сучасній українській мові. Способом суфіксації творяться іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Кожна з цих частин мови має свою систему суфіксальних морфем, особливо розвинена вона в іменниках і прикметниках.

При додаванні суфіксальної морфеми до твірної основи нерідко спостерігаються звукові зміни: чергування голосних або приголосних у корені (*село* — *сільський*, *кратати* — *кратля*), накладання морфем (*Одеса* — *одеський*) тощо.

Суфіксально-префіксальний спосіб словотвору полягає в тому, що похідні слова утворюються одночасним приєднанням до словотвірної основи префікса і суфікса: *ліс* — *пролісок*, *нога* — *обніжок*, *робити* — *неробство*.

Суфіксально-префіксальний спосіб широко використовується при творенні іменників, прикметників, дієслів, прислівників.

Унаслідок суфіксально-префіксального словотворення можуть з'являтися похідні слова в межах того ж розряду слів, до якого належить твірна основа (*дорога* — *подорожник*, *танцювати* — *пританцьовувати*), але частіше твірна основа «переводиться» в інший розряд слів (*сніг* — *засніжити*, *стіл* — *настільний*, *наш* — *по-нашому*).

Суфіксально-префіксальний спосіб більшою мірою наближений до суфіксації, ніж до префіксації, оскільки префікси залиша-

ються нейтральними до парадигматичного оформлення слова, тоді як суфікси тісно пов'язані зі словотвірною основою і флексією, зумовлюють граматичне оформлення похідного слова. Так, у словах *нарукавник, оздоровити* виступають префікси *на-, о-*. Перше з них належить до іменників, як і мотивуюче слово *рукав*, а друге — до дієслів, хоча твірна основа прикметникова.

До суфіксально-префіксальних похідних зараховують слова, утворені від прийменниково-іменникових сполук, наприклад: *без межі — безмежний, при дорозі — придорожній, за містом — замиський, при Дніпрі — Придніпров'я, за лісом — залісся*.

У дієсловах широко використовуються також суфіксально-постфіксальний та суфіксально-префіксально-постфіксальний способи словотворення.

Суфіксально-постфіксальні дієслова творяться від іменних (іменникових і прикметникових) та дієслівних основ.

Іменникова або прикметникова основа приєднанням дієслівного суфікса перетворюється на дієслівну. Постфікс *-ся* не входить до складу дієслівної основи, виконуючи дві функції: 1) граматичну — вираження дієслівного стану; 2) словотворчу — вираження словотвірного значення.

У творенні дієслів суфіксально-префіксально-постфіксальним способом беруть участь іменникові, прикметникові, числівникові, дієслівні основи, рідше — прислівникові, службових слів. Наприклад: *каблук — викаблучуватися, рука — заручитися, милостивий — змилостивитися, щедрий — розщедритися, бідний — прибіднятися, двоє — роздвоїтися, дивитися — видивлятися, моргати — розморгатися, танцювати — розтанцюватися, ні — рознікатися*.

§ 81. Осново- і словоскладання. Абревіація

Основоскладання, словоскладання та абревіація — різні типи складання основ, унаслідок якого виникають складні і складноскорочені слова: *двовіриш, світловодолікарня, грам-молекула, агітпункт* тощо.

Складання — це спосіб творення складних слів поєднанням двох або більше основ чи цілих слів або їх скорочень (усічень) і цим відрізняється від інших способів морфологічного словотвору, орієнтованих на творення простих слів.

Складні слова функціонують у тісному зв'язку з системою словосполучень, які стають основою їх творення.

Основним способом творення складних слів — іменників, прикметників, прислівників — є основоскладання.

Основоскладання — це поєднання кількох основ слів за допомогою інтерфіксів *о, е* (*доброзичливий, працездатний*) або без

них (*триповерховий, всюдихід*). Результатом основоскладання є складні слова, або композити (від лат. *compositus* — складний, складений з частин).

У композитах твірними виступають повні основи слів, які співвідносяться із словосполученнями, побудованими за типами підрядного зв'язку (*дрібнолистий, книгодрук, близькоспоріднений*) або сполученням компонентів з сурядним зв'язком (*природничо-географічний, зубро-бизон*). Основоскладання може супроводжуватися суфіксацією, наприклад: *природознавство*.

Словоскладання, або юкстапозиція (лат. *jūxtā* — поряд, біля і лат. *positio* від *pono* — розмішую, ставлю), — це поєднання кількох слів або слівформ в одному складному слові (*салон-перукарня*).

Юкстапозити утворюються на основі словосполучень прикладкового типу, але на відміну від синтаксичного словосполучення, що складається з головного слова і прикладки (типу *дівчина-красуня, місто-гігант*), яка виражає другу назву, слова-юкстапозити виражають одне поняття.

Складання є продуктивним способом творення іменників і прикметників, менше використовується в прислівниках (переважно як індивідуально-авторські новотвори) і спорадично — в дієсловах.

Абревіація відрізняється від осново- і словоскладання тим, що для творення слів використовуються усічені основи, наприклад: АЕС (атомна електростанція), УНР (Українська Народна Республіка), УРП (Українська республіканська партія), Мін'юст, Кабмін, снід (синдром набутого імунodefіциту).

Способом абревіації утворюються тільки іменники. Основами для творення складноскорочених слів виступають переважно словосполучення з опорним іменником і залежним прикметником (міський відділ народної освіти — *міськвно*) або поєднання двох іменників (командир батальйону — *комбат*).

Перехідний між складними і складноскороченими словами тип становлять іменники, які творяться поєднанням усіченої основи залежного компонента словосполучення і цілого слова, що виступає опорним компонентом. Наприклад: *райцентр, спортбаза, сільгосптехніка, будматеріали*.

§ 82. Морфологічно-синтаксичний спосіб словотвору

Морфологічно-синтаксичний спосіб охоплює похідні, які виникають унаслідок переходу слів або слівформ з однієї частини мови до іншої. Головні з них такі: перехід прикметників і дієприкметників у іменники (субстантивація); перехід дієприкметників у прикметники (ад'ективація); перехід окремих слів з іменників і

прикметників у займенники (прономіналізація); перехід словоформ змінюваних слів у прислівники (адverbіалізація); перехід повнозначних самостійних слів у службові: іменників, прислівників — у прийменники (препозитивація); іменників і іменникових словосполучень — у вигуки (інтер'єктивізація) тощо; спостерігаються також різні переходи між службовими словами.

Перехід слова з однієї частини мови до іншої, супроводжуваний перетворенням відповідних парадигматичних характеристик, називається *конверсією* (від лат. *conversio* — перетворення, зміна). Типовим прикладом конверсії в українській мові є субстантивізація прикметників, перехід окремих повнозначних слів у службові, зокрема прийменники.

Процеси конверсії виникають у певних синтаксичних умовах спонтанно. Синтаксичні позиції як певні значення в синтаксичних відношеннях закріплюються за частинами мови. Якщо ту чи ту позицію займає слово (словоформа) іншої частини мови, то воно поступово змінює своє значення, а потім і морфологічні ознаки, перебуваючи в нетипових для нього синтаксичних зв'язках. Наприклад, прикметник у ролі підмета або додатка позначає не ознаку предмета, а особу або предмет. Пор.: *Зійшов молодий місяць. До хати увійшов молодий.*

Відповідно до виконуваної ролі в реченні субстантивовані прикметник *молодий* позначає особу чоловічої статі, втрачає здатність змінюватися за родами: *молодий і молода* виступають як словотвірні родові кореляти, а не словоформи одного слова.

При морфологічно-синтаксичному словотворі похідне слово нічим не відрізняється зовні від мотивуючого, але дістає нове значення. Омоніми легко нейтралізуються у відповідних контекстах.

§ 83. Лексико-синтаксичний словотвір

Похідні слова можуть з'являтися внаслідок поступового зрощення синтаксичного словосполучення в одне слово. Такий спосіб словотвору називають *лексико-синтаксичним*. Так, унаслідок зрощення складених числівників утворилися числівники *одинадцять, сімдесят, двісті, обидва*. Прислівники *горілиць, втридорога, чимдуж* — приклади зрощень кількох слів словосполучень.

Словотвірне значення в зрощеннях виявляється через втрату синтаксичних ознак словосполучення і появу граматично оформленого слова, що належить до певної частини мови.

Близькими до зрощень є складні іменники, похідні від прикладкових словосполучень, наприклад: *сон-трава, ромен-зілля, хліб-сіль, батько-мати*. Внаслідок семантичного зближен-

ня слів синтаксичного словосполучення поступово виникає назва у формі складного слова, яке конденсує зміст словосполучення в єдине ціле: *хліб-сіль* — гостинність, *батько-матір* — батьки.

§ 84. Лексико-семантичний словотвір

Похідне слово може з'являтися і семантично — через розщеплення багатозначного слова і поступове утворення омонімів. Наприклад, слова *перо* (знаряддя для писання), *супутник* (апарат, запущений на орбіту планети) мотивуються давно відомими словами: *перо* (гусине), *супутник* (людина, що йде поряд у житті). Словотвірне значення цих похідних слів виражається в контексті через співвідношення омонімії (*перо* — пір'я, *перо* — знаряддя для писання; *супутник* — людина, *супутник* — апарат).

Лексико-семантичним способом утворюються переважно іменники.

СЛОВТВІР ІМЕННИКІВ

§ 85. Структура іменникових основ

Іменники — це клас слів, що інтенсивно поповнюється новими лексичними одиницями. Виникнення нових іменників відбувається за участю усіх наявних в українській мові способів словотвору, однак до найпродуктивніших належать афіксація і основоскладання.

Іменникові основи характеризуються різною словотвірною структурою. У сучасній українській мові наявні іменники як з непохідними основами (*ліс, край, жито, поле, сани*), так і з похідними, в яких, крім кореня, виділяється один або кілька словотворчих афіксів — суфікс (*учень, стілець*), префікс (*прамова, переклад*), суфікс і префікс (*видолинок, побачення*), інтерфікс (*водоспад*), інтерфікс і суфікс (*краєзнавство*), інтерфікс, суфікс і префікс (*непрацездатність*).

§ 86. Суфіксальний словотвір іменників

У системі афіксального словотвору найактивнішу роль відіграє суфіксальний спосіб.

Суфіксальні іменники входять майже до всіх словотвірних категорій цієї частини мови: назв осіб та інших істот (неосіб), назв конкретних предметів і абстрактних понять, збірних та одиничних предметів.

За характером твірних основ розрізняють суфіксальні іменники, мотивовані іменниками, прикметниками, дієсловами, числівниками та іншими частинами мови.

Відіменникові (відсубстантивні) іменники творяться суфіксами обох груп — тих, що надають нового значення, і тих, що вносять відтінки суб'єктивної оцінки. Іменники, мотивовані іншими частинами мови, творяться тільки суфіксами першої групи.

Твірна іменникова основа виражає предметність, яка по-різному уточнюється суфіксом у назвах осіб і неосіб та предметів.

§ 87. Словотвірні типи назв осіб

У назвах осіб з родом діяльності, мотивованих іменниками, виражається вказівка на знаряддя або об'єкт спрямування діяльності людини (*кобзар, комбайнер, волейболіст*) чи продукт діяльності (*мебляр*).

У словотвірних типах відсубстантивних іменників на позначення людей за родом діяльності, фахом продуктивними є суфікси: **-ар (-яр), -ець (-івець, -овець), -ник, -ік (-ік), -ир, -ист (-іст)**. Наприклад: *шахтар, килимар, ковзаняр, динамівець, олійник, кулеметник, прозаїк, бригадир, таксист, шахіст*. Менш продуктивними є суфікси іншомовного походження **-ант, -ент** (*комерсант, курсант, кореспондент*).

Віддієслівні іменники на позначення осіб виражають значення «носії процесуальної ознаки».

Словотвірні типи віддієслівних іменників об'єднують: 1) назви особи як виконавця певної дії або роду її заняття (*читач, відвідувач, дослідник, рахівник, складальник, кравець*); 2) назви особи як носія певної процесуальної ознаки, що визначає її поведінку (*прохач, бунтар, потишач, утискувач, критикан, трудівник, звияжець, боєць*).

Найпродуктивнішими є типи іменників із суфіксами: **-ник (-івник), -льник**: *пасічник, рільник, ремонтник, рятівник, заготівник, в'язальник, веслувальник, намотувальник*; **-ч (-ач, -яч)**: *ткач, заспівувач, перекладач, збирач, діяч*; **-ець (-нець)**: *співець, борець, знавець, продавець, переможець*; **-ар (-яр)**, що приєднуються переважно до усіченої основи: *лікар, бунтар, маляр, кресляр*.

До малопродуктивних належать такі суфікси: **-тель (мислитель, вершитель)**; **-ій (заводій, водій)**; **-ак (-як)** (*співак, вояк*); **-ун (бігун, стрибун, несун)**; **-к(о), -к(а)** (*неумійко, писака*); **-ок (знаток, їдок)**; **-чик (-щик)** (*льотчик, донощик*); суфікси іншомовного походження: **-атор, -итор, -ер, -ор, -ан, -ат, -ант** тощо (*агітатор, диктатор, репетитор, тренер, диктор, критикан, делегат, практикант*).

Відприкметникові назви осіб мають значення носія ознаки: (*передовик* — передова людина; *смільчак* — смілива людина). Однак частіше прикметникова основа, ускладнена іменниковим суфіксом, семантично видозмінюється, виражаючи ознаку за дією (*за-*

очник — той, який заочно навчається; *молодець* — той, що позитивно характеризується за вчинками, за працею, навчанням).

Словотвірні типи відприкметникових іменників позначають осіб за їх діяльністю, за різними якісними ознаками (*правовик, сезонник, молодець, сміливець, здоровань, смугляк, чистюля*).

До найуживаніших належать суфікси **-ик** (*відмінник*), **-ак** (**-як**), **-чак** (*чужжак, добряк, весельчак*). Непродуктивними стали суфікси **-ач** (*багач*), **-ань** (*здоровань*), **-ун** (*дикун, горбун*), **-ш(а)** (*лівша, правша*) тощо.

У поодиноких суфіксальних іменниках на позначення осіб твірною основою виступає числівник (*шістдесятник, сімдесятник*) або займенник (*свояк*).

Іменники-назви осіб жіночої статі мотивуються іменниками-назвами осіб чоловічої статі.

Існують лише поодинокі деривати-назви осіб жіночої статі, які перебувають поза згаданим словотвірним відношенням, наприклад: *праля, модистка, манікюрша, доярка*.

Для творення назв осіб жіночої статі найчастіше використовується суфікс **-к(а)**, який приєднується до твірної основи іменника на позначення осіб чоловічої статі: *делегатка, друкарка, школярка, вчителька, студентка, гімнастка, революціонерка, театралка, гітаристка, шахістка, медалістка*. Рідше спостерігається усічення суфікса основи: *висуванець — висуванка*.

Менший ступінь продуктивності виявляють суфікси **-иц(я)**, **-ниц(я)**, **-шиц(я)**, які приєднуються до повної або усіченої основи: *фельдшер — фельдшерця, льотчик — льотчиця, провідник — провідниця, розвідник — розвідниця*, але: *жнець — жниця, продавець — продавщиця*.

Спостерігаються також нерегулярні утворення з суфіксом **-ш(а)** (*кастеляниша, педікюрша*), який частіше утворює назви осіб жіночої статі зі значенням «дружина особи, названої мотивуючим іменником» (*інженерша, професорша*), та з суфіксом **-их(а)**, який також уживається у двох значеннях. Пор., наприклад: *кравчиха, ткачиха, повариха* — з першим значенням; *сторож* — *сторожиха, чабан* — *чабаниха*, які вживаються в обох значеннях, і *коваль* — *ковалиха, голова* — *головиха*, властиві розмовному мовленню з другим значенням.

Поодинокі лексеми цього розряду утворені суфіксами іншомовного походження **-ес(а)** (*поет — поетеса*), **-ис(а)** (*актор — актриса*).

Непродуктивними (мертвими) стали суфікси **-х(а)** — *пряха, -ал(я)* — *праля, ткаля*.

Назви осіб за національною і територіальною ознакою творяться від іменникових основ — топонімів. Найуживаніші суфікси в цих словотвірних типах для назв чоловічого роду: **-анин**

(-янин), -чанин, -ин (молдаванин, пражанин, росіянин, харків'янин, киянин, фінікійнин, полтавчанин, донецчанин, грузин, осетин, болгарин); -ець (-анець) (житомирць, полтавець, українець, тбілісець, американець, новгородець, марієць); -ич (костромич, русич); -ак (-як) (словак, туляк, подоляк, сибіряк); -ит (одесит).

Назви осіб жіночої статі цього розряду творяться за допомогою суфікса -к(а), який приєднується до повної чи усиченої основи разом із вставним звуком (інтерфіксом), наприклад: білорус — білоруска, поляк — полячка (частіше — полька), костромич — костромичка, грузин — грузинка, камчадал — камчадалка, росіянин — росіянка, парижанин — парижанка, угорець — угорка.

Корелятивні іменники із значенням особи за ознакою недорослості утворюються від основ іменників за допомогою суфіксів, які переводять їх в іменники середнього роду: -ен(я), -чен(я), та флексії -а, а в множині — суфікса -ат(а), -ят(а), -чат(а): хлопчєна, хлоп'я, дівча (хлоп'ята, хлопчєнята, дитинчата).

Словотвірне значення «особа молодого віку, названа за діяльністю батька», властиве іменникам з суфіксами -івн(а) (ковалівна, бондарівна); -єнк(о), -ич (коваленко, ткаченко, княжич, гетьманич); -чук (ковальчук, чабанчук) із значенням «підмайстер», «помічник».

Назви тварин, птахів, риб, комах рідко поповнюються новотворами. В існуючих словотвірних типах наявні такі суфікси: -ак (зусак), -ач (деркач), -єнь (півень), -ун (цвіркун), -ур (снігур), -ець (тунець), -к(а) (овечка, перепілка), -иц(я) (телиця, куниця) тощо.

Назви конкретних предметів можуть поповнюватися новими словами, мотивованими дієсловами, іменниками і прикметниками. Найпоширеніші словотвірні типи з суфіксами -ак (-як) (держак, вітряк), -ик (рушник), -ач (зрошувач), -к(а) (клітка), -иц(я) (дійниця), -ищ(є) (дницє) тощо.

У творенні збірних іменників, що позначають сукупність осіб або предметів, використовуються суфікси: -ств(о), -цтв(о) (селянство, жіноцтво), -ак (-як) (вишняк, кругляк), -ин(а) (городина, озимина), -инн(я) (гарбузиння, павутиння), -от(а) (кіннота), -н(я) (рідня), -в(а) (мушва), -ур (агентура), -ат (-іат) (старостат, секретаріат) тощо. Назви одиничних предметів творяться за допомогою суфікса -ин(а): намистина, капустана, горошина.

§ 88. Словотвірні типи абстрактних назв

Іменники, що виражають абстрактні поняття, мотивуються прикметниковими і дієслівними основами. Відприкметникові іменники з словотвірним значенням узагальненої ознаки творяться за допомогою суфіксів: -ість (молодість, правдивість, спритність); -ств(о), -цтв(о), -зтв(о) (геройство, новаторство, начотництво, убозтво); -от(а) (виднота, мерзлота); -ин(а) (бистрина, глиби-

на); **-изн(а)** (*новизна, прямизна*); **-изм (-ізм)** (*гіперизм, ліризм, гуманізм*).

До непродуктивних належать суфікси **-інь** (*глибочінь*), **-об(а)** (*жадоба*), **-яв(а)** (*синява*) тощо.

Віддієслівні іменники з словотвірним значенням узагальненої дії або продукту дії творяться суфіксами **-анн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)**, які нашаровуються на суфікс дієслова: *постачання, примноження, ствердіння, випробування* (і *випробування*).

Малопродуктивний у віддієслівних іменниках суфікс **-к(а)** виражає словотвірні значення процесуальної ознаки і результату дії: *нарізка, оранка, обкрутка, виручка, мішанка, перевірка*.

Непродуктивними є суфікси: **-от(а)** (*робота*); **-ош(і)** (*заздросці, хитрощі*); **-ин(а)** (*біганина*); **-н(я)** (*біготня, тупотня*); **-б(а)** (*боротьба, сімба, клятьба*).

§ 89. Словотвір іменників із значенням суб'єктивної оцінки

Іменники здатні виражати реальну, об'єктивну зменшеність або збільшеність предметів. Вони завжди виявляють відношення похідності з іменниками, у яких відсутня сема зменшеності-збільшеності, і зберігають, як правило, граматичний рід, властивий мотивуючому слову. Пор.: *будиночок, доріжка, денце* — від *будинок, дорога, дно; вітрище, вітриган* — від *вітер*.

Категорія зменшеності-збільшеності, що історично сформувалася на основі вираження реальних ознак предметів — малого або великого розміру, об'єму, зросту, віку, ваги, малих форм, малої насиченості тощо, — поступово почала виражати і суб'єктивне ставлення до реалій. Для її вираження в українській мові використовуються зменшувально-емоційні суфікси та суфікси збільшеності, які, приєднуючись до твірної основи, надають новоутвореному слову відтінків здрібнілості, формують різні експресивно-оцінні значення похідних слів. Зменшувально-емоційні іменники з позитивним емоційним забарвленням становлять значну групу слів, що творяться за допомогою таких суфіксів: **-ок**, **-ек**, **-ець**, **-к(о)**, **-очок**, **-чик**, **-оньк(о)**, **-ун**, **-усь** (чоловічий рід); **-к(а)**, **-иц(я)**, **-очк(а)**, **-ичк(а)**, **-ун(а)**, **-ус(я)** (жіночий рід); **-ц(е)**, **-а**, **-ч(а)**, **-ен(я)**, **-еньк(о)**, **-ачк(о)** **-ечк(о)** (середній рід).

У названих істот, зокрема людей, переважає експресивно-емоційна оцінність, а в назвах неістот може виражатися як реальна зменшеність-збільшеність предмета, так і позитивна або негативна оцінка його, наприклад: *синок, синочок, синопько; Петрик, Петрусь; коник, кониченько; матінка, матуся; донька, донечка; дитятко, дитяточко; зайка, зайченя, зайченятко; ножик, ранка, вічко, мішечок, вуличка, деревце* (вираження малих розмірів); *дитсадо-*

чок, *росиночка, доріженька, весельце, віченьки* (вираження емоційної оцінки).

Одним із продуктивних суфіксів, що утворюють іменники з відтінками збільшеності і суб'єктивної оцінки згрублості, негативного ставлення, є формант **-ищ(е)**, завдяки якому слово набуває значення подвійного (чоловічо-середнього або жіночо-середнього) роду: *носище, мостище, морозище, голосище, ручище, головище, відьмище, котитище, очище, дверище*.

Менш уживані суфікси **-иськ(о)** (*хлопчисько, дівчисько*), **-уг(а), -уган** (*злодюга, дідуган*), **-ук(а)** (*звірюка, каменяка, зміюка*) тощо. Більшість із таких утворень позначають осіб або інших істот обох статей і належать до іменників спільного роду.

Зменшувально-емоційні іменники залежно від контекстуального оточення можуть втрачати значення позитивної оцінки і набувати відтінків зневажливого ставлення, іронічної або й саркастичної оцінки.

§ 90. Префіксальний словотвір іменників

У словотворенні іменників префіксація на сучасному етапі порівняно з іншими способами малопродуктивна. Обмежена і кількість іменникових префіксів. Серед них наявні префікси спільнослов'янського і східнослов'янського походження, які втратили семантичну виразність, а тому виділяються в багатьох випадках лише шляхом етимологічного аналізу слів: **па-** (виражав вказівку на предмет, схожий на той, що названий: *паволока, пакія*); **су-** (виражав значення сукупності, суміжності: *сув'язь, сукровиця*); **пра-** (позначав віддалені ступені спорідненості по висхідній і спадній лініях: *працур, правнук*) тощо. У сучасній українській мові ці давні префікси фіксуються в таких іменниках, як *павітер* (*вітерець*), *прамова, прабатьківщина, пралис, прадід, супісок, суглинок*. Вони входять до складу відприкметникових іменників переважно абстрактного значення, утворених суфіксальним способом (*сумирність, суміжність і суміжник, сумісництво, сумісність, суміщення*).

У структурі окремих іменників виділяються префікси **про-**, **перед-** (із значенням «передувати в часі»: *переддень, передісторія, провесна*); **під-** (із значенням підпорядкування: *підвид, підстанція*); **спів-** (із значенням спільної участі, взаємодії: *співавтор, співпраця*); **не-** (із значенням заперечення: *недруг, неволя*).

Виділяються також префікси іншомовного походження, що входять до складу термінологічних і загальнонавчаних іменників, а саме: **анти-** (проти) (*антитеза, антизакон*); **архі-** (зверх) (*архієрей*); **віце-** (другий за чином, званням) (*віце-адмірал, віце-консул*); **дис-** (відсутність чогось) (*дисгармонія*); **екс-** (колишній) (*ексчемпіон*); **екстра-** (найвишого гатунку, найкращий) (*екстраклас*);

контр- (протилежний) (*контрудар*); **обер-** (вищий за чином) (*обер-прокурор*); **прото-** (перед) (*прототип, протосторія*); **ре-** (зворотна дія) (*реєвакуація*); **супер-** (зверху, вище) (*суперобкладинка, суперзірка*); **ультра-** (зверху) (*ультрамода*).

У системі словотвору іменників значне місце посідають афіксоїди українського та іншомовного (переважно грецького й латинського) походження: **пів-, полу-, все-, дво-, само-, авіа-, агро-, авто-, біо-, гідро-, мікро-, мілі-, мега-, метео-, нейро-, полі-, теле-** тощо. Наприклад: *південь, полудень, всесвіт, двокрапка, самосуд, авіамотор, автомашина, агротехнік, автовокзал, біомаса, мікрокалькулятор, міліметр, мегатонна, метеостанція, нейрохірургія, поліграфія, телетрансляція*.

§ 91. Префіксально-суфіксальний словотвір іменників

Префіксально-суфіксальні іменники творяться від іменникових основ. До префіксально-суфіксальних іменників належать такі деривати, в яких іменникова основа оформляється суфіксом (з нульовою чи матеріально вираженою флексією) разом з одночасним приєднанням префікса. Наприклад: *видолинок, перелісок, пролісок, провулок, співвітчизник, загривок, узбіччя, роздоріжжя, обличчя, одвірок*.

У сучасній українській літературній мові такі утворення малопродуктивні. Значно більшу продуктивність виявляють словотвірні типи, основами для яких є прийменниково-відмінкові словотвори іменників. У процесі словотвору прийменник перетворюється на префікс. Наприклад, в іменниках, утворених за моделлю прийменник-префікс + суфікс **-j-а** (*безриб'я, безправ'я, безладдя, залісся, міжбрів'я, міжсезоння, надхмар'я, надголів'я, передгрозя, передмістя, піддаштя, піднебесся, побережжя, Побужжя*). Найуживаніші прийменники-префікси **без-, за-, між-, над-, при-, по-**, а з суфіксів — **-к(а), -ств(о), -іств(о), -ок, -ник**: *запічок, підніжка, підплічка, безумство, навушник, нахлібник, надгортаник, пригорок, подорожник, пристінок*.

§ 92. Безафіксний словотвір іменників (нульова суфіксація)

Своєрідним видом афіксального словотворення іменників є нульова афіксація. Безафіксний словотвір у сучасній українській мові використовується при творенні віддієслівних і, рідше, відприкметникових дериватів.

Віддієслівні іменники становлять значний лексичний масив у складі іменників. Їх своєрідність полягає у поєднанні деяких елементів дієслівної семантики з категоріальними значеннями іменника.

Безафіксьним способом можуть творитися нові слова як від похідних, так і похідних основ.

Словотвірний процес реалізується: 1) без фонетичних змін (наприклад: *садити* — *сад*, *зсуватися* — *зсув*); 2) з фонетичними змінами, що полягають здебільшого в чергуванні голосних або приголосних звуків (*виходити* — *вихід*, *гатити* — *гать*, *носити* — *ноша*).

Виділяють чотири типи словотвірних моделей безафікських іменників української мови: 1) іменники чоловічого роду II відміни: *хід*, *гук*, *переспів*, *почин*; 2) іменники жіночого роду I відміни: *обнова*, *згода*, *заява*, *передача*; 3) іменники жіночого роду III відміни: *вись*, *зав'язь*, *розповідь*, *зустріч*; 4) іменники, що мають лише форму множини: *збори*, *лови*, *вибори*, *біга*.

Переважає більшість безафікських віддієслівних іменників утворена від основ префіксальних дієслів (*вихід*, *відсів*, *засік*, *розгін*). Така перевага пояснюється не стільки тим, що і серед дієслів переважають префіксальні утворення, скільки тим, що префіксація дієслівних основ стимулює їх участь у словотворенні за моделлю безафікського творення. Пор., наприклад, *запис*, *допис*, *перепис* при неіснуючому **пис*. При безсуфіксьному творенні віддієслівних іменників відкидаються всі дієслівні суфікси, таким чином нульова суфіксація забезпечує переведення дієслівної основи до класу слів, що виражають предметність. У словотвірній моделі безафікського творення іменників функціонують основи доконаного і недоконаного виду, наприклад: *зарядити* — *заряд*, *здати* — *здача*, *перезнити* — *перезній*, *викупити* — *викуп*, *переходити* — *перехід*, *зливати* — *злив*, *вигонити* — *вигін*, *спадати* — *спад*.

У безафікських іменниках жіночого роду важче встановити похідність від дієслів доконаного чи недоконаного виду. Наприклад: *заборона* співвідноситься з дієсловами обох видів — *заборонити* і *забороняти*.

У зв'язку з нульовою суфіксацією твірна основа може зазнавати фонетичних змін, до яких належать: 1) зворотне чергування (*вислужити* — *вислуга*, *кричати* — *крик*, *класти* — *клад*); 2) чергування приголосних б — бл, п — пл, в — вл, м — мл (*купити* — *купля*, *травити* — *травля*, *крапати* — *крапля*); 3) усічення дієслівної основи (*заповідати* — *заповідь*, *кликати* — *клич*, *відмовити* — *відмова*, *перегукуватися* — *перегук*); 4) пом'якшення кінцевого приголосного основи (*гатити* — *гать*, *падати* — *падь*, *зав'язатися* — *зав'язь*); 5) чергування о, е з і, хоч і непослідовно (*вितворити* — *витвір*, *боліти* — *біль*, але: *викосити* — *викос*, *заводити* — *завод*).

Допоміжним засобом безафікського творення іменників може виступати також перенесення наголосу. Наголос похідного іменника може залишатися на корені або префіксі, фіксуючи акцентологічні закономірності основи дієслова чи прикметника. Проте час-

тіше внаслідок скорочення основи після відкидання дієслівних суфіксів він пересувається наперед.

В іменниках чоловічого роду, утворених від префіксальних дієслів, наголос, як правило, переміщується на префікс (*закликати* — *заклик*, *переділіти* — *переділ*, *розтинати* — *рбзтин*) або на корінь (*наділяти* — *наділ*, *настиляти* — *настіл*).

В іменниках жіночого роду з флексією *-а(я)* наголос частіше зберігається на тій морфемі, що й у дієслові: *вірвати* — *вірва*, *кривдити* — *крівда*, *переправити* — *переправа*, *зав'язати* — *зав'яз*, *відзначити* — *відзнача*, але: *виставити* — *вистава*, *носити* — *ноша*.

§ 93. Словотвір складних іменників

До традиційних способів творення іменників належать основоскладання і словоскладання.

Основоскладання (композиція) полягає в поєднанні основ за допомогою інтерфікса або без нього. В системі складних іменників використовується як чисте основоскладання, так і ускладнене суфіксацією. Типи композитів розрізняються за твірними основами і синтаксичними зв'язками та відношеннями між компонентами словосполучення, на основі якого утворюється нове слово, а також за словотвірною семантикою відповідних похідних.

Є кілька продуктивних типів складних іменників у сучасній українській літературній мові.

До першого типу належать складні іменники (переважно чоловічого роду), мотивовані сполученням двох іменників з сурядним зв'язком, а саме: а) назви ландшафту, речовин, порід тварин, знарядь праці (*лісостеп*, *лісосмуга*, *глинозем*, *вівце-бик*, *залізобетон*, *залізоцемент*, *вакуум-апарат*); б) одиниці виміру (*людино-день*, *грам-атом*, *грам-калорія*); в) етноніми і топоніми (*Індокитай*, *Бурият-Монголія*, *Волго-Дон*); г) військові звання (*генерал-майор*, *генерал-лейтенант*) тощо.

Другий тип становлять іменники, мотивовані сполученням дієслова і залежного іменника з об'єктною функцією. Основоскладання, як правило, супроводжується суфіксацією другої основи. До таких похідних належать: а) іменники чоловічого роду — назви осіб за родом занять чи певними нахилами, рисами вдачі тощо: *китолов*, *сталевар*, *наваловідбійник*, *снопов'язальниця*, *турбобудівник*; назви предметів, знарядь праці, приладів: *криголам*, *водоспуск*, *бурякокопач*, *газомір*; б) іменники жіночого роду — назви знарядь праці, машин і виробничих процесів: *землечерпалка*, *м'ясорубка*, *картоплесортувалька*, *бурякорізка*, *вуглевичистка*; назви галузей — процесів виробництва, наук (*електрифікація*, *радіолокація*, *діалектологія*); іменники середнього роду, що позначають галузі наук; народного господарства, процеси вироб-

ництва: *мовознавство, шовкоткацтво, паровозобудування, землезрошення, хлібопостачання, сортооновлення*.

Третій тип становлять іменники, мотивовані сполученням іменника з прикметником. Зв'язок між компонентами підрядний, відношення атрибутивні. Складання основ може бути чисте, наприклад у назвах квітів, ягід і трав, птахів (*чорнослив, жовтоцвіт, білотіл, жовтобрюх*), і ускладнене суфіксацією, наприклад у назвах площ, комах, предметів тощо (*дрібнолісся, довгоносик, вузькоколіяка, білокрівці, вітродвигун*). До цього типу належать прізвиська, клички, назви людей за зовнішніми ознаками й схожістю: *Твердохліб, Білошапка, Кривошей, Сивоок, дурносмій, білоручка, старожил*.

Четвертий тип об'єднує іменники, мотивовані сполученням дієслова з залежним прислівником. Друга основа може бути безсуфіксною або суфіксальною: *вільнодум, гуртожиток, скоротис, всюдихід*.

П'ятий тип становлять іменники, мотивовані сполученням числівника з іменником. Числівникова основа поєднується за типом підрядного зв'язку словоформ інтерфіксом *-и-*. Складання основ супроводжується суфіксацією другої основи. До цього типу належать назви людей за родом занять і характерними ознаками оцінки їх праці тощо: *семикласник, п'ятисотенниця, одноліток*; назви предметів, періодів (часу, розвитку), соціальних, політичних та інших термінів, абстрактних понять: *шестиклинка, п'ятирічка, століття, двовладдя, двоукрапка, двоєборство*.

До шостого типу належать іменники, мотивовані сполученням іменника (переважно дієслівного походження) з залежним займенником. Якщо першим компонентом складного слова виступає займенник *сам*, то він набуває значення префіксоїда зі значенням: «дія, замкнена в самому предметі; певна ознака криється в самому процесі»: *самоаналіз, самокритика, самодіяльність, самоконтроль, самодвигун, самоскид, самоцвіт*.

Малопродуктивні утворення з іншими займенниками: *всесвіт, всезнайка, собівартість*.

Сьомий тип становлять іменники, мотивовані поєднанням іменника з дієслівною формою наказового способу. За цією моделлю утворилися іменники — загальні назви (*крутивус, вертихвістка, перекотиполе*), багато з яких стали прізвиськами (*Підпиргора, Тягнирядно, Ломиніс, Горицвіт, Убийвовк*), географічними назвами (*Борислав*).

Іменники, які творяться за способом словоскладання (юкстапозити), відрізняються від композитів тим, що їх словотворчою базою стають словосполучення прикладкового типу. Творення таких складних слів супроводжується процесом тісного зближення за семантикою двох компонентів і переростання в одне слово, наприклад: *рай-дерево, ромен-зілля, цвіт-калина, плакун-трава, панотець, батько-мати, вагон-ресторан*.

§ 94. Складноскорочені іменники (абревіатури)

Абревіатури творяться головним чином на основі словосполучень прикметників з іменником (*дитбудунок, педучилище, зарплата, КДУ, Дніпрогес*) або, рідше, від словосполучень іменник + іменник (*начдив*) чи поєднання іменника з дієприкметником (завгосп).

Складноскорочені слова — це поєднання кількох слів, зокрема у виробничо-технічній термінології: *міськтекстильтрико-тажпромспілка* (5 слів), *міськхвейпромспілка* (4 слова), *райліс-промгосп* (4 слова).

Розрізняють три типи абревіатур: складовий, змішаний та ініціальний.

1. **Складовий тип** — це складноскорочені слова, утворені усіченням основ кількох слів: *Донбас* — Донецький басейн, *міськрада* — міська рада, *лісгосп* — лісове господарство.

2. **Змішаний тип** — це складноскорочені слова, утворені поєднанням усіченої початкової основи (однієї чи двох) з цілим словом: *головунівермаг, медучилище, райземвідділ*. До іменників змішаного типу зараховують утворення, першою частиною яких виступають морфемі іншомовного походження **авіа-, авто-, фото-, аеро-, гідро-** тощо, що приєднуються до цілого слова: *авіабаза, авіамодель, автотранспорт, автомашини, аеросани, гідротурбіна, гідростанція*.

Різновидом утворень змішаного типу є складноскорочені слова, побудовані за моделлю «усічена основа одного слова + початкові звуки наступних слів» (може виступати на першому місці і ціле слово): *райвно* — районний відділ народної освіти; *Дніпрогес* — Дніпровська гідроелектростанція.

Складовий і змішаний типи абревіатур дуже продуктивні в сучасній українській мові. Складноскорочені слова, утворені в такий спосіб, широко використовуються як назви установ, підприємств, навчальних закладів, деяких посад.

3. **Ініціальний тип** — це утворення складноскорочених слів від початкових звуків чи букв, наприклад: *Енрон* — експедиція підводних робіт особливого призначення; *ЮНЕСКО* — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури.

Особливістю слів звукового типу є те, що вони читаються як звичайні слова.

4. **Буквений тип** — це утворення від назв початкових букв слів (слово вимовляється за назвами букв), наприклад *УДПУ* — Український державний педагогічний університет (у-де-пе-у); *АТС* — автоматична телефонна станція (а-те-ес).

СЛОВОТВІР ПРИКМЕТНИКІВ

§ 95. Способи прикметникового словотвору

Прикметники, як і іменники, поповнюються новими словами і характеризуються розвиненою системою словотворчих засобів та способів словотворення.

Основними способами творення прикметників є афіксація та основоскладання. Поповнення прикметників новими словами може також відбуватися морфологічно-синтаксичним і лексико-семантичним способами. Так, до складу прикметників здатні переходити дієприкметники (морфологічно-синтаксичний словотвір), наприклад: *битий, летючий, ламаний, стоячий, зрілий, спілий*.

Лексико-семантичний спосіб виявляється в процесах переосмислення прикметників, зокрема термінологічних значень. Наприклад: *глухий дід — глухий звук* (лінгв.), *тупий ніж — тупий кут* (матем.), *живий (мертвий) чоловік — жива (мертва) вода* (хім.), *вільний вхід — вільна боротьба* (спорт.).

§ 96. Суфіксальний словотвір прикметників

Суфіксація — найпродуктивніший спосіб творення прикметників. Суфіксальні — якісні, відносні і присвійні — прикметники характеризуються невеликою кількістю продуктивних словотвірних типів, значну кількість утворень становлять малопродуктивні типи.

За характером твірних основ якісні прикметники поділяються на три типи: 1) слова з немотивованою основою (*синій, сліпий*); 2) слова, мотивовані прикметниковими основами (*біластий, довгуватий*); 3) слова, мотивовані іншими частинами мови: іменниками (*краплистий, гіллястий*), дієсловами (*тремтливий, виткий*), числівниками (*первинний*), прислівниками (*нинішній*).

У прикметниках з мотивованими основами виступають суфікси двох груп: 1) суфікси, за допомогою яких творяться похідні з новим значенням; 2) суфікси, які надають похідним додаткових відтінків зменшеності-збільшеності або суб'єктивної оцінки.

До продуктивних словотвірних типів якісних прикметників належать відприкметникові та відіменникові деривати з суфіксами **-ав-** (**-яв-**), **-аст-** (**-яст-**), **-ист-**, **-уват-** (**-юват-**), які виражають неповноту або частковий вияв ознаки, названої мотивуючим словом (*жовтавий, чорнявий*); додаткову до основної ознаку предмета (*дірчастий, глинястий*) або надмірно виявлену ознаку (*зубастий, гіллястий*); частковий вияв ознаки предмета, названого мотивуючим словом (*малуватий, гіркуватий, тупуватий, червонястий*); подібність до предмета (*землистий*), понад норму виявлену ознаку (*пле-*

чистий, норовистий, жиливий, кістлявий, головатий, талановитий, хазяїновитий). Ціла низка суфіксів виступає в якісних та відносно-якісних прикметниках, мотивованих іменниковими або дієслівними основами: **-ив-**, **-лив-** (*правдивий, хворобливий, чуливий, полохливий, вдумливий*); **-н-** (*сильний, активний, надійний, вичерпний, поважний, розумний, сонний*); **-ивн-**, **-тивн-**, **-ичн-**, **-ічн-** (*прогресивний, суб'єктивний, конспіративний, ефективний, патріотичний, канонічний*); **-альн-** (**-яльн-**) (*вирішальний, діяльний*); **-к-**, **-ок-** (*боязкий, говіркий, жорстокий*).

Суфікси **-л-**, **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**), **-ущ-** (**-ющ-**), **-ащ-** (**-ящ-**) виділяються у прикметниках віддієприкметникового походження (*в'ялий, похилий, сигучий, колючий, лежачий, видючий, пропащий*).

Суфікси другої групи можуть приєднуватися тільки до прикметникової основи і надавати новоутвореному слову різних експресивнооцінних значень. Ці значення пов'язані з категорією суб'єктивної оцінки предмета і його ознак. Значення збільшеності і згубності ознаки передається суфіксами **-езн-**, **-ач-** (**-яч-**), **-ущ-** (**-ющ-**), наприклад: *величезний, здоровенний, добрячий, багатючий*. Значення різних ступенів вияву ознаки виражається суфіксами **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-**, наприклад: *гарненький, новенький, ріднесенький, чистісінький, тонюсінький*.

Відносні прикметники творяться переважно від іменникових основ, рідше — від дієслівних та прислівникових.

У відієприкметникових похідних найпродуктивнішим є суфікс **-н-**. Прикметники з суфіксом **-н-** виражають відношення до матеріалу (*рибний, м'ясний, срібний, паркетний*); до місця або простору (*стінний, віконний, районний, північний*); до часу (*денний, годинний, сезонний*); до різних предметів за їх призначенням та іншими ознаками і властивостями (*машинний, народний, колгоспний*).

Суфікс **-н-** продуктивний і у віддієслівних прикметниках: *виховний, приставний, підривний*.

Суфікси **-альн-**, **-ильн-** виступають як у віддієслівних прикметниках, так і в похідних від іменників, наприклад: *складальний, клепальний, точильний, свердильний, театральний, експериментальний*.

До продуктивних засобів творення відносних прикметників належить суфікс **-ськ-**, що виражає найрізноманітніші значення відносності: *морський, інститутський, товариський, солдатський, батьківський*. Суфікс **-ськ-** і його варіанти **-зьк-**, **-цьк-** широко використовуються при творенні відносних прикметників від географічних назв: *Одеса — одеський, Париж — паризький, Га-дях — гадяцький*.

Суфікси **-н-**, **-ан-** (**-ян-**), **-ов-**, **-ев-** (**-єв-**) творять прикметники на означення матеріалу, з якого зроблено предмет (*мідний, гречаний, круп'яний, березовий, смушевий, баєвий*).

Суфікси **-ичн-, -ічн- (-їчн-), -арн- (-ярн-)** продуктивні в прикметниках, похідних від іменників іншомовного походження. Вони виражають відношення до певної галузі науки, громадсько-політичного напрямку тощо: *історичний, педагогічний, гуманітарний, молекулярний*.

У віддієслівних прикметниках виступає суфікс **-льн**, що приєднується до тематичних суфіксів дієслівної основи: *складальний, копіювальний, свердлильний, сушильний*. Суфікс **-ч-** властивий прикметникам, утвореним від дієслів або іменників з дієслівною основою: *виборчий, споживчий, вірчий*.

За допомогою суфіксів **-шн-, -жн-** творяться відносні прикметники від прислівникових основ: *завтрашній, торішній, справжній*.

Присвійні прикметники творяться від основ іменників, що позначають людей або тварин. Від назв людей творяться прикметники двох словотвірних типів:

1. Суфікс **-ів-** (**-ов-а, -ов-е, -ов-і, -ев-а, -ев-е, -ев-і**) виступає у прикметниках, утворених від іменників II відміни: *брат — братів (-ов-а, -ов-е, -ов-і), Іван — Іванів (-ов-а, -ов-е, -ов-і), коваль — ковалів (-ев-а, ев-е, -ев-і)*.

2. Суфікс **-ин** (**-ин-а, -ин-е, -ин-і**) виступає у прикметниках, утворених від іменників I відміни: *сестра — сестрин (-ин-а, -ин-е, -ин-і), Микола — Миколин (-ин-а, -ин-е, -ин-і)*.

§ 97. Префіксальний словотвір прикметників

У прикметниках, як і в іменниках, збереглися давні префікси **по-, пра-, су-, спів-**, що виступають у небагатьох словах, наприклад: *прадавній, правічний, сумісний, суцільний, співмірний, співзвучний*. Для творення прикметників використовуються префікси іншомовного походження, характерні і для іменникового словотвору: **анти-, архі-, екстра-, контр-, ультра-, про-**. Наприклад: *антинародний, архіподний, екстраординарний, контрреволюційний, ультраколоніалістський, профашистський*.

Найбільшу продуктивність у сучасній українській мові виявляє префікс **не-**, який служить для творення прикметників зі значенням, протилежним значенню мотивуючого слова: *легкий — не легкий, значний — незначний, уважний — неуважний*. З цим значенням протилежності виступає в прикметникових утвореннях іншомовний префікс **а-**: *симетричний — асиметричний*.

Префікси **пре-, за-, над-** служать для творення якісних прикметників зі значенням інтенсивності ознаки, що виявляється більшою чи меншою мірою (*прездоровий, премудрий, завеликий, надзвичайний*); обмежено виявляють себе похідні з префіксами **по-** (*подовгий*), **роз-** (*розвеселий*), **при-** (*привільний*).

§ 98. Префіксально-суфіксальний словотвір прикметників

Префіксально-суфіксальний словотвір у прикметниках продуктивніший, ніж чиста префіксація, особливо у відіменникових утвореннях.

Якісні прикметники творяться приєднанням до іменникової основи суфікса **-н(ий)**, рідше — **-ов(ий)**, які переводять основу в розряд прикметників, та префікса **без-** (*безвольний, безталанний, безтолковий*), **до-** (*доречний, доцільний*), **по-** (*посильний*), **при-** (*привільний*). Віддієслівні утворення характеризуються одночасним приєднанням суфікса **-н(ий)** і префікса **не-** (*непрохідний, непроникний, невідкладний*).

Для творення відносних прикметників, як і для більшості якісних, твірними основами є переважно прийменниково-відмінкові форми іменників (*над бровами — надбрівний, при березі — прибережний*). У творенні відносних прикметників беруть участь суфікси **-н(ий)**, **-ов(ий)** та прийменники-префікси: **без-**, **на-**, **над-**, **під-**, **при-**, **по-**, **поза-**, **від-**, **до-**, **за-**, **між-**, **перед-**, **серед-**. Наприклад: *безшовний, наплічний, надшахтний, піддонний, поденний, позакласний, досвітний, заплічний, міжрядний, передранішній, середземний, безголінковий, надліктьовий, підпелюстковий, підшлунковий*.

Суфікси **-ськ(ий)**, **-анськ(ий)**, **-овськ(ий)** приєднуються до іменникової основи одночасно з префіксами **до-**, **між-**, **перед-**. Наприклад: *доіскрівський, міжспілчанський, передз'їздівський*.

До непродуктивних належать деривати з суфіксом **-ч(ий)** із згаданими префіксами (*дорадчий, міжвідомчий*).

До суфіксально-префіксальних утворень можна зарахувати і префіксацію з нульовою суфіксацією іменникової основи: *без вух — безвухий, без язика — без'язикий, без луски — безлуский*.

§ 99. Словотвір складних прикметників

Складні прикметники творяться способами чистого основоскладання і словоскладання, ускладненого суфіксацією. Можуть використовуватися різні основи, але найпродуктивнішими є іменникові словосполучення.

Перший тип. Складні прикметники, утворені на основі іменниково-прикметникового словосполучення. Залежність між компонентами підрядна. Компоненти поєднуються за допомогою інтерфікса. Тип продуктивний, наприклад: *кам'яновугільний, народно-демократичний, малотражний, високосортний, прісноводний, легкоатлетичний, густолистий*.

Другий тип. Складні прикметники, утворені поєднанням двох прикметникових синтаксично рівноправних основ. Компо-

ненти з'єднуються за допомогою інтерфікса. Тип продуктивний, наприклад: *науково-дослідний, морально-політичний, складально-клепальний, шахово-шашковий*.

Третій тип. Складні прикметники, утворені поєднанням прислівникової та прикметникової, рідше дієприкметникової основ. Залежність між компонентами підрядна. Компоненти поєднуються між собою за допомогою інтерфікса. Тип продуктивний, наприклад: *базатаціональний, новоутворений, малоуявний*.

Четвертий тип. Складні прикметники, утворені від двох основ прикметників або основи прислівника і прикметника зі значенням кольору. Залежність між частинами сурядна або підрядна. Компоненти поєднуються за допомогою інтерфікса. Тип продуктивний.

У словах цього типу перша частина може означати відтінок того кольору, який позначено другою частиною складного слова, наприклад: *криваво-червоний, світло-буряковий, яскраво-червоний, темно-жовтий*. Сюди ж можна віднести й складні прикметники зі значенням якостей та їх додаткових відтінків: *гіркуватолодкий, кисло-солоний, гірко-терпкий*.

П'ятий тип. Складні прикметники, першим елементом яких є числівник, другим — іменникова основа, ускладнена прикметниковим суфіксом. Залежність між компонентами підрядна. Тип продуктивний, наприклад: *шестипроцентний, стопроцентний, тридцятиградусний, двомовний, однотинний*.

Шостий тип. Складні прикметники, першою частиною яких виступає займенник, а другою — прикметникова або дієприкметникова основа. Залежність між компонентами підрядна. Тип продуктивний, наприклад: *саморобний, самодіючий, самозадоволений, всенародний, всесильний, своєрідний*.

Сьомий тип. Складні прикметники, утворені поєднанням двох іменникових рівнозначних за змістом основ з додаванням до другої частини суфікса відносного прикметника. Зв'язок між компонентами сурядний, наприклад: *плодоконсервний, анатомо-біологічний, хіміко-біологічний, товарозаготівельний, техніко-економічний*. Тип продуктивний.

Восьмий тип. Складні прикметники, що утворюються сполученням іменникової та прикметникової або дієприкметникової основ. Поєднання компонентів відбувається за допомогою інтерфікса. Зв'язок між компонентами нагадує керування. Наприклад: *працездатний, китобійний, життєрадісний, трудомісткий, вогнетривкий, волелюбний, світлонепроникний*.

Дев'ятий тип. Це складні прикметники, що утворюються поєднанням іменникової та дієслівної основ. Наприклад: *рибокотильний, вагоноремонтний, породонавантажувальний, водорозсіювальний, металозварювальний*.

Десятий тип. Складні прикметники, що утворилися на основі прийменникових сполучень займенника та іменника з суфіксацією іменникової основи. Наприклад: *повсякденний, повсякчасний, потойбічний*. Цей тип прикметників непродуктивний у сучасній українській мові.

СЛОВОТВІР ДІЄСЛІВ

Словотвір українських дієслів — це складна дериваційна система, у якій взаємодіють різноманітні способи і засоби формування похідних лексичних одиниць. У згаданій системі розрізняються дві основні підсистеми, виділювані за типами твірних (мотивуючих) основ, а саме: 1) внутрішньодієслівний (віддієслівний) словотвір дієслів; 2) словотвір дієслів на базі основ іншої частини мовної належності (відіменникові, відприкметникові, відчислівникові дієслова та похідні від службових слів і вигуків).

Дієсловам властиві такі способи словотвору: суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний, постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний, префіксально-постфіксальний.

§ 100. Внутрішньодієслівний словотвір

Віддієслівні префіксальні дієслова. Дієслово має розвинену систему префіксів, переважна більшість яких генетично пов'язана з прийменниками, а саме: у- (в-, ві-, уві-), від- (віді-), од- (оді-), ви-, до- (ді-), з- (зі-), із-, ізі-, с- (іс-), за-, на-, над- (наді-), по-, при-, про-, о- (об-, обі-), роз- (розі-), пере-. У дієслівному словотворі використовуються також префікси іншомовного походження: *де-, дез-, дис-, ре-*.

Дієслівні префікси виконують модифікаційну і словотворчу роль.

У ролі модифікаторів видового значення виступає невелика група префіксів у- (в-), з- (зі-, с-), на-, по-, при- і рідше за-: *зріти — узріти, некти — спекти, писати — написати, інформувати — поінформувати, їхати — приїхати*.

Префікси-кваліфікатори видозмінюють семантичну структуру похідного слова, надаючи додаткового значення: *зріти — прозріти, некти — припекти, розпекти, перепекти, запекти, випекти, упекти*.

Унаслідок приєднання префіксів до безпрефіксних дієслів утворюються гнізда споріднених спільнокореневих слів. Префікси, споріднені з прийменниками, надають найрізноманітніших значень похідним дієсловам. Так, у дієсловах *летіти — влетіти, вилетіти, залетіти, долетіти, відлетіти, перелетіти, пролетіти, полетіти, облетіти* сема руху, переміщення відповідним способом модифікується у плані різних напрямів щодо того або того об'єк-

та, локалізації у просторі, щодо відповідного орієнтира як початкової точки або кінцевої межі переміщення тощо.

У багатьох випадках префікси виражають значення, відмінні від прийменникових. Наприклад, префікс **при-** може означати не лише наближення (*прийти, прив'язати*), а й здійснення дії на користь суб'єкта (*приховати, причарувати*); доповнення до чогось (*приписати, приліпити*); супровідну дію (*приспівати, пригланути*) та ін.

Одне і те саме дієслово може неоднаково реагувати на приєднання префікса. Його багатозначність дає змогу в процесі префіксації різко видозмінювати семантичну структуру слова. Пор.: *бити* — *розбити* (про предмети й істоти) і *вбити* (стосовно істот — позбавити життя, а про предмети — загнати вглиб або всередину чогось).

Дериваційні префікси не лише вносять нові відтінки в значення дієслів, а й змінюють, за незначними винятками, і видове значення.

Не поєднуються з префіксами окремі дієслова іншомовного походження, вид яких визначається з контексту (*аранжувати, ізоловати*), дієслова з суфіксом **-ну-** (*глипнути, лизнути, куснути*) та деякі інші одновидові дієслова (*являти, зорити*).

§ 101. Суфіксально-префіксальний словотвір дієслів

У внутрішньодієслівному словотворі суфіксально-префіксальний спосіб обмежений творенням дієслів із значенням супровідної або повторюваної недостатньо виявленої дії. Твірними основами виступають дієслова конкретної активної дії особи (істоти). Використовується суфікс **-ува-**, або **-овува-**, який надає значення тривалої, багатократної дії, і префікси **при-**, **під-**, **по-**, які вносять відтінок супровідності або повторюваності дії: *прицмокувати, приказувати, пританцьовувати, підморгувати, підсвистувати, покашлювати, погукувати, попискувати*.

Більш широко використовується постфіксальний спосіб творення, при якому суфікс основи залишається без змін. У складі основи префіксального дієслова цього словотвірного типу префікс може виступати як з модифікуючим (видовим), так і з кваліфікуючим (дериваційним) значеннями. Наприклад: *жаліти* — *жалітися*, *жаліти* — *пожаліти* — *пожалітися*; *класти* — *кластися*, *класти* — *розкласти* — *розкластися*.

До особливостей дієслівного словотвору належить подвійна і, рідше, потрійна префіксація: *ви-до-бути, по-при-чіплювати, по-на-с-кла-дати*. Таке нанизування двох чи трьох префіксів можливе в основному в дієсловах, яким властиве спрощення морфемної будови: другий префікс своє словотвірне значення передає твір-

ній основі з десемантизованим префіксом. Проте подвійні префікси можливі і в дієсловах з недесемантизованими формантами. У сучасній українській мові спостерігається приєднання до префіксованих дієслів префікса *по-*, що виражає значення інтенсивності, великого поширення, ступеня вияву дії: *понакладати, понаставляти, понаробляти, понаскликати, повибивати, повиставляти, повивішувати, повиносити, повиїдати, повставати, повходити, повлітати, попідрізати, попідводити, пообгортати, пообшивати, подопивати, попривкривати, попризначати*.

Префікс *по-*, який приєднується до префіксованої основи, слід відрізнити від подвійного префікса *попо-*, який, приєднуючись до безпрефіксового дієслова, надає йому значення багатократно повторюваної дії: *попобігати, поподумати, попросити, попорадити, попочекати*. Префікс *попо-* не змінює видового значення дієслова.

Меншу здатність приєднання до префіксованої основи виявляють префікси *ви-*, *від-*, *за-*, *на-*, *при-*: *видобути, віднайти, завдати, наздогнати, припровадити*.

Більш поширене таке здвоєння при префіксально-суфіксальному способі: *обезсмертити, обезлісити*.

§ 102. Суфіксальний словотвір дієслів

Дієслівні суфікси використовуються в основному для вторинної імперфективації — творення дієслів недоконаного виду від префіксованих дієслів доконаного виду. Наприклад: *заморозити — заморожувати, підбити — підбивати, розкласти — розкладати*.

Суфікс *-ну-* поєднує граматичну роль (творення доконаного виду від недоконаного) і словотворчу (надає значення однократності, раптовості): *кліпати — кліпнути, колоти — кольнути, сіпати — сіпнути*.

З подвійною (словотворчою і граматичною) роллю використовується і суфікс *-ону-*. Приєднуючись до дієслівної основи, він надає похідному дієслову відтінку інтенсивності дії: *кидати — кинути — кидонутти; сікти — сікнути — сіконутти; кричати — крикнути — криконутти*. Словотворчу роль виконують суфікси *-ота-*, *-оті-*, які утворюють продуктивний тип дієслів зі значенням повторюваної, поширюваної у просторі дії: *блискати — блискотіти; тріпати — тріпотати — тріпотіти*.

У дієсловах, мотивованих вигуковими основами або звуконаслідувальними словами, ці суфікси виражають значення міри вияву дії, частоти повторюваності: *булькати — булькотати — булькотіти; ляскати — ляскотати — ляскотіти; плюскати — плюскотати — плюскотіти; хихикати — хихотати — хихотіти*.

ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ ВІД ОСНОВ ІНШИХ ЧАСТИН МОВИ

§ 103. Суфіксальний словотвір дієслів

Суфіксальний спосіб надзвичайно продуктивний при творенні дієслів від основ інших частин мови.

Суфіксальним способом творяться дієслова: а) від основ іменників: *весна* — *весніти*, *отаман* — *отаманувати*; б) від основ прикметників: *прозорий* — *прозоріти*, *віщий* — *віщати*; в) від основ числівників: *четвертий* — *четвертувати*; г) від основ займенників: *я* — *якати*; д) від основ вигуків: *ой* — *ойкати* та службових слів — часток: *ні* — *нікати*.

У суфіксальному словотворі беруть участь дієслівні суфікси: **-і-, -и- (-ї-), -а-, -ува-**.

У відіменникових дієсловах продуктивно взаємодіють із дієслівними суфіксами твірні основи таких груп іменників: назв осіб за фахом, посадою, становищем у суспільстві (*столяр* — *столярувати*, *чабан* — *чабанувати*, *учитель* — *учителювати*); назв істот, твірні основи яких вказують на певні якісні ознаки (*дитина* — *дитиніти*); назв природних явищ (*сніг* — *сніжсити*, *туман* — *туманити*, *дощ* — *дощити*, *холод* — *холодити*); назв предметів, деталей (*весло* — *веслувати*, *пружина* — *пружинити*, *борона* — *боронувати*, *барaban* — *барabanити*); назв узагальнених понять (*біда* — *бідувати*, *беляндраси* — *беляндрасити*, *каламбур* — *каламбурити*); назв предметів, що в переносному значенні виражають якісні характеристики людини (*полотно* — *полотніти*, *дерево* — *дерев'яніти*); назв рідин і предметів, за якими визначається дія (*одеколон* — *одеколонити*, *перець* — *перчити*, *цемент* — *цементувати*).

У переважної більшості дієслів, що утворилися від іменників іншомовного походження, словотворчий формант приєднується до безсуфіксної основи (*аванс* — *авансувати*, *конфуз* — *конфюзити*). Проте в дериватах, похідних від іменників з суфіксом **-ир- (-ір-)**, приєднання дієслівного суфікса **-ува-** створює складний формант **-ирува- (-ірува-)**, який завдяки дії аналогії може виступати і в дієсловах з іменниковою основою без суфікса **-ир- (-ір-)**. Наприклад: *компостир* — *компостирувати*, *бригадир* — *бригадирити* і *бригадирувати*.

Збіг двох суфіксів — іменникового і дієслівного — спостерігається також у дериватах, мотивованих іменниками з суфіксами: **-ак-** (*лівак* — *лівачити*), **-ок-** (*пісок* — *пісочити*), **-ичк-** (*наймичка* — *наймичкувати*), **-ин-** (*старшина* — *старшинувати*), **-ець-** (*старець* — *старцювати*), **-аг- (-яг-)** (*стиляга* — *стиляжсити*), **-ар- (-яр-)** (*крамар* — *крамарити*, *газетяр* — *газетярити*), **-тель-** (*учитель* — *учителювати*), **-ств-** (*критиканство* — *критиканствувати*).

До продуктивних належать відприкметникові дієслова.

Твірними основами суфіксальних дієслів виступають основи якісних (рідше відносних) прикметників, що характеризуються досить різнорідними словотвірними зв'язками. У процесах словотворення дієслів беруть участь прикметники на позначення позитивних ознак, позитивного емоційного забарвлення (жовтити, *благородити, веселити, радіти*), негативних ознак та емоцій (*картавити, фальшивити*), позначення зовнішнього вигляду або фізичного стану людини (*бадьорити, гарніти, мишавити, поганіти, хитрити, хмурити*), позначення кольорів (*золотити, червоніти, багровіти*), властивостей структури предметів і її змін (*трухлявити, червивити, гуснути, тужавити, мокнути, холонути, в'язнути*).

Приєднання до основи дієслівного суфікса може супроводжуватися випадінням суфікса прикметника. Пор.: *дрібний* — *дрібнити, дрібніти*, але *конкретний* — *конкретизувати*.

У ролі мотивуючої основи дієслів здатні виступати також числівники. Це переважно збірні від одного до десяти і рідко порядкові числівники: *двоїти, восьмерити, четвертувати*. Цей тип суфіксальних дієслів непродуктивний.

Займенникові основи утворюють замкнений ряд похідних дієслів з суфіксом **-ка-**, який тут виступає після голосного як формант **-ка-**: *якати, тикати, викати*. Тип непродуктивний.

Поодинокими лексемами представлені відприслівникові суфіксальні дієслова: *задки* — *задкувати, рачки* — *рачкувати, дарма* — *дармувати*.

Значну групу, хоч і однотипну за словотвірним значенням, становлять в українській мові дієслова, мотивовані вигуками та звуконаслідувальними словами. У їх словотворенні бере участь дієслівний суфікс **-а-** (**-ка-**): *бухати, окати, нукати, ойкати, гейкати, дзенькати, хлюпати, фиркати, хіхикати* (і *хихикати*).

За допомогою суфікса **-ка-** може транспонуватися до дієслів службове слово: *так* — *такати, ні* — *нікати*.

§ 104. Суфіксально-префіксальний словотвір дієслів

У творенні дієслів суфіксально-префіксальним способом беруть участь основи іменників, прикметників, числівників, займенників, прислівників, вигуків.

Відсубстантивні дієслова творяться за словотвірними моделями, до яких належать суфікси **-и-**, **-і-**, **-ува-** та префікс.

Найпродуктивніші в сучасній українській мові дієслова, до складу яких входить суфікс **-и-**, що переводить основу іменника в дієслово, і префікс, який, взаємодіючи з основою, надає новоутвореному слову додаткових значень. Основні словотвірні типи станов-

лять дієслова з префіксами **у-** (**в-**): (*усиновити*); **ви-** (*випромєнити, висловити*); **з-** (**с-**) (*спопелити, згорбити*); **за-** (*заземлити, затїнити*); **о-** (*отоварити*); **обез-** (*обезволити*); **по-** (*понїмєчити*); **при-** (*пригубити, приземлити*); **про-** (*промаслити*); **роз-** (*роззброїти*); **зне-** (*знецінити, знеславити*).

При приєднанні до основи суфікса **-ї-** використовуються префікси **з-** (**с-**) (*зселяїти, зміщанїти*); **за-** (*запанїти*); **о-** (*овдовїти, осиротїти*); **обез-** (**збез-**) (*обеззброїти, збезсилїти*); **по-** (*посиротїти*); **зне-** (*знесилїти*).

Суфікс **-ува-** взаємодїє з префіксами **о-** (*оподаткувати, оцинкувати*); **об-** (*обвалувати*); **пере-** (*перєфразувати*).

Вїдад'єктивнї дієслова творяться суфіксом **-и-**, рїдше **-ї-**, при цьому залучається бїльша кїлькїсть префіксїв.

Суфікс **-и-** у вїдад'єктивних дієсловах взаємодїє з префіксами **у-** (**в-**) (*уповільїити, узагалїити*); **ви-** (*виокремїти, витверезїти*); **з-** (**с-**) (*звеличїти, споганїти*); **за-** (*завищїти, закруглїти*); **на-** (*наводнїти, наповнїти*); **о-** (*оголїти, ототожнїти*); **об-** (*обвзїти, обновїти*); **по-** (*посинїти, поповнїти*); **пере-** (*перєбїльшїти, перєгїрчїти*); **пїд-** (*пїдбїлїти, пїдрївнїти*); **при-** (*принїзїти, приблизїти*); **про-** (*прояснїти, прорїдїти*).

Продуктивнї також типи вїдад'єктивних дієслїв з суфіксом **-ї-**, який взаємодїє з префіксами **у-** (**в-**) (*уцїлїти*); **з-** (*змїлїти*); **о-** (*охїжїти*); **при-** (*присмирїти*); **обез-** (*обезлюднїти, обезводнїти*).

Вїдад'єктивнї дієслова з суфіксом **-а-** нечисленнї. Цей суфікс взаємодїє з префіксом **по-** (*позвичайнїшати, подорослїшати*).

У суфіксально-префіксальному словотворї префікс, як правило, поєднується з основою прикметника (так само й інших їменних основ) вїбїрково. Проте в окремих випадках спостерїгається приєднання кїлькох рїзних префіксїв до тїєї самої основи, як це властиво вїддїєслївним дериватам. Наприклад: *цїлий* — *зцїлїти, уцїлїти*; *здоровий* — *поздоровити, оздоровити*; *сила* — *посилїти, осилїти, пїдсилїти, знесилїти*.

Дїєслова, мотивованї числївниковими, займенниковими, прислївниковими основами (*подєсятирїти, засвоїти, перєїнакїшити*) або службовими словами (*занєхаяти*), утворюють замкненї словотвірнї ряди.

§ 105. Суфіксально-постфіксальний словотвір дієслїв

Своєрїдну групу дієслїв становлять деривати, у твореннї яких разом із суфіксацією основи бере участь постфікс **-ся**.

Твірними для суфіксально-постфіксальних дієслїв здатнї виступати не лише дієслївнї, а й їменниковї та прикметниковї основи.

Іменникові основи переважно безсуфіксні. Дієслівний суфікс **-и-** (рідше **-а-**) приєднується до кінцевого приголосного іменникової основи і разом із постфіксом **-ся** переводить її до дієслів: *кокос — колоситися, теля — телитися, гніздо — гніздитися, рід — родатися, брат — брататися*.

Суфікально-постфікально-дієслова, мотивовані прикметниковими основами, також творяться суфіксами **-и-**, **-а-**, з якими взаємодіє постфікс **-ся**: *хоробрий — хоробритися, веселий — веселитися, ярий — яритися, чужий — чужатися*.

Якщо твірна основа іменника чи прикметника містить суфікс, то він, як правило, зберігається в процесі деривації: *рубеть — рубцюватися, ручка — ручкатися, золотавий — золотавитися*.

У сучасній українській мові продуктивний тип становлять також дієслова, мотивовані прикметниками іншомовного походження, у творенні яких бере участь суфікс **-ізува-** (**-изува-**) та постфікс **-ся**: *адвербіалізуватися, поляризуватися, солідаризуватися*.

§ 106. Префікально-суфікально-постфікальний словотвір дієслів

У змішаному префікально-суфікально-постфікальному словотворенні беруть участь основи іменників, прикметників та службових слів. Дієслівні суфікси і префікси при цьому взаємодіють також із постфіксом **-ся**, за допомогою якого творяться зворотні та пасивні дієслова.

Найпродуктивнішою моделлю у суфікально-префікальних дієсловах є «префікс + суфікс **-и-** + постфікс **-ся**».

Відсубстантивні дієслова творяться за допомогою суфікса **-и-**, постфікса **-ся**, які в складі твірної основи взаємодіють з префіксами **ви-** (*вигодинитися*); **з-** (*збанкрутитися*); **за-** (*забюрократитися*); **о-** (*оперитися*); **при-** (*примісячитися*); **про-** (*просльозитися*); **роз-** (*розкошелитися*).

Відад'єктивні похідні становлять словотвірні типи суфікально-префікально-постфікальних дієслів, у яких суфікс **-и-** і постфікс **-ся** у складі твірної основи взаємодіють з префіксами **з-** (*змилоствитися*); **за-** (*заяловитися*); **на-** (*наловчитися*); **о-** (*оздоровитися*); **при-** (*применшитися*); **у-** (**в-**) (*утрадиційнитися*).

Окремі дієслова мотивуються основами службових слів: *віднікуватися*.

Серед складених дієслів, мотивованих сполученням кількох слів, розрізняють: префікально-складні (*одоухотворити*), складно-суфікально-постфікально-складні (*малодушничати, благовістити*) та суфікально-префікально-складні (*змилосердитися, умиротворитися*).

§ 107. Словотвір прислівників

За морфемною будовою розрізняють первинні і вторинні прислівники. До первинних належать найдавніші утворення займенникового походження (*де, доки, доти, коли, куди, туди, сюди, там, тут*), які вже втратили свою співвідносність із займенниками і в сучасній українській мові не підлягають ні морфемному, ні словотвірному аналізу.

Більшість прислівників — це вторинні (похідні) слова, що співвідносяться з іменниками, прикметниками, числівниками, займенниками і дієсловами.

Здебільшого лексичне і граматичне співвідношення їх з іншими частинами мови легко встановити: *високо, ліше* — відприкметникові похідні; *взимку, миттю* — відіменникові; *надвоє, утрюх* — відчислівникові; *лежачи, сидячи* — віддієприслівникові.

Відприкметникові прислівники. Найдавніший тип прислівникових утворень становлять відприкметникові прислівники на *-о*, рідше *-е*: *тихо, радо, ясно, дуже, гоже*. Прислівники на *-о* виникли шляхом адвербіалізації колишніх прикметникових форм середнього роду. Колишні прикметникові закінчення у словотвірній структурі відприкметникових прислівників функціонують як словотвірні суфікси *-о*, *-е*. Фактично всі якісні прикметники виступають базою для творення прислівників цього різновиду.

Прислівники на *-е* виникли на основі прикметників з м'якою основою (*дуже, гаряче, нижче*), проте в ряді прислівників з твердими кінцевими приголосними основ також виступає суфікс *-е* (*добре, зле, марне*).

Ціла низка прислівників на *-е* історично пов'язана з давніми нечленними формами активних дієприкметників середнього роду з суфіксами *-уч (-юч)*, *-ач (-яч)* та *-ущ (-юш)*.

До давніх відприкметникових прислівників належать нечисленні утворення на *-и* типу *лепськи, молодецьки, рабськи, успадковані* з давньоруської мови як адвербіалізовані форми орудного відмінка множини нечленних прикметників. За аналогією до таких прислівників, що утворилися способом адвербіалізації, пізніше розвинулася модель суфіксального та суфіксально-префіксального творення прислівників від прикметників на *-ськ-*: *філософськи, по-філософськи*.

Більшість прислівників прикметникового походження утворилася шляхом адвербіалізації прийменниково-відмінкових форм.

Численну групу становлять утворення, співвідносні з прийменниково-відмінковими формами нечленних прикметників чоловічо-середнього роду:

а) у формі родового відмінка (середнього роду) з прийменниками з (*с*), *за*, *до* (*зблизька, сповна, завидна, замолоду, допізна, досуха*);

б) у формі знахідного відмінка з прийменниками **в, за, на** (*вос-тання, заново, надовго*);

в) у формі давального відмінка (чоловічого роду) з прийменником **по** (*потиху, попросту, поблизу*);

г) обмежену групу становлять прислівники, співвідносні з формою місцевого відмінка з прийменником **в** або **на** нечленних прикметників чоловічо-середнього роду (*вповні, надалі, нарівні*).

Відіменникові прислівники. Значна частина прислівників, лексично і граматично співвідносних з іменниками, успадкована з давньоруської мови і поповнилася новими утвореннями в українській мові.

З-поміж відмінкових форм іменника здатність до адвербіалізації найактивніше виявляв орудний відмінок, зокрема в його адвербіальних значеннях часу (*ранком, вечором, зимою*), місця локалізації дії (*гору, низом, сподом*), способу дії і якісної характеристики (*навалом, наскоком, кроком, риссю, бігом, жартом*), сукупності (*купою, зуртом*), причини (*силою, волею-неволею*) тощо.

Ступінь адвербіалізації відмінкових форм іменника неоднаковий у різних групах прислівників.

Вищий ступінь адвербіалізації виявляють словоформи зі значенням обставинних характеристик дії, меншою мірою продуктивні з цього погляду словоформи, що виражають конкретно-предметне значення.

Майже не піддаються адвербіалізації форми орудного відмінка об'єкта, засобу дії, порівняння (наприклад: *тішитися думкою, їхати поїздом, співати соловейком*).

Окремі прислівники способу дії походять від давніх форм орудного відмінка множини (*верхи, мовчки, пішки*), за зразком яких пізніше утворилися прислівники з формами **-ки** (*дибки, пошепки, помацки, потемки*).

До утворень від орудного відмінка двоїни віддієслівних іменників відносять прислівники на **-ма**: *дарма, сидьма, ридма, лежма (лігма)*. Очевидно, під їх впливом з'явилися прислівники на **-ома**: *жартома, крадькома*.

З інших відмінків адвербіалізації зазнали форми місцевого відмінка, представлені прислівниками *годі, долі*, і родового *дуба, кружка, сторчака, руба* (поряд із похідними від орудного: *дубом, кружком, сторчаком, рубом*).

Значно більше в українській мові прислівників, що співвідносяться з прийменниково-відмінковими формами іменників: родового відмінка однини з прийменниками з **(с), без, до, од, за, з-під** (*зроду, безвісти, догори, завтра, спідлоба*); знахідного відмінка однини з прийменниками **на, в, за** (*наспід, убік, вдаль, зараз*); орудного відмінка однини з прийменником з (*згодом*); місцевого відмінка однини з прийменниками **на, у (в), о** (*навесні, наприкінці*,

угорі, ввечері, опівдні); знахідного відмінка множини з прийменниками **на, в** (*навкруги, навіки, взнаки, вряди-годи*).

Відзайменникові прислівники. Прислівників займенникового походження, що є наслідком адвербіалізації, небагато. Це утворення, співвідносні з формою знахідного відмінка займенника з прийменниками **на, над, в** (*нащо, надто, внічию*); з формою місцевого відмінка займенника з прийменником **по** (*потім, тому*); з формою орудного відмінка займенника з прийменниками **з, перед** (*зовсім, передовсім*). Прислівникового значення набули також словоформи давального відмінка без прийменника займенників **той, що, щось** (*тому, чому, чомусь*).

Відчислівникові прислівники. Ряд прислівників співвідноситься з прийменниково-відмінковими формами кількісних та порядкових числівників — знахідного (*надвоє, удруге*), місцевого (*наодинці, утрьох, уп'ятьох*) або родового відмінка (*спершу*).

Суфіксально-префіксальний словотвір прислівників. Другий тип морфологічного словотвору прислівників становлять похідні від основ відносних прикметників, до яких одночасно приєднуються префікс **по-** і суфікс **-ому** або **-ськ**.

Прислівники, утворювані за моделлю «*по* + основа прикметника + *-ському* або *-ськи*», виявляють ознаку регулярності: *по-новому, по-українському (-ськи)*.

Від прикметників, похідних від іменників — назв неістот, як правило, утворюються прислівники з суфіксом **-ому**, а не **-ськи**. Наприклад: *хатний — по-хатньому, столичний — по-столичному, галузевий — по-галузовому*. Але: *сільський — по-сільському і по-сільськи, міський — по-міському і по-міськи*.

Префіксальний словотвір прислівників. У системі словотвору прислівників префіксальний спосіб посідає незначне місце.

Один словотвірний тип охоплює прислівники на **о-, е-**, похідні від якісних прислівників, до яких додається префікс **за-** або **пре-** зі значенням високого (найвишого) ступеня виявлення інтенсивності ознаки (*багато — забагато, пізно — запізно, здорово — нездорово, зле — презле*).

Інші префіксальні утворення становлять нерегулярні типи обставинних прислівників з префіксами **від-, до-, поза-, перед-, після-, по-**, що виражають конкретизацію часу або місця дії. Наприклад: *тоді — відтоді; нині — донині; торік — позаторік; завтра — післязавтра*.

Окремі префікси, які в попередні періоди розвитку виражали уточнення просторових або часових характеристик дії (повного охоплення дії, значного поширення тощо), в сучасній мові десемантизувалися і додаткових відтінків уже не виражають. Це пре-

фікси *з-*, *у-* (**в-**), *нав-* тощо (*відтам — звідтам, відти — звідти, усюди — повсюди, всякчас — повсякчас, сидячки — навсидячки*).

Прислівники з префіксом *не-* регулярно виявляються на основі протиставлення утворень без цього префікса (*вдало — невдало, далеко — недалеко, уміло — невміло*). Однак якщо врахувати регулярність словотвірного типу суфіксальних прислівників від основ якісних прикметників, то можна допустити наявність і моделі суфіксального типу: *дорогий — дорого, недорогий — недорого, легальний — легально, нелегальний — нелегально, свіжий — свіжо, несвіжий — несвіжо*. Також в українській мові використовується модель прислівникових утворень «*не + прислівник*» (*рано — нерано*).

Інші префікси, що виділяються в складі прислівників, співвідносяться з прийменниками адвербіалізованих іменних словоформ, а тому їх не можна кваліфікувати як живі словотворчі форманти.

§ 108. Предмет морфології

Систему мови утворюють фонетичний, лексико-семантичний і граматичний рівні. Вони поєднуються між собою тісними зв'язками і взаємопереходами як по лінії від нижчого до вищого, від простішого до складнішого, так і в зворотному напрямі. Як самостійні названі рівні розглядаються, звичайно, лише умовно, відповідно до конкретних потреб лінгвістичного аналізу, а також з лінгводидактичною метою. Так, звуки сучасної української літературної мови, які утворюють обмежену з кількісного погляду групу узагальнених типів — фонем, виділяються і вивчаються різними методами лише на тій підставі, що вони реалізуються у складі слів — одиниць лексико-семантичного рівня. На основі взаємозв'язку між звуком і словом можна помітити таку особливість мовної структури: обмежена кількість фонем здатна утворювати фактично безмежну кількість слів.

Однак фонемі і слова — це ще не мова, за допомогою якої можна обмінюватися думками, передавати відповідну інформацію. У мовному спілкуванні поведінка слів визначається обов'язковими правилами, закономірностями видозміни їх внутрішньої структури і сполучуваності в межах комунікативних одиниць — речень. Саме в цих правилах, закономірностях і втілюються граматичні особливості мови, вищий порівняно з уже згаданими рівень її будови.

У реченні *Трансільванська осінь до самого обрію палахкотить ясними пожарами* (О. Гончар) з усього діапазону видозмін іменника *осінь* тільки форма називного відмінка можлива у випадку вживання його в ролі підмета. Дієслово виступає у складній єдності форм, частина з яких має залежний характер, ґрунтується на принципі узгодження з іменниковими формами. Так, при іменнику-підметі *осінь* присудок може бути виражений тільки формою третьої особи однини. Що ж до часу дії, позначеної розглядуваним дієсловом, то він не залежить від іменника-підмета *осінь* і повністю впливає із зв'язку повідомлюваного в реченні з момен-

том мовлення, хоч знову ж таки не може вийти за межі властивих українській мові форм.

Уживання прикметникового означення також впливає з конкретних потреб змісту повідомлення, але про довільність його форми не може бути й мови, тому що за граматичними законами української мови вона залежить від форми відповідного іменника, узгоджується з нею. Строгістю правил відзначаються прийменниково-іменникові конструкції. Так, після прийменника *до* іменник може мати єдину форму родового відмінка (пор.: *до обр'ю, до річки, до міста, до друзів* тощо). Наведене речення переконує в тому, що вживання слів у мовленні зумовлюється обов'язковими правилами, які становлять граматику, — обмежену, фіксовану систему норм творення форм слів і поєднання їх у складі незлічених у своїх кількісних і змістових виявах речень.

Термін «граматика» веде свій початок від давньогрецького словосполучення *grammatiké téchnē*, що перекладається як «мистецтво читати й писати літери». Однак ще в античні часи первинне конкретне значення слова *граматика* втратилося, і воно набуло ширшого змісту, тобто стало означати науку про будову мови взагалі.

У сучасному мовознавстві слово *граматика* використовується у двох значеннях: по-перше, ним позначають саму будову мови з властивими їй закономірностями творення форм слів і поєднання їх у межах речень різної структури, по-друге, граматику називають ту мовознавчу дисципліну, об'єктом дослідження і навчання якої виступають згадані закономірності.

Як мовознавча дисципліна граMATика, у свою чергу, поділяється на дві тісно взаємопов'язані галузі наукового аналізу і практичного вивчення мови — морфологію і синтаксис.

Морфологія — розділ граматики, який вивчає особливості будови (морфемний склад) слів і творення їх форм. Це визначення ґрунтується на значенні самого терміна, створеного в XIX ст. на основі поєднання грецьких слів (*морф* — форма і *лос* — вчення, слово) і використовуваного спочатку тільки в природознавстві, а потім і в мовознавстві. До безпосередніх завдань морфології належить також вивчення граMATичних класів слів — частин мови — і принципів їх класифікаційного виділення.

Повернімося до вищенаведеного речення і проаналізуємо вжиті у ньому слова, зважаючи на деталізацію предмета морфології і приділяючи особливу увагу таким поняттям, як граMATичне значення, граMATична форма і граMATична категорія.

Як уже зазначалося, іменник *осінь* виступає в реченні у формі називного відмінка, зумовлюваній виконуваною ним синтаксичною функцією підмета. Однак відомо, що він може мати й інші форми

(осені, осінню тощо). Крім словоформи *пожарами* відповідний іменник має формальні видозміни *пожарів, пожарам, пожар, пожару, пожаром* тощо. У випадку вживання згаданих іменникових форм узгоджувані з ними прикметники мали б такі форми: *транссільванської (осені), транссільванською (осінню); ясним (пожарами), ясний (пожар), ясного (пожару), ясним (пожаром)*.

Подібно до іменників і прикметників кожне дієслово також функціонує в єдності властивих йому форм (*палахкотить, палахкотіла, палахкотів, палахкотіло, палахкотитиме, палахкотиш, палахкотять* тощо).

Слова змінюють форму відповідно до закономірностей сполучуваності в реченнях, залишаючись при цьому в межах тих самих лексичних значень. Так, при зіставленні речення *Ясні пожари транссільванської осені палахкотять до самого обрію* з попереднім спостерігаємо, що словоформи *осінь* і *осені* називають одну й ту саму пору року, *пожарами* і *пожари* абсолютно тотожні з погляду називання одного й того самого явища, *транссільванська* і *транссільванської, ясними* і *ясні* нічим не відрізняються щодо передачі змісту відповідних ознак, *палахкотить* і *палахкотять* — щодо фактичного значення відповідного стану, процесуальної ознаки. Закономірно постає питання про функціональне навантаження форм.

Словам, крім лексичних, властиві також граматичні значення. Вони органічно входять до семантичного плану кожного окремо взятого слова, обов'язково супроводжують і підтримують його вираження. Так, слово *осінь* — це не лише послідовність чотирьох звуків, якою в українській мові передається назва відповідної пори року, а й єдність трьох граматичних (морфологічних) ознак — значень роду (жіночий рід), числа (однина) і відмінка (називний). Згадані типи граматичних ознак властиві також і слову *пожарами*, але в конкретному значенні їх помітні істотні відмінності: замість жіночого роду — чоловічий, замість однини — множина, замість називного відмінка — орудний. У формі слова *обрію* поєднуються граматичні значення чоловічого роду, однини, родового відмінка.

Прикметникові граматичні значення роду, числа й відмінка, втілювані у відповідних засобах формального вираження, позначені цілком виразною відіменниковою залежністю.

Розглянемо тепер, з яких елементів складається граматична (морфологічна) інформація, зосереджена в дієслові-присудку *палахкотить*. З цієї форми випливає, що відповідна процесуальна ознака реалізується одночасно з моментом мовлення про неї, не є завершеним, доведеним до певної межі процесом, не пов'язана ні з тим, хто говорить (*я*), ні з адресатом мовлення (*ти*), вказує лише на один предмет, що перебуває у відповідному стані. Наведе-

ним ознакам відповідають граматичні значення теперішнього часу, недоконаного виду, третьої особи однини.

Грамматичні значення набагато ширші, абстрактніші порівняно з власне лексичними, які в принципі мають індивідуальний характер. Такі далекі з семантичного погляду іменники, як *тінь, відстань, антресоль, модель, акварель, заповідь, повінь, ніч, ніч, деталь, верф* тощо, нічим не відрізняються щодо граматичних значень від іменника *осінь*. За таким же принципом узагальнення виділяються і дієслівні граматичні значення: дієслова *летіти* і *сидіти* позначають різні, навіть різко протилежні процеси, але вони абсолютно тотожні, рівнозначні як між собою, так і з дієсловом *палахкотіти* з погляду граматичних характеристик.

Таким чином, можна констатувати: під граматичним (морфологічним) треба розуміти значення, абстраговане в результаті обов'язкового розрізнення не менше двох однотипних, постійно відтворюваних ознак великої кількості конкретних слів з властивими їм лексичними значеннями.

В українській мові немає іменників, уживаних поза властивою їй системою відмінкових форм. Отже, граматичне значення відмінка виступає як обов'язкове, постійно відтворюване у мовній практиці. Функції відмінків не дорівнюють одна одній, але всі вони виділяються за однотипною ознакою, яка полягає у вираженні різноманітних міжслівних зв'язків. І, нарешті, про мінімальну кількість ознак, необхідних для існування граматичного значення. Чи можна було б говорити, що іменникам української мови властиве граматичне значення відмінка, якби вони залишалися незмінними за будь-яких умов уживання. Застиглість форми, безперечно, виключає цей тип значення. Проте досить уже розрізнення двох видозмін, які протиставляються за якою-небудь не власне лексичною ознакою (пор., наприклад, функція головного члена речення — функція другорядного члена речення), щоб іменник характеризувався згаданим значенням. Типовим прикладом узагальнення за мінімальною кількістю однотипних ознак є дієслівне граматичне значення недоконаного і доконаного виду.

Спеціальні постійно використовувані засоби мовного вираження граматичних значень називаються граматичними формами (від лат. *forma* — вигляд). Ці два поняття перебувають у найтіснішій єдності: граматичне значення знаходить свій вияв лише в тій або тій формі, яка, у свою чергу, обов'язково спрямована на передачу граматичного значення. Істотною особливістю цієї єдності є й те, що одне й те саме граматичне значення може мати різні матеріальні засоби вираження, або форми. Так, у морфологічній системі сучасної української літературної мови співіснують дві рівноцінні з граматичного погляду варіантні форми май-

бутнього часу (*писатиму* і *буду писати*), дві форми давального відмінка однини іменників чоловічого роду (*сину* і *синові*). Однак існують і такі випадки, коли відповідне граматичне значення втілюється в різних матеріальних засобах вираження. У цьому разі показові родовий і місцевий відмінки однини іменників чоловічого роду (пор. відповідно: *зошит-а* і *ліс-у*, *у піск-у* і *у ліс-і*), родовий відмінок множини іменників жіночого і середнього роду (пор.: *груп* і *тін-ей*, *знань* і *почутт-ів*).

У морфологічному аналізі потрібно враховувати й зворотний зв'язок — від граматичної форми до граматичного значення. Сутність його полягає в тому, що кожна форма, як правило, виступає засобом вираження кількох граматичних значень одночасно. Так, для іменникових значень роду і числа немає індивідуальних, лише за ними закріплених форм. Розглядаючи форму *столом*, ми можемо зосереджувати увагу тільки на роді (чоловічий), числі (однина) або відмінку (орудний), тобто виявляти яке-небудь одне з трьох іменникових граматичних значень. Однак при цьому важливо усвідомлювати, що всі згадані значення синтезовані в єдиній, неподільній формі.

Як уже зазначалося, граматичні значення узагальнюються на основі кількох однотипних характеристик і підлягають внутрішньому поділу на часткові підзначення, тобто ґрунтуються на співвідношенні між загальним і частковим, більш конкретним. Пор. щодо цього, з одного боку, загальні граматичні значення роду і способу і, з іншого, — ті часткові, конкретні підзначення, на узагальненні й одночасному формальному розрізненні яких вони ґрунтуються, а саме: чоловічий, жіночий і середній рід (іменника), дійсний, умовний і наказовий спосіб (дієслова). Для позначення класів однотипних граматичних значень вживається поняття граматичної категорії. До морфологічних належать, зокрема, категорії роду, числа, відмінка, ступеня порівняння, особи, часу, способу, стану, виду, об'єднані у парадигми. Узагальнюючи часткові граматичні значення, граматичні категорії виконують дуже важливу класифікаційну роль. Вони належать до першорядних, обов'язкових ознак, застосовуваних при поділі слів на частини мови, які кваліфікуються в науковій літературі як морфологічні категорії найвищого рангу.

Таким чином, слово нерозривно поєднує в собі ознаки, за якими воно одночасно належить до лексичної і граматичної систем і, отже, функціонує як лексична і граматична одиниця. Належачи до лексичної системи, воно має своє власне лексичне значення і відрізняється ним від інших слів. У граматичній системі слово характеризується приналежністю до того або того граматичного класу, якому властиві відповідні граматичні значення, втілювані у відповідних формах.

§ 109. Типи морфологічних форм і засоби їх вираження

Слова поділяються на мінімальні значущі частини — морфеми. Так, у прикметниковій словоформі *як-най-пере-кон-лив-иш-ий* поєднано сім морфем, а прислівник *там* складається лише з однієї морфеми. У тих випадках, коли слову властива зміна форм, у ньому виділяються дві частини — основа і безпосередній засіб творення відповідної форми, або словозмінний формант, наприклад: *голов-а, -и, -ою, -ам; голівоньк-а, -и, -ою, -ам*. У першому випадку основа збігається з кореневою морфемою і кваліфікується як непохідна, у другому — виступає похідна основа, утворена поєднанням кореневої морфеми і словотворчого суфікса. Структура складних слів ґрунтується на поєднанні двох або більше простих чи похідних основ: *вод-о-гін-ф, сіль-ськ-о-господар-ськ-ий*. Кілька простих або похідних основ утворюють складну основу. З функціонального погляду, тобто за тією роллю, яка належить морфемам у формуванні слів та їх форм, вони поділяються на кореневі, або неслужбові, і афіксальні, або службові.

Найконкретнішими є кореневі морфеми, тому що саме вони виступають тими частинами, у яких зосереджуються лексичні значення слів. Про важливість, центральну позицію корневих морфем у структурі слів переконливо свідчить той факт, що вони належать до обов'язкових умов їх існування. Нечленовані лексичні одиниці виступають у мові як слова-корені.

Афікси кваліфікуються за позицією у слові щодо кореня і функціональною роллю. За першою ознакою виділяються: 1) префікси — передкореневі морфеми у складі простих основ: *без-вод-н-ий, пере-хід-ф*; 2) суфікси — морфеми, що займають позицію у складі простої основи між коренем і закінченням (*голов-н-ий*); 3) закінчення — словозмінні морфеми, за участю яких в українській мові творяться словоформи зі значенням роду, числа, відмінка, особи (*голов-а, стіл-ф, батьк-о, сонц-е, голов-ою, голов-ами; нов-ий, нов-ого, нов-а, нов-ої, нов-і; тр-ьом, шест-и, десять-ма; пиш-у, пиш-еш*); 4) постфікси — службові морфеми, що займають позицію після закінчень (*пиш-еть-ся, бер-у-сь*); 5) інтерфікси — морфеми, вживані для поєднання простих основ у структурі складних слів (*ліс-о-стен*).

Афіксальні морфеми поділяються на два відмінні з функціонального погляду класи — словотворчі і власне граматичні, або формотворчі. Різниця між ними полягає в тому, що перші використовуються для творення слів як самостійних лексичних одиниць, наприклад: *ходити — при-ходить, голова — голов-н-ий, біг — біг-ун, учитель — учитель-к-а, учител-юва-ти, ліс — пра-ліс*, другі — забезпечують творення форм, які мають не лексичне, а граматич-

не значення, пор.: *ліс* — *ліс-у* — *ліс-ом* — *ліс-и* — *ліс-ів* — *ліс-ами*; *білий* — *біл-иш-ий* — *най-біліший*; *виконати* — *викон-ан-ий*, *тиш-у* — *писа-в-ѳ* — *писа-л-а* — *писа-л-о* тощо. Словотворчу функцію виконують префікси, суфікси і інтерфікси. У творенні форм слів беруть участь насамперед закінчення, вживані для розмежування відмінкових і числових форм іменників, відмінкових, родових і числових форм прикметників, особово-числових форм дієслів тощо. Крім того, закінчення можуть виступати і як показники несловозмінних морфологічних категорій, прикладом чого служить категорія роду іменника, реалізована в українській мові у протиставленні трьох класів слів, а саме: *син-ѳ*, *будинок-ѳ* — *сестр-а*, *вод-а* — *міст-о*, *сонц-е*. Протиставлення за родом за допомогою закінчень виражається у формах однини.

Словозміна безпосередньо пов'язана з вираженням таких граматичних значень, які виявляються у зв'язках між словами і переходять у сферу синтаксичних відношень. Форми використовуються також для вираження окремих категорій, не зумовлених синтаксичними відношеннями. До них належать, зокрема, такі, як число іменників, час і спосіб дієслів. Окремий різновид становлять форми, утворювані за допомогою суфіксальних і префіксальних морфем, які можуть взаємодіяти також із закінченнями, внаслідок чого у структурі відповідних форм виділяються комплексні форманти. В українській мові за участю суфіксів творяться форми вищого ступеня порівняння якісних прикметників і прислівників (*повільний* — *повільн-иш-ий*, *повільно* — *повільн-иш-е*), минулого часу дієслова (*говори-в-ѳ*, *говори-л-а*, *говори-л-о*, *говорил-и*), дієприкметників (*пала-юч-ий*, *відишумі-л-ий*, *невсити-м-ий*, *скошен-ий*), дієприслівників (*нес-учи*, *робл-ячи*, *приніс-ши*, *зроби-вши*) та інфінітива (*чита-ти*, *навча-ти-ся*). Префікси використовуються при творенні форм найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*най-яс-ніший*, *що-най-більший*). Як комплексні розглядаються форманти, утворювані поєднанням морфем різних типів — суфіксів і закінчень. Вони функціонують, зокрема, у формах минулого часу, ступенів порівняння прикметників, дієприкметників.

Афікси забезпечують творення синтетичних (від грец. *συνθετικός* — який поєднує) форм, що належать до типових, значальних у морфологічній системі сучасної української літературної мови. Проте формальну функцію можуть виконувати й окремі службові слова, внаслідок чого виникають аналітичні (грец. *ἀναλυτικός* — роз'єднаний) форми, наприклад, складений майбутній час (*буду писати*), умовний спосіб (*сказав би*), третя особа форми наказового способу (*хай читає*), іменний складений присудок тощо.

До виняткових належать суплетивні (від лат. *suppletivus* — такий, що доповнює) форми. Особливість їх полягає в тому, що

вони утворюються від різних кореневих морфем. Явище суплетивізму представлене в українській літературній мові у вираженні прикметникових і прислівникових ступенів порівняння (пор. *гарний* — *кращий*, *гарно* — *краще*, *поганий* — *гірший*, *погано* — *гірше*), відмінкових форм займенників (*я* — *мене*, *ми* — *нас*). Суплетивними вважають також видові пари окремих дієслів, наприклад: *брати* — *взяти*, *говорити* — *сказати*, *ловити* — *спіймати*, *шукати* — *знайти*.

Аналіз типів форм сучасної української мови дає змогу ввести поняття парадигми (від грец. *παράδειγμα* — приклад, зразок) і словоформи. Під першим розуміють сукупність усіх граматичних форм слова, використовуваних з метою вираження відповідних граматичних значень. Так, парадигма відносних прикметників об'єднує у своєму складі двадцять чотири форми (по шість відмінкових форм чоловічого, жіночого і середнього роду і шість спільних для трьох родів форм множини). Якщо ж аналізувати з цього погляду якісні прикметники, то до наведеної кількості треба додати ще дві форми ступенів порівняння. Ті ж конкретні одиниці, які своєю сукупністю утворюють парадигму, називаються словоформами. Поняття словоформи ґрунтується на єдності лексичного значення членів парадигми і протиставленні, розмежуванні їх граматичних значень за допомогою якого-небудь способу творення форм.

У системі граматичних (морфологічних) форм можна помітити цілий ряд непослідовностей, порушень тих загальних принципів, на яких ґрунтується парадигматика сучасної української літературної мови. Так, не всім іменникам властиве граматичне значення множини (пор.: *мужність*, *молоко*, *космос*). У складі дієслів виділяються специфічні форми на зразок *смеркає* — *смеркало* — *смеркатиме*, які мають закінчення третьої особи однини, але належать до безособових утворень у зв'язку з неможливістю пов'язати їх з виконавцем дії і відсутністю співвідношення з першою і другою особою. Проте існують і такі випадки, коли формальна обмеженість поширюється і на особові дієслова, прикладом чого є окремі лексичні одиниці на позначення процесів неживої і живої природи: *проростає* — *зерно проростає*, *ржавіти* — *залізо ржавіє*, *розливатися* — *річка розливається* тощо. Вживання їх у прямому значенні обмежується лише третьою особою однини і множини. Звертають на себе увагу також дієслова, позбавлені форм однини, наприклад: *поприходити*, *повмовкати* (тільки: *ми поприходили*, *ви поприходите*, *вони поприходять* тощо).

Послідовне і непослідовне творення форм дає підстави для розрізнення повних і неповних парадигм. Прикладом останніх виступають, зокрема, наведені випадки відхилень у плані реалізації окремих іменникових і дієслівних граматичних значень.

Неповнота парадигми пояснюється насамперед специфікою семантики відповідної лексичної одиниці, особливостями того позамовного явища, мовним знаком якого вона виступає. Якщо ми порівняємо у зв'язку з цим два іменники — *вікно* і *молоко*, то помітимо, що граматичне значення однини першого пов'язане з можливістю сприймання реальної одиничності названого предмета, тоді як для другого іменника такого зв'язку між відповідним граматичним значенням і речовинним лексичним значенням встановити не можна.

Члени парадигми, тобто ті конкретні форми, внаслідок регулярного відтворення і протиставлення яких вона виділяється в морфологічній системі, розрізняються за наявністю і відсутністю словозмінних або несловозмінних морфем. Форми, позначені відсутністю службових граматичних морфем, називають нульовими. Вони представлені такими випадками, як називний відмінок однини переважної більшості іменників чоловічого роду (*сад, народ, учень, край, пісок, вітер, сніг, командир* тощо), називний відмінок однини іменників жіночого роду на приголосний (*ніч, молодість, велич, туш, грань*), родовий відмінок множини іменників жіночого і середнього роду (*рук, ваз, книжок, картин, перемог, вікон, відер, грон, озер, змагань, речень*), короткі прикметники (*готов, рад, певен, ладен*). Значно рідше трапляються в морфологічній системі української мови дієслівні нульові форми. Це в основному характерні форми минулого часу: *віз* (везла, везло), *ніс* (несла, несло), *звик* (звикла, звикло), *змок* (змокла, змгло) тощо, в яких відсутній комплексний формант, представлений суфіксом *-в* (*-л*) і закінченням.

Наведені приклади показують, що до складу повної парадигми можуть входити словоформи з матеріально вираженими і нульовими показниками граматичних значень.

До специфічних парадигматичних явищ належать також випадки повного збігу форм з різними граматичними значеннями в межах однієї парадигми, наприклад, називного і знахідного відмінків однини іменників чоловічого роду на позначення неістот (*ліс, інститут, травень, край*), родового і знахідного відмінків однини іменників чоловічого роду на позначення істот (*відсутність учня* — *навчати учня*), називного і знахідного відмінків однини всіх іменників середнього роду, називного, родового, знахідного відмінків однини і називного відмінка множини деяких іменників середнього роду (пор.: *знання, змагання*). Явища такого типу кваліфікуються як морфологічні омоніми, або омоформи, конкретизація значень яких досягається тільки завдяки синтаксичним зв'язкам у межах відповідного речення.

Важливу роль у розмежуванні форм виконує наголос, наприклад: *рукі, жінки* (родовий відмінок однини) — *руки, жінкi* (називний відмінок множини).

Творення форм супроводжується низкою регулярних змін фонетичного характеру, до яких належать чергування: 1) приголосних (*ног-а — ноз-і, рук-а — руц-і, стріх-а — стріс-і, водж-у — вод-иш, нош-у — нос-иш, терп-ю — терп-иш, вузьк-ий — вуж-ч-ий*); 2) голосних (*пород-а — порід, дорог-а — доріг, вел-а — вів, несла — ніс, ніч — ноч-і*); 3) нуля звука і голосного (*весн-а — весен, книжк-а — книжок*).

Врахування фонетичних чергувань, подібних до наведених, має важливе значення для розуміння й виділення варіантних виявів основи слова, яка збігається з кореневою морфемою або ж є поєднанням кореневої морфеми і афіксів. Якщо брати до уваги не лише початкові форми (для іменників — називний відмінок однини), а й парадигми в цілому, то очевидним стає співіснування кількох видозмін основ іменників *нога, книжка, весна*, а саме: *ног-а, ноз-і, ніг-ф; книжк-а, книжок-ф; весн-а, весн-і, весен-ф*.

У сучасній українській літературній мові переважають синтетичні форми слів, серед яких, у свою чергу, провідними, визначальними, безперечно, виступають словозмінні. За характером парадигм у словозміні розрізняється відмінювання (іменник, прикметник, займенник, числівник, дієприкметник як специфічна дієслівна форма) і дієвідмінювання (особові форми дієслова).

Про безпосередню участь службових слів у творенні морфологічних форм можна говорити, маючи на увазі лише аналітичні форми. Що ж до прийменників, то вони використовуються для вираження синтаксичних зв'язків між словформами. Окремо слід згадати про своєрідний аналітизм місцевого відмінка, граматичне значення якого забезпечується обов'язково наявністю двох складників — прийменника і закінчення.

§ 110. Частини мови і принципи їх класифікації

Частинами мови називаються найбільші класи слів, виділені за трьома найважливішими класифікаційними ознаками: 1) спільним категоріальним (частининомовним) значенням, абстрагованим на основі узагальнення лексичних значень конкретних слів; 2) складом і функціональним призначенням морфологічних категорій, реалізованих у межах відповідних парадигм; 3) спільністю основних синтаксичних функцій.

У мовознавчих працях широко використовується кваліфікація частин мови як лексико-граматичних класів слів. Ґрунтується вона на врахуванні принципово важливої взаємодії семантичних і граматичних ознак. Характер тих семантичних вимірів, які мають класифікаційну силу в поділі слів на частини мови, потребує докладнішого з'ясування. Так, групі слів *зима — зимовий — зимувати — взимку* з кореневою морфемою *-зим-* властиве спільне для них

значення відрізка часу, безпосередньо пов'язаного з поняттям відповідної пори року, тоді як з морфологічного погляду вони розподіляються між чотирма різними класами. Граматичні категорії роду, числа й відмінка у слові з часовою семантикою *зима* мають такий самий парадигматичний вияв, як і в іменнику *ручка*, яким позначається конкретний предмет. За системою словозмінних форм і відіменниковою залежністю категорій роду, числа й відмінка *зимовий* тотожний з прикметником *ранковий*, *зимувати* має таку ж парадигму, як і дієслово *сумувати*, *взимку* такою ж мірою позначене незмінністю форми, як і прислівник зі значенням місця *внизу*.

Наведені приклади свідчать про те, що і така значеннєва характеристика, яка охоплює досить велику з кількісного погляду групу слів, не може бути достатньою для об'єднання їх у складі однієї частини мови. Однак навіть дуже широкий діапазон значеннєвої варіативності слів не стає на перешкоді до семантичного узагальнення у вигляді понять найвищого ступеня абстракції. Відомо, що в межах іменника як частини мови об'єднуються найрізноманітніші щодо лексичної семантики і кількісного вияву слова — назви істот (осіб і неосіб), конкретних предметів, явищ природи, абстрактних понять, дій і процесів, але найзагальнішим, здатним об'єднувати їх в одну частину мови є спільне категоріальне значення предметності, формальними характеристиками якого виступають незалежні від інших класів слів граматичні значення роду, числа й відмінка.

Виділення прикметника в самостійний лексико-граматичний клас ґрунтується на здатності тих слів, які утворюють його, виражати непроцесуальну ознаку предмета в синтаксично залежних формах роду, числа й відмінка.

До класу дієслів належать лише ті слова на позначення дій, станів і процесів, яким властиві граматичні значення особи, часу, стану, виду. У плані найзагальнішої категоріальної семантики дієслову властиве позначення процесуальної ознаки предмета.

Досить складною є природа прислівника як окремої частини мови. На відміну від іменника, прикметника і дієслова цей клас слів характеризується відсутністю словозмінних форм, крім ступенів порівняння. Застиглість, незмінність форми поєднується в ньому з лексичною повнозначністю, номінативною функцією, а також з різноманітними синтаксичними функціями: здатністю виступати ознакою дії (читати *швидко*, летіти *вгору*), ознакою ознаки (*надзвичайно цікавий*, *глибоко вдячний*), ознакою предмета (*кава по-турецьки*), головним членом речення (*Надворі було холодно*). Отже, категоріальне значення прислівника полягає у вираженні непроцесуальної ознаки іншої ознаки або предмета.

Виділення числівника в окрему частину мови ґрунтується на взаємодії специфічної семантики, яка виявляється у позначенні

числа предметів (*п'ять зошитів*) або кількості їх (*багато зошитів*). Морфологічна спеціалізація числівника, яка виявляється у послідовному вияві категорії відмінка і абсолютно обмеженому функціонуванні категорій роду і числа, має першорядне значення для розмежування з погляду приналежності до відповідної частини мови таких лексичних одиниць, як *сто* і *сотня*, *десять* і *десятки*. Завдяки граматичним значенням роду і числа слова *сотня* і *десятки* — лексичні одиниці з виразною кількісною семантикою — потрапляють до класу іменника. Вони позначають определені числа (*сотня яблук*).

Принципова підстава для виділення займенника як частини мови полягає в тому, що об'єднані в його складі слова виконують найзагальнішу спільну вказівну функцію. На відміну від іменників, прикметників, числівників і прислівників вони не називають ті або ті особи, предмети, ознаки тощо, а лише вказують на них. Так, займенник *він* може вказувати на істоту (*хлопець, олень*), конкретний предмет (*молоток*), речовину (*азот*), абстрактне поняття (*романтизм*). Займенник *що* перебуває у зв'язку з усіма іменниками, крім назв осіб. Система займенникових словозмінних форм поєднує в собі кілька досить відмінних парадигм, і тому вказівна функція як основа їх значеннєвого плану фактично перетворюється на вирішальний чинник виділення відповідного лексико-граматичного класу слів. Залежно від того, слова яких частин мови заміщують займенники, виділяються займенники-іменники (*я, ти, ми, ви, хто, хтось, хто-небудь*), займенники-прикметники (*мій, твій, наш, ваш, такий, який, який-небудь*), займенники-числівники (*стільки, скільки, скільки-небудь*), займенники-прислівники (*тут, там, туди, сюди, де-небудь, десь*). Важливою ознакою займенника як частини мови є те, що з ним пов'язане розмежування категорій означеності — неозначеності.

Частини мови з загальним значенням предметності, ознаки, ознаки дії і вказівки на них називаються повнозначними. До них належать іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник. Усі повнозначні частини мови, крім займенників, виконують номінативну функцію, тобто називають відповідні предмети, ознаки, процеси дійсності або певні відношення між ними. Номінативна функція підтримується в них граматичними значеннями, мовним вираженням яких, як уже зазначалося, є відповідні форми. Крім згаданих власне морфологічних критеріїв повнозначності, потрібно брати до уваги також і синтаксичні характеристики. З цього погляду всі повнозначні частини мови, або, точніше, ті лексичні одиниці, які об'єднуються в їх межах, здатні виступати членами речення. У граматичній системі сучасної української літературної мови за кожною повнозначною частиною мови закріплена типова для неї первинна, або основна, синтаксична роль. Так,

вживання іменника найтісніше пов'язане з вираженням підмета або додатка. Прикметник і числівник спеціалізуються на означальній функції, яка виявляється в їх відмінковій залежності. Для дієслова типовим є вживання в ролі головного члена речення — присудка. Синтаксичне функціонування прислівника пов'язане з первинною обставинною функцією. Займенник може виступати в реченні і підметом, і додатком, і означенням, тому що синтаксична роль його як члена речення зумовлюється конкретним характером вказівної функції, співвідношенням зі словом тієї або тієї частини мови.

Повнозначним протиставляються неповнозначні, або службові, частини мови — прийменник, сполучник і частка, які позбавлені: 1) номінативної функції, пов'язаної з називанням явищ, предметів, дій, ознак позамовної дійсності; 2) граматичних категорій, представлених у системі повнозначних частин мови; 3) здатності виступати членами речення.

Перелік негативних лексико-граматичних ознак службових частин мови не має спричинитися до заперечення їх значущості взагалі, до оцінки тих конкретних одиниць, які об'єднуються в їх складі, як взагалі порожніх елементів. Службові частини мови, зокрема прийменники і сполучники, є засобами вираження синтаксичних відношень між повнозначними словами і, безперечно, конкретизують своє значення у відповідних синтаксичних конструкціях. Наприклад, прийменник *на*, крім показника зв'язку між повнозначними словами, їх синтаксичної організації, бере безпосередню участь у вираженні семантико-синтаксичних відношень місця (*сидіти на стільці, жити на селі*), часу (*приїхати на тиждень*), мети (*подарувати на згадку*), а також об'єктних (*дивитися на вулицю, сподіватися на успіх, перетворитися на сад*), означальних (*тканина на пальто, посуд на молоко*) тощо.

Функцію поєднання синтаксичних одиниць (членів речення або частин складного речення) і вираження відповідних відношень між ними виконують сполучники. Подібно до прийменників службове значення цього лексико-граматичного класу слів конкретизується лише за відповідних умов уживання, тобто в синтаксичному контексті.

Однією з характерних особливостей прийменників і сполучників є їх обмежений кількісний склад. З цього погляду їх можна порівняти з граматичними морфемами — префіксами, суфіксами і закінченнями.

В окремий лексико-граматичний клас виділяються частки. Вони виконують формотворчу і словотворчу функції, а також відіграють важливу роль як спеціальні засоби модального оформлення речень.

Окремий клас слів становлять вигуки — незмінні слова, які виражають різні вияви емоційного ставлення мовця до того, що він повідомляє або сприймає як учасник мовної комунікації, волеви-

явлення, позитивного або негативного ставлення, здивування, захоплення тощо.

Відповідно до граматичної традиції у морфологічній системі сучасної української літературної мови виділяється десять частин мови.

Між лексико-граматичними класами слів немає непроникних меж. Унаслідок дії внутрішньомовних — морфологічних, словотвірних і синтаксичних чинників і пізнавальної діяльності носіїв мови, в результаті якої виникає потреба в нових назвах, нових мовних засобах вираження відношень, зв'язків між явищами об'єктивної дійсності, лексико-граматичні класи слів перебувають у русі, взаємодії. Результати взаємодії виступають у вигляді таких мовних явищ, як субстантивізація, ад'єктивізація, прономіналізація, адвербіалізація, тобто поповнення іменників, прикметників, займенників і прислівників за рахунок слів інших лексико-граматичних класів.

ІМЕННИК

§ 111. Загальна характеристика іменника як частини мови

Іменником називається частина мови, яка позначає предмет і виражає це узагальнене значення за допомогою граматичних категорій роду, числа і відмінка. Іменник виступає в українській мові найважливішою формою вираження номінації, об'єднуючи у своєму складі слова, які служать для називання найрізноманітніших фрагментів дійсності і формування відповідних понять про них.

Категоріальне значення предметності, властиве будь-якому слову цього лексико-граматичного класу, потребує докладнішого з'ясування. Відомо, що тільки частина іменників називає субстанції, яким у реальній дійсності відповідають такі найрізноманітніші конкретні предмети, як речі щоденного побуту, знаряддя і продукти виробництва, речовини і матеріали, істоти, об'єкти природного середовища. Усі зазначені групи іменників, перелік яких, звичайно, далекий від повноти й вичерпності, функціонують у лексичному складі української мови як назви матеріальних предметів. Однак предметність матеріального світу не збігається з предметністю у власне лінгвістичному розумінні. У мисленнєвій діяльності людини будь-які процеси, явища, ознаки можуть сприйматися як опредмечені поняття, набуваючи мовного вираження у формі назв-іменників. Так, слова *краса*, *біганина* позначають не предмети-реалії, а відповідно ознаку (*краса* дівчини) і дію (*біганина* учнів), які, однак, з номінативного погляду мають іменникове вираження як опредмечена ознака і опредмечена дія. Значення пред-

метності, властиве згаданим іменникам, підтримується незалежними граматичними значеннями роду, числа й відмінка, яким належить головна роль у забезпеченні власне мовного опредмечення непередметних за своєю об'єктивною сутністю явищ.

§ 112. Лексико-граматичні розряди іменника

У характері вияву предметності як найзагальнішої значеннєвої характеристики і граматичних категорій, а також взаємозв'язків між ними помітні досить істотні відмінності між окремими групами іменників. Про своєрідну рівновагу між поняттями граматичної і позамовної предметності можна говорити лише в тих випадках, коли іменники виступають назвами таких реальних об'єктів, як істоти, дискретні, втілені у відповідних формах предмети, речовини тощо. Цілком слушним є твердження, що саме згадані іменники становлять семантичний центр, або ядро, відповідного класу слів, якому протиставляються іменники — опредмечені абстрактні назви дій, ознак, різних станів, відношень між предметами та їх ознаками тощо.

Різнопланові іменники і щодо ступеня повноти властивих їм граматичних категорій. Так, значна варіативність спостерігається у функціонуванні категорії числа. Крім типових випадків розмежування форм однини і множини (*стіл* — *столи*), існують лексичні групи іменників, яким властива лише одна з цих форм (*сум, олія, ліки*). На ґрунті взаємозв'язку між семантичними і граматичними ознаками виділяються лексико-граматичні розряди іменників, а саме: загальні і власні іменники, конкретні й абстрактні іменники, предметні і речовинні іменники, збірні іменники, іменники — назви істот і неістот.

§ 113. Власні і загальні іменники

Різниця між власними і загальними іменниками полягає в тому, що перші індивідуалізують, тобто виділяють окремі конкретні предмети з класу однотипних, в той час як інші виконують протилежну функцію, виступаючи узагальненими назвами класів однотипних предметів або явищ. Так, *Дніпро* і *Свितязь* — це власні назви, або власні іменники, значення яких полягає в індивідуалізації, виділенні водних об'єктів з класу інших однотипних, позначуваних відповідно загальними іменниками *річка* й *озеро*.

Вивченням власних імен займається спеціальна мовознавча дисципліна *ономастика* (від грец. *ὀνομαστική* — майстерність давати імена). Таким чином, іменник належить до розряду власних за умови, що він виконує ономастичну функцію.

Ономастика об'єднує вужчі галузі відповідно до тих категорій об'єктів, які носять власні імена. Топоніміка (від грец. τόπος — місце і ὄνομα — ім'я, назва) вивчає назви географічних об'єктів, антропоніміка (від грец. ἀνθρώπος — людина і ὄνομα — ім'я) — імена людей, зооніміка (від грец. ζῷον — тварина і ὄνομα — ім'я) — клички тварин, астроніміка (від грец. ἄστρον — зірка і ὄνομα — ім'я) — назви небесних тіл тощо.

Кожна з цих галузей, у свою чергу, підлягає внутрішньому поділові. Так, у складі топоніміки виділяють: 1) назви водних об'єктів (*Десна, Буг, Байкал*); 2) назви поселень, країн, територій, одиниць адміністративно-територіального поділу (*Чернігів, Ангола, Словаччина, Полтавщина, Волинь*); 3) назви елементів рельєфу земної поверхні (*Ельбрус, Памір, Карпати, Гобі, Сахара*); 4) назви вулиць, площ і шляхів сполучення (*Хрещатик, площа Перемоги, авіалінія Київ — Москва*) тощо.

Завдання антропоніміки полягає у вивченні власних особових назв, основні функціональні типи яких представлені в сучасній українській мові іменами (*Іван, Петро, Олександр, Володимир, Ярослав, Надія, Марія, Ганна, Євгенія, Любов*), найменуваннями осіб по батькові — так званими патронімічними назвами (*Іванович, Петрович, Олександрович, Іванівна, Петрівна, Олександрівна*) і прізвищами — родовими спадковими назвами (*Шевченко, Петренко, Щербань, Третяк, Кравець, Коваль, Литвин, Поліщук*). Крім офіційних імен, патронімів і прізвищ, у практиці найменування осіб широко використовуються пестливі форми, глузливі або позначені негативним ставленням до відповідної особи прізвиська. Окрему групу особових назв становлять псевдоніми (*Лариса Петрівна Косач — Леся Українка, Павло Михайлович Губенко — Остап Вишня*).

Індивідуалізуючі імена використовуються також для позначення предметів духовної і матеріальної культури, зокрема творів літератури й мистецтва (поема Т. Шевченка *«Кавказ»*, опера Г. Майбороди *«Милана»*), найрізноманітніших продуктів виробництва (телевізор *«Верховина»*, торт *«Барвінок»*), сортів рослин (слива *«Ренклод»*), державних установ, підприємств, спортивних і творчих колективів (фабрика *«Киянка»*, спортивне товариство *«Динамо»*, хорова капела *«Думка»*) тощо.

На відміну від загальних власні іменники, виконуючи індивідуалізуючу номінативну функцію, як правило, не утворюють форми множини. Однак щодо ономастичних назв вживання цієї морфологічної категорії іменника можливе, зокрема, у випадках позначення різних об'єктів одними й тими самими власними назвами. Так, серед учнів у класі може бути два *Олександри*, три *Оксани*, кілька *Петренків* тощо. Крім того, у складі власних назв, насамперед топонімічних, представлена лексикалізована множина,

сутність якої полягає в тому, що для номінації використовується іменник, який виступає лише у формі множини і позначає одиничний топонімічний об'єкт, наприклад, населений пункт (місто *Ромни*, село *Озеряни*), гірський масив (*Карпати*, *Татри*).

Загальні і власні іменники перебувають у стані постійної взаємодії. Між ними існує двобічний зв'язок, який на практиці виявляється у поповненні власних іменників за рахунок загальних.

Слід зауважити, що значна кількість українських прізвищ виникла на ґрунті функціонально-значенневого переходу загальних іменників (апелятивів < лат. *appellātīvus* — загальний іменник < *appellāre* — звертатись до кого-н.) у власні, напр.: *швець* (назва особи за фахом), *шевченко*, *шевчук* (син шевця) → *Швець*, *Шевчук*, *Шевченко* (прізвища); *вовк* (назва тварини) → *Вовк* (прізвище). Один з мотивів відповідного перетворення описується так: «Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером... Він нездатний був на високі посади. Він навіть не був добрим хліборобом... Але, як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був *косар*. Він був такий великий *косар*, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його *Самійло-косар*, а то й просто *Косар*. Орудював він косою, як добрий маляр пензлем, — легко і вправно. Коли б його пустили з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша» (О. Довженко).

Перехід власних іменників у загальні відбувається за такими типовими напрямками зміни номінації: а) іменник — антропонім → загальний іменник, наприклад, назви рослин *грицики*, *васильки*; б) іменник — топонім → загальний іменник, наприклад, назва мінеральної води *свалява*, співвідносна з топонімом *Свалява*.

Серед так званих термінологічних іменних пам'яток, характерних для лексичного складу сучасної української літературної мови, переважають слова іншомовного походження, що мають як конкретно-предметне, так і абстрактне значення. З назвою американського міста *Бостон* безпосередньо пов'язані загальні іменники: *бостон* (тканина) і *бостон* (різновид вальсу), прізвищем німецького інженера Р. Дізеля названо двигун *дизель*, створений згаданим винахідником у 1897 р. На честь винахідників названі також *дрезина* — залізничний візок, який приводиться у рух вручну або двигуном, *мансарда* — приміщення на даху будинку, *пультман* — великий пасажирський або товарний залізничний вагон, *кардан* — пристрій для передачі обертів.

Ряд загальноновживаних і термінологічних назв веде свій початок від міфічних власних імен. Характерним прикладом з цього погляду є іменник *вулкан*, етимологічною основою якого виступає ім'я *Вулкана* (*Vulkanus*) — бога вогню й ковальства у міфології стародавніх римлян.

В історії науки відомі численні приклади свідомого термінологічного використання власних іменників, зокрема для позначення нововідкритих хімічних елементів. Так, радіоактивний метал *уран* позначено ім'ям сьомої планети сонячної системи *Уран*, яка, у свою чергу, за традицією була названа на честь *Урана* — бога неба в міфології давніх греків, ім'ям міфічного лідійського царя *Тантала* названо елемент *тантал*, назву близького до нього за хімічними властивостями ніобію створено на основі імені дочки Тантала Ніоби.

§ 114. Конкретні і абстрактні іменники

До лексико-граматичного розряду конкретних належать іменники, які позначають дискретні предмети, тобто речі, факти, явища, які підлягають рахункові. Слід зауважити, що предметність конкретних іменників набагато ширша від її узвичаєного розуміння.

Предметами є не лише одиничні речі на зразок *ніж*, *гудзик*, *телевізор*, *замок*, а й такі об'єкти і явища, як *будинок*, *завод*, *вулиця*, *рустеля*, *річка*, *канал*, *доц*, *вітер*, *хлопець*, *тварина*, *день*, *тиждень*, *ранок*, *війна*, *революція*, *Ельбрус*, *Десна* тощо. В усіх наведених прикладах спостерігається своєрідна рівновага, координація загальнолексичного і загальнограматичного значення предметності.

На протилежних засадах ґрунтуються диференційні ознаки розряду абстрактних іменників. Маючи загальнограматичне значення предметності, оформлюване незалежними граматичними категоріями роду, числа й відмінка, вони позначають не власне предмети, об'єкти, а абстраговані, узагальнені й представлені мовою у вигляді предметів ознаки, властивості, дії, процеси, безпосередньо пов'язані з існуванням конкретних, матеріальних об'єктів.

Переважає більшість абстрактних іменників сучасної української мови належить до похідних, тобто утворених від основ інших частин мови. З кількісного погляду найчисленнішими є відприкметникові і віддієслівні абстрактні іменники, що зберігають тісні значеннєві зв'язки з неіменниковими твірними основами.

До абстрактних належать іменники на позначення властивостей і ознак (*скромність*, *доброта*, *геройство*, *мужність*, *патріотизм*), дій і процесів (*біг*, *спів*, *горіння*, *штовханина*, *приїзд*), почуттів і психічного стану (*любов*, *захоплення*, *здивування*, *сум*), фізичного стану (*хвороба*, *біль*, *непритомність*), одиниць міри і ваги (*кілограм*, *метр*, *вольт*), численних наукових понять (*клімат*, *швидкість*, *гравітація*, *сюжет*, *діалектика*, *категорія*, *вічність*, *дарвінізм*, *функція*).

До істотних власне граматичних показників розряду абстрактних іменників належить неповнота парадигм числа. Позначаючи непередметні і нематеріальні за своєю природою явища, що не підлягають кількісним вимірам, відповідні іменники вживаються ли-

ше у формі однини, наприклад: *зелень, краса, страх, любов, кмітливість, терпіння, правда, велич, тяжіння, зухвальство, критика, практика, медицина, боротьба* тощо.

Частина ж абстрактних іменників, зокрема назв дій, процесів, станів, відрізків часу, побутових звичаїв, має тільки форму множини, а саме: *перегони, вибори, дебати, переговори, канікули, сутінки, іменини, оглядини*.

Однак у багатьох випадках абстрактним іменникам властиве розрізнення однини і множини, що підтверджують такі пари: *можливість — можливості, швидкість — швидкості, глибина — глибини, відмінок — відмінки, пропозиція — пропозиції, висновок — висновки, назва — назви, протест — протести, метод — методи, категорія — категорії, функція — функції, сумнів — сумніви, суперечка — суперечки, ознака — ознаки, властивість — властивості, обов'язок — обов'язки, правило — правила, розвага — розваги, час — часи, успіх — успіхи, закон — закони*.

Здатність значної частини абстрактних іменників до розрізнення форм однини і множини пояснюється насамперед тим, що вони позначають такі загальні поняття, які можуть мати часткові, але обов'язково відмінні між собою, нетотожні форми вияву. Абстрактні іменники з повною числовою парадигмою сполучаються з кількісними числівниками (пор., наприклад, *два методи, сім правил, чотири ознаки*), крім тих, які у формі множини вказують на посилену інтенсивність дії, процесу або ознаки (наприклад: *біль — болі, сумнів — сумніви, витрата — витрати, суперечка — суперечки*), хоч в окремих випадках можливі кількісні визначення типу *багато витрат — мало витрат*.

З формами числа пов'язана не лише власне граматична, а й лексико-семантична диференціація розглядуваного розряду іменників, зокрема різні ступені узагальнення й абстрагування. Неможливість утворення форм множини виступає граматичним показником іменників, що позначають відповідні поняття як абсолютно абстраговані, неподільні щодо часткових форм вияву.

§ 115. Матеріально-речовинні іменники

Іменники, які належать до цього розряду, позначають найрізноманітніші матеріали, речовини і продукти природного походження або ж виготовлені людиною (значеннєвий діапазон розряду матеріально-речовинних іменників досить широкий). У межах розряду матеріально-речовинних іменників можна виділити кілька підгруп, конкретні складники яких виступають назвами: 1) металів (*залізо, срібло, сталь, латунь, бронза*); 2) хімічних елементів (*кисень, водень, азот, вуглець*); 3) ліків (*аспірин, стрептоцид, пірамідон*); 4) рідин (*вода, молоко, вино, пиво*); 5) тканин (*полотно, сукно, ситець, штапель*); 6) злаків і трав (*жито, пшениця, просо*,

льон, звіробій, деревій); 7) рослин (бузок, бузина, шипшина, глід); 8) ягід та овочів (малина, агрус, смородина, капуста, морква, картопля); 9) різних матеріалів (деревина, цемент, вапно, асфальт, глина, пісок, цегла, граніт, пластмаса, віск); 10) продуктів харчування (борошно, цукор, мед, сіль, сало, баранина, телятина).

Принципово важлива власне граматична ознака іменників цього розряду полягає в тому, що вони вживаються переважно тільки в однині. Таке парадигматичне обмеження впливає з природи позначуваних матеріально-речовинними іменниками об'єктів позамовної дійсності, які не можуть бути представлені у вигляді класу окремих обчислюваних предметів. Різницю між обчислюваними й необчислюваними предметами (або між обчислюваними й необчислюваними іменниками) можна простежити на таких двох прикладах: *сосна* — окреме дерево і *сосна* — вид деревини, будівельний матеріал. Щодо першого іменника можливе протиставлення форм однини й множини (*сосна* — *сосни*, *одна сосна* — *дві сосни*), тоді як у другому випадку матеріально-речовинна семантика дає лише форму однини (Столи виготовлено з високоякісної *сосни*).

На окрему увагу заслуговують відхилення від згаданої закономірності вживання числових форм, а саме: функціонування у мовній практиці співвідносних пар типу *масло* — *масла*, *вино* — *вина*, *жито* — *жита*, *сталь* — *сталі*, *метал* — *метали*, *салат* — *салати*. Форми множини, подібні до наведених, використовуються у тих випадках, коли йдеться про різні сорти чи різновиди матеріалу, речовини, продукту харчування або ж про інтенсивний вияв позначуваного необчислюваного іменником. Останній значеневий складник форми множини рельєфно виступає в таких прикладах: *Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса... Тихо пливе блакитними річками льон...*

Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю...

Вівса, пшениці, ячмені — *все се зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон* (М. Кошубинський).

Певна частина іменників, які за характером своїх значень належать до розряду матеріально-речовинних, з формального погляду вживається тільки у множині, хоч при цьому вказівка на клас окремих обчислюваних предметів відсутня, наприклад: *вершки, дріжджжі, висівки, змилки, дрова, макарони, парфуми*. Пор. з цього погляду також назви рослин: *огірки, суниці, полуниці, калачки, півники, чорнобривці, волошки*.

Матеріально-речовинні іменники виступають у морфологічній системі сучасної української літературної мови як один з переконливих прикладів своєрідного пристосування граматичних показників до позамовної сутності предметів, відображених у семантиці відповідних лексичних одиниць.

§ 116. Збірні іменники

Лексико-граматичне значення збірності властиве іменникам, які позначають нерозчленовану сукупність однорідних предметів — найчастіше істот (з особовою і неособовою семантикою), рослин, а також інших предметів. Характерна особливість збірних іменників полягає в тому, що множина істот або предметів інтерпретується в їх значеннєвому плані як одиничність, маса.

Збірні іменники виділяються за характерними ознаками словотворчої структури. Вони функціонують як похідні слова, утворювані за допомогою суфіксів **-ств-о (-цтв-о)** (*студентство, селянство, воїнство*), **-я (ї) + (а)** (*верб'я, дуб'я, клуб'я, жолуддя, листя, колоддя, залізя, гапузя, мотузя, гілля, бадилля, щеглиня, коріння, каміння, вороння, пір'я, волосся, колосся, пруття, струччя, віниччя, вороняччя, павуччя*), **-н-я** (*офіцерня, сіромашня, пташня, комарня, мурашня*), **-в-а** (*братва, дітва, панва, мурашва, мошва, грошва, мишва*), **-от-а** (*жінота, парубота, біднота, піхота, звірота, дрібнота, малота*), **-ість** (*людність*), **-инн-я (-овинн-я)** (*стеблиння, кукурудзиння, гарбузиння, бобовиння*), **-ин-а (-овин-а)** (*ярина, яровина, садовина*), **-ник, -няк** (*сливник, сливняк, дубняк, хмизняк, лозник, лозняк, осичник, осичняк, чагарник, чагарняк, липник, липняк, дрібняк, срібняк*), **-ин-а** (*вільшина, осичина*), **-еч-а** (*малеча, молодеча, стареча, голеча*), **-изн-а** (*білизна, старизна*), **-ич-** (*галич*), **-ар-а (-ор-а)** (*мошкара, дітвора*), **-ія-** (*братія, інженерія, адміністрація, інтелігенція*), **-ань** (*ламань*).

Збірність властива окремим безсуфіксним у сучасному розумінні іменникам: *молодь, юнь, зелень, гніль, погань*.

Специфічну групу становлять збірні іменники з суфіксами, які закріпилися в українській мові внаслідок запозичення слів з інших мов. До них належать, зокрема, похідні на **-ур-а** (*професура, апаратура, мускулатура, клавіатура*), **-ик-а (-ік-а, -атик-а)** (*орнаментика, символіка, проблематика, синоніміка, топоніміка*), одиничні іменники на **-ат** (*секретаріат*), **-ітет** (*генералітет*), **-арій** (*інструментарій*).

До збірних зараховують також іменники з суфіксом **-іан-а**, утворювані від власних особових назв — прізвищ на позначення сукупності конкретних предметів і явищ, пов'язаних з творчою або політичною діяльністю відповідної особи, наприклад: *Шевченкіана, Пушкініана* тощо. Позначаючи нечленовану сукупність

істот або предметів, збірні іменники мають лише форму однини. Отже, вони характеризуються неповною парадигмою числа. Граматичних ознак збірності позбавлені ті іменники, які також мають значення певної сукупності, наприклад: *загін, група, рота, полк, ліс, народ, команда, трупа, ансамбль*, але виступають в обох числових формах. Наявність у них форм однини й множини при специфічному лексичному значенні пояснюється насамперед тим, що позначувані ними сукупності істот або предметів виступають як кількісно виражені одиниці, наприклад: *дві групи, народи світу, футбольні команди, вокальні ансамблі* тощо.

§ 117. Іменники — назви істот і неістот

З поділом іменників на конкретні й абстрактні тісно пов'язане розмежування двох інших лексико-граматичних розрядів: іменників — назв істот та іменників — назв неістот. Перший розряд утворюють іменники — назви людей, тварин, птахів, риб, комах тощо. Усі вони належать до ширшого за обсягом лексико-граматичного розряду конкретних іменників. Проте не всім поняттям, які ототожнюються з живими істотами, відповідають певні реалії в об'єктивній дійсності. Так, не мають реально-предметних відповідників міфічні і демонологічні назви (*Зевс, домовик, дракон, змій, відьма, кентавр, сатир, сфінкс, мавка, лісовик, русалка*), хоч у мовній практиці вони оформляються як особи, істоти, тварини.

До розряду іменників — назв неістот входять як конкретні, так і абстрактні іменники, зокрема назви різноманітних об'єктів рослинного світу. У зв'язку з цим потрібно підкреслити, що іменники — назви істот як лексико-граматичний розряд становлять лише частину величезної кількості назв, пов'язаних з живим у біологічному розумінні. У поділі іменників за ознакою істот і неістот можна відзначити й інші непослідовності. До розряду іменників — назв неістот належать, наприклад, іменники на позначення сукупностей людей, тварин або птахів, а саме: *народ, натовп, загін, полк, селянство, студентство, людство, стадо, зграя* тощо.

Граматична диференціація іменників — назв істот і неістот проходить по лінії категорій роду й відмінка. Суть її зводиться до таких показників:

1) іменникам — назвам істот чоловічого роду, крім тих, які мають закінчення *-а, -я*, властивий збіг форм родового і знахідного відмінків однини, тоді як іменники — назви неістот характеризуються тотожністю форм називного і знахідного відмінків, наприклад: *запитати в сина — зустріти сина, запитати про сина, але подарувати олівець, згадати про олівець*;

2) іменники — назви істот жіночого і середнього роду, а також ті іменники чоловічого роду, які закінчуються на *-а, -я*, не від-

різняються за характером відмінкових закінчень від іменників — назв неістот¹;

3) у множині іменникам — назвам істот усіх родів властивий збіг форм родового і знахідного відмінків.

У межах лексико-граматичного розряду іменників — назв істот та неістот функціонує різнопланова з семантичного погляду група іменників — назв осіб чоловічої і жіночої статі. Особові іменники, у творенні яких першорядна роль належить словотвірним засобам, поділяються на такі спеціалізовані зі значенневого погляду конкретніші підгрупи, як: 1) назви за якісними і процесуальними ознаками (*мрійник, козамилювач, переможець, бунтар, плаксії, пустун, симулянт, активіст, бородань, черевань, бородач, вусач, силач, красень, передовик, флегматик, грамотій*); 2) назви за професією, характером діяльності (*учитель, інженер, журналіст, архітектор, математик, сатирик, колекціонер, хорист, секретар, школяр, студент, делегат, сіяч, визволитель, гончар, візник, коваль, виконавець, борець, плановик, рибак, лісник, городник, робітник, садівник, стрілок, іздок, оратай*); 3) назви за національністю, місцем проживання (*росіянин, грузин, українець, киянин, скандинавець, європеєць, степовик, подоляк, поліщук, москвич*) тощо.

Характерна особливість наведених іменників полягає в тому, що вони виступають базою для творення співвідносних за значенням назв осіб жіночої статі за участю різних суфіксів, зокрема **-к-а** (*бібліотекар — бібліотекарка, росіянин — росіянка, степовик — степовичка, селянин — селянка*), **-иц-я** (*робітник — робітниця, щастивець — щастивиця*), **-их-а** (*коваль — ковалиха, чабан — чабаниха*), **-ух-а (-юх-а)** (*балакун — балакуха, веселун — веселуха*), **-ин-я** (*герой — героїня, раб — рабиня*), **-ш-а** (*секретар — секретарша, директор — директорша*). Це співвідношення не має регулярного, обов'язкового характеру, тому що значна частина іменників у формі чоловічого роду використовується для позначення осіб як чоловічої, так і жіночої статі, наприклад численні назви за професією, приналежністю. Причина цього явища полягає в тому, що «в категорії чоловічого роду яскравіше виражена ідея особи, ніж ідея статі»². Отже, відповідні іменники виступають насамперед як узагальнені особові назви.

¹ Частині іменників жіночого роду, які мають нульову флексію в називному відмінку однини (*ніч, тінь*), властивий збіг форм називного і знахідного відмінків обох чисел. У складі іменників — назв істот жіночого роду також наявні слова цього морфологічного різновиду, наприклад: *мадемуазель, лань, газель, рись, кефаль, форель*, для яких в однині характерний збіг форм називного і знахідного відмінків, а в множині на них поширюється загальна закономірність морфологічного розмежування розрядів іменників — назв істот і неістот, пор.: *полювати на рись — полювати на рисей*.

² *Виноградов В. В. Русский язык. — С. 62.*

Між іменниками — назвами істот з особовим і неособовим значенням, крім власне значенневих, існують також і морфологічні відмінності. Так, за винятком окремих усталених конструкцій з неперехідними дієсловами на зразок *вступити в члени товариства, піти в партизани, вийти в люди, піти в інженери*, в яких іменники на позначення осіб виступають у формі, омонімічній називному відмінку множини, нормою сучасної української літературної мови є морфологічна омонімія родового і знахідного відмінків.

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА

§ 118. Категорія роду

До найхарактерніших граматичних категорій української мови належить категорія роду, яка, крім іменника, поширюється на прикметник, окремі функціональні розряди займенника, дієслово (форми минулого часу і умовного способу, дієприкметник), окремі числівники.

Основним осередком вияву категорії роду є іменник, у структурі якого вона виступає незалежним, несловозмінним морфологічним показником. Поза постійно закріпленою родовою приналежністю не існує жоден іменник. Виняток з цього всеохоплюючого правила становлять лише ті іменники, які не мають повної парадигми числа і передають відповідні лексичні значення за допомогою форми множини (*ворота, двері, вершки, нутроці*).

Щодо інших згаданих частин мови, то категорія роду в них має залежний, власне словозмінний характер і виявляється у зв'язку з потребами синтаксичного узгодження прикметника, займенника, дієслівних форм і окремих числівників з іменником. При цьому слід наголосити, що в частині випадків тільки узгоджувані компоненти словосполучень виступають формальними показниками родової приналежності іменників.

У граматичній системі української мови послідовно виявляється характерна типологічна ознака слов'янських мов, сутність якої полягає в розрізненні трьох родів: чоловічого, жіночого й середнього.

Родові форми іменників розрізняються за двома ознаками: власне граматичною і значеннево-граматичною. Відповідно до першої ознаки, що поширюється на всі іменники, крім тих, якими позначаються істоти, форма чоловічого, жіночого або середнього роду не мотивується співвідношенням між іменником як засобом номінації предмета або явища і самим предметом або явищем. У цьому переконують перші-ліпші приклади немотивованого розподілу між родами іменників однієї й тієї самої лексико-семантичної групи, наприклад, назви дерев (чол. рід: *дуб, берест, граб, явір, ясен, бук, кедр, кипарис*; жін. рід: *береза, осика, тополя, сосна*),

назви металів і сплавів (чол. рід: *цинк, свинець*; жін. рід: *мідь, латунь, бронза*; середн. рід: *золото, срібло, олово*), назви днів тижня (чол. рід: *понеділок, вівторок, четвер*; жін. рід: *середа, п'ятниця, субота, неділя*), назви зернових культур (чол. рід: *овес, ячмінь*; жін. рід: *пшениця, гречка*; середн. рід: *жито, просо*), назви частин людського організму (чол. рід: *ніс, палець, лікоть, хребет*; жін. рід: *голова, рука, щока, нога*; середн. рід: *коліно, ребро, серце, зап'ястя, плече, вухо, око*). Наведені й подібні до них приклади показують, що родова диференціація, побудована на власне граматичних ознаках, не впливає з яких-небудь реальних особливостей позначуваних іменниками конкретних предметів і абстрактних понять. Отже, виходячи з сучасного стану української, як і інших слов'янських мов, не можна констатувати, якими причинами зумовлюється протиставлення в межах категорії роду типу *дуб — береза, рука — плече, будинок — хата* тощо.

Інша картина спостерігається у випадках значеннево-граматичної функції форм роду, властивій іменникам — назвам істот. Тут родові форми виступають органічними складниками значенневого плану відповідних лексичних одиниць і беруть безпосередню участь у мовному вираженні природного, реального розмежування істот чоловічої й жіночої статі (чоловічий і жіночий рід), з одного боку, і малят, недорослих істот (середній рід) — з іншого.

§ 119. Формальні показники роду

Основним показником роду є закінчення називного відмінка однини іменника. Формальним показником іменників чоловічого роду є нульове закінчення. Це означає, що відповідний іменник з погляду морфемного складу є чистою основою на приголосний (*народ, будинок, стіл, день, хміль, лікоть, край, урожай, обрій, настрій, ніж, м'яч, товариш, куц*). Беручи до уваги характер кінцевого приголосного, можна констатувати, що всі без винятку іменники з кінцевим *-й*, переважна більшість іменників з основою на твердий приголосний, крім одиничних іменників з кінцевим губним та *-р* (*верф, любов, кров, кіновар, твар, лазур*), належать до чоловічого роду, а частина іменників з основою на шиплячий (*ніч, далеч, туш, розки, подорож, упряж, нехвороц*) входить до складу групи іменників жіночого роду.

Твердість кінцевого приголосного відіграє в українській мові своєрідну регулюючу роль, що особливо помітно у зв'язку з морфологічними характеристиками основ на губні. Оскільки *глубь, степь, сыль, зябь, накупь, насыль* у морфологічній системі російської мови мають жіночий рід, то їх українські відповідники *глиб, степ, сип, зяб, накуп, насып* унаслідок ствердіння відповідних кінцевих звуків, змінивши свою граматичну кваліфікацію, перейшли до групи іменників чоловічого роду.

До більш складних належать питання розподілу щодо категорій роду тих іменників, які в називному відмінку однини мають нульове закінчення при кінцевих м'яких приголосних основ. Іменники з цим формальним показником розподіляються між чоловічим і жіночим родом. Пор., зокрема, такі приклади: *лебідь* — *молоть*, *гість* — *вість*, *колодязь* — *галузь*, *лось* — *рись*, *місяць* — *міць*, *день* — *тінь*. Однак і в такій ситуації можна помітити певні визначальні тенденції родової диференціації іменників. Насамперед потрібно відзначити, що в сучасній українській літературній мові нараховується незначна кількість іменників чоловічого роду на /д'/, /дз'/, /т'/, /з'/, /с'/ . Майже вичерпно їх можна проілюструвати такими прикладами: *вождь*, *лебідь*, *ведмідь*, *жолудь*, *гудзь*, *тедзь*, *вितязь*, *бевзь*, *язь*, *тєсть*, *зять*, *нежить*, *гість*, *кіготь*, *ніготь*, *дьоготь*, *лікоть*, *клатоть*, *віхоть*, *тать*, *кметь*, *колодязь*, *князь*, *рєязь*, *фєрзь*, *лосось*, *лось*, *карась*, *дідусь*, *татусь*, *братусь*. Іменники ж на /ц'/, /н'/, /п'/ представлені великою кількістю, причому в їх родовій кваліфікації активну роль відіграють словотворчі форманти, зокрема такі характерні суфікси, як **-ець**¹ (*хлопець*, *борець*, *смалець*, *сирець*), **-ень**² (*учень*, *велетень*, *крижєнь*, *кисєнь*), **-ань** (*головань*, *бородань*, *лобань*), **-тель** (*учитель*, *приятель*, *цінитель*, *вихователь*). До менш продуктивних належить суфікс чоловічого роду **-інь** (*гребінь*, *щєбінь*, *промінь*, *корінь*, *ремінь*, *кипінь* тощо). В окрему підгрупу виділяються іменники чоловічого роду з закінченнями **-а**, **-я**, **-о**, **-є** в називному відмінку однини. Істотна особливість їх полягає в тому, що всі вони, крім одиничних випадків, виступають в основному як назви істот чоловічої статі, наприклад: *староста*, *воевода*, *джура*, *Микола*, *друзяка*, *молодчака*, *паруб'яга*, *чолов'яга*, *вужака*, *звірюка*, *суддя*, *витія*, *дядько*, *батько*, *Петро*, *Гаврило*, *хлопчисько*, *хвалько*, *парубійко*, *батенько*, *зятько*, *музиченько*, *соловейко*, *вовчище*, *котище*, *парубчище*, але: *ножака*, *холодюка*, *домина*, *носьюра*, *вітронько* тощо. На підставі наведених прикладів можна зробити висновок, що до важливих резервів поповнення в цілому нетипових для чоловічого роду іменників на **-а**, **-я**, **-о**, **-є** належать власне словотвірні засоби, зокрема суфікси суб'єктивно-оцінного значення, які створюють у семантичному плані відповідні іменники відтінок позитивного або негативного ставлення до позначуваних ними осіб чоловічої статі. Похідні на **-енко** утворюють групу архаїчних лексем (пор.: *удовенко*, *судденко*, *коваленко*, *королєнко*, *шинкаренко*, *слюсарєнко*, *лимарєнко*, *писарєнко*, *козачєнко*, *мірошничєнко* тощо) з первинним

¹ Пор. обмежену кількість іменників чоловічого роду на (ц') без наведеного суфікса: *коць*, *місяць*, *герць*.

² Пор. у цьому зв'язку послідовне, за винятком двох випадків, творення назв місяців в українській мові за допомогою суфікса **-ень**.

загальним значенням «син особи, названої мотивуючою основою». Усі вони широко представлені в системі українських прізвищ і внаслідок приналежності до чоловічого роду не відмінюються, сполучаючись з жіночими іменами (*Петром Коваленком*, але з *Марією Коваленко*).

Іменники жіночого роду характеризуються закінченнями **-а**, **-я** (*вода, рука, горошина, біганина, студентка, вишня, пісня, вулиця, братія, професія, чудасія*), нульовим закінченням з твердим кінцевим приголосним основи (найбільшою мірою тут представлені основи на шиплячі) і нульовим закінченням з м'яким кінцевим приголосним основи. Як уже зазначалося, нетиповими для жіночого роду є іменники на тверді приголосні. Виняток становлять окремі лексичні одиниці з кінцевими губними та /р/ і не дуже поширені утворення з кінцевими шиплячими (*велич, далеч, зустріч, заполоч, ніч, безліч, здобич, жовч, наволоч, неміч, картеч, малеч, гич, неміч, поміч, північ, річ, січ, нехвороц, подорож, одіж, дрозж, упряж, суміш, ретуш, фальш, розкіш*). Зате досить численну групу утворюють іменники з нульовими флексіями, основи яких закінчуються м'якими приголосними: *розповідь, твердь, безвихідь, ожеледь, кладь, гладь, мазь, сизь, різь, паморозь, прив'язь, печаль, мораль, цитадель, акварель, гніль, сіль, роль, зелень, сивь, тіль, юнь, рунь, вись, вісь, благодать, сіножать, блакить, борть, область, снасть, доблесть, честь, брость, парость, шерсть, міць*. Особливо продуктивні в сучасній українській мові іменники жіночого роду з суфіксом **-ість** (*молодість, певність, рівність, чуйність, першість, мрійність, революційність, довершеність, зеленість, власність, обороздатність* тощо).

«Цей суфікс має фактично необмежену продуктивність щодо творення відприкметникових іменників. Відповідний тип іменників такою мірою відкритий і регулярний у сучасному словотворенні, що справді його можна включити до прикметникової парадигми з майже таким же ступенем обґрунтування, як дієприкметники та дієприслівники традиційно включаються до дієслівних парадигм»¹.

Іменникам середнього роду в називному відмінку однини властиві закінчення **-о** (*вікно, дно, озеро, весло, пасовисько, видовисько, коло, будівництво, суспільство, учительство, материнство, листячко, коріннячко, левенятко, зозуленятко*), **-е** (*поле, море, горе, днище, видовище, полотнище, глинище, сховище, залізе, деревце, місце, весельце, озерце, віконце, кільце*), **-а** (*дівча, ведмежа, курча, хлопча, лоша, внуча, коліща*), **-я** (*знання, життя, буття*,

¹ George Y. Shevelov. A Tendency in Language Development: A Remark on the Erosion of the Feminine *i*-stem Substantives in Slavic, especially in the Ukrainian Language // In and around Kiev. — Heidelberg, 1991. — P. 342.

суцвіття, ходіння, бігання, хитання, вістря, повітря, замостя, побережжя, заріччя, сузір'я, подвір'я, довір'я, піддашшя, листя, верб'я, дуб'я, коріння, пташеня, левеня, орленя, зозуленя, лосеня, рученя, плем'я, стрем'я, ім'я, сім'я).

Окрему групу іменників, що виділяються за однотипною ознакою, у межах середнього роду утворюють назви недорослих істот з особовим і неособовим значенням. Крім закінчень *-а* (після шиплячих приголосних) і *-я* (після всіх інших приголосних) до істотних супровідних показників цієї групи належать власне формотворчі суфікси *-ат-*, *-ят-*, які з'являються в непрямих відмінках однини (крім знахідного й орудного, наприклад, знах. *ведмежа, немовля*, ор. *ведмежам, немовлям*, але: род. *ведмежати, немовляти*, дав. *ведмежати, немовляті*) і в усіх відмінкових формах множини (*ведмежата, немовлята, ведмежат, немовлят, ведмежатам, немовлятам*). Іменники — назви недорослих істот характеризуються словотвірною варіантністю, наприклад: *орл-я, орл-ен-я — орл-енятк-о — орл-еняточк-о, пташ-а — пташ-ен-я — пташ-енятк-о — пташ-енято-чк-о, курч-а — курч-атк-о — курч-аточк-о*.

Характерна словотвірно-морфологічна особливість української мови, безпосередньо пов'язана зі змінами в родовій приналежності іменників, полягає в тому, що за зразком назв недорослих істот можуть оформлятися й іменники — назви неістот, набуваючи при цьому оцінного здрібніло-пестливого значення: *колесо — коліща — коліщатко, рука — рученя — рученятко, брова — бровеня* тощо.

Формотворчий суфікс *-ен-* (*ім'я — ім-ен-і*) характерний для обмеженої кількості іменників середнього роду на *-я*.

У підгрупі іменників — назв неістот помітні також певні закономірності значеннєвого розподілу закінчень. Так, збірні й абстрактні іменники, утворені за допомогою суфікса *-ств-* (*-цтв-*) (*студентство, суперництво*), послідовно мають флексію *-о*. Закінчення *-я* характеризує збірні іменники на позначення сукупності предметів (*бадилля, насіння*), широке коло абстрактних і конкретних іменників (*верхів'я, рівноправ'я, межиріччя, пониззя, змагання, прибуття, весілля, зілля, безладдя*) з такою визначальною особливістю, як подвоєння приголосних перед флексією (крім губних та *-р* і тих випадків, коли перед закінченням є збіг двох приголосних). За типовим узагальненням лексичним значенням у межах абстрактних і конкретних іменників на *-я* виділяються назви обмежених дій (*змагання*), назви з локативною семантикою (*узбережжя, поділля, пониззя*), назви абстрактних ознак (*безводдя, безлісся, безмежжя, повновладдя, рівноправ'я, здоров'я*).

Закінчення *-о* належить до типових морфологічних ознак іменників середнього роду з суфіксами *-иськ-о* (крім тих, що називають істоти чоловічої статі: *хлопчисько, вовчисько*): *прізвисько,*

пасовисько, ножисько, рибисько, дівчисько; л-о: правило, вудило, горнило, чорнило, вітрило, мірило, свердло, повидло, ковадло.

Звертають на себе увагу також окремі випадки пов'язаного з семантичними умовами функціонування закінчення **-е** у сфері іменників — назв неістот середнього роду. До них належать, зокрема, численні похідні з суфіксом **-ц-е** (*озерце, весельце*). Специфічними є також іменники на **-ищ-е**: *вбгницье, глиницье, стерницье, городицье, таборицье, бойовицье, водоїмицье, граблицье, літницье* тощо.

У морфологічній системі сучасної української літературної мови та в окремих діалектних морфологічних підсистемах спостерігаються випадки варіативного вживання родових форм іменників, напр.: 1) чоловічий — середній рід: *горн — горно, жезл — жезло, коромисел — коромисло, свердел — свердло, цебер — цебро, плес — плесо, безлад — безладдя, покут — покуття, полум'я — полум'я*; 2) жіночий — середній рід: *грона — грона, титла — титло, Ворскла — Ворскло, безсоромність — безсором'я, недбалість — недбальство, безжурність — безжур'я*; 3) жіночий — чоловічий рід: *блакить — блакит, волоть — волот, брость — брост*; 4) чоловічий — жіночий — середній рід: *гонт — гонта — гонтя, перл — перла — перло, шов — шва — шво*; 5) чоловічий — жіночий рід: *біль, глиб, дрозж, крадіж, куржіль, купіль, нежить, харч*. Існує також варіативність іменників у межах одного роду, що зумовлює розподіл їх між різними відмінами, зокрема першою і третьою, наприклад: *бистрина — бистринь, глибина — глибинь, гуця — гуц, ланя — лань, роля — роль, нехвороща — нехвороц, одежа — одіж, січа — січ, постеля — постіль, аквареля — акварель, шинеля — шинель, латина — латинь*¹.

§ 120. Іменники спільного роду

До цієї специфічної групи зараховують порівняно невелику кількість іменників з узагальненим значенням — назва особи за її характерними діями або рисами поведінки, наприклад: *писака, кусака, читака, потіпака, посіпака, верещака, витріщака, рубака, задавака, позивака, зівака, служака, одчаяка, заводіяка, задирака, базіка, недоріка, кривляка, гуляка, трудяга, стиляга, бідняга, бідага, молодчага, волоцюга, ледацюга, сонюга, жаднюга, бродяга, добряга, скуп'яга, знайда, пройда, заблуда, приблуда, проява,*

¹ Див.: *Тимченко С.* Рід в українській мові // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського: Частина історико-літературна. — К., 1928. — С. 617–630; *Матвіяк Г. Г.* Питання співвідносності між граматичним родом і типами відмінювання іменників в українській мові // Дослідження української та російської мов. — К., 1964. — С. 16–33; *Затовканюк М.* Словоизменение существительных в восточнославянских языках. — Прага, 1975. — С. 31–56.

роззява, заправила, шельма, прожога, невидимка, плакса, рюмса, бестія, дубина, ханжа, замазура, невдаха, бідолаха, рева, причена, підлиза, прилиза, нездара, ненажера, потвора, заїка, каліка, нероба, ябеда, схида, недоторка, листоноша.

З морфологічного погляду наведені іменники належать до чоловічого або жіночого роду залежно від статі особи, яку вони називають. У зв'язку з цим родова диференціація здійснюється за допомогою аналітичних засобів і форм узгоджуваних прикметників, займенників, дієслів або ж відповідного контекстуального оточення. Пор. аналітичне вираження в першому випадку і контекстуальне в другому: *Йонька був якийсь невдаха, все йому не в руки потрапляло, а ковзало поміж пальцями* (Г. Тютюнник); *Груня мовчала, не перечила, коли свекруха називала її невдахою* (К. Гордієнко).

Подвійний рід (чоловічий-середній, жіночий-середній) спостерігається в частині іменників, утворених за допомогою суфікса **-нище** (*вовчище, дубище, дівчище, річище*). Взаємодія двох значень роду пояснюється двома чинниками: власне формальним (закінчення **-е** як показник середнього роду: *поле, море*) і формально-значенневим (стать або граматичний рід мотивуючого іменника: чол. рід і чол. стать *вовк* — чол.-середн. рід *вовчище*, чол. рід *дуб* — чол.-середн. рід *дубище*, жін. рід і жін. стать *свекруха* — жін.-середн. рід *свекрушище*, жін. рід *рука* — жін.-середн. рід *ручище*). Як і в попередньому випадку, провідна роль у визначенні роду іменників на **-нище** належить аналітичним показникам: *високий дубище* — *високе дубище*.

Хитання чоловічий — середній рід спостерігається в частині іменників на **-о** — назв осіб за характерними ознаками або схильністю до певних дій, вчинків. Це, зокрема, іменники *забудько, незнайко, непосидько, базікало, ледащо* тощо.

Наведені приклади свідчать, що така характерна ознака, як спільний рід (чоловічий-жіночий, чоловічий-середній, жіночий-середній), найтісніше пов'язана з вираженням спеціалізованих, позбавлених нейтрального ставлення значень — негативно-оцінного, аугментативного або ж аугментативного в поєднанні з негативним. Отже, експресивні семантичні відтінки знаходять свій вияв у спеціальних морфологічних показниках іменника.

§ 121. Особливості роду іменників

У межах назв осіб, які становлять один з найчисленніших семантичних розрядів іменника, існує три типи розрізнення роду: лексичний, лексико-словотвірний і аналітичний.

Перший з них можна виявити у прикладах таких, як: *батько* — *мати, брат* — *сестра, чоловік* — *жінка, дядько* — *тітка, хлопець* — *дівчина*, тобто реальні родові відмінності осіб чоловічої і жіночої статі виражаються різними лексичними одиницями.

Лексико-словотвірний тип родової диференціації полягає в тому, що між іменниками — назвами осіб чоловічої і жіночої статі, які мають відповідно граматичне значення чоловічого й жіночого роду, за допомогою відповідного суфікса твориться іменник зі значенням особи жіночої статі: *делегат* — *делегат-к-а*, *бібліотекар* — *бібліотекар-к-а*, *учитель* — *учитель-к-а*, *американець* — *американ-к-а*, *селянин* — *селян-к-а*, *робітник* — *робітн-иц-я*, *плавець* — *плавч-их-а*, *чабан* — *чабан-их-а*, *писар* — *писар-ш-а*, *балакун* — *балак-ух-а*, *раб* — *раб-и-я*, *поет* — *поет-ес-а*, *актор* — *актр-ис-а*.

Однак у сучасній українській літературній мові досить поширені іменники, насамперед назви осіб за професією або іншими різновидами діяльності, приналежності, яким не властиве розмежування чоловічого й жіночого роду за допомогою яких-небудь спеціальних зовнішніх показників у межах слова. До них належать, наприклад, такі слова, як *геолог*, *інженер*, *педагог*, *лейтенант*, *біолог*, *механік*, *технік*, *астроном*, *агроном*, *фотограф*, *географ* тощо. Вказівка на особу жіночої статі у випадках, подібних до наведених, досягається за допомогою згаданих уже аналітичних засобів — форм жіночого роду залежних компонентів словосполучень або ж контекстуальних показників. Пор. приклади: *Наша професор повернулася з відпустки. Вона вже приступила до роботи.* Однак у непрямих відмінках можливі тільки форми *нашого професора*, *нашому професорові*. При цьому особливої сили набуває контекстуальна специфікація назв осіб жіночої статі.

§ 122. Родова диференціація невідмінюваних іменників

У невідмінюваних іменників (пор. *кіно*, *метро*, *драже*, *кліше*, *таксі*, *журі*, *какаду*, *інтерв'ю*, *леді*, *дєнді*, *рантьє*) категорія роду набуває формального вираження лише у відповідних формах узгодження: *цікаве кіно*, *стара леді*, *швидкий кенгуру* тощо. Однак самі форми узгодження (прикметники чоловічого, жіночого або середнього роду) впливають з певних закономірностей розподілу невідмінюваних іменників між родами. Так, усі загальні іменники — назви неістот — належать до середнього роду (*ательє*, *купе*, *меню*, *рагу*, *попурі*, *депо*, *бюро*). У назвах осіб діє принцип родового розподілу відповідно до позначення іменником особи чоловічої або жіночої статі (*дєнді*, *рантьє*, *маєстро*, *кюре*, *аташе*, *буржуа* — іменники чоловічого роду; *міс*, *місіс*, *мадам*, *фрау*, *леді*, *міледі* — іменники жіночого роду; *Дороті*, *Джудіт*, *Елізабет* — іменники жіночого роду — власні назви). Назви істот з неособовим значенням (*какаду*, *кенгуру*, *поні*, *колібри*, *шимпанзе*, *ара* тощо) у принципі належать до чоловічого роду, хоч можливий і поділ на роди залежно від статі.

Власні невідміювані іменники становлять значний шар ономастичної лексики, вживаної в сучасній мовній практиці. Характерно, що вони розподіляються між трьома родами, але розподіл цей регулюється специфічним узгодженням з іменниками — загальними назвами типу *місто, озеро, гора, ріка, країна, республіка, острів, півострів* тощо. Наприклад: *місто Сан-Франціско — далеке Сан-Франціско, гора Кіліманджаро — велична Кіліманджаро, республіка Перу — вся Перу, острів Борнео — далекий Борнео* та ін.

§ 123. Категорія числа

Словозмінна категорія числа реалізується в українській мові у протиставленні двох рядів форм — однини і множини. Ці ряди форм становлять дві іменникові парадигми. Одиниці типу *стіл — столи, місто — міста, ручка — ручки, подія — події* функціонують не як окремі слова, а як форми одного й того самого слова, виражені за допомогою закінчень, які одночасно виступають і показниками відмінкових значень.

Значення граматичної категорії числа іменника ґрунтується на розмежуванні одиничного, індивідуально виділюваного предмета і кількох (більше одного) однотипних предметів. У своєму типовому вираженні форми однини й множини поширюються на ті іменники, які виступають назвами обчислюваних предметів, явищ або подій. Так, у реальній дійсності ми розрізняємо одиничний предмет *олівець* і певну кількість (один, два, три та ін.) таких же предметів — *олівці*. Астроном може спостерігати одне *затемнення* сонця або ж кілька таких *затемнень*. Протягом театрального сезону можна відвідати одну *виставу* або ж кілька *вистав*.

У функціонуванні категорії числа іменників — назв обчислюваних предметів спостерігаються випадки значеннєвої спеціалізації форм однини і множини. Так, на властивості іменника позначати клас однорідних предметів ґрунтується набуття формою однини узагальнено-збірного значення, наприклад: *З наближенням весни день поступово стає більшим; У поліських лісах росте ялина, сосна, осика, береза, вільха*. У наведених прикладах формами однини іменників позначаються сукупності предметів. Значення нерозчленованої множини властиве формам множини окремих семантичних груп іменників зі значенням обчислюваних предметів: а) назвам плодів і овочів: *Шофер гальмує мимоволі, стоять колеса в шелюзі, — несе хтось яблука в приполі, несе хтось груші в картuzі* (Л. Костенко); б) назвам осіб за національною або етнічною приналежністю, за місцем проживання: *Хліб на Побужжі сіяли на продаж, тих скіфів називали орачами. І далі теж була б цікава подорож — там, де Волинь, Поділля, галича-*

ни (Л. Костенко); в) назвам осіб за професійною приналежністю, соціальними або віковими ознаками: *Царям, всесвітнім шинкарям, І дучачі, і таляри, І пута Кутії пошили* (Т. Шевченко).

Існує ряд семантико-граматичних розрядів іменника, які об'єднують у своєму складі назви необчислюваних предметів.

Відсутністю ознаки обчислюваності пояснюються відхилення у вираженні категорії числа. Безпосереднім виявом їх є іменники, яким властива тільки форма однини (*singularia tantum*), і іменники, що вживаються тільки у множині (*pluralia tantum*).

До *singularia tantum* належать такі основні групи іменників:

1) матеріально-речовинні іменники: *молоко, масло, папір, руда, солома, сніг, пісок, залізо, сталь, асфальт*; 2) абстрактні іменники: *радість, піднесення, голубизна, братерство, глибінь, далеч, біганина, зелень, стукотнеча*; 3) збірні іменники: *листя, молодь, студентство*; 4) власні назви: *Київ, Петро, Дніпро, Кавказ, кінотеатр «Дружба»*.

При розгляді відповідних семантико-граматичних розрядів іменника зауважувалося, що в ряді випадків спостерігається відхилення від властивих їм типових морфологічних характеристик. Так, щодо матеріально-речовинних, абстрактних і власних іменників можливе протиставлення двох чисел, але при цьому форми множини набувають спеціалізованих значень, а саме: сортів або різновидів речовин і матеріалів (*масло — масла́, сталь — ста́лі, вода — во́ди*), різних виявів абстрактних ознак (*швидкість — швидкості, потужність — потужності*), співвідношення величин за масою, розміром або інтенсивністю вияву (*пісок — піски, сніг — сніги, жито — жита, біль — болі*). форми множини від власних іменників позначають: а) однойменні особи або предмети: *Привіт вам, Петрику, Марусі, Олі, Гриці* (М. Рильський); б) виступають як номінації, узагальнені на основі характеристичних ознак, пов'язаних з відповідними власними назвами: *Давайте нам літературу. Давайте Байронів, Шекспірів, Гете* (М. Кошобинський); *Що мені телефони, версалі, експреси? Нащо грім Аргентин? Чудеса Ніагар?* — *Сниться синя Синюха і верби над плесом, Вільний вітер Херсонщини, вітер — удар* (Є. Маланюк); в) називають сукупність осіб, пов'язаних родинними стосунками: *26 квітня 1890 року народився хлопчик Микола, найстарший, але, до речі, не єдиний інтелектуал у численній — шестеро дітей — родині Зерових* (Д. Павличко).

Іменники, вживані тільки у формі множини (*pluralia tantum*), також охоплюють кілька семантичних груп. Найголовнішими серед них є такі:

1) назви одиничних, парних або ж таких, що складаються з кількох частин, предметів: *ваги, вила, ворота, ножиці, тиски, ночви, сани, терези, трійчаки, граблі, тринози, носилки, лапки,*

ходики, кліщі, панталони, штани, сіни, соти, шахи, в'язи, баки, литаври;

2) назви з загальним матеріально-речовинним значенням: *висівки, вершки, дріжджі, прянощі, консерви, дрова, парфуми, помі, васильки, грицики, пачіски, вичіски*;

3) назви сукупностей предметів зі значенням збірності: *надра, гроші, фінанси, копалини, джунглі, хащі*;

4) назви дій і процесів: *посиденьки, заходеньки, витребеньки, побіженьки, дебати, жмурки, відвідини, пересміхи, хвастощі, пустощі, балощі, гульбощі*;

5) назви відрізків часу, свят і традиційно-побутових обрядів: *сутінки, канікули, іменини, роковини, змовини, заручини, родини, розглядини, входини, освідчини, вхідчини, зажинки, обжинки*;

6) назви на позначення почуттів, емоцій, станів: *радощі, молодощі, гордощі, жалощі, милощі, веселощі, труднощі, ревнощі, скупощі, мудрощі, прикрощі, ластощі*.

У формі *pluralia tantum* виступають також деякі іменники — власні назви: *Суми, Прилуки, Афіни, Дарданелли, Альпи, Карпати*.

Наведені приклади дають підстави для розмежування таких важливих понять, як числова форма іменника і зміст, яким вона наповнюється. З цього погляду особливо показові іменники *pluralia tantum* з предметним значенням. Маючи зовнішні ознаки форми множини, виражені за допомогою відповідних морфологічних засобів, вони насправді можуть називати одиничні обчислювані предмети (*двоє вил, багато терезів, кілька носилок*).

§ 124. Категорія відмінка

Грамматична словозмінна категорія, яка служить засобом вираження синтаксичних зв'язків іменника з іншими повнозначно-лексичними компонентами речення, називається категорією відмінка. Ця категорія має морфолого-синтаксичний характер, тому що як елемент словозмінної парадигми вона виявляє свою функцію у складі словосполучення, яке, у свою чергу, реалізується в реченні.

Сукупність кількісно усталених і постійно відтворюваних відмінкових форм визначає морфологічну природу кожного іменника. Так, узявши для прикладу іменник *ліс*, можна констатувати: обсяг його морфологічних видозмін обмежується рядом таких форм однини й множини: *ліс-ø, ліс-у, ліс-у (-ові), ліс-ø, ліс-ом, у ліс-і (по ліс-у), ліс-е, ліс-и, ліс-ів, ліс-ам, ліс-и, ліс-ами, у ліс-ах*. Однак при цьому слід підкреслити, що конкретні вияви граматичної категорії відмінка іменника на відміну від інших двох визначальних категорій — роду й числа — впливають з його синтаксичних зв'язків з іншими словами в межах речення. За цими зв'язками стоять відпо-

відні реальні відношення предмета до предмета або предмета до дії (процесу).

Отже, взаємозалежність між відмінковою формою, яка характеризує морфологічну природу іменника як лексико-граматичного класу слів, і зумовленістю її конкретного вживання в реченні, що є одиницею синтаксичного плану, визначає морфолого-синтаксичний характер категорії відмінка.

§ 125. Система і значення відмінків

Грамматична категорія відмінка ґрунтується в сучасній українській мові на формальному і функціональному розмежуванні часткових категорій — називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінків. Називний відмінок кваліфікується як прямий. Він виступає засобом вираження початкової форми іменника, в якій безпосередньо втілюється номінативна функція цієї частини мови. Всі інші відмінки називаються непрямыми.

З формального погляду відмінки розмежовуються за допомогою матеріально виражених або нульових закінчень. До істотних особливостей відмінкової системи належать випадки морфологічної омонімії, тобто використання одних і тих самих закінчень у різних формах (наприклад, дав. одн. *руч-і* і місц. одн. *на руч-і*), і морфологічна варіантність, яка полягає в оформленні одного й того самого відмінка різними закінченнями (наприклад, дав. одн. *чоловік-у* і *чоловік-ові*).

Цілісні у плані морфологічного вираження (випадки варіантності в принципі не порушують цієї важливої особливості) відмінки характеризуються значним обсягом синтаксичних функцій, пов'язаних із вираженням багатограних відношень між явищами об'єктивної дійсності.

Значення називного відмінка іменника пов'язане з виконанням суб'єктної функції, практично втілюваної у підметі речення, наприклад: *Незабаром Орлюк попрощався з селом і молодію дружиною* (О. Довженко). У формі називного відмінка виступає іменна частина складеного присудка, а також головний член номінативного речення, наприклад: *Природа — вічне джерело людської творчості, людського мислення* (М. Рильський); *Вечір. Прохолода. В селі дзвенить криниця повновода...* (М. Рильський).

Атрибутивна функція називного відмінка виявляється у випадках вираження відповідною формою іменника-прикладки: *Мені відкрилась істина печальна: Життя зникає, як ріка Почайна* (Л. Костенко).

Основні значення родового відмінка пов'язані з вираженням чотирьох типів відношень: означальних (*син героя, людина честі,*

пора цвітіння); суб'єктних (прибуття товариша, захід сонця, обертання Землі); об'єктних (виконання справи, збирання врожаю, написання твору, уникати зустрічі, боятися темноти, дотримуватися правила, купити цукру, напитися води); обставинних (сміятися до сліз, зупинитися біля лісу, розташуватися навколо вогнища, відпочивати протягом місяця, зупинитися від несподіванки).

У ряді функціональних різновидів виявляється також природа давального відмінка. Вжиті у цій формі іменники виступають додатками (дарувати товаришеві, допомагати учневі, доручення помічникові, допомога батькові, радіти успіхові), означеннями (пам'ятник героєві, земля селянам, корм птахам), обставинами (перемогти завдяки наполегливості, твердити всупереч фактам). Суб'єктна функція давального відмінка найрельєфніше представлена в односкладних, зокрема безособових, реченнях, наприклад: *Лукії і сьогодні чогось не співається* (О. Гончар).

Найхарактернішим для знахідного відмінка, особливо безприменникового, є об'єктне значення. Формується воно в умовах залежності іменника від перехідних дієслів і втілюється у прямих додатках: *читати книжку, вивчати мову, споруджувати будинок, фарбувати вікно, орати поле, досліджувати проблему*. В окремих випадках, зумовлених значенневими особливостями дієслова й іменника, знахідний безприменниковий відмінок набуває обставинної функції: *іти кілометр, чекати годину, працювати день*. Применниковий знахідний відмінок характеризується такими двома основними різновидами значень: об'єктним (*піклуватися про дитину, покладатися на друга, вдарити об дзвін*) і обставинним (*наливати по вінця, їхати через пустелю, покласти під папір, прийти в місто*).

До поліфункціональних належить орудний відмінок. У структурі речення він є формою вираження таких основних типів відношень: об'єктних (*писати олівцем, командувати загоном, милуватися пейзажем, оточувати турботою, нагородити орденом, обмінюватися досвідом*), обставинних (*іти вулицею, зупинитися за рікою, прийти перед ранком, наступати хмарою*), предикативних (*бути керівником, стати студентом, повернутися героєм*). Суб'єктне значення іменника у формі орудного відмінка характерне для пасивних конструкцій і окремих різновидів односкладних речень: *Рознесло бомбою три будинки* (О. Довженко); *В сон задувало свіжим краплистим вітром, чи, може, світлом блискавки різонуло по заплющених очах* (Є. Гуцало).

Основними значеннями місцевого відмінка, якому властиве виключно применникове вживання (применники *на, о (об), по, при, у (в)*), є обставинне (*жити в місті, лежати на траві, прийти по обіді, зустрітися о (першій) годині, стояти при березі*,

розлитися по долині, говорити по щирості, влізати по зросту) і об'єктне (*знатися на малярстві, розумітися в мистецтві, на-полягати на продовженні* (досліді), *помилятися в людині, пере-конатися у правильності, сумувати по батьківщині, дати по яблуку*). Менш типовою для місцевого відмінка є атрибутивна функція, реалізована у прикладах типу *товариш по школі, одно-думець по боротьбі, дід по матері*.

До специфічних особливостей морфологічної системи української мови належить функціонування кличного відмінка, властивого іменникам чоловічого і жіночого роду в однині. Його призначення полягає у вираженні звертання до однієї особи або сукупності осіб, хоч на практиці, особливо у фольклорному і поетичному мовленні, звичайними є іменники з предметним і абстрактним значенням у формі кличного відмінка, наприклад: *Цвіте азалія, мій друже Ушаков, у мене на вікні, в кінці старого року...* (М. Рильський); *Учителю, стою перед тобою малий, вчарований до німоти* (Д. Павличко); *Яка ж ти красива, яка велична, земле моя* (О. Довженко).

Стислий огляд функціональних виявів граматичної категорії відмінка іменника не охоплює ряду часткових і проміжних (об'єктно-означальних, об'єктно-обставинних, обставинно-предикативних тощо) синтаксичних значень. Однак наведені приклади можуть бути достатньою підставою для висновку про поділ значень кожного окремого відмінка на основні і вторинні. Щодо основних значень, то відмінки поділяються так: називний — суб'єктне (граматичний підмет) і предикативне (іменна частина присудка); родовий — суб'єктне, означальне і об'єктне; давальний — об'єктне і суб'єктне; знахідний — об'єктне (значення прямого додатка); орудний — об'єктне, суб'єктне і предикативне; місцевий — обставинне; кличний — функція звертання.

§ 126. Відмінювання іменників

З погляду відмінювання, особливості якого найбільшою мірою виявляються у формах однини, іменники сучасної української літературної мови поділяються на чотири основні парадигми, або відміни. У цьому класифікаційному поділі до уваги беруться дві провідні ознаки — рід іменника і характер його закінчення в називному відмінку однини. До неосновних, часткових ознак належать зміни в основі, зокрема поява спеціальних формотворчих суфіксів, відсутніх у називному відмінку однини.

У межах парадигми можливі також супровідні морфонологічні зміни, а саме: перенесення наголосу з основи на закінчення і навпаки (*жінка — жінкі, голова — гóлови*), чергування звуків (голосних: *голова — голів*, приголосних: *нога — нозі, стаття —*

статей), чергування голосного звука з нулем звука і навпаки (*нісок* — *піску*, *жінка* — *жінок*).

Іменникові відміни становлять різні з погляду вираження флексій граматичні класи слів, що дає змогу виділяти в їх складі окремі вужчі, конкретніші зразки відмінювання.

§ 127. Поділ іменників на відміни

До першої відміни належать іменники жіночого, чоловічого і спільного роду із закінченням *-а* (*Микол-а, рук-а, душ-а, Галин-а, плакс-а*). Після кінцевого м'якого приголосного основи виступає орфографічний варіант закінчення *-я*: *пісн-я, наді-я, статт-я, судд-я, Ілл-я*. До цієї ж парадигми належать аугментативні іменники на *-е* за умови, що вони вживаються в жіночому роді (*задючице, бородице*).

У другій відміні об'єднані іменники чоловічого й середнього роду з такими формальними показниками: а) іменники чоловічого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини (*завод, робітник, стіл, день, край, обрій*); із закінченням *-о* (*дядьк-о, парубійк-о, Петр-о, Іваненк-о*); б) іменники середнього роду із закінченнями *-о, -е, -а* (орфографічно *-я*): *вікн-о, дн-о, пол-е, мор-е, віконц-е, житт-я, корінн-я, лист-я, підгір'-я, пір'-я*.

До третьої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини: *тінь, сіль, відстань, папороть, любов, верф, кіновар, ніч, далеч, гуаш, нехворощ*. Виняток становить іменник *мати*, який у називному відмінку має закінчення *-и*, а в решті форм вживається з основою, ускладненою суфіксом *-ер-*, і типовими для третьої відміни закінченнями.

До четвертої відміни належать два різновиди іменників: 1) іменники середнього роду на *-а* (після приголосних, крім шиплячих, виступає його орфографічний варіант — закінчення *-я*), які в непрямих відмінках однини, крім знахідного й орудного, і в усіх формах множини мають основи з суфіксом *-ат-* (при закінченні *-я* виступає орфографічний варіант *-ят-*): *курч-а (курч-ат-и, курч-ат-і), хлоп'-я (хлоп'-ят-и, хлоп'-ят-і)*; 2) кількісно обмежена група іменників середнього роду на *-я* (орфографічне вираження закінчення) з основами, ускладненими суфіксом *-ен-* у непрямих відмінках: *ім'-я, ім-ен-і, ім-ен-а, ім-ен-ами* тощо.

У складі іменникової лексики виділяються слова, що мають часткові або повні ознаки прикметникової словозміни, а саме: 1) українські відприкметникові прізвища з суфіксами *-ів* (*Сенів, Гринів, Яцків*), *-ин* (*Гринчишин, Іванишин*); російські прізвища з суфіксами *-ов, -ев* (*Псков, Лемешев*), *-ин, -ін* (*Гаршин, Рєтін*); 2) субстантивовані прикметники на зразок *вихідний, черговий, возжатий, стерновий*. Слова першого різновиду належать до присвійної відміни. Вони поєднують ознаки іменникової (усі форми однини, крім оруд-

ного відмінка, а також називний відмінок множини) і прикметникової словозмін (решта відмінкових форм). Прикметникову відміну утворюють слова другого різновиду. Вони зберігають усі ознаки ад'єктивної словозміни у формах однини і множини.

§ 128. Диференціація у межах відмін. Варіантні парадигми

Класифікаційний поділ іменників на відміни за двома ознаками — родовою приналежністю і характером закінчення в називному відмінку однини — не означає повної послідовності, своєрідного автоматизму щодо матеріального вираження відмінкових форм за допомогою закінчень.

Перша відміна об'єднує у своєму складі три варіанти парадигми: Іа — іменники твердої групи з твердим приголосним основи перед закінченням *-а* (*тканина, голова, країна, жінка*); Іб — іменники м'якої групи з м'яким приголосним основи перед закінченням *-а* (в орфографічному вираженні *-я*) (*пісня, праця, доля, стаття, криниця, робітниця, господиня*); Ів — іменники мішаної групи, визначальним показником якої виступає основа з кінцевими шиплячими */ж/, /ч/* (орфографічно також *ш*), */ш/, /дж/*: *пожежа, вежа, задача, малеча, площа, хаща, тиша, лівша, раджа, паранджа*.

Парадигма Ів характеризується як мішана у зв'язку з тим, що їй властиве поєднання закінчень твердої і м'якої груп: однина — *задач-а, задач-і* (як і *пісн-і*), *задач-у, задач-ею* (як і *пісн-ею*); множина — *задач-і* (як і *пісн-і*).

Зразки відмінювання іменників І відміни

Число	Відмінок	Варіанти парадигм		
		Іа	Іб	Ів
Однина	Н.	<i>жінк-а</i>	<i>пісн-я</i>	<i>душ-а</i>
	Р.	<i>жінк-и</i>	<i>пісн-і</i>	<i>душ-і</i>
	Д.	<i>жінц-і</i>	<i>пісн-і</i>	<i>душ-і</i>
	З.	<i>жінк-у</i>	<i>пісн-ю</i>	<i>душ-у</i>
	О.	<i>жінк-ою</i>	<i>пісн-ею</i>	<i>душ-ею</i>
	М.	<i>(на) жінц-і</i>	<i>(у) пісн-і</i>	<i>(на) душ-і</i>
	Кл.	<i>жінк-о</i>	<i>пісн-е</i>	<i>душ-е</i>
Множина	Н.	<i>жінк-и</i>	<i>пісн-і</i>	<i>душ-і</i>
	Р.	<i>жінок-∅</i>	<i>пісень-∅</i>	<i>душ-∅</i>
	Д.	<i>жінк-ам</i>	<i>пісн-ям</i>	<i>душ-ам</i>
	З.	<i>жінок-∅</i>	<i>пісн-і</i>	<i>душ-і</i>
	О.	<i>жінк-ами</i>	<i>пісн-ями</i>	<i>душ-ами</i>
	М.	<i>(на) жінк-ах</i>	<i>(у) пісн-ях</i>	<i>(на) душ-ах</i>
	Кл.	<i>Н.</i>	<i>Н.</i>	<i>Н.</i>

Друга відміна також поділяється на три варіантні парадигми:

Па (тверда група) — іменники чоловічого роду з основою на твердий приголосний /г/, /к/, /х/, /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /л/, /н/ і нульовим закінченням (*поріг, робітник, горох, гриб, стовп, пароплав, вокалізм, філософ, виноград, комітет, в'яз, запас, абзац, розділ, лан*); іменники чоловічого і середнього роду з основою на твердий приголосний і закінченням **-о** (*Петр-о, дядьк-о, сіверк-о, вікн-о, дн-о, болот-о, дерев-о*); іменники чоловічого роду з кореневим /р/ (*явір, базар, жир, двір, інжир, комар, кушнір, майстер, товар*); запозичені слова на **-ор, -ар** на зразок *директор, актор, композитор, футляр, таляр*; іменники *звір, комар, снігур*, які в називному відмінку множини мають закінчення **-і**.

Пб (м'яка група) — іменники чоловічого роду з кінцевими м'якими приголосними /д', /т', /з', /с', /ц', /дз', /л', /н', /й/ і нульовим закінченням (*лебідь, лікоть, князь, хлопець, тець, приятель, джміль, водій*); іменники чоловічого роду на **-о** (орфографічно **-ьо**) з м'яким приголосним основи (*братуньо, дідуньо*); іменники середнього роду із закінченням **-е** (крім тих, що мають основу на шиплячий) та **-а** (орфографічно **-я**): *пол-е, мор-е, лиц-е, відець-е, озерць-е, бажанн-я, роздоріжж-я, гілл-я, павутинн-я, зарічч-я*; частина іменників на /р/, яким властиві такі супровідні ознаки: а) словотворчі суфікси **-ар-, -ир-**; б) сталий наголос на закінченні у непрямих відмінках, наприклад: *кобзар, кобзар-я, кобзар-єві, кобзар-єм, кобзар-і, кобзар-ями, на кобзар-ях*. Згаданим супровідним ознакам відповідають, зокрема, такі іменники: *воротар, різьбар, ливар, жнивар, буквар, вівтар, лихвар, дзигар, книгар, плугар, владар, зіздар, злидар, орендар, трудар, пролетар, секретар, ниткар, квіткар, бляхар, глухар, сухар, вівчар, поштар, ліхтар, плотар, бунтар, гонтар, казкар, байкар, страйкар, штукар, косар, плугатар, поводи́р, пухі́р, багаті́р* тощо, однак до твердої групи належать іменники *бригаді́р, коміса́р, команді́р, касі́р, семіна́р*. Існують також іменники м'якої групи, що мають у своєму складі відповідні суфікси, але позначені відхиленнями в позиції наголосу, наприклад: *то́кар (то́-кар-я, то́кар-ем, токар-і, токар-ів), слю́сар (слю́сар-я, слю́сар-ем, слюсар-і, слюсар-ів), кúхар (кúхар-я, кúхарем, кúхар-і, кúхар-ів), бóндар (бóндар-я, бóндар-ем, бон-дар-і, бондар-ів), лі́цар (лі́цар-я, лі́цар-ем, лі́цар-і, лі́цар-ів)* та ін.

Пв (мішана група) — іменники чоловічого роду з основою на шиплячий і нульовим закінченням (*стриж, чиж, блндаж, світоч, завідувач, товариш, виграш, плюц, доц*); іменники середнього роду з основою на шиплячий і закінченням **-е** (*плече, вогнище, училище, селище*); іменники чоловічого роду на /р/, яким властиві такі супровідні ознаки: а) словотворчий суфікс **-яр-**; б) сталий на-

голос на закінченні: *школ-яр* (*школяр-á, школярéві, школяр-і, школяр-ám, школяр-áми, (на) школяр-áх*). До парадигми Пв належать такі іменники: *цегляр, вугляр, гендляр, бджоляр, смоляр, картопляр, весляр, тесляр, ковзаняр, бавовняр, зеленяр, оленяр, вапняр, пісняр, зброяр, дігтяр, газетяр, повістяр* тощо. Іменники мішаної групи на *-яр-* називають осіб чоловічої статі за професією або характером діяльності.

§ 129. Система закінчень іменників першої відміни

Однина. Закінченню родового відмінка *-и* у варіантах парадигми Іб і Ів відповідає закінчення *-і*. Давальний і місцевий відмінки усіх трьох парадигм — це омонімічні форми, показником яких виступає закінчення *-і* (орфографічно також *-ї*: *наді-ї, революці-ї*). Обов'язковою супровідною умовою творення цих форм від іменників парадигми Іа є чергування кінцевих приголосних основ /г/, /к/, /х/ із /з'/, /ц'/, /с'/: *перемог-а* — *перемоз-і, рук-а* — *руц-і, черемх-а* — *черемс-і*. У знахідному відмінку парадигми Іа і Ів мають закінчення *-у*, якому у варіанті парадигми Іб відповідає *-ю*. Закінченню орудного відмінка *-ою* у варіантах парадигм Іб і Ів протиставляється формант *-єю* (орфографічно також *-сю*: *наді-єю, революці-сю*).

Множина. Називний відмінок характерний розрізненням закінчень *-и* (іменники Іа) та *-і* (іменники Іб, Ів).

Типовою ознакою родового відмінка іменників усіх трьох варіантів парадигми є нульове закінчення: *рук-ф, доріг-ф, жінок-ф, пісень-ф, сімей-ф, оранжерей-ф, надій-ф, революцій-ф, душ-ф, круч-ф*. Вираження родового відмінка у вигляді чистої основи пов'язане з рядом морфологічних особливостей, до яких належать: чергування¹ голосних /о/, /е/ з /і/ при появі закритих складів у родовому відмінку множини (*ног-и* — *ніг-ф, голов-и* — *голів-ф, борон-и* — *бо-рін-ф*); поява вставних голосних між двома останніми приголосними основи: а) /о/ в основах іменників із суфіксами *-к-а, -еньк-а, -оньк-а* (*говірка* — *говірок, записка* — *записок, пелюстка* — *пелюсток, чутка* — *чуток, звичка* — *звичок, лялька* — *ляльок, пісенька* — *пісеньок, рибонька* — *рибоньок*), а також у випадках *кухня* — *кухонь, сукня* — *суконь, сосна* — *сосон* (і *сосен*); б) /є/ в основах

¹ У багатьох випадках спостерігаються відхилення від цього морфологічного правила, зумовлені аналогією до вихідних форм з /о/, /е/ і тенденцією до підтримання значеннєвої цілісності в межах ряду слівформ, наприклад: *основ-и* — *основ-ф, вод-и* — *вод-ф, будов-и* — *будов-ф, стел-і* — *стель-ф, осел-і* — *осель-ф, зон-и* — *зон-ф, топол-і* — *тополь-ф, потреб-и* — *потреб-ф, меж-і* — *меж-ф, веж-і* — *веж-ф, дол-і* — *доль-ф, контор-и* — *контор-ф, потвор-и* — *потвор-ф, ненажер-и* — *ненажер-ф, печер-и* — *печер-ф*.

іменників з суфіксами **-н-я**, **-л-я** (*шпаківня* — *шпаківень*, *стайня* — *стаєнь*, *лікарня* — *лікарень*, *сотня* — *сотень*, *вишня* — *вишень*, *будівля* — *будівель*, *гребля* — *гребель*, *шабля* — *шабель*, *покрівля* — *покрівель*, *голобля* — *голобель*); в) в основах іменників на **-івн-а** (*князівна* — *князівен*, *бондарівна* — *бондарівен*); г) при збігові приголосних в іменниках з основою на /й/ (*сім'я* — *сімей*, *стаття* — *статей*, *баддя* — *бадей*, *породілля* — *породілей*, *ескадрилья* — *ескадрилей*, а також у випадках *сестра* — *сестер*, *домна* — *домен*, *весна* — *весен*, *мітла* — *мітел*, *війна* — *воєн* (і *війн*), *судьба* — *судеб*, *борозна* — *борозен*, *вівця* — *овець*¹).

Першій відміні властиві одиничні випадки відхилення від нульового закінчення в родовому відмінку множини. Виявляються вони в паралельних словоформах (пор.: *баб-φ* — *баб-ів*, *губ-φ* — *губ-ів*, *легень-φ* — *леген-ів*) або ж у літературно-нормативному закріпленні за окремими іменниками закінчень **-ів** (*суддя* — *судд-ів*, *старост-а* — *старост-ів*) та **-ей** (*миш-а* — *миш-ей*, *свин-я* — *свин-ей*).

Давальному, орудному й місцевому відмінкам множини властиві відповідно флексії **-ам**, **-ами**, **-ах**. Іменники варіантної парадигми Іб мають закінчення в орфографічному вираженні **-ям**, **-ями**, **-ях**. Із загальної системи випадають поодинокі варіантні форми орудного відмінка з наголошеним закінченням **-ми** (*слізь-мі*, *свинь-мі*), які виступають паралельно з визначальними формами на **-ами** (**-ями**) (*сльоз-ами*, *свин-ями*).

Знахідний відмінок множини функціонує не лише як форма, зумовлювана синтаксичною залежністю, а й як показник значеннєвої диференціації. Іменники на позначення назв істот мають нульове закінчення, спільне із закінченням родового відмінка (*вітати студенток-φ*). За відсутності згаданої умови обов'язкова морфологічна омонімія називний — знахідний відмінок (*читати статті*). Кличний відмінок іменників першої відміни виражається за допомогою закінчень **-о** (варіантна парадигма Іа): *Перепрошаю, панно Ганно*, *Що не забув Вас в бурі літ* (Є. Маланюк); *Ой не крийся, природо*, *не крийся*, *Що ти в тузі за літом*, *у тузі* (П. Тичина); **-е** (**-є**) (варіантні парадигми Іб і Ів): *робітнице*, *душе*, *Надіє*, *Маріє*). Форма на **-ю** твориться від пестливих іменників м'якої групи: *доню*, *матуся*.

¹ Поява вставних /о/ та /є/ у родовому відмінку однини іменників першої відміни не належить до обов'язкових умов словозміни, у чому переконують численні випадки збігу приголосних: *битв*, *пільг*, *легенд*, *кривд*, *верб*, *бомб*, *дружб*, *бульб*, *просьб*, *кобз*, *лінз*, *цистерн*, *ескадр*, *призм*, *казарм*, *рифм*, *айстр*, *сект*, *сакль*, *норм*, *травм*, *синтагм*, *ковдр*, *літавр*, *люстр*, *верст*, *верств*.

§ 130. Система закінчень іменників другої відміни

Однина. Розглядаючи парадигматику іменників, об'єднаних у другій відміні, потрібно звернути увагу на власне морфологічне і лексико-семантичне функціонування флексій. З цього погляду закінчення називного відмінка мають насамперед морфологічне значення. Так, за наявності нульового закінчення іменник обов'язково належить до чоловічого роду. Закінчення **-о**, **-е**, **-я** виступають як типові показники середнього роду, за винятком тих випадків, коли іменник позначає істоти (*дядько, хвалько, дідиче*) або ж є похідною одиницею, утвореною від іменника чоловічого роду (*вітер — вітрище, вітрисько*).

Таблиця закінчень іменників II відміни

Однина			Множина		
Па	Пб	Пв	Па	Пб	Пв
Н. -ø, -о -о	-ø -е, -я	-ø -е	-и -а	-і -я	-і -а
Р. -а, -у -а	-я, -ю -я	-а, -у -а, -у	-ів -ø	-ів (-ів) -ø	-ів -ø
Д. -у (-ові)	-ю (-еві) (-еві)	-у (-еві)	-ам	-ям	-ам
З. Н. або Р. О. -ом	Н. або Р. -ем (-ем) -ем, -ям	Н. або Р. -ем	Н. або Р. -ами	Н. або Р. -ями	Н. або Р. -ами
М. -і (-у) (-ові)	-і (-ю) (-еві) (-еві)	-і (-у) -еві	-ах	-ях	-ах
Кл. -е, -у	-ю, -е	-у, -е	Н.	Н.	Н.

Значно складніша природа родового відмінка. Тут виступають сталі закінчення іменників середнього роду (**-а** — варіанти парадигми **Па** і **Пв**, **-я** — варіант парадигми **Пб**) і вживані відповідно до лексико-семантичних ознак іменників чоловічого роду закінчення **-а (-я)**, **-у (-ю)**.

У сучасній українській літературній мові нормативна флексія **-а (-я)** поширюється на такі спеціалізовані групи іменників чоловічого роду:

1) назви осіб і істот (загальні назви, імена, прізвища, прізвиська, персоніфіковані предмети і явища): *чоловіка, майстра, жителя, товариша, хруща, жука, Івана, Петра, Коваленка, Вітра, Мороза*;

2) назви конкретних обчислюваних предметів: *дуба, трактора, ножа, стола, олівця, комбайна, пароплава, радіоприймача, маяка, компаса*;

3) топоніми — власні назви населених пунктів незалежно від позиції наголосу: *Києва, Пскова, Лондона, Берліна, Парижа*; ви-няток становлять складні назви з компонентами-іменниками, які в апелятивній функції характеризуються закінченням -у (-ю) у родовому відмінку однини: *Зеленого Гаю, Червоного Ставу, Кри-вого Рогу*;

4) гідроніми: а) з наголошеним закінченням: *Дніпрá, Дністрá, Дінця́, Хопрá, Іртишіá*, але *Нілу, Єнісією*; б) прикметникового по-ходження: *Тетерева*;

5) назви мір довжини, площі, ваги, об'єму, грошових одиниць, часових проміжків; числові назви: *метра, гектара, кілограма, літ-ра, тижня, вівторка, жовтня, листопада, місяця*; *карбованця, де-сятка, мільйона, франка, дюйма*, але *року, віку*;

б) іменники з термінологічним значенням: *квадрата, трикут-ника, еліпса, перпендикуляра, атома, радіуса, косинуса, префікса, суфікса, модуля, іменника, числівника, присудка, додатка*;

7) назви будівель, споруд, приміщень та їх частин: *хліва, мо-настиря, тамбура, флігеля, бункера*, але *даху, вокзалу, дому, залу, палацу, поверху, тунелю, танку, заводу, замку, каналу, коридору, магазину, метрополітену, поверху, тину*;

8) збірні іменники з наголосом на закінченні: *березняка́, верб-няка́, вишняка́, дубняка́, чагарника́* (але: *осічнику, соняшнику*, а та-кож всупереч згаданий акцентологічній умові: *малінника*);

9) демінутивні і такі, що втратили відповідне експресивно-оцін-не значення іменники з суфіксами -ок (-к-), -ик-, -чик-: *вибалка, вибалочка, городчика, майданчика, ліска, садка, садочка, ставка, ярка* (але: *городу, майдану, лану, лісу, саду, ставу, яру*);

10) віддієслівні іменники на -ок- (-к-) зі значенням конкретно-го предмета або однократної дії: *кивка, зівка, кидка, обрубка, стрибка, уламка*.

Закінчення -у (-ю) властиве іменникам, що позначають:

1) матеріали і речовини, а також назви рослин (трав, злаків, ку-щів), форма однини яких співвідноситься у плані семантики не з одиничними предметами, а з нерозчленованою сукупністю: *піску, азоту, кисню, вуглецю, цукру, алюмінію, гороху, ячменю, лазу-риту, аспірину, бальзаму, граніту, барвінку, бузку, вересу, дере-вію, очерету, полину, ячменю, рижю, жасмину, глоду*, але *хлі-ба, вівса*;

2) явища природи: *дощу, снігу, грому, граду, вітру, урагану, хо-лоду, морозу, туману, тайфуну, циклону, інею, землетрусу*;

3) обчислювані сукупності предметів та істот: *полку, загону, хо-ру, оркестру, взводу, натовпу, колективу, каравану, загалу, парку, реманенту, товару*;

4) почуття, психічний стан, захворювання: *суму, настрою, оп-тимізму, спокою, артриту, неврозу, синдрому, жалю*;

5) дії, процеси: *приїзду, наступу, переходу, виклику, стукоту, грюкоту, льоту, заклику, вигуку, зойку, крику*;

6) середовище або простір: *лісу, стелу, саду, гаю, простору, космосу, плацдарму, лиману, океану, світу, степу*;

7) топоніми, крім назв населених пунктів і гідронімів з наголошеними закінченнями: *Нілу, Казахстану, Парагваю, Донбасу, Ірану, Іраку, Цейлону, Китаю, Квебеку, Мадагаскару, Паміру, Тибету*;

8) абстрактні поняття, назви суспільно-політичних, економічних, релігійних та інших напрямів, угруповань: *розуму, стану, романтизму, експерименту, характеру, спорту, колориту, прогресу, буддизму, популізму, шовінізму*; до цієї групи тяжіють також назви жанрів літературних творів, типи видань тощо: *альбому, альманаху, атласу, журналу, кодексу, літопису, нарису, твору, фейлетону, водевілю*;

9) назви установ, закладів, організацій: *інституту, комітету, радгоспу, колгоспу, штабу, клубу, заводу, ректорату*;

10) назви спортивних та інших ігор, танців: *боксу, вальсу, волейболу, кросу, преферансу, футболу*, але: *гопака, краков'яку і краков'яка*.

Оцінюючи принципи вживання закінчень *-а (-я)*, *-у (-ю)*, необхідно звернути увагу насамперед на їх семантико-класифікуючу функцію. Вона виявляється в розмежуванні іменників у зв'язку з такими явищами, як ономастичні відмінності між власними назвами, полісемія або омонімія загальних назв. Звертають на себе увагу, зокрема, досить поширені випадки розрізнення топонімів: 1) назв населених пунктів (класифікуюча морфологічна ознака — закінчення *-а (-я)*); 2) інших різновидів топонімів (класифікуюча морфологічна ознака — закінчення *-у (-ю)*, а саме: а) назви населених пунктів: *Анадира, Буенос-Айреса, Вінніпега, Ганновера, Гібралтара, Ішіма, Стрия*; б) інші різновиди топонімів: *Анадиру* (річка), *Бранденбургу* (земля — одиниця адміністративного поділу), *Буенос-Айресу* (озеро, провінція), *Вінніпегу* (озеро), *Ганноверу* (земля), *Гібралтару* (протока, територія), *Ішиму* (річка), *Стрию* (річка).

За допомогою закінчень *-а (-я)* і *-у (-ю)* розмежовуються також назви конкретних предметів і матеріалів та речовин у широкому розумінні, наприклад: *ізмуруда* (окремий камінь) — *ізмуруду* (матеріал). Пор. також інші приклади такого розмежування: *каменя* — *каменю*, *онікса* — *оніксу*, *рога* — *рогу*, *тиса* — *тису* тощо. Заслужовують на увагу й інші значеннєві засади розмежування іменників за допомогою відповідних закінчень, а саме: *блока* (окремий механізм) — *блоку* (об'єднання, сукупність людей, країн), *буфета* (різновид меблів) — *буфету* (приміщення), *дереворита* (окремий відбиток) — *деревориту* (техніка виконан-

ня), *ордена* (нагорода) — *ордену* (релігійне угруповання), *рахунка* (фінансовий документ) — *рахунку* (дія, процес), *спуска* (механізм у зброї) — *спуску* (дія, місце) тощо.

В окремих випадках можливий паралелізм у вживанні закінчень **-я (-я), -у (-ю)**, підтримуваний додатковими умовами акцентуаційного плану: *до столá* — *до стóлу*, *з дворá* — *з двóру*, *без стидá* — *без стíду*, *з плотá* — *з плóту*, *без соромá* — *без сóрому*, *до судá* — *до сúду*.

Типовою ознакою давального відмінка іменників другої відміни є варіантні, вживані без додаткових значеннєвих навантажень закінчення **-у (-ю), -ові (-еві, -єві)**: *брату* — *братові*, *сину* — *синові*, *гостю* — *гостеві*, *тестю* — *тестеві*, *водію* — *водієві*, *лісу* — *лісові*; *комітету* — *комітетові*, *доцу* — *доцеві*. Закінчення **-у (-ю)** (*вікну*, *морю*) переважає у словозміні іменників середнього роду. Однак практика свідчить, що паралелізм **-у (-ю), -ові (-еві, -єві)** можливий не лише у сфері іменників — назв істот на **-о** (*пташенятку* — *пташеняткові*, *лошатку* — *лошаткові*, *дитятку* — *дитяткові*), а й іменників — назв неістот (*сонцю* — *сонцеві*, *серцю* — *серцеві*, *лиху* — *лихові*). Іменники середнього роду на зразок *буття*, *життя*, *міжгір'я*, *пониззя*, а також іменники чоловічого роду на **-ів (-ов, -єв)** (*Львів* — *Львову*, *Кравців* — *Кравцеву*, *Петров* — *Петрову*) мають у давальному відмінку тільки закінчення **-у (-ю)**.

Закінченню **-ові (-еві, -єві)** належить важлива роль у усуненні омонімії форм родового і давального відмінків на **-у (-ю)** іменників чоловічого роду. Так, у словосполученнях на зразок *допомога інституту* відсутня диференціація суб'єктного і об'єктного значень залежного іменника. Подібні словосполучення мають подвійну семантико-синтаксичну інтерпретацію: 1) *інститут допомагає* — *допомога інституту*; 2) *інституту допомагають* — *допомога інститутіві*. Форма на **-ові** однозначно виражає об'єктне відношення, у зв'язку з чим за відповідних умов вона виступає засобом подолання небажаної синтаксичної омонімії.

Закінчення **знахідного** відмінка перебувають у прямій залежності від лексико-семантичного поділу іменників: омонімія форм називний — знахідний відмінок (*ліс росте* — *виращувати ліс*, *поле зеленіє* — *орати поле*) властива іменникам — назвам неістот, родовий — знахідний (*без товариша* — *вітати товариша*) — назвам істот, крім іменників середнього роду на **-о**, які зберігають перший тип омонімії (*біжить лошатко* — *годувати лошатко*). На окрему увагу заслуговує варіантний знахідний відмінок, засвідчуваний у таких прикладах, як *взяти стілець* — *взяти стільця*, *писати лист* — *писати листа*, *заплатити карбованець* — *заплатити карбованця*, *пошкодити палець* — *пошкодити пальця*, *взяти ніж* — *взяти ножа*. Безпосередню при-

чину заміни узвичаєної для іменників — назв неістот форми знахідного відмінка пояснюють тим, що за допомогою закінчення **-а (-я)** досягається більший ступінь увиразнення, цілісності й індивідуалізації об'єкта, названого відповідним іменником. Форми знахідного відмінка на **-а (-я)**, утворювані від обмеженого кола іменників предметного значення, виглядають як виразніші і конкретніші на фоні нейтральних форм, співвідносних із називним відмінком.

На особливу увагу заслуговує також твердження, згідно з яким такі конструкції, як *взяти ножа, купити кухля, заплатити карбованця, отримати (написати) листа, повісити капелюха, зробити воза, відремонтувати радіоприймача, зіпсувати комбайна* тощо, сформувалися в українській мові у зв'язку з потребою усунення невідповідності між морфологічною невиразністю знахідного відмінка однини іменників чоловічого роду — назв неістот (омонімія з називним відмінком однини) і однією з найважливіших синтаксичних функцій відповідної форми — позначенням прямого додатка при перехідних дієсловах. Знахідний відмінок іменників чоловічого роду «потрапляє в парадоксальне становище: формально він є найменш самостійним відмінком, однак, будучи найбільш граматичним відмінком, він потребує експліцитних граматичних засобів, яскравого флективного вираження своєї граматичності»¹. Виходом з такого становища стало оформлення знахідного за допомогою закінчення родового відмінка **-а**, не омонімічного з **-у** давального й місцевого відмінків. Знахідний відмінок на **-а** можливий тільки від іменників чоловічого роду, що позначають виразно оформлені предмети. Отже, згадані мотиви експліцитного увиразнення аналізованої відмінкової форми можна доповнити семантичним чинником — становленням категорії **оформленості** — **цілісності** іменника, що протиставляється **безформності** — **частковості**².

В о р у д н о м у відмінку послідовно виступають закінчення **-ом (-ем, -єм)**, конкретний вияв яких зумовлюється внутрішніми відмінностями словозміни (варіанти парадигм **Па, Пб і Пв**). Іменники середнього роду на **-я** мають закінчення **-ам** (орфографічно **-ям**).

Варіантністю закінчень позначений місцевий відмінок іменників другої відміни. Засобами вираження цієї форми виступають закінчення **-і (-ї), -у (-ю), -ові (-еві, -єві)**. Розподіл наведених флексій регулюється кількома чинниками, а саме: а) закінчення **-і (-ї)** переважає в тих випадках, коли перед відповідним іменником

¹ *Затовканий М.* Знач. праця. — С. 123.

² *Шерех Ю.* Нарис сучасної української літературної мови. — Мюнхен, 1951. — С. 192–193.

вживаються прийменники *в* (*у*), *на*, *при*: *у ліс-і*, *на подвір'-і*, *на обличч-і*, *у (на) пол-і*, *при місяц-і*, *при інститут-і*; б) якщо перед іменником вживається прийменник *по*, то основним варіантом виступає форма місцевого відмінка із закінченням *-у* (*-ю*): *по ліс-у*, *по подвір'ю*, *по пол-ю*, *по сонц-ю*, *по інститут-у*, *по обличч-ю*; в) закінчення *-ові* (*-еві*, *-єві*) вживається незалежно від прийменникової диференціації, причому з тенденцією до поширення на всі парадигматичні різновиди другої відміни, навіть на іменники — назви неістот середнього роду (крім тих, що закінчуються на *-я*)¹: *(на, при, по) чоловікові*, *на товариш-еві*, *по світ-ові*, *на рушник-ові*, *на кон-еві*, *у стрибк-ові*, *у страх-ові*.

Крім наведених, у сучасній українській мові існують і деякі інші умови, за якими надається перевага тому чи тому закінченню. Незалежно від прийменників закінчення *-у* зберігається при словозміні іменників, які мають у своєму морфемному складі суфікси *-ик*, *-ник* (*хлопчик*, *дощик*, *метелик*, *робітник*), *-ок* (*звіздок*, *подарунок*, *ковток*), *-ак* (*держак*, *п'ятак*, *гончак*), *-к-о*, *-єньк-о* (*військо*, *вигадько*, *серденько*, *батенько*): *на (по) хлопчику*, *дощику*, *робітнику*; *у війську*, *у серденьку* тощо.

Характерною особливістю односкладових іменників чоловічого роду є те, що в місцевому відмінку в наголошеній позиції вони мають переважно закінчення *-у* (*-ю*), наприклад: *в тилу*, *на поліу*, *на льоду*, *у соку*, *на снігу*, *у гаю*, *в бою*, *на пару*, *в степу*, *на шляху* тощо, але *в краї* — *в краю*, *в чаді* — *в чаду*, *в ставі* — *в ставу*, *на торзі* — *на торгу*.

Сучасна мовна практика відображає також хитання норм, які лежать в основі розподілу закінчень *-у* (*-ю*) та *-і* (*-ї*). Це виявляється не лише у зв'язку з варіантним наголошенням словоформ (*в краї* — *в краю*), а й за умов сталого наголосу, зокрема в сполуках з прийменником (*по поліу* — *по полі*, *по листю* — *по листі*, *по тілу* — *по тілі*).

При відмінюванні власних іменників з основами на /г/, /к/, /х/, серед яких багато іншомовних запозичень, у місцевому відмінку, як правило, виступає закінчення *-у* (у *Дніпропетровську*, у *Вітебську*, у *Хабаровську*, у *Нью-Йорку*, у *Дюнкерку*, але в *Петербурзі*).

Перед закінченням *-і* кінцеві приголосні основи /г/, /к/, /х/ чергуються із /з'/, /ц'/, /с'/.

У кличному відмінку іменники другої відміни мають закінчення *-у* (орфографічно також *-ю*), *-е*: *батьку*, *товаришу*, *косарю*, *мі-*

¹ У романі Г. Тютюнника «Вир» зафіксовані, наприклад, такі форми на *-ові* (*-єві*): *в халатикові*, *по бігові*, *при обишюкові*, *в любисткові*, *на перцеві*, *по лугові*, *на тому тижневі*, *у костюмчикові*, *на плугові*, *при рухові*, *на валкові*, *по тілові* (Див.: Морфологічна будова сучасної української мови. — К., 1975. — С. 92).

сяцю, Гордію, Віталію, командире, студенте, голубе, козаче, хлопче, Петре, Олександрє, Михайле, Вікторє. Розподіл закінчень здійснюється за такими ознаками: а) форми на -у (-ю) творяться від іменників із суфіксами -к-о, -ик (-ник, -ук, -ок), від іменників з основами на /ж/, /ч/, /ш/¹, від іменників м'якої групи; б) усім іншим іменникам властиве закінчення -є.

Множина. У називному відмінку іменники другої відміни мають такі закінчення: -и (іменники чоловічого роду парадигми Па), -і (-ї) (іменники чоловічого роду парадигм Пб, Пв), -а (-я) (іменники середнього роду парадигм Па, Пб, Пв). При цьому необхідно вказати на окремі специфічні випадки і морфологічні умови творення форми множини, а саме: 1) у називному відмінку втрачається суфікс -ин, який функціонує як окремий словотвірний формант або ж входить до складу ускладнених суфіксів -анин, -янин, -чанин: *молдаванин* — *молдавани*, *вінничанин* — *вінничани*, *болгарин* — *болгари*, *селянин* — *селяни*, *християнин* — *християни*, *вірменин* — *вірмени*²; 2) деякі іменники чоловічого роду (парадигма Іа) вживаються з паралельними закінченнями -и, -а (*вуса* і *вуса*, *хліби* і *хліба*, *грунти* і *грунта*, *рукави* і *рукава*); 3) всупереч загальній закономірності окремі іменники середнього роду приймають закінчення -і: *плечі*, *очі*, *уші* (але також *вуха*); 4) іменник *друг* у множині відмінюється за типом м'якої групи: *друз-і*, *друз-ів*, *друз-ям*; 5) іменники середнього роду на -я характеризуються омонімією форм називний — знахідний однини, називний — знахідний множини, проте трапляються випадки підкреслення форми множини перенесенням наголосу на закінчення: *весілля* — *весілля́*.

У родовому відмінку іменники чоловічого роду всіх трьох різновидів парадигми мають закінчення -ів (-їв) (*стол-ів*, *кра-ів*, *дош-ів*, *школяр-ів*, *кобзар-ів*), за винятком таких випадків: *кінь* — *кон-ей*, *гість* — *гост-ей*, *гріш* — *грош-ей*. Окремі іменники чоловічого роду можуть виступати в цій відмінковій формі з варіантними закінченнями — нульовим та -ів, наприклад: *ват-φ* — *ват-ів*, *вольт-φ* — *вольт-ів*, *день-φ* — *дн-ів*, *раз-φ* — *раз-ів*, *партизан-φ* — *партизан-ів*, *солдат-φ* — *солдат-ів*, але тільки *чоловік-φ* (осіб), *чоловік-ів* (осіб чоловічої статі). Іменники згаданого словотвірного різновиду на -анин, -янин, -чанин втрачають елемент -ин і приймають нульове закінчення: *киянин* — *клян-φ*, *міщанин* — *міщан-φ*, *селянин* — *селян-φ*, але *грузин* — *грузин-ів*, *осетин* — *осетин-ів*, *мордвин* — *мордвин-ів*.

¹ Відхилення від цієї ознаки: *діду*, *сину*, *тату*.

² Втрата суфікса -ин в окремих випадках могла б призвести до семантичного зневиразнення основ, унаслідок чого згаданий формант зберігається в називному відмінку множини, наприклад: *мордвин* — *мордвини*, *грузин* — *грузини*, *литвин* — *литвини*, *осетин* — *осетини*.

Типовим для іменників середнього роду є нульове закінчення: *знань-φ, боліт-φ, відер-φ, вікон-φ, слів-φ, завдань-φ*. Однак у ряді випадків показником форми родового відмінка буває тільки закінчення **-ів**: *пол-ів* (стилізована форма *піль-φ*), *мор-ів, житт-ів, почутт-ів, подвір'-ів, прислів'-ів, повір'-ів, сузір'-ів* (пор. також: *Дивись в нічну глибінь: Там літери сузір' говорять з неба Про вічності безкрайню далечинь* (Є. Маланюк). Паралельні форми іменників середнього роду: *уш-ей — вух-φ, плеч-ей — пліч-φ (плеч-φ)*, але тільки *оч-ей*.

З морфологічних умов творення аналізованої відмінкової форми необхідно відзначити такі: 1) чергування /o/ з /i/ у зв'язку з появою закритих складів: *слов-а — слів-φ, кол-о — кіл-φ*; 2) /e/ зберігається, як правило, в закритих складах: *лез-о — лез-φ, дерев-о — дерев-φ*, але *сел-о — сіл-φ, колес-о — коліс-φ*; 3) при збігові приголосних у формах з нульовим закінченням обов'язковими є вставні /o/ або /e/: *вікон-φ, відер-φ, весел-φ, ребер-φ, озерц-е — озерець-φ*.

У давальному відмінку послідовно виступає закінчення **-ам** (для варіантної парадигми Пб в орфографічному вираженні **-ям**).

Форми знахідного відмінка вживаються відповідно до поділу іменників на позначення істот (омонімія родовий — знахідний) і неістот (омонімія називний — знахідний). У спеціальних синтаксичних конструкціях з обмеженою кількістю дієслів іменники на позначення осіб зберігають омонімію з називним відмінком: *обрати в депутати, піти в артисти* тощо. Від іменників з неособовим значенням можливі паралельні форми: *доглядати кон-і — кон-ей*.

Орудний відмінок також можна розглядати як форму з високим ступенем послідовності вираження за допомогою закінчення **-ами** (для варіантів парадигми Пб і Пв у орфографічному вираженні **-ями**). Поза такою закономірністю стоять паралельні словоформи на **-ами (-ями, -ми)**: *гостями — гістьми, колінами — колінми, крилами — крильми, чоботами — чобітьми, конями — кінми*. До лексикалізованих належить закінчення **-има**: *очима, плечима, ушима (вухами)*.

Тільки закінчення **-ах** (орфографічне вираження **-ях** для іменників парадигми Пб) характеризує місцевий відмінок іменників другої відміни.

§ 131. Система закінчень іменників третьої відміни

Іменникам третьої відміни властива однотипність як з погляду родової приналежності, так і характеру закінчень у називному відмінку однини: усі вони мають чисту основу на м'який або твердий приголосний (крім іменника *мат-и*). Парадигма розглядуваних іменників має такий вигляд:

Однина

Н. З.	<i>тінь-φ</i>	<i>подорож-φ</i>	Н. <i>мат-и</i>	З. <i>матір-φ</i>
Р. Д. М.	<i>тін-і</i>	<i>подорож-і</i>	<i>матер-і</i>	
О.	<i>тінн-ю</i>	<i>подорожж-ю</i>	<i>матір'-ю</i>	
Кл.	<i>тін-е</i>	<i>подорож-е</i>	<i>мат-и</i>	

Множина

Н. З.	<i>тін-і</i>	<i>подорож-і</i>	Н. <i>матер-і</i>	З. <i>матер-ів</i>
Р.	<i>тін-ей</i>	<i>подорож-ей</i>	<i>матер-ів</i>	
Д.	<i>тін-ям</i>	<i>подорож-ам</i>	<i>матер-ям</i>	
О.	<i>тін-ями</i>	<i>подорож-ами</i>	<i>матер-ями</i>	
М.	(у) <i>тін-ях</i>	(у) <i>подорож-ах</i>	(на) <i>матер-ях</i>	
Кл.	<i>тін-і</i>	<i>подорож-і</i>	<i>матер-і</i>	

Наведену парадигму потрібно доповнити окремими коментарями: 1) відповідно до сучасних орфографічних норм родовий, давальний і місцевий відмінки однини — це омонімічні форми із закінченням *-і*, однак у практиці усного мовлення трапляється давнє закінчення *-и* форми родового відмінка у випадках *сол-и, кров-и, любов-и, осен-и, Рус-и*, а також в іменниках з кінцевим /*t'*/, перед яким виступає приголосний (*мужности, чверти*); 2) орудний відмінок характеризується подовженням (в орфографічному вираженні — подвоєнням) приголосних у тих випадках, коли їм передують голосні (*тінню*, але *радістю*); 3) іменник *мати* має два різновиди основи: *мат-* у називному і кличному відмінках, *матер-* (*матір-*) у непрямих відмінках; 4) закінчення *-ей* у родовому відмінку множини властиве всім іменникам третьої відміни (крім *матерів*), у зв'язку з чим засвідчувані інколи форми на зразок *подорожів, відповідів* кваліфікуються як ненормативні; 5) закінчення давального, орудного й місцевого відмінків множини *-ам, -ами, -ах* виступають в орфографічному вираженні *-ям, -ями, -ях* після всіх приголосних, крім шиплячих.

§ 132. Система закінчень іменників четвертої відміни

Іменникам четвертої відміни властива така система словозміни:

Однина

Н.	<i>орл-я</i>	<i>плем'-я</i>
Р.	<i>орл-ят-и</i>	<i>плем-ен-і</i> (<i>плем'-я</i>)
Д.	<i>орл-ят-і</i>	<i>плем-ен-і</i>
З.	<i>орл-я</i>	<i>плем'-я</i>
О.	<i>орл-ям</i>	<i>плем-ен-ем</i> (<i>плем'-ям</i>)
М.	(на) <i>орл-ят-і</i>	(у) <i>плем-ен-і</i>
Кл.	<i>орл-я</i>	<i>плем'-я</i>

Множина

Н.	<i>орл-ят-а</i>	<i>плем-ен-а</i>
Р.	<i>орл-ят-ф</i>	<i>плем-ен-ф</i>
Д.	<i>орл-ят-ам</i>	<i>плем-ен-ам</i>
З.	<i>орл-ят-ф</i> (<i>орл-ят-а</i>)	<i>плем-ен-а</i>
О.	<i>орл-ят-ами</i>	<i>плем-ен-ами</i>
М.	(<i>на</i>) <i>орл-ят-ах</i>	(<i>у</i>) <i>плем-ен-ах</i>
Кл.	<i>орл-ят-а</i>	<i>плем-ен-а</i>

Іменники четвертої відміни засвідчують деякі відмінності щодо суфіксального розширення основ у формах однини. Так, в іменниках на зразок *орля* суфікс **-ат-** (**-ят-**) відсутній у знахідному, орудному і кличному відмінках, тоді як іменники на **-ен-** допускають паралельні форми — суфіксальну й безсуфіксну — в родовому й орудному відмінках і певною мірою наближаються за характером словозміни до іменників другої відміни на **-я** (род. одн. *знання* — *ім'я*, знах. одн. *знання* — *ім'я*, ор. одн. *знанням* — *ім'ям*). Засвідчені також безсуфіксні форми давального й місцевого відмінків на **-ю**.

У множині іменники четвертої відміни мають тільки суфіксальні форми. Назвам недорослих істот властива омонімія родовий — знахідний відмінок множини. Іменники на позначення тварин допускають паралельні форми знахідного відмінка множини.

§ 133. Особливості відмінювання іменників, що мають тільки форму множини

З погляду засобів вираження заслуговують на увагу насамперед родовий і орудний відмінки цієї групи іменників з неповною парадигмою.

У родовому відмінку виділяються три формальні підгрупи: 1) іменники із закінченням **-ів** (**-їв**) (*опадів, терезів, окулярів, курсів, Піренеїв, Аппалачів*); 2) іменники з нульовим закінченням (*вил, дров, воріт, ножиць, конопель, роковин, вхідчин, запросин, побіженьок, посиденьок, Альп, Апеннін, Карпат, Сум*); 3) обмежена кількість іменників із закінченням **-ей** (*саней, дверей, курей, гусей, дітей, людей, грудей, сіней*).

У ряді випадків можливе вживання іменників як із закінченням **-ів**, так і з нульовим закінченням: *чар-ів* — *чар-ф*, *помі-ів* — *помій-ф*, *Дарданелл-ів* — *Дарданелл-ф*, *Чернівці-ів* — *Чернівець-ф*.

За абсолютної переваги закінчень **-ами** (**-ями**) в орудному відмінку певну специфіку виявляють ті іменники, яким властиве закінчення **-ей** у родовому відмінку: вони приймають флексію **-ми** (*саньми, дверми, курми, гусьми, дітьми, людьми*). Слід також звер-

нути увагу на паралельні форми: *саньми/санями, ворітьми/воротами, дверми/дверями/дверима* тощо.

У давальному й місцевому відмінках іменники *люди, діти, кури, гуси, сани, сіни* та деякі інші мають закінчення *-ям, -ях*, характерні для варіантної парадигми Іб першої відміни.

§ 134. Невідмінювані іменники

Нульова словозміна, специфіка якої полягає в омонімії словоформ, властива таким групам іменників, як: 1) загальні, власні назви іншомовного походження з кінцевим *-а (-я)* (*боа, на, буржуа, бра, ампуа, Нікарагуа*), *-о* (*бароко, лібрето, банджо, адаждіо, трюмо, Брно, Онтаріо, Палермо, Бордо, Осло, Токіо*), *-у (-ю)* (*рагу, какаду, кенгуру, фрау, меню, парвеню, Турку, Катманду, Антананаріву*), *-е (-є)* (*алоє, фойє, ательє, рантьє, турне, резюме, Данте, Оноре, Альснде*), *-і* (*леді, янки, жалюзі, дербі, раллі, коллі, Марі, Тбілісі, Гельсінкі, Нагасакі*)¹; 2) іншомовні загальні назви осіб жіночої статі, імена та прізвища з кінцевим приголосним: *мадам, міс, місіс, Жаклін, Джудіт, Мерседес, Джонсон, Шмідт*, але: *Суламіф* — для *Суламіфі*, *Нінель* — з *Нінеллю*; 3) французькі імена і прізвища з кінцевим наголошеним *-а, -я*: *Нана, Дюма, Золя, Ніколя*; 4) російські прізвища на *-их, -ово* (*Черних, Дурново*); 5) українські жіночі прізвища на *-о* і приголосні (*Галіні Денисенко, Надії Поліщук*); 6) іншомовні топоніми на *-а*, що у відповідних словосполученнях виступають у функції прикладок (*на острові Куба, у штаті Невада*).

Сучасна іменникова словозміна, загальні ознаки якої ґрунтуються на розрізненні чотирьох відмін, у межах яких виділяються окремі часткові парадигми залежно від характеру кінцевих приголосних словозмінних основ, висвітлювалася й за іншими класифікаційними принципами.

В. Сімович, спираючись на граматичну категорію роду іменника, розрізняв три відміни: чоловічу, жіночу й середню. У чоловічій відміні він виділяв тверду і м'яку відміни (*сусід, голуб, вечір, Шевченко* — *олень, лицар, край, Петруньо, ніж*); у жіночій — тверду (*риба, муха*), м'яку (*дня, задача, душа*), шелестівкову (з кінцевим приголосним у називному відмінку однини: *кість, ніч, черв*); у середній — тверду (*тіло, вухо, озеро*), м'яку (*поле, віче, весілля*), шелестівкову (іменники з основами на *-єн, -ят (-ат)*: *ім'я, гуся, кача*)².

За класифікацією О. Н. Синявського, до першої відміни належать усі іменники, крім тих, що мають словозмінні основи, ускладнені

¹ У невідмінюваних іменниках іншомовного походження кінцеві голосні звуки не виступають закінченнями, вони входять до складу неподільних основ.

² Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. — Київ; Лейпціг, 1921. — С. 141–181.

суфіксами *-ат-* (*-ят-*) (*курча, гуся*) і *-ен-* (*ім'я*), а також іменників жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини (*повідь*). Два останні різновиди іменників становлять відповідно другу й третю відміни. У межах першої відміни розрізняються три групи: перша (тверда) — *явір, ліжко, книга*; друга (мішана) — *школяр, огнище, круча*; третя (м'яка) — *токар, місце, обличчя, криниця*. Мішана і м'яка групи співвідносяться з твердою за такими морфологічними ознаками: /o/ та /i/ твердої групи відповідають /e/ та /i/ мішаної і м'якої (пор.: *ліжк-о* — *огнищ-е* — *місц-е*; *ліжк-ом* — *огнищ-ем* — *місц-ем*; *явор-ові* — *школяр-еві*; *книгою* — *круч-ею* — *криниц-ею*; *явор-и* — *книг-и* — *круч-і*; *школяр-і* — *токар-і* — *криниц-і*)¹. До принципів поділу іменників за типами відмін О. Н. Синявського беззастережно приєднався Ю. Шерех (Ю. В. Шевельов)².

Традиційний поділ іменників на чотири відміни на засадах зв'язків з праслов'янськими субстантивними основами на голосні (*ǫ-ǫǫ, ǫ-ǫǫ, ǫ, ǫ*) та приголосні вважає помилковим відомий мовознавець-славіст Г. Андерсен³. На його думку, традиційній класифікації властиві такі недоліки: а) відокремлення неподільних частин лінгвістичної системи; б) об'єднання несполучуваних моментів. Перший недолік виявляється у виділенні четвертої відміни як окремої парадигми, другий — у нехтуванні окремішності відмінкових форм множини, які потрібно кваліфікувати як самостійну відміну незалежно від форм однини, зважаючи, зокрема, на такий істотно важливий аргумент, як наявність у морфологічній системі іменників *pluralia tantum*, не співвідносних з формами однини.

Аналізуючи традиційну четверту відміну на прикладі іменників *теля, ім'я*, Г. Андерсен зауважує, що відповідні парадигми засвідчують поєднання ознак словозміни іменників першої і другої відмін, дуже подібних до третьої відміни. По-перше, закінчення родового, місцевого і давального відмінків ідентичні з властивими першої відміни. По-друге, форми називного (знахідного) й орудного відмінків ідентичні з формами іменників середнього роду на зразок *знання*, яким на морфологічному рівні також властиве суфіксальне ускладнення основи (*/знан-ј-ǫл-н'н'ǫ*). Як вважає дослідник, аналіз парадигм третьої та четвертої відмін на основі їх об'єднання і належна увага до ідентичності закінчень родового (*-и, -і*) та місцевого — давального (*-і*) відмінків, а також

¹ Синявський О. Норми української літературної мови. — С. 42–45.

² Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. — Мюнхен, 1951. — С. 182–187.

³ Andersen Henning. The Ukrainian Fourth Declension // Harvard Ukrainian Studies: Ukrainian Philology and Linguistics. — Vol. XVIII, № 1–2, June 1994. — P. 154–166.

зумовлений належністю до відповідного роду розподіл закінчень називного — знахідного (нульове закінчення іменників жіночого роду), орудного (закінчення *-ју* іменників жіночого роду) і називного — знахідного та орудного відмінків іменників середнього роду (закінчення *-а, -ам*) дають підстави для висновку, що розглядувані парадигми є не чим іншим, як варіантами однієї парадигми¹. При цьому як важливий чинник відмінкової омонімії розглядається поділ відмінків на синтаксичні й семантичні. Отже, згідно з розглянутими принципами української іменникової словозміни традиційні третя й четверта відміни об'єднуються у складі однієї третьої. Четверту відміну становлять форми множини іменників першої — третьої відміни та іменники, що виступають тільки у формі множини.

Традиційна четверта відміна справді виявляє ознаки руйнування в історії української мови. Однак результат цього руйнування — не зближення з іменниками третьої відміни, а повне уподібнення до відмінкових форм іменників середнього роду другої відміни. Найвиразніше відповідні зміни позначилися на іменниках, яким властиве поширення словозмінної основи із суфіксом *-ен*. Іменники цього різновиду зазнали таких змін: а) уподібнення до іменників другої відміни типу *знання* у відмінкових формах однини (наприклад, *тім'я, тім'я, тім'ю, тім'я, тім'ям*); б) повного уподібнення до іменників другої відміни типу *село*, а саме: *стрем'я > стремено, знам'я > знамено, рам'я > рамено, сім'я > сімено, плем'я > племено*. Внаслідок згаданих змін співіснують або паралельні форми (*ім'я — імені, ім'ям — іменем; стрем'я — стремено*), або ж лише модифіковані (*знамено*).

Іменники середнього роду на *-ен*, які виявили тенденцію до зближення з іменниками другої відміни на зразок *знання* (крім *ім'я, плем'я*) уподібнюються до них і у формах множини.

Отже, стійкість щодо генетично успадкованого суфіксального поширення словозмінних основ властива лише іменникам на *-ат (-ят)*.

ПРИКМЕТНИК

§ 135. Загальна характеристика прикметника як частини мови

Прикметник — частина мови, що виражає статичну ознаку за допомогою синтаксично залежних граматичних категорій роду, числа й відмінка.

Розглядаючи частиномовну природу прикметника, важливо звернути увагу на ті головні лінії, які пов'язують його з іменником.

¹ Andersen H. The Ukrainian Fourth Declension. — P. 159.

Прикметник подібно до іменника становить іменну частину мови, але має своєю семантичною основою не предметність, а ознаку (якість, властивість, відношення). При цьому семантичні основи іменника й прикметника не взаємовиключають, а тільки взаємодоповнюють одна одну.

Ступінь конкретизації й усвідомлення предмета, позначуваного іменником, тим виразніший, чим більша кількість ознак, які характеризують, описують його. Позамовні взаємозв'язки між предметами й ознаками у плані мовного вираження виявляються в тому, що іменник як виразник предметності сполучається з різними прикметниками¹ — виразниками ознак. Так, *день* може бути *осінній, весняний, зимовий, літній, сонячний, похмурий, теплий, холодний, довгий, короткий, щасливий, нещасливий, важкий, вихідний, святковий, робочий, пам'ятний, близький, далекий* і навіть *золотий*. У свою чергу, один і той самий прикметник поєднується з різними іменниками, конкретизуючи свій значеннєвий обсяг або ж розвиваючи нові значення. Зіставлення двох словосполучень — *золотий годинник* і *золоті обжирки* — показує, що в першому випадку прикметник виступає у своєму первинному, узвичасному загальномовному значенні (пор.: *годинник із золота* — *годинник, виготовлений із золота* — *золотий годинник*), тоді як у другому безпосередній зв'язок з матеріально-речовинною семантикою втрачається, а прикметник повністю набуває образної, переносної функції. Загальномовне закріплення вторинних прикметникових значень особливо показове на прикладі сталих словосполучень і фразеологізмів, наприклад: *золота осінь, золота голова* (характеристика здібної, обдарованої людини), *золоте серце, золоте слово* (*золоті слова*), *золоте весілля, золотий вік, золоті гори обіцяти, золоте дно, золота молодь, золота середина, золотий фонд* (у значенні: особливо цінна творча спадщина).

З морфологічного погляду між іменником і прикметником існують істотні відмінності. Залежні граматичні категорії роду, числа й відмінка, безперечно, належать до обов'язкових умов мовного функціонування прикметників, але вони виступають як чисті показники синтаксичного пристосування прикметника в реченні і не мають яких-небудь спеціальних значеннєвих або граматичних навантажень.

Синтаксичні функції прикметника впливають з властивого йому категоріального значення. Основною з них є, звичайно, атрибутивна: вступаючи в синтаксичний зв'язок з іменником і узгоджуючись з ним у роді, числі й відмінку, прикметник виступає означенням у структурі речення, наприклад: *Вона вперше в своє-*

¹ Приклади цієї сполучуваності реалізуються в реченні у вигляді таких явищ, як однорідні й неоднорідні означення.

му житті бачила море і тепер увесь час милувалась безконечними його просторами — то голубим, то синім, а то чисто зеленим лоном, світанками, ясними днями, чудовими вечорами (С. Склярєнко).

Виступаючи в ролі іменної частини складеного присудка, прикметник виражає ознаку, приписувану в реченні підметові, але, на відміну від означальної функції, він бере безпосередню участь у структурній організації речення, виражає один з його граматичних складників. Саме з предикативною функцією найбільшою мірою пов'язана синтаксична активність прикметника, яка виявляється у здатності до іменникового й дієслівного керування. Пор. такі приклади: *Він був безмежно вдячний матері за її чуйність і самовідданість* (І. Вільде); *Важка навіть голка для солдата в поході!* (О. Гончар).

§ 136. Значеннєво-граматичні розряди прикметників

За значенням і граматичними особливостями прикметники поділяються на якісні й відносні.

Головним критерієм значеннєвого поділу на такі два розряди є характер ознак.

До розряду якісних належать прикметники, що позначають безпосередні, прямі, закладені в самій сутності предметів ознаки, здатні, як правило, виявлятися з різною мірою або інтенсивністю: *Листатий чауш, або «волове око», як його в них звать, буино розрісся цієї весни, зав'язь на ньому багата, віщує добрі кетяги, великі грона, а зараз від них ще тільки бубки дрібні, зелені* (О. Гончар).

Відносні прикметники виражають незмінні, сталі щодо міри вияву ознаки предметів обов'язково через відношення їх до інших предметів або дій: *Військові команди потужною технікою розчищають у горах автобусні траси від завалів. Тисячотонні кучугурища гірських порід посунуло на полотно доріг, перегородило, позабивало туристські маршрути* (О. Гончар).

Грамматичний критерій розмежування якісних і відносних прикметників полягає в тому, що першим з них властиві спеціальні морфологічні засоби вираження міри ознаки — вищий і найвищий ступені порівняння.

§ 137. Якісні прикметники

Загальний значеннєвий план якісних прикметників конкретизується в ряді важливих власне морфологічних, словотвірних і синтаксичних показників.

У їх складі виділяється найдавніша з погляду походження група первинних, тобто непохідних у сучасному розумінні, лексичних

одиниць, наприклад: *добрий, мудрий, живий, новий, лівий, правий, білий, скупий, німий, прямий, чорний, зелений, кислий, голий, дорогий, довгий, лихий, тихий, лисий, босий, дикий*. Первинні якісні прикметники — це двоконпонентні одиниці, утворені кореневими морфемами і закінченнями.

Однак основну масу лексичного фонду якісних прикметників становлять похідні (суфіксальні, суфіксально-префіксальні і префіксальні) одиниці, утворені відповідно до словотвірних закономірностей української мови від іменникових (*голосний, брудний, жалібний, помилковий, чудовий, лобатий, стеблястий, сучкуватий, пінявий, сніжистий*), дієслівних (*стійкий, ламкий, розливчастий, вертявий, чарівливий, рісучий, тямучий*), прикметникових (*білий, білесенький, білявий, білуватий, довжелезний, широченний*) та інших основ. У зв'язку з цим слід підкреслити, що похідні якісні прикметники, зокрема відіменникові й віддієслівні, підлягають процесам абстрагування і переосмислення, внаслідок чого зв'язок з предметами, поняттями й діями, позначуваними мотивуючими іменниковими й дієслівними основами, стає джерелом прямих, безпосередніх ознак.

У значенневому плані похідних якісних прикметників виділяються два різновиди ознак — нейтральні, позбавлені додаткових вказівок на міру або інтенсивність, і спеціалізовані, доповнювані різними експресивно-оцінними відтінками значень.

Так, у словосполученнях *холодний день, головний напрям, смішний вчинок, уважний вихователь, якісний матеріал, елементарний приклад, ініціативний працівник, сенсаційний виступ, задовільний стан, згубний вплив, хриплий голос* відповідні прикметники називають різні ознаки безвідносно до їх кількісного вияву або інтенсивності. Кожна з таких ознак становить нейтральну якісну характеристику предмета.

Цілком протилежне явище спостерігається в таких випадках: *лобатий чоловік, мускулястий спортсмен, стеблистий льон, сміхотливий вчинок, сніговитий січень, ламкий лід, пронизливий погляд, рухливий учень, рвучкий вітер, худючий кінь*. Наведені прикметники не лише називають ознаки, а й вказують на те, що вони виявляються у відповідних предметах інтенсивно, великою мірою.

До своєрідних типологічних характеристик якісних прикметників належать внутрішні словотвірні зв'язки, втілювані за загальною схемою мотивуюча одиниця — якісний прикметник — похідна одиниця — якісний прикметник: *новий — новесенький/новісінський; зелений — зеленуватий/зеленавий; старий — старенький/старесенький/старуватий/старезний; малий — маленький/малесенький/маленечкий/манюсенький/малюсюнечкий/манюсінський/малюсінський/манісінський/манюній* тощо. Відприкметникові якісні прикметники становлять важливе джерело експресивно-оцінних

характеристик предметів, вираження позитивного або негативного ставлення до них. Наведені й подібні до них прикметники нерідко кваліфікуються як здрібноло-пестливі, але вони використовуються також і з метою вираження міри вияву ознаки. Пор. такі приклади: *Хвилі щохвилини зростали і з ревінням налітали на вузький пляж біля підніжжя скель* (З. Тулуб); *Смужка на заході враз поблякла, звузилась, стала така вузюсінька, що, мабуть, через неї й не протиснувся б* (Ю. Збанацький). Зіставляючи ряд прикметників *вузький* — *вузький* — *вузюсінький*, можна зробити висновок, що вони засвідчують зміну ознаки від нейтральної до максимальної міри вияву.

Крім словотвірних, існують аналітичні засоби кількісної модифікації ознак. Якісні прикметники сполучаються з прислівниками на зразок *дуже, занадто, майже, трохи, злегка*: *дуже цікавий, занадто категоричний, майже зелений, трохи гіркий, трохи великуватий, децю різкуватий* тощо.

Заслугують на увагу також сполуки якісних прикметників *білий-білий, далекий-далекій, цікавий-прецікавий* тощо, функція яких полягає також у вираженні інтенсивних, збільшених щодо кількісного вияву ознак повторенням відповідного слова.

До ознак, що характеризують якісні прикметники як лексикограматичний розряд, належать також такі: 1) здатність вступати в антонімічні відношення (*близький* — *далекій, низький* — *високий, молодий* — *старий*); 2) здатність вступати в синонімічні відношення з іншими прикметниками (*добрий* — *приятний, чуйний, привітний, ласкавий, щирий, прихильний, співчутливий*; *злий* — *лихий, поганий, злобний, злісний, сердитий, лютий, жорстокий, нещадний*); 3) словотвірні зв'язки з прислівниками на *-о, -е* (*повільний* → *повільно, чуйний* → *чуйно, щедрий* → *щедро, гарячий* → *гаряче*); 4) словотвірні зв'язки з іменниками на позначення абстраговано-опредемечених ознак і властивостей (*молодий* → *молодість, глибокий* → *глибина, глибінь, білий* → *білизна, крутий* → *крутизна, чорний* → *чорнота*).

Якісні прикметники мають складну значеннєву природу, зумовлену насамперед тим, що відповідні лексичні одиниці (первинні й похідні) називають ознаки і властивості: 1) об'єктивно притаманні істотам, предметам та явищам і безпосередньо сприймані органами відчуттів (*червоний, синій, солодкий, кислий, гіркий, босий, голий, лисий, живий, мертвий, сліпий, глухий, кривий, круглий, прямий, повний, порожній, цілий*); 2) приписувані предметам і явищам за результатами оцінки їх, кваліфікації, здійснюваної мовцем і висловлюваної у відповідному повідомленні (*гарний, хороший, добрий, поганий, молодий, старий, розумний, хитрий, важливий, шкідливий, щедрий, скутий, довгий, короткий, твердий, м'який, новий*). Така природа ознак і властивостей дає змогу поді-

лити якісні прикметники на дві основні значеннєві групи: 1) **де-скриптивні** (описові) — прикметники, що називають так звані абсолютні ознаки без суб'єктивної оцінки; 2) **кваліфікативні** (оцінні) — прикметники, що називають ознаки, виділювані в істотах, предметах і явищах внаслідок оцінки, залежно від суб'єктивного погляду мовця на них.

§ 138. Ступені порівняння якісних прикметників

До специфічних форм, які характеризуються суфіксальним і префіксальним творенням від прикметників з нейтральним якісним значенням, належать вищий і найвищий ступені порівняння. На відміну від словозмінних прикметникових форм роду, числа й відмінка, що, як уже зазначалося, мають залежний синтаксичний характер, ступені порівняння позначені іншою лінгвістичною мотивацією. Вони творяться з потреби вираження міри ознаки, причому не безвідносної, а такої, що виникає в результаті зіставлення, порівняння кількох предметів, явищ або дій.

Форма вищого ступеня твориться додаванням до основи якісного прикметника суфіксів **-ш-** (**-ч-**), **-іш-**. Форми на **-ш-** (**-ч-**) не належать до поширених в українській літературній мові: *швидкий* — *швид-ш-ий*, *дешевий* — *дешев-ш-ий*, *багатий* — *багат-ш-ий*, *старий* — *стар-ш-ий*.

У зв'язку з використанням суфікса **-ш-** виникає ряд морфологічних змін, які виявляються у спрощенні прикметникової твірної основи і асимілятивно-дисимілятивному чергуванні приголосних, а саме: а) суфікси **-ок-**, **-ек-**, **-к-**, як правило, випадають при творенні вищого ступеня (*глибокий* — *глиб-ш-ий*, *далекий* — *даль-ш-ий*); б) кінцеві приголосні основи /г/, /ж/, /з/ у сполученні з суфіксом **-ш-** перетворюються на звукосполучення [жч] (*дорогий* — *дорог-ш-ий* — *дорож-ч-ий*, *низький* — *низ-ш-ий* — *ниж-ч-ий*, *дужий* — *дуж-ш-ий* — *дуж-ч-ий*); в) поєднання кінцевого /с/ із суфіксом дає звукосполучення [шч] (орфографічно *ш*): *високий* — *вис-ш-ий* — *виш-ш-ий* — *виш-ч-ий* — *вищий*). Більш продуктивний суфікс **-іш-** не викликає подібних змін: *відомий* — *відом-іш-ий*, *активний* — *активн-іш-ий*, *стрункий* — *струнк-іш-ий*, *могутній* — *могутн-іш-ий*, *рухливий* — *рухлив-іш-ий* тощо.

Прикметникам української мови в окремих випадках властиві паралельні форми вищого ступеня на **-ш-** та **-іш-**: *багатий* — *багатший/багатіший*; *старий* — *старший/старіший*; *товстий* — *товщий/товстіший*. Деякі з них (пор. *старший/старіший*) мають значеннєві відмінності.

Вживання форм вищого ступеня у сталих словосполученнях, які виражають цілісну назву і фактично збігаються у функціональ-

ному плані з одиничними лексемами, призводить до втрати ними первісного значення вищої міри ознаки. Десемантизовані форми вищого ступеня ілюструють такі приклади: *старший інженер, старший лейтенант, вище технічне училище, старший викладач, нижчий тип тварин* тощо.

Найвищий ступінь порівняння утворюється додаванням префікса *най-* до прикметника у формі вищого ступеня: *дорожчий — найдорожчий, цікавіший — найцікавіший, дотепніший — найдотепніший*.

Своєрідними модифікаціями, які вказують на посиленій, збільшений вияв ознаки в межах найвищого ступеня, є форми, ускладнені частками *що-, як-*: *щонайтепліший/якнайтепліший, щонайцікавіший/якнайцікавіший, щонайактивніший/якнайактивніший* та ін.

Крім суфіксальних морфологізованих ступенів порівняння вищу і найвищу міру ознаки якісних прикметників можуть передавати так звані аналітичні форми, реалізовані у вигляді сполучень прислівників *більш, менш* + якісний прикметник, *найбільш, найменш* + якісний прикметник: *більш вагомий, менш активний — найбільш вагомий, найменш активний*.

Якісні прикметники не становлять однопланового лексико-граматичного розряду, доказом чого є наявність у їх складі лексичних одиниць, від яких не творяться вищий і найвищий ступені порівняння. До них належать насамперед прикметники, що виражають так звані абсолютні, не порівнювані щодо міри вияву ознаки, наприклад: *сліпий, кривий, лисий, німий, босий, голий, хворий, мертвий, живий, порожній, готовий, сивий, русий*. Творення ступенів порівняння не властиве також прикметникам на зразок *білявий, чорнуватий, величезний, худючий, ріднесенький, премудрий, завеликий, світло-рожевий, безмежний, надзвичайний, архіскладний* тощо. Як показують наведені приклади, ступенюванню не підлягають якісні прикметники з мірою ознаки, вираженою словотвірними засобами.

§ 139. Відносні прикметники

Виділення цього розряду ґрунтується на значенневих і граматичних показниках, цілком протилежних тим, якими характеризуються якісні прикметники. Відносні прикметники називають ознаки предметів не прямо, а через їх зв'язки, різного характеру відношення з іншими предметами або діями, наприклад: *космічний експеримент — експеримент у космосі, космічний політ — політ у космос, студентський хор — хор студентів, батьків приїзд — приїзд батька, зрошувальний канал — канал, який зрошує, залізна руда — руда, з якої добувають залізо, залізний посуд — посуд із заліза (виготовлений із заліза)*.

На відміну від якісних відносні прикметники позбавлені як власне морфологічних, так і словотвірних засобів вираження міри ознаки, супровідних експресивно-оцінних відтінків. Однак це не означає, що вони не можуть виступати лексичною основою для розвитку власне якісних значень, характеристик. У цьому переконають численні приклади вживання відносних за походженням прикметників у функції якісних, наприклад: *драматичний театр — драматична розмова, нервове захворювання — нервова поведінка, кам'яний будинок — кам'яний характер, вишневий сад — вишневий костюм, медовий напій — медова посмішка, театральний репертуар — театральний жест, материнський обов'язок — материнське піклування, сонячне затемнення — сонячне слово*¹. За категоріальними ознаками тих лексичних одиниць, основи яких беруть безпосередню участь у відповідних словотвірних перетвореннях, відносні прикметники поділяються на відіменникові (*вантаж — вантажний, ніч — нічний, пісня — пісенний, фізика — фізичний, село — сільський*), віддієслівні (*обчислювати — обчислювальний, читати — читальний, пересувати — пересувний, добувати — добувний*), відприслівникові (*сьогодні — сьогоднішній, учора — учорашній, щодня — щоденний, дома — домашній*), відчислівникові (*два — другий, п'ять — п'ятий, п'ятеро — п'ятірний*), похідні, утворені від прийменниково-іменникових конструкцій (*між містами — міжміський, при вокзалі — привокзальний, під землею — підземний, за кордоном — закордонний*), похідні, утворені від дієслівно-іменникових словосполучень (*міряти воду — водомірний, плавити мідь — мідеплавильний, переганяти нафту — нафтоперегінний*).

У значеннєвому поділі відносних прикметників першорядна роль належить типові твірних основ (іменникових, дієслівних, прислівникових тощо) і характерові того відношення між предметами, яке виступає джерелом формування ознаки. Розглянемо такі приклади: *цементний завод — цементна підлога; річне відрядження — річний звіт*. У першій парі словосполучень прикметник *цементний* (*цемент-н-ий*), утворений від іменника з матеріально-речовинним значенням, виражає ознаки за різними типами відношень між предметами: *цементний завод* — завод, на якому виготовляють цемент; *цементна підлога* — підлога, зроблена з цементу. Різніотипні відношення відображає і прикметник *річний*: *річне відрядження* — відрядження, яке триває протягом року; *річний звіт* — звіт про роботу, діяльність за рік.

¹ Пор. конкретні приклади використання окремих відносних прикметників у функції якісних: *Льодова вода голками пройшлає по Соломіному тілу, сон щез, і свідомість освіжила мозок* (М. Коцюбинський); *Очі сліпило мигтучістю неба й води. Оливково-сріблястий, чисто південний колорит панує на всьому* (О. Гончар).

Багатопланові зв'язки між предметами значною мірою ускладнюють виділення окремих значенневих груп відносних прикметників, зокрема відіменникових.

Найчисленнішу групу становлять прикметники зі значенням загальної відносності, утворені як від конкретних, так і абстрактних іменників. Вони виражають ознаку «такий, що має відношення до предмета, поняття або явища, названого мотивуючим іменником», наприклад: *електричний струм, конкурсний іспит, обласна рада, колгоспне поле, граматичний аналіз, прозовий твір, смакове відчуття, відмінкова форма, армійський статут, гірничий інститут, слов'янська мова, юнацький розряд* тощо.

Більш окреслену із семантичного погляду групу утворюють прикметники, які виражають ознаки за відношенням до матеріалу або речовини. Між відповідним значенням розряду іменників і згаданою групою відносних прикметників існують регулярні словотвірні зв'язки: *залізо — залізний, дерево — дерев'яний, земля — земельний, земляний, вода — водний, водяний, графіт — графітовий, вуглець — вуглецевий, сірка — сірчаний, йод — йодний, йодовий, янтар — янтарний, янтаревий, сталь — сталевий, сталінний* тощо.

До регулярних можна зарахувати відносні прикметники, утворювані від власних іменників — топонімів: *Київ — київський, Сиваш — сиваський, Запоріжжя — запорізький, Рига — ризький, Сміла — смілянський, Ялта — ялтинський*.

В окрему групу прийнято виділяти так звані присвійні прикметники, позначені найповнішим виявом єдності загального значення і важливих для його формування словотвірних суфіксів. У сучасній українській літературній мові ознаку за відношенням присвійності (посесивності) передають прикметники на **-ів (-їв)** (морфологічні варіанти **-ов, -ев, -єв** для непрямих відмінків, форм жіночого і середнього роду, а також множини), утворювані від іменників — назв істот другої відміни: *чоловіків (-ова, -ове), Петрів (-ова, -ове), хлопців, лікарів (-єва, -єве), водіїв (-єва, -єве), Сергіїв (-єва, -єве)*. Від іменників першої відміни присвійні прикметники творяться за участю суфікса **-ин (-їн)**: *сестрин, Миколин, Надійн*.

Безпосереднє значення присвійності прикметникам із зазначеними суфіксами властиве лише в тих випадках, коли прикметникова функція чітко обмежується вираженням приналежності на основі відношення між особою (тим, кому належить предмет) і предметом (тим, що належить особі): *синів портфель, Миколин костюм*. Сполучаючись з іменниками, яким не властиве конкретно-предметне значення, розглядані прикметники характеризують їх через відповідний зв'язок з істотою, але втрачають при цьому первинне значення присвійності: *батькова радість, батьків приїзд*.

Віддієслівні відносні прикметники називають ознаки, що впливають з виконання предметом відповідної дії (*будівельний за-*

гін — загін, який буде — загін буде), поширення відповідної дії на предмет (*орна земля — земля, яку орють*), виконання дії у певних обставинах (*читальний зал — зал, у якому читають*).

Ознаки за відношенням до місця і часу передаються відприслівниковими прикметниками: *навколишнє середовище, домашнє завдання, застрашний концерт, сьогоднішня газета, щоденні вісті, щомісячний журнал*.

Окрему семантичну групу становлять відносні прикметники, що виражають ознаку за порядком розташування предметів у просторі, процесів і явищ у часі тощо, наприклад: *Мій перший вірш написаний в окопі, на тій сипкій од вибухів стіні, коли згубило зорі в гороскопі моє дитинство, вбите на війні* (Л. Костенко); — *Перший! Другий! Третій!* — *голосно, рвучко стали вигукувати з правого флангу фронтовика. Килигей стояв перед стросом і з затаєною радістю слухав переключ: десятий... дванадцятий... сотий... двохсотий* (О. Гончар). Порядкові прикметники пов'язані регулярними словотвірними відношеннями з числівниками і традиційно кваліфікуються як їх окремих функціональний розряд — порядкові числівники. Однак властиві їм морфологічні, синтаксичні і лексико-семантичні ознаки створюють абсолютно достатні підстави для ідентифікації відповідних слів як прикметників, що виражають ознаки за типом семантичної мотивації відношення.

СЛОВОЗМІНА ПРИКМЕТНИКІВ

§ 140. Різновиди прикметникових закінчень

Відповідно до усталеної лексикографічної практики початковою прикметниковою формою вважається називний відмінок однини чоловічого роду із закінченням **-ий (-ій)** (*червон-ий, син-ій*). Форми жіночого і середнього роду мають відповідно закінчення **-а (-я), -е (-є)** (*червон-а, син-я; червон-е, син-є*).

Як стилізовані, обмежені в основному вживанням у фольклорних і поетичних творах виступають у морфологічній системі української літературної мови повні (нестягнені) прикметники жіночого й середнього роду, показниками яких є закінчення **-ая (-яя), -ую (-юю), -еє (-еє)** (називний — знахідний відмінки однини), **-ії** (називний — знахідний відмінки множини): *Плинь, моя пісне, як хвиля хибкая, — вона не титає, куди вона плине; Линь, моя пісне, як чайка прудкая, — вона не боїться, що в морі загине; Так для сонечка осінь убралася, мов цариця у свято врочисте...; На крилах фантазії думки літають В країну таємної ночі, Там промінням грають, там любо так сяють лагідні весняні очі* (З тв. Лесі Українки).

Особливий різновид становлять найдавніші, первинні щодо походження короткі прикметникові форми чоловічого роду з нульовим закінченням. З колишньої цілісної парадигми коротких

прикметників у сучасній українській літературній мові збереглася тільки застигла форма називного — знахідного відмінка однини¹, яка залишається незмінною навіть у випадках атрибутивної сполучуваності з непрямыми відмінками іменників. Пор. приклади коротких прикметників: *Ой чи то я Леда, ой чи то я Леда, Аж на мене біл лебедик з небесонок пада... Ой чи пінна Леда, ой чи панна Леда, Аж на мене чорень лебідь з хмаровища пада* (І. Драч); *Неначе кінь-дикун вогняногрив. На виднокрузі сонце заіржало* (Д. Павличко). Найтиповішими є короткі прикметники в ролі іменної частини складеного присудка. У цій функції виступають, зокрема, такі лексичні одиниці: *варт, рад, ладен, певен, повен, винен, повинен, згоден, годен, готов, винуват, потрібен, жив, здоров, голоден* тощо.

Присвійні прикметники чоловічого роду мають коротку форму тільки в називному відмінку однини (*братів, суддин, Галин, Маріїн*), у всіх інших формах — закінчення звичайних прикметників.

§ 141. Поділ прикметників на групи

За характером кінцевих приголосних основи прикметники розподіляються між твердою групою (твердою відміною) і м'якою (м'якою відміною). Розмежування цих груп здійснюється відповідно до твердості і м'якості приголосних перед закінченням: *червон-ий, червон-а, чер-вон-е* — *син'-ий, син'-а, син'-е*.

Прикметники м'якої групи об'єднують у своєму складі незначну кількість лексичних одиниць, які в основному виражають ознаки із загальним значенням місця і часу: а) *задній, передній, середній, крайній, ближній, дальній, верхній, горішній, нижній, долішній, внутрішній, зовнішній, навколишній, доколишній, тутешній, домашній, хатній, городній, сінешній, кутній, сусідній, дорожній, всесвітній, безкрай*; б) *давній, древній, будній, ранній, пізній, зимній, літній, весінній, осінній, вечірній, удосвітній, учорашний, сьогоднішній, суботній, неділешний, теперішній, тодішній, колишній, завтрашній, торішній, ранішній, обідній, нинішній, новітній*.

Незначною кількістю представлені прикметники м'якої групи на зразок *матірній, дочірній, братній, синовій, зятній, мужній* (від іменника муж), *подружній, орлій*, тобто похідні, утворені від іменників — назв істот, наприклад: *Прозрів еси В попелі глибоко Огонь добрий смілим серцем, Смілим орлім оком!* (Т. Шевченко).

Поza наведеним значенням поділом перебувають прикметники *художній, освітній, могутній, присутній, порожній, достатній, справжній, самотній, третій, довгошій, довговій*.

Парадигма прикметника *безлиций* і похідних з другим компонентом *-лиций* (*повнолиций, круглолиций, блідоллиций* тощо) поєд-

¹ У фольклорних текстах трапляються короткі прикметники середнього роду на -о: *дерево, клен-дерево, дрібненько, зелено*.

нує два різновиди закінчень — тверді (називний, знахідний і орудний відмінки однини чоловічого й середнього роду, всі відмінкові форми множини) і м'які (усі інші відмінки чоловічого, жіночого й середнього роду, крім зазначених).

Зразки відмінювання прикметників

	Чол. р., середн. р.	Жін. р.	
	Тверда група		
Однина	Н.	<i>нов-ий, нов-е</i>	<i>нов-а</i>
	Р.	<i>нов-ого</i>	<i>нов-ої</i>
	Д.	<i>нов-ому</i>	<i>нов-ій</i>
	З. Н. або Р.	<i>нов-е</i>	<i>нов-у</i>
	О.	<i>нов-им</i>	<i>нов-ою</i>
	М.	<i>(на) нов-ому, -ім</i>	<i>(на) нов-ій</i>
Множина	Н.	<i>нов-і</i>	
	Р.	<i>нов-их</i>	
	Д.	<i>нов-им</i>	
	З. Н. або Р.	<i>нов-і</i>	Н. або Р.
	О.	<i>нов-ими</i>	
	М.	<i>(на) нов-их</i>	
	М'яка група		
Однина	Н.	<i>літн-ій, літн-є</i>	<i>літн-я</i>
	Р.	<i>літнь-ого</i>	<i>літнь-ої</i>
	Д.	<i>літнь-ому</i>	<i>літн-ій</i>
	З. Н. або Р.	<i>літн-є</i>	<i>літн-ю</i>
	О.	<i>літн-ім</i>	<i>літнь-ою</i>
	М.	<i>(на) літнь-ому, -ім</i>	<i>(на) літн-ій</i>
Множина	Н.	<i>літн-і</i>	
	Р.	<i>літн-их</i>	
	Д.	<i>літн-им</i>	
	З. Н. або Р.	<i>літн-і</i>	Н. або Р.
	О.	<i>літн-ими</i>	
	М.	<i>(на) літн-их</i>	
	Прикметники на -лицій		
Однина	Н.	<i>яснолиц-ий, яснолиц-е</i>	<i>яснолиц-я</i>
	Р.	<i>яснолиць-ого</i>	<i>яснолиць-ої</i>
	Д.	<i>яснолиць-ому</i>	<i>яснолиц-ій</i>
	З.	<i>яснолиц-е (-ього)</i>	<i>яснолиц-ю</i>
	О.	<i>яснолиц-им</i>	<i>яснолиць-ою</i>
	М.	<i>(на) яснолиць-ому</i> <i>(на) яснолиц-ім</i>	<i>(на) яснолиц-ій</i>
Множина	Н.	<i>яснолиц-і</i>	
	Р.	<i>яснолиц-их</i>	
	Д.	<i>яснолиц-им</i>	
	З. Н. або Р.	<i>яснолиц-і</i>	Н. або Р.
	О.	<i>яснолиц-ими</i>	
	М.	<i>(на) яснолиц-их</i>	

§ 142. Зауваження до відмінкових форм

У сучасній українській літературній мові розрізняють форми чоловічого, середнього (різні формальні показники тільки називного і знахідного відмінків) і жіночого роду.

Місцевий відмінок однини прикметників чоловічого і середнього роду має варіантні закінчення **-ому (-ім)**: на *червон-ому (синь-ому)* — на *червон-ім (син-ім)*.

Прикметники твердої і м'якої груп мають різні з орфографічного погляду закінчення, хоча фонетично вони не відрізняються між собою: *ясн-ий* — *літн'-ій*, *ясн-е* — *літн'-е*, *ясн-ого* — *літн'-ого*; *ясн-а* — *літн'-а*, *ясн-у* — *літн'-у*. Відповідно до правописних норм української мови закінчення прикметників м'якої групи **-ій, -є, -я, -ю** передають м'яку вимову кінцевих приголосних основ.

У множині відмінковим формам прикметників не властиве розмежування чоловічого, середнього і жіночого роду.

Відмінювання присвійних прикметників пов'язане з морфологічним розрізненням суфікса **-ов-, -ев- (-єв-)** залежно від кінцевих приголосних твірних іменникових основ. Варіант суфікса **-ев- (-єв-)** виступає у прикметниках, утворених від іменників м'якої і мішаної груп.

ЧИСЛІВНИК

§ 143. Загальна характеристика числівника як частини мови

Числівник — частина мови, яка позначає кількість предметів (точно фіксовану або неозначену) і виражає категоріальне лексичне значення у морфологічній категорії відмінка при обмеженому функціонуванні категорій роду і числа. Наприклад: *Стулились краями дві половини — одна зелена, друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов перлину* (М. Коцюбинський); *Що два, то не один* (М. Номис).

Розрізняють дві сфери вживання числівників: 1) самостійне вживання (у випадках вираження абстрактно-математичних числових значень), наприклад: *До чотирьох необхідно додати два; Від десяти відніміть вісім*; 2) несамостійне вживання (поєднання з іменниками, що позначають обчислювані предмети в широкому значенні цього поняття), наприклад: *Коли Іванові минуло сім літ, він уже дивився на світ інакше* (М. Коцюбинський); *То ж навезуть возів стонадцять хмизу, ввіткнуть меча та як підпалять знизу!* — аж зуготить багаття до небес (Л. Костенко).

У зв'язку з функціонуванням числівників необхідно розрізняти такі поняття, як число і кількість. Відмінність між ними полягає в тому, що числом позначається певна окреслена множина однопланових дискретних предметів (понять, процесів) або поділ

цілого на частини (*сім днів, два наступи, три плавки чавуну, дві п'ятих прибутку*), тоді як кількість охоплює число в згаданому розумінні і неозначені, не визначені щодо точних вимірів множини предметів (*кілька днів, багато учасників тощо*).

На відміну від інших лексико-граматичних класів слів (іменника, прикметника, дієслова і прислівника) у кваліфікації числівника як окремої частини мови переважає семантичний критерій. Згідно з цим критерієм у складі відповідної частини мови, що має сталий, кількісно обмежений лексичний склад, традиційно об'єднуються слова з кількісно-числовою семантикою, між якими, однак, існують істотні відмінності щодо характеру лексичних значень і повноти вияву властивих їм морфологічних категорій.

У системі числівників спостерігається досить виразне протиставлення за значенневими і формально-граматичними ознаками центральної і периферійної ланок тих одиниць, які утворюють цю частину мови.

Центральну ланку становлять числівники зі значенням точно окресленої кількості, числа (*три, п'ять, десять, п'ятнадцять, триста, двісті, двадцять п'ять, п'ятеро, десятеро* тощо). Що ж до інших різновидів слів з кількісною семантикою, зараховуваних до класу числівників, то в багатьох випадках вони виявляють формальну і значеннєву подібність до інших частин мови.

На окрему увагу заслуговують слова інших лексико-граматичних класів, зокрема іменники, що мають значення кількості, причому точно окресленої. Саме такі семантичні ознаки властиві словам *десяток, сотня, п'ятірка, двійка, шістка*. У наведених словах послідовно виявляються власне іменникові морфологічні категорії роду, числа і відмінка, а також виразні субстантивні функції. У зв'язку з цим є підстави кваліфікувати їх як іменники, семантична природа яких полягає в опредмеченні поняття кількості. Числове значення мають такі лексичні історизми на позначення різних мір, як *копа, півкопи, полукіпок, аришин, повісмо, горстка, чисниця* тощо.

Специфіка числівників *тисяча, мільйон, мільярд* полягає в тому, що вони мають категоріальну семантику відповідної частини мови, позначаючи абстрактну математичну кількість і кількісні відношення між предметами, але за морфологічними властивостями належать до класу іменників: характеризуються категоріями роду, числа й відмінка. Такий же проміжний статус властивий і дробовим числівникам *половина, третина, чверть*.

§ 144. Значеннєві розряди числівників

Числівники поділяються на означено-кількісні і неозначено-кількісні.

Означено-кількісні числівники позначають точно визначену, фіксовану кількість одиниць, предметів або частин від цілого:

п'ять, тринадцять, сорок, сімсот, тисяча сто двадцять п'ять, три п'ятих, одна десята.

За семантичними ознаками означено-кількісні числівники поділяються на власне кількісні, збірні і дробові.

Кількісні числівники. До власне кількісних належать числівники, які називають точно окреслене абстрактно-математичне число або кількість предметів у цілих одиницях: *вісім зошитів, сто яблунь, сто тридцять гектарів.*

Характерною особливістю власне кількісних числівників є те, що вони синтаксично пов'язуються і вживаються тільки з іменниками, які називають предмети, що підлягають лічбі. Якщо ж виникає потреба назвати точну кількість того, що не піддається лічбі, то використовують як посередники такі слова вимірної семантики, як *відро, пляшка, кілограм, центнер, тонна* тощо — і числівники позначають уже кількість вимірних одиниць, а не предметів: *п'ять тонн пшениці, три пляшки молока, дві жмені вишень.*

До власне кількісних числівників належать числові назви в межах *один — десять, одинадцять — дев'ятнадцять, двадцять — дев'яносто, сто, двісті — дев'ятсот, тисяча, мільйон, мільярд, більйон, квадрильйон* та сполучення цих слів у складі аналітичних числових назв для позначення всіх кількісних понять, якими оперує людське мислення, наприклад: *тридцять п'ять студентів, сто сорок шість книжок, вісімсот двадцять чотири будинки* тощо.

Збірні числівники. Збірні числівники кваліфікують як числові назви, що позначають кількість як неподільну, нечленовану сукупність істот або предметів, і, отже, вони протиставляються власне кількісним числівникам, що виражають кількість індивідуально розрізнюваних, дискретних предметів. Провідною в значеннєвому плані збірних числівників вважається ознака, що споріднює їх зі збірними іменниками, семантичну основу яких становить позначення неподільних множин однотипних предметів. Сучасна інтерпретація значень кількісних і збірних числівників, успадкованих українською мовою з праслов'янської, не відображає реального первісного розмежування функцій відповідних числових назв, глибинної природи характеру позначуваних ними кількісних відношень між предметами. Первісне значеннєве протиставлення кількісних числівників ґрунтувалося на понятті нерозчленованої (збірної) і розчленованої (дистрибутивної) кількості предметів. Значення збірності, нерозчленованості було властиве тим праслов'янським числівникам (**jedinъ* (-а, -о), **dъva* (-ѣ), **oba* (-ѣ), **trъje* (-і), **četyre* (-і), **petъ* — **desetъ*, **sъto*, **tysetja* і похідні різної структури), на ґрунті яких сформувалися відповідні числові назви (*один* (-а, -е, -о), *два* (-і), *оба* (-і), *три, чотири, п'ять — десять, сто, тисяча*), кваліфіковані як власне кількісні. Поняття розчленова-

ної (дистрибутивної) кількості полягало в тому, що у відповідні кількісні відношення вступали однотипні, але водночас і відмінні за тими або тими ознаками предмети, наприклад, особи різного віку або тварини різної статі чи різного типу¹. Як зауважує Ю. Шерех (Ю. Шевельов), «поняття збірний числівник містить внутрішню суперечність: збірність — це єдність, підрахунок же означає руйнування такої єдності»². До відповідного функціонального розряду належали похідні на -oj-, -er- (-og-) з прикметниковими морфологічними категоріями роду, числа й відмінка, утворені від порядкових числівників (**dъvojь*, **obojь*, **trojь*, **četverь* (-orъ), **pečerь* (-orъ), **desęterь* (-orъ). Сучасні українські числівники *двоє*, *трое*, *четверо*, *п'ятеро* — *десятеро*, функціональний ряд яких фактично обмежується назвою *тридцятєро*, з генетичного погляду становлять морфологізовану давню форму називного — знахідного однини середнього роду на -o. Вони втратили повну словозмінну парадигму. В усіх відмінках, крім називного й знахідного, їм властиві форми власне кількісних числівників.

До найважливіших змін у числівниковій системі української мови належить втрата протиставлення змісту кількісних відношень, первісно позначуваних числівниками на зразок *два*, *три*, *чотири* і *двоє*, *трое*, *четверо*, своєрідна понятійно-семантична нейтралізація, значеннєве нерозрізнення генетично відмінних з функціонального погляду назв кількостей, наприклад: *Повний корабель, або фрегат, має троє мачт: попереду фок-мачту, посередині грот-мачту й позаду крайц-мачту... Велика шхуна — три мачти — усі з гафельним такелажем. Бриг має тільки дві мачти: джок- і грот-мачту...* (Ю. Яновський). З історичного погляду числівник *трое* (*трое* мачт) можна вважати вмотивованим, оскільки контекст підтверджує його дистрибутивно-видільне значення — кількість однотипних, але відмінних між собою предметів. Однак у випадках *три мачти*, *дві мачти* за абсолютно тотожних умов вжито власне кількісні числівники. Дистрибутивно-видільне значення відповідних числівників можна констатувати на підставі контекстів також у таких випадках: *А нас усіх у сім'ї було восьмиро: дядько, дядина, п'ятеро дітей та я* (П. Мирний); *На чудній тачанці сиділо четверо. Попереду — бородань та безвусий, біля кулемета — довговусий дядько й молодий тендітний червоноармієць* (Ю. Яновський); «*Ну, цей наплодить з п'ятнадцятєро поповичів і попівен*» — *неприємно думає вчитель і пильніше вивчає обличчя святого служителя* (М. Стельмах).

¹ Див.: Лукінова Т. Б. Числівник // Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — С. 218–219.

² Serech J. Probleme der Bildung des Zahlwortes als Redeteil in der slavischen Sprachen. — Lund, 1952. — S. 25–26.

Вживання так званих збірних числівників у сучасній українській літературній мові ґрунтується на кількох найважливіших різнопланових засадах, безпосередньо пов'язаних з формальними і значеннєвими характеристиками іменників, що позначають відповідні предмети.

Насамперед заслуговує на увагу дуже важлива зміна — спочатку тільки тенденція, а потім фактично норма: «Українська мова нового часу виявляє цікаву новацію, що не має безпосередніх паралелей в інших слов'янських мовах: замість числівників *два, три, чотири* при іменниках середнього роду все частіше вживаються числівники *двоє, троє, четверо*»¹. Йдеться про вираження власне кількісного значення у сполуках на зразок *двоє слів, четверо вікон, троє завдань, п'ятеро багать, шестеро озер, троє морів, семеро речень, четверо тістечок, двоє весілля, шестеро коліс, троє облич тощо*, наприклад: *У мене не одно ваше діло, а може десятеро* (П. Мирний); *Принесли два маленькі гарбузи, як двоє яблучок* (І. Нечуй-Левицький); *Подався [Павлуша] на Миколаївську вулицю в кондитерську, з'їв одразу аж п'ятеро тістечок* (А. Голловко); *...Її одно слово, а вона тобі десятеро* (М. Івченко); *Темно в усіх його вікнах, тільки троє з них світяться* (В. Винниченко). Паралельно функціонують власне кількісні числівники в сполуках з іменниками середнього роду, що виключає значення збірності або дистрибутивності, наприклад: *Зважила друга [богиня]: Три жніва нехай тобі буде* (Леся Українка); *Три обличчя здаються сірблідими* (В. Винниченко); *Мій віз, мов птах, два крила куряви здійсмає з вітром поруч* (Б.-І. Антонич).

Аналізовані числівники використовуються як єдино можливий засіб вираження означеної кількості у поєднанні з іменниками *pluralia tantum* (*семеро саней, троє ножиць, четверо воріт, двоє заручин*), а також з тими іменниками, що мають різні основи в однині й множині (*лоша — п'ятеро лоша, кача — шестеро качат, дівча, дівчина — четверо дівчат, селянин — троє селян, громадянин — шестеро громадян, друг — четверо друзів*).

У функції власне кількісних так звані збірні числівники виступають при іменниках чоловічого роду на позначення істот, наприклад: *Шестеро уланів налетіли на Остапа* (О. Довженко); *При в'їзді в село п'ятеро плотників майстрували, докінчуючи, дерев'яну арку* (Г. Хоткевич); *Тільки тридцятьєро козаків потрапило в полон, і турки замучили їх страшними муками* (З. Тулуб); *Під стіною на вичовганій каналі сиділо двоє пасажирів* (П. Панч); *Він одною рукою четверо коней, запряжених у ридван, на задні ноги осаджує* (П. Мирний); *Потім дружним хором почали мурликати дев'ятеро котів* (Ю. Смолич). У мовній практиці фіксуються

¹ Serech J. Значч. праця. — С. 7.

також випадки вживання числівників на зразок *двоє, п'ятеро* з іменниками чоловічого роду власне предметної семантики, наприклад: *Бігає світами не знати де, ...а ми їй тут маємо семеро обідів наставляти* (Г. Хоткевич); *За днів двоє він одержав ділову пропозицію* (М. Йогансен); *Виділяється двоє-трьох крикливих голосів* (Дніпрова Чайка); *Ходить восьмеро тракторів* (І. Сенченко).

Застереження про неможливість поєднання аналізованих числівників з іменниками жіночого роду на позначення осіб¹ не можна вважати абсолютним, тому що відповідні сполуки фіксуються в мовній практиці, наприклад: *Десятеро спортсменок... пройшли строем* (В. Собко); *Зосталася Яресьчиха з трьома дітьми: двоє дочок і син* (О. Гончар). Пор. також поєднання числівника з іменником жіночого роду, що має власне предметне значення: *Загорилось двоє росинок* (Дніпрова Чайка); *Приніс оце за два тижні дві паляниці та трое крашанок* (Остап Вишня); *Трое зернин колос пшениці дає* (К. Гордієнко).

Проаналізувавши значний за обсягом фактичний матеріал, що репрезентує мовну практику українських письменників ХІХ–ХХ ст., Ю. Шерех констатував, що «вживання числівників типу *двоє* з іменниками чоловічого й жіночого роду: 1) зовсім не пов'язане з категорією особи або живих істот; 2) не завжди перебуває у зв'язку з категорією збірності, що особливо стосується іменників середнього роду; 3) інколи набуває додаткового значеннєвого відтінку означеності, яке, однак, не виступає ні виразним, ні обов'язковим; 4) у ряді випадків воно не відрізняється за своїм значенням від конструкцій з числівників типу *два*. Після синхронного аналізу, який виявляє нечіткість і хитання в значенні наших числівників і, отже, спонукає до припущення, що їхня семантика і вживання перебувають у стані руху, цілком доречним є питання про те, в якому напрямі відбувається розвиток: чи далі розвивається значення збірності й означеності, чи воно занепадає? Принаймні хронологія проаналізованих прикладів засвідчує послідовний вияв значення збірності й означеності в давніших авторів і втрату його в новітніх»².

Дробові числівники називають певну точно фіксовану кількість частин, виділених у складі цілого. Вони функціонують як гібридні аналітичні структури, тому що поєднують у собі кількісний числівник і субстантивований кількісний прикметник, слово *частина* при цьому постійно елімінується: *дві (частини) третих, три (частини) п'ятих, одна (частина) шоста*. Мішані кількісні сполучення, крім дробу, мають у своєму складі число цілих одиниць: *одна ціла три четвертих, п'ять цілих три четвертих, дванадцять цілих три п'ятих*.

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1969.

² Serech J. Значч. праця. — С. 30–31.

На відміну від власне кількісних дробові числівники широко сполучаються з абстрактними і речовинними іменниками (*одна третя* роботи, *дві третіх* піску, *одна третя* цементу). За значенням до дробових зараховуються також числівники *півтора*, *півтори*, *півтора*ста.

Неозначено-кількісні числівники вказують на невизначену, нефіксовану кількість. Вони не відображають натурального ряду чисел і не створюють цілісної системи кількісних понять. До них належать слова: *багато* (*небагато*), *мало* (*немало*), *чимало*, *кілька*, *декілька*, *кількадесять*, *кількадесятеро*, *кільканадцять*, *кільканадцят*еро, *стонадцять*.

Лексична семантика неозначеної кількості властива також займенниковим числівникам, до складу яких входять такі слова, як *скільки*, *ніскільки*, *стільки*, *стільки-то*, *скільки-небудь*, *скількись*. Як і інші займенники, класифіковані за співвіднесеністю з іменними частинами мови, вони вступають у безпосередню кореляцію з кількісними числівниками, наприклад: *Ся містина коштує тридцять срібняків*, — *за стільки не можна ліпшої землі дістати* (Леся Українка). Можлива також кореляція між неозначено-кількісними і займенниковими числівниками, наприклад: *Кільканадцять пострілів відбилися у хвилях і полягли по берегах: пошана державному прапорю країни. Канонерка відповідає стількома ж пострілами* (Ю. Яновський).

Неозначені і займенникові числівники сполучаються з іменниками, що позначають необчислювані предмети й абстрактні поняття, наприклад: *багато* галасу, *чимало* роботи, *мало* добра, *немало* клопоту, *стільки* турбот, *скільки-небудь* терпіння. Поєднуючись з дієсловами, розглядані слова набувають прислівникових функцій: *багато* працювати, *чимало* думати, *мало* відпочивати, *небагато* втратити.

Для позначення неозначених кількостей вживаються слова таких лексико-граматичних категорій, зокрема іменники *безліч*, *тьма*, *сила*, *хмара*, *море*, *океан*, *маса*, *уйма*, *гибель* тощо, використовувани в переносному значенні з супровідними експресивно-оцінними відтінками¹, пор.: *безліч квітів*, *тьма народу*, *сила грошей*, *хмара народу*, *море людей*, *уйма грошей*.

§ 145. Структурні розряди числівників

За структурою розрізняють три розряди числівників: прості, складні і складені.

Прості числівники об'єднують у своєму складі непохідні (первинні) й похідні слова з однією основою, а саме: 1) назви чисел першого десятка (*один* — *десять*); 2) назви чисел другого десятка

¹ Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. — К., 1980. — С. 31–37.

(одинадцять — дев'ятнадцять); 3) три назви десятків (двадцять, тридцять, сорок); 4) числівник *сто*; 5) збірні числівники та похідні від них *двійко*, *трійко* тощо; 6) неозначені числівники, крім *кількадесят*, *кількадесятеро*; 7) дробові числівники *півтора*, *півтори*. Компоненти *-надцять* і *-дцять*, що входять до складу назв другого десятка, десятків (двадцять, тридцять) і неозначено-кількісних числівників (*кільканадцять*, *стонадцять*) набули структурно-функціонального значення суфіксальних морфем унаслідок фонетичних і морфемних перетворень у складних числівниках.

Суфікс *-(на)дцять* сформувався на ґрунті відповідних форм числівника *десять*, що первісно виступав як окрема основа з прийменником *на* або без нього у структурі назв другого десятка і десятків (двадцять, тридцять).

Розряд складних числівників становлять: 1) назви десятків у межах *п'ятдесят* — *дев'яносто*; 2) назви сотень (*двісті* — *дев'ятсот*); 3) дробовий числівник *півтора*; 4) неозначено-кількісні числівники *кількадесят*, *кількадесятеро*, *кількасот*.

У складних числівниках другу основу становлять числівники *десять* і *сто* у відповідних формах.

Складені числівники — це аналітичні найменування, утворені з кількох простих і складних числівників: *двадцять шість*, *триста сімдесят чотири*, *дві тисячі п'ятсот сорок три*, *мільйон триста вісімдесят сім тисяч сто дев'яносто шість*. До складених належать також дробові числівники: *три четвертих*, *сім цілих одна десята*, *десять цілих двадцять чотири сотих*.

§ 146. Морфологічні категорії числівника і сполучуваність числівників з іменниками

У системі числівників найпоспідовніше реалізується іменна категорія відмінка, представлена шістьма формами з відповідними закінченнями. До невідмінюваних належать неозначено-кількісні числівники *мало*, *немало*, *чимало* і дробові *півтора*, *півтори*, *півтора*.

Морфологічна категорія роду фактично не властива числівникам. Виняток становлять числівники *два*, *обидва* (чоловічий — середній рід: *два/обидва* студенти (вікна), *дві/обидві* (жіночий рід: *дві/обидві* студентки), *півтора* (чоловічий — середній рід: *півтора* гектара (відра), *півтори* (жіночий рід: *півтори* доби).

На окрему увагу заслуговує числівник *один* (*одн-а*, *одн-о* (-*е*)) у зв'язку з властивими йому морфологічними категоріями роду, числа й відмінка. Наявність синтаксично залежної словозмінної категорії роду, представленої трьома рядами форм (*один* стіл, *одна* шафа, *одно* вікно), дає підстави окремим мовознавцям для зарахування відповідної лексеми до розряду власне прикметників або

займенникових прикметників. Як доказ того, що слово *один* (одна, одно) не належить до числівників, використовується його багатозначність, зокрема вживання у функції: а) прикметника: *Народи всі — одна сім'я* (В. Сосюра); б) неозначеного займенника: *Було колись в одній країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шикував* (Леся Українка); в) вказівного займенника: *В серці бідного молдувана надія боролась з жадобою помсти і часом переважало одне почуття, часом друге* (М. Коцюбинський); г) видільно-підсилювальної частки: *Раз увечері зимою, У одній свитині, Іде боса титарівна І несе дитину* (Т. Шевченко). Крім того, аналізоване слово виступає компонентом багатьох фразеологічних сполук з різним семантичним наповненням. Однак позначення першого числа натурального ряду чисел, тобто поняття з виразним кількісним змістом, переважає в категоріальній кваліфікації слова *один* (одна, одно). У зв'язку з цим воно традиційно зараховується до класу числівників. Слід наголосити на тому, що форма множини *одні* у власне кількісному значенні виступає тільки в поєднанні з іменниками *pluralia tantum*, які називають одиничні предмети, наприклад: *одні двері, одні сани, одні ножиці*.

За відсутності категорії числа, крім специфічного вияву її в *один*, у функціонуванні числівників виявляються відповідні закономірності сполучуваності їх з формами числа іменників, а саме:

1) числівник *один* (одна, одно (-e)) узгоджується з іменниками в роді, числі й відмінку (*один день, одна хвилинка, одно вікно, одні двері, одного дня, однієї хвилини, одних дверей*);

2) числівники *два, дві, обидва, обидві, три, чотири*, а також складені числівники з останнім компонентом *два, три, чотири* в називному й тотожному з ним знахідному відмінках мають при собі іменники у формі називного відмінка множини (*два студенти, обидва студенти, дві яблуні, три кілометри, чотири завдання, тридцять два метри, сорок чотири гектари*); у непрямих відмінках згадані числівники узгоджуються з формами іменників (*двох студентів, двома студентами, трьом кілометрам*);

3) числівники *п'ять — десять, одинадцять — дев'ятнадцять, двадцять — дев'яносто, сто, двісті — дев'ятсот, двоє, обоє, троє, четверо, п'ятеро* (і далі) в називному і знахідному відмінках мають при собі іменники у формі родового відмінка множини (*п'ять зошитів, сім кімнат, сто гектарів, шестеро вікон, семеро одеситів*); у непрямих відмінках згадані числівники узгоджуються з формами іменників (*п'яти зошитів, п'ятьма зошитами, сімома кімнатами, трьом хлоп'ятами*);

4) неозначено-кількісні числівники *кілька, декілька, кільканадцять, стонадцять, кількадесят* поєднуються з іменниками за такими ж принципами, як кількісні, починаючи з *п'ять*, і збірні числівники; числівники *багато, небагато, мало, немало, чимало*

мають при собі: а) іменники на позначення обчислювальних предметів і понять у формі родового відмінка множини (*багато студентів, мало зошитів, чимало засідань*); б) іменники на позначення необчислювальних предметів і понять у формі родового відмінка однини (*мало досвіду, багато піску*);

5) невідмінювані числівники *півтора, півтори* вимагають форми родового відмінка однини іменників (*півтора гектара, півтори години, півтора відра*); у синтаксичних позиціях непрямих відмінків іменники виступають у властивих їм формах множини (*на півтора гектарах поля, обмежитися півтори годинами занять, без півтора відер води* тощо).

У лексикографічній практиці невідмінювані іменники, утворені за допомогою *пів-* (*півозера, пів'яблука, піввідра, півгодини, півкілометра, піваркуша*), описуються як слова із значенням «половина названого іменниковою основою». Отже, *пів-* фактично отожднюється за функцією з префіксальними морфемами. Компонент *пів-*, ізольовано вживаний у конструкціях на позначення часу (*зустрітися о пів на шосту вечора*), кваліфікується також як числівник, що вимагає після себе форми родового відмінка однини іменників. Числівникова функція *пів-* найвиразніше виявляється у випадках поєднання з власними назвами (*пів-Києва, пів-Європи, пів-Азії* тощо).

Якщо до складу конструкцій числівник *два, три, чотири* (або складений числівник на зразок *двадцять два (-і), п'ятдесят три, сорок чотири* тощо) + іменник у формі називного/знахідного відмінка множини входить прикметник, дієприкметник або займенник прикметникової парадигми у функції означення, то відповідний атрибутивний компонент узгоджується з іменником і виступає також у формі називного (знахідного) множини або ж вживається у формі родового множини, наприклад: *Було видно на лисім штилі три темні постаті* (М. Івченко); *Тенор переплітається з сопрано, неначе дві срібні нитки* (І. Нечуй-Левицький); *Дві людських руки вкупі — се кільце, за яке, ухопившись, можна зрушити землю* (Ю. Яновський); *На правій руці у мене аж три срібних персні* (П. Мирний). Варіювання форм прикметників, дієприкметників і займенників не має чіткої мотивації.

§ 147. Словозміна числівників

Особливості походження числівників, специфіка формування їх як окремої лексико-граматичної категорії, складна структурна організація числових назв спричинили до того, що числівники мають розгалужену систему відмінювання. Умовно її можна подати як шість основних типів відмінювання.

1. Числівники *один, одна, одно (одне)* відмінюються як займенники *той, та, те*:

Чол. р., середн. р.	Жін. р.	
Н. <i>один-, одн-о (-е)</i> Р. <i>одн-ого</i>	<i>одн-а</i> <i>одні-єї,</i> <i>одн-ої</i>	<i>одн-і</i> <i>одн-их</i>
Д. <i>одн-ому</i> З. Н. або Р. О. <i>одн-им</i>	<i>одн-ій</i> <i>одн-у</i> <i>одні-єю,</i> <i>одн-ою</i>	<i>одн-им</i> Н. або Р. <i>одн-ими</i>
М. <i>(на) одн-ому</i> <i>(на) одн-ім</i>	<i>(на) одн-ій</i>	<i>(на) одн-их</i>

Особливістю цього типу є те, що в родовому та орудному відмінках однини виступають дві паралельні форми жіночого роду: *однієї, однією* (подібно до *тієї, тією*) і *одної, одною* (подібно до *доброї, доброю; нової, новою*).

2. Числівники *два, три, чотири*:

Н. <i>дв-а, дв-і</i>	<i>тр-и</i>	<i>чотир-и</i>
Р. <i>дв-ох</i>	<i>тр-ьох</i>	<i>чотир-ьох</i>
Д. <i>дв-ом</i>	<i>тр-ьом</i>	<i>чотир-ьом</i>
З. Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.
О. <i>дв-ома</i>	<i>тр-ьома</i>	<i>чотир-ма</i>
М. <i>(на) дв-ох</i>	<i>(на) тр-ьох</i>	<i>(на) чотир-ьох</i>

До цього ж типу словозміни належать: 1) збірні числівники *двоє, обидва, обидві, обоє, троє, четверо*; 2) неозначено-кількісні і займенникові числівники *багато, небагато, кілька, скільки, стільки*. До морфологічних особливостей словозміни числівників *три, троє, чотири, четверо, багато, небагато* належить пом'якшення приголосних основи, крім форми *чотирма*.

3. Числівники *п'ять — двадцять, тридцять — вісімдесят* мають у непрямих відмінках однакові закінчення і становлять один тип відмінювання:

Н. <i>п'ять</i>	<i>сім</i>
Р. <i>п'ят-и, п'ят-ьох</i>	<i>сем-и, сім-ох</i>
Д. <i>п'ят-и, п'ят-ьом</i>	<i>сем-и, сім-ом</i>
З. Н. або Р.	Н. або Р.
О. <i>п'ять-ма, п'ят-ьома</i>	<i>сьом-а, сім-ома</i>
М. <i>(на) п'ят-и, (на) п'ят-ьох</i>	<i>(на) сем-и, (на) сім-ох</i>
Н. <i>вісім</i>	<i>одинадцять</i>
Р. <i>восьм-и, восьм-ох</i>	<i>одинадцят-и, одинадцят-ьох</i>
Д. <i>восьм-и, восьм-ом</i>	<i>одинадцят-и, одинадцят-ьом</i>
З. Н. або Р.	Н. або Р.
О. <i>восьм-а, восьм-ома</i>	<i>одинадцять-ма, одинадцят-ьома</i>
М. <i>(на) восьм-и, (на) восьм-ох</i>	<i>(на) одинадцят-и, (на) одинадцят-ьох</i>

Н.	<i>тридцять</i>	<i>п'ятдесят</i>
Р.	<i>тридцят-и,</i> <i>тридцят-ьох</i>	<i>п'ятдесят-и,</i> <i>п'ятдесят-ьох</i>
Д.	<i>тридцят-и,</i> <i>тридцят-ьом</i>	<i>п'ятдесят-и,</i> <i>п'ятдесят-ьом</i>
З.	Н. або Р.	Н. або Р.
О.	<i>тридцять-ма,</i> <i>тридцят-ьома</i>	<i>п'ятдесят-ма,</i> <i>п'ятдесят-ьома</i>
М.	<i>(на) тридцят-и,</i> <i>(на) тридцят-ьох</i>	<i>(на) п'ятдесят-и,</i> <i>(на) п'ятдесят-ьох</i>

У непрямих відмінках усі числівники цього типу відмінюван-
ня мають паралельні форми. Форми на *-и* в родовому, давальному
й місцевому відмінках історично пов'язані з колишнім іменнико-
вим відмінюванням числівників *п'ять* — *дев'ять*, що належали
до парадигми іменників жіночого роду з основами на *-ї*. Ряди па-
ралельних форм родового і давального, знахідного і місцевого
відмінків виникли за аналогією до числівників *два*, *три*, *чотири*.
В орудному відмінку давня форма іменників *-і-основ* повністю
втрачена.

До цього ж типу словозміни належать збірні числівники *п'яте-
ро*, *шестеро* (і далі). У непрямих відмінках їм властиві лише вто-
ринні (паралельні) форми, що розвинулися під впливом *два*, *три*,
чотири (*шестеро дітей*, *шістьох дітей*, *шістьом дітям*, *шість-
ма/шістьома дітьми*).

Неозначено-кількісні числівники *кільканадцять*, *кількадесят*
відмінюються за зразком *п'ять* — *десять*, *одинадцять*, *п'ятдесят*
і, отже, мають варіантні відмінкові форми.

Вживання форми знахідного відмінка регулюється іменнико-
вою лексико-граматичною категорією істот — неістот, наприклад:
зустрів (*двох*, *трьох*, *п'ятьох*) друзів, прочитав (*дві*, *три*) книжки,
п'ять книжок.

Істотно важлива особливість словозміни числівників — назв де-
сятків (*п'ятдесят*, *шістдесят*, *сімдесят*, *вісімдесят*) полягає в то-
му, що перша складова частина відповідних складних слів не за-
знає ніяких змін при відмінюванні.

4. Числівники *сорок*, *дев'яносто* і *сто* в усіх непрямих відмін-
ках (крім знахідного, що збігається з називним) мають закінчення
-а: *сорока*, *дев'яноста*, *ста*.

5. Числівники *двісті* — *дев'ятсот*:

Н.	<i>двісті</i>	<i>триста</i>	<i>чотириста</i>
Р.	<i>двохсот</i>	<i>трьохсот</i>	<i>чотирьохсот</i>
Д.	<i>двомаст-ам</i>	<i>трьомст-ам</i>	<i>чотирьомст-ам</i>
З.	Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.
О.	<i>двомаст-ами</i>	<i>трьомаст-ами</i>	<i>чотирмаст-ами</i>
М.	<i>(на) двохст-ах</i>	<i>(на) трьохст-ах</i>	<i>(на) чотирьохст-ах</i>

Н.	<i>п'ятсот</i>	<i>сімсот</i>	<i>дев'ятсот</i>
Р.	<i>п'ятисот</i>	<i>семисот</i>	<i>дев'ятисот</i>
Д.	<i>п'ятист-ам</i>	<i>семист-ам</i>	<i>дев'ятист-ам</i>
З.	<i>п'ятсот</i>	<i>сімсот</i>	<i>дев'ятсот</i>
О.	<i>п'ятьмаст-ами,</i> <i>п'ятьомаст-ами</i>	<i>сьомаст-ами,</i> <i>сімомаст-ами</i>	<i>дев'ятьмаст-ами,</i> <i>дев'ятьомаст-ами</i>
М.	<i>(на) п'ятист-ах</i>	<i>(на) семист-ах</i>	<i>(на) дев'ятист-ах</i>

Слід підкреслити, що у складних числівників, які є назвами сотень, відмінюються обидві частини. Перша частина складних числівників *двісті* — *дев'ятсот* відмінюється як власне кількісні числівники *два* — *дев'ять*. Але з двох паралельних форм, які мають при відмінюванні числівники *п'ять*, *шість*, *сім*, *вісім*, *дев'ять*, у родовому, давальному й місцевому відмінках числівників *п'ятсот* — *дев'ятсот* закріпилася лише форма на *-и*. В орудному відмінку можливі обидва відмінкові варіанти першої складової частини числівників *п'ятсот* — *дев'ятсот*.

Не мають форм словозміни дробові числівники *пів*, *півтора* (*півтори*), *півторасти*, неозначено-кількісні числівники *мало*, *немало*, *чимало* та рідковживані збірні числівники *двійко*, *трийко*, *четвірко*, *п'ятірко*.

6. У складених числівників відмінюються всі компоненти як відповідні прості або складні числівники:

Н.	<i>триста п'ятдесят вісім</i>
Р.	<i>трьохсот п'ятдесяти (п'ятдесятьох) восьми (вісьмох)</i>
Д.	<i>трьомстам п'ятдесяти (п'ятдесятьом) восьми (вісьмом)</i>
З.	<i>триста (трьохсот) п'ятдесят (п'ятдесятьох) вісім (вісьмох)</i>
О.	<i>трьомастами п'ятдесятьма (п'ятдесятьома) вісьма (вісьмома)</i>
М.	<i>(на) трьохстах п'ятдесяти (п'ятдесятьох) восьми (вісьмох)</i>

7. Дробові числівники мають змішаний тип відмінювання. Чисельник відмінюється як власне кількісний числівник, знаменник — як порядковий прикметник у множині. Якщо дріб мішаний, то назви цілих одиниць відмінюються як власне кількісні числівники:

Н.	<i>дві третіх</i>	<i>три цілих п'ять сьомих</i>
Р.	<i>двох третіх</i>	<i>трьох цілих п'яти сьомих</i>
Д.	<i>двом третім</i>	<i>трьом цілим п'яти сьомим</i>
З.	<i>дві третіх</i>	<i>три цілих п'ять сьомих</i>
О.	<i>двома третіми</i>	<i>трьома цілими п'ятьма сьомими</i>
М.	<i>(на) двох третіх</i>	<i>(на) трьох цілих п'яти сьомих</i>

Якщо непрямим відмінкам власне кількісного числівника, що є чисельником дробу, властиві паралельні форми, то в дробовій назві віддається перевага першому варіантові форм: у родовому, давальному і місцевому відмінках — формам на *-и* (*п'яти*, *шести*), в орудному — формі на *-ма* (*п'ятьма*, *шістьма*); знахідний відмінок чисельника дробових числівників збігається з називним (за винятком дробів з чисельником *одна*: *одну шосту*, *одну третю*).

§ 148. Особливості наголошування числівників при словозміні

Словозміні числівників властиві такі акцентуаційні особливості:

1. У числівників *один* — *десять*, *двадцять*, *тридцять*, *сорок*, *п'ятдесят* — *вісімдесят* при відмінюванні наголос переходить на закінчення: *один* — *одного́*, *п'ять* — *п'ятьма́*, *дев'ять* — *дев'яти́*, *тридцять* — *тридцятьма́*, *п'ятдесят* — *п'ятдесятма́*.

2. У числівників *одина́дцять* — *дев'ятна́дцять*, *одина́дцятєро* — *дев'ятна́дцятєро* наголошується колишній прийменник *на*. У непрямих відмінках паралельним формам властиве переміщення наголосу на закінчення: *одинадцятьо́х*, *одинадцятьо́м*, *одинадцятьма́* (*одинадцятьмо́ма*) тощо.

3. Складні числівники *двісті* — *дев'ятсот* у непрямих відмінках мають два наголоси: основний на закінченні або останньому складі основи, якщо вона має нульове закінчення, і додатковий — на останньому складі першого компонента: *чотирьо́хсо́т*, *чотирьо́мста́м*, *чотирма́стами*; *дев'яти́со́т*, *дев'яти́ста́м*, *дев'ятьма́стами́*, *дев'ятьмо́стами́*.

4. Числівники *один*, *одна*, *одно*, *одне* у складі стійких сполучень мають наголос на першому складі основи: *оди́н одно́го*, *оди́н одно́му*, *оди́н одни́м*, *оди́н до одно́го*, *оди́н по одно́му*, *всі до одно́го*, *ні одно́го*, *ні одно́му*.

ЗАЙМЕННИК

§ 149. Загальна характеристика займенника як частини мови

З а й м е н н и к а м и називаються слова, що вказують на предмети, ознаки і кількості, не називаючи їх. Відповідні лексичні одиниці об'єднуються у складі однієї частини мови на основі спільної для них функції заміщення слів-назв, які позначають предмети і ознаки в найширшому розумінні цих понять, а також кількості і ознаки ознак. З усіх повнозначних частин мови поза співвідношенням із займенниками перебуває тільки дієслово. Виконувану займенниками функцію заміщення назв предметів, ознак і кількостей називають в к а з і в н о ю, або д е й к т и ч н о ю (від грец. *déixis* — вказівка). Так, займенники *я*, *ти*, *він* виконують такі заміщувально-вказівні функції: *я* позначає мовця, *ти* — адресата мовлення, *він* — особу чоловічої статі або будь-який предмет, позначуваний іменником чоловічого роду. За допомогою займенників *я* і *ти* розмежовуються ролі учасників відповідної комунікативної ситуації, займенником *він* позначається особа або предмет, які перебувають поза комунікативною ситуацією. Займенники *цей*, *той* вказують на різні ступені віддалення того або того предмета від місця реаліза-

ції комунікативної ситуації. Слова *такий, який* можуть вказувати на будь-яку ознаку незалежно від її конкретного характеру.

Водночас займенниковість як найзагальніша об'єднувальна ознака відповідного класу слів, що ґрунтується на спільній заміщувально-вказівній функції, не може бути визнана достатньою для їх частиномовної кваліфікації. Між займенниками існують істотні відмінності щодо морфологічних і синтаксичних ознак, які, як відомо, відіграють важливу роль у класифікаційному поділі слів на частини мови.

Відповідно до спільної заміщувально-вказівної функції і різних граматичних ознак займенники поділяються на розряди за значенням і співвідношенням з іншими частинами мови.

§ 150. Розряди займенників за значенням

За значенням займенники поділяються на вісім розрядів: особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні й неозначені.

1. До особових належать займенники *я, ми* (перша особа), *ти, ви* (друга особа), *він (вона, воно, вони)* (третя особа).

Займенники *я, ми* вказують на особу мовця, *ти, ви* — на особу співбесідника, або адресата мовлення. Займенники першої і другої особи становлять центр функціональної категорії персональності: вони вказують тільки на людей, наприклад: *Находить пароплав. Зигзагами хисткими Огні відбилися у чорній глибині. Я знову вгадую: прийдеш ти чи ні? — І марно людську тьму прорізую очима* (М. Рильський). Співвіднесення займенників першої і другої особи з іменниками — назвами неосіб можливе лише за умови їх персоніфікації, наприклад: *Хоч як звели тебе гермокопідди І несмак архітекторів-нездар, І всюди прослід залишив пожар, — Ти [Київ] все стоїш, веселий, ясновидий, І недаремно вихваляють гіді Красу твою, твій найдорожчий дар* (М. Зеро).

Займенник *він (вона, воно, вони)* вказує: 1) на особу, наприклад: *У теплі дні збирання винограду Ї він стрів. На мулах нешвидких Вона верталась із ясного саду, Ясна, як сад, і радісна, як сміх. І він спитав: — Яку б найти принаду, Щоб привернуть тебе до рук моїх? Вона ж йому: — Світи щодня лампаду Кіпріді добрій...* (М. Рильський); 2) на предмет, наприклад: *Була весна весела, щедра мила, Промінням грала, сипала квітки, Вона летіла хутко, мов стокрила, За нею вслід співучій пташки!* (Леся Українка). Подвійна заміщувально-вказівна функція дає можливість кваліфікувати займенник *він (вона, воно, вони)* як предметно-особовий.

2. Зворотний займенник *себе* вказує на відношення виконавця (суб'єкта) дії до самого себе, наприклад: *Хлопець переміг себе й посміхнувся; Роздуваючи ніздрі, як козуля, дівчинка жадібно втягувала в себе хвилюючий, солодкий дух гарячого жита*

(О. Донченко). Зворотний займенник вживається тільки у формах непрямих відмінків.

3. **Присвійні** займенники вказують на належність предмета особі: *мій, наш* — першій особі; *твій, ваш* — другій особі; *свій* — будь-якій особі, що є суб'єктом дії (Я записую *свій* план; Ти записуєш *свій* план; Він (вона, воно) записує *свій* план; Вони записують *свій* план). Вказівка на належність третій особі виражається з допомогою форм родового відмінка предметно-особового займенника *його (її, їх)* (*його* книжка, *її* вірш, *їх* пісня). Крім того, в українській мові вживається присвійний займенник *їхній* (*їхня, їхнє, їхні*), співвідносний з третьою особою, наприклад: *Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві — хазяїн, хазяйка і їхні діти* (М. Коцюбинський).

4. **Вказівні** займенники вказують на предмети, ознаки предметів, їх кількість. До цього розряду належать такі одиниці: *цей (оцей), той (отой), такий (отакий), стільки*. Наприклад: *Тільки весною цього року я побував у Солонцях* (Ю. Смолич); *Мар'ян вскочив у човен і навстоячки подався на той берег* (М. Стельмах).

Займенник *такий* вказує на узагальнену ознаку. Це значення особливо виразно виявляється в тих випадках, коли він виступає у специфічній анафоричній функції, яка полягає в тому, що вказівка на ознаку предмета ґрунтується на узагальненні тих або тих ознак предметів, ситуацій, відображених у попередній частині тексту. Наприклад: *Рече та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолу верби гне високі, Горами хвилю підійма... Це треті півні не співали, Ніхто ніде не гомонів, Сичі в гаю перекликалися, Та ясен раз у раз скрипів. В таку добу під горою, Біля того гаю, Що чорніє над водою, Щось біле блукає* (Т. Шевченко); *Перебендя старий, сліпий, — Хто його не знає? Він усюди вештається Та на кобзі грає. А хто грає, того знають І дякують люде: Він їм тугу розганяє, Хоть сам світом нудить... Отакий-то Перебендя, Старий та химерний!* (Т. Шевченко).

Займенник *такий* виконує також підсилювально-видільну функцію, виступаючи засобом увиразнення іншої конкретної ознаки. Наприклад: *Лан. Довгий такий та широкий дуже, що оком зіздрити не можна* (В. Стефаник).

Займенник *стільки* виражає тотожність кількості, названої раніше, наприклад: *Ми відпочивали два тижні. Стільки ж ішли дощі*. Вказівну функцію виконують також займенникові прислівники *тут, там, туди, звідти, тоді*.

Одна з характерних особливостей вказівних займенників полягає в тому, що вони виражають значеннєве протиставлення «ближній — віддалений від мовця (у просторі або часі)», наприклад: *цей — той, тут — там, сюди — туди, звідси — звідти, тепер (зараз) — тоді*.

5. Означальні займенники *сам, самий, весь (увесь), всякий, кожний (кожен), інший* узагальнено вказують на ознаки предметів.

Займенники *сам, самий* характеризуються рядом значень, пов'язаних з підсилювально-видільною функцією. Поєднуючись з іменниками — назвами істот, займенник *сам* вказує на виконання дії суб'єктом самостійно, без сторонньої допомоги, наприклад: *Зараз дощ. Пишу листа і, може, сам одвезу на вокзал, коли дощ перестане* (М. Коцюбинський); *Коні під ними самі перейшли на рись* (О. Гончар). Окремий варіант виділювально-підсилювальної функції реалізується в логічному або емоційно-експресивному наголошенні на суб'єкті або об'єкті дії чи стану, наприклад: *Від років лопався вже не тільки самий кожух, але й застарілі латки на ньому* (М. Стельмах); *Навколо ліс, а перед нами сам Дніпро* (П. Тичина).

Аналізовані займенники виступають також у значенні «один, самотній», наприклад: *Любив бродить у полі сам і слухать коників і птиць смуглявий хлопчик...* (В. Сосюра); *Ніколи Ані пограється з дітьми, Ані побігас, самий Один-однісінький, бувало, сидить собі у бур'яні* (Т. Шевченко).

Займенник *весь (увесь)* вказує на повне охоплення предмета або кількох однотипних предметів дією чи ознакою, наприклад: *Від усієї картини віє чимось пісенним* (О. Довженко); *Він знає всі вісім вітрів, як братів рідних, розуміє мову неба і моря* (М. Коцюбинський). Вичерпне охоплення предметів, явищ, понять особливо виразне у випадках субстантивації займенника *весь*, наприклад: *Як я люблю оці години праці, Коли усе навколо затиха* (Леся Українка).

Займенники *кожний (кожен), всякий (всяк)* дуже близькі за значенням: вони вказують на те, що виділюваний з певної сукупності предмет має яку-небудь ознаку, спільну з іншими предметами сукупності, наприклад: *І в кожному колосі тяжким весняне сонце й майський грім, і літній дощ, і ночі сині* (М. Рильський); *Усякий кулик до свого озера привик* (М. Номис). Займенник *всякий* виступає також у значенні «різний, будь-який», наприклад: *Звуки теж бувають всякі — тільки треба вміти їх слухати* (Ю. Смолич); *Тепліше стає на серці, коли бачиш, що ти не цілком одинокий на світі, що є добрі, сердечні люди, які без всякого власного інтересу дбають про тебе* (М. Коцюбинський).

Займенник *інший* має значення «не цей, не той, протилежний чому-небудь», тобто вказує на відмінність одного предмета (предметів) від подібних до нього, наприклад: *Що вік, то інший світ* (М. Номис); *Вітер потроху перелягає, шамотить над хвилями, що котяться одна за одною й котяться, і починає дмухати зовсім з іншого боку* (Ю. Яновський).

6. Питально-відносні займенники вживаються для оформлення запитання про осіб (*хто*) або предмети (*що*), про оз-

наки, якості чи приналежність предмета (*який, чий*), про кількість або порядок предметів при лічбі (*скільки, котрий*), а в структурі складнопідрядного речення пов'язують підрядне речення з головним як сполучні слова. Наприклад: *І хто нам допоможе? Єдиний у трьох лицах? Кому я кину квітку, прекрасну, як зорю? Ми з Музою — ми дві — дві жінки — де наш лицар?! Ось Муза продикує, а я його створю* (Л. Костенко); *Чується... Шум океану, Луною котрого ця річка Воркоче* (М. Рильський).

Питально-відносні займенники *хто, що, який, котрий* можуть вказувати на невизначену особу, предмет або якість, наприклад: *Василь Іванович зразу зупинився, мов його хто сіпнув за полу* (С. Васильченко); *Анакреон старіший був над тебе в той час, коли складав веселі оди. От якби нам хто заспівав котру!* (Леся Українка).

7. Заперечні займенники *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний (жоден)* указують на відсутність предметів, ознак, кількостей.

Заперечні займенники виступають другим запереченням у реченні з присудком, ужитим із заперечною часткою *не*, наприклад: *Ніщо не віщувало дощу* (С. Скляренко); *Ніяке дитяче товариство хлопця не приваблювало, найкращою розвагою для нього було приходити з батьком у цех* (Я. Баш).

8. Неозначені займенники утворюються від питально-відносних за допомогою формантів *аби-, де-, будь-, небудь-, казна-, хтозна-, -сь* і вказують на невизначеність особи, предмета, якості чи кількісного вияву. До цього розряду належать такі займенники: *абихто, абищо, дехто, децо, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, хтось, щось; абиякий, деякий, дечий, який-небудь, чий-небудь, казна-який, хтозна-який, хтозначий, якийсь, чийсь, казна-скільки, хтозна-скільки, скількись, котрийсь*. Наприклад: *Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною* (М. Коцюбинський); *Крізь пелену туману виступали якісь невизначні силуети* (П. Панч); *Побить, то й аби-хто знайдеться, — от інше діло пожалувать!* (М. Номіс); *У хаті хазяйській годинник пробив скількись* (А. Головка).

РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ ЗА СПІВВІДНОШЕННЯМ З ІНШИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

За співвідношенням з іншими частинами мови розрізняють іменникові (узагальнено-предметні), прикметникові (узагальнено-якісні), числівникові (узагальнено-кількісні) і прислівникові (узагальнено-адвербіальні) займенники. Два останні традиційно розглядають як відповідні значеннєві розряди у складі числівника і прислівника.

§ 151. Іменникові займенники

Цей розряд об'єднує кількісно обмежену групу слів, заміщувально-вказівна функція яких орієнтована на вираження предметності в морфологічних категоріях числа і роду (непослідовно). Загальна категорія предметності іменникових займенників виявляється в поділі відповідних слів на дві підгрупи залежно від значення персональності (власне особові займенники *я, ти, ми, ви, він* (в особовому значенні), займенник *хто* і утворені від нього похідні) і значення власне предметності (займенник *він* у предметному значенні, займенник *що* і утворені від нього похідні).

За значенням іменникові займенники поділяються на особові (*я, ти, ми, ви, він* (*вона, воно, вони*), зворотний (*себе*), питально-відносні (*хто, що*), неозначені (*хто-небудь, хтось, будь-хто, казна-хто, абихто, дехто, що-небудь, щось, будь-що, казна-що, абищо, децо, що-будь*), заперечні (*ніхто, ніщо*).

Іменникові займенники, крім *він* (*вона, воно*), не мають граматичної категорії роду. Вибір родової форми прикметника, дієприкметника, дієслівної форми минулого часу і умовного способу у відповідних синтаксичних контекстах мотивується статтю особи, на яку вказує займенник (Ти *здібний* *учень*; Ти *змогла б* виконати це завдання самостійно). Синтаксичне вираження категорії роду властиве також питально-відносним займенникам *хто, що* і похідним від них неозначеним і заперечним займенникам. Займенник *хто* функціонує як іменник чоловічого роду (*Хто прийшов останній? Хто з дівчат вийшов з класу?*), займенник *що* — як іменник середнього роду (*Що з ним трапилось? Що там лежало на столі?*). Морфологічна категорія роду властива займенникові *він* (*вона, воно*). Вона виражається за допомогою нульової флексії (чоловічий рід) і флексій *-а, -о* (відповідно жіночий і середній рід). Вживання родових форм зумовлюється двома чинниками: 1) статтю особи, на яку вказує займенник; 2) родом іменника, замість якого вживається займенник.

Особові займенники *я — ми, ти — ви* протиставляються як форми однини і множини, але категорія числа в них не має словозмінного статусу подібно до іменників. У числовій парадигмі поєднуються два ряди форм різних слів з властивою їм специфічною семантикою, а саме: 1) форма першої особи множини *ми* не позначає звичайної сукупності мовців (*я → ми, як, наприклад, стіл → столи*), а вказує на множину різних осіб, до складу якої входить і мовець (*я*) (*я і ще одна особа; ми вдвох; я і ще кілька осіб; ми всі разом*); 2) форма другої особи множини *ви* вказує на певну множину осіб, до яких звертається мовець (*ти і ще одна особа; ви удвох; ти і ще кілька осіб*).

Займенникові *він* (*вона, воно*) властива категорія числа, за допомогою якої протиставляються значення одиничності/неодиничності осіб або предметів (*вони*), що є предметом повідомлення в комунікативній ситуації.

Зворотний займенник *себе*, а також питально-відносні і заперечні займенники не мають морфологічних категорій роду і числа.

Категорія відмінка властива всім іменниковим займенникам. Відповідні ряди словоформ, синтаксичне функціонування яких має іменникову природу, об'єднуються в парадигми з властивими їм відмінковими значеннями.

§ 152. Відмінювання іменникових займенників

Іменникові займенники мають такі парадигми:

Особові займенники 1-ї і 2-ї особи

	Однина		Множина	
Н.	<i>я</i>	<i>ти</i>	<i>ми</i>	<i>ви</i>
Р.	<i>мен-е</i>	<i>теб-е</i>	<i>н-ас</i>	<i>в-ас</i>
Д.	<i>мен-і</i>	<i>тоб-і</i>	<i>н-ам</i>	<i>в-ам</i>
З.	<i>мен-е</i>	<i>теб-е</i>	<i>н-ас</i>	<i>в-ас</i>
О.	<i>мн-ою</i>	<i>тоб-ою</i>	<i>н-ами</i>	<i>в-ами</i>
М.	<i>(на) мен-і</i>	<i>(на) тоб-і</i>	<i>(на) н-ас</i>	<i>(на) в-ас</i>

Особовий займенник 3-ї особи

	Однина		Множина	
	Чол. р.	Середн. р.	Жін. р.	
Н.	<i>він</i>	<i>вон-о</i>	<i>вон-а</i>	<i>вон-и</i>
Р.		<i>його, нього</i>	<i>її, неї</i>	<i>їх, них</i>
Д.	<i>йому</i>		<i>їй</i>	<i>їм</i>
З.	<i>його, нього</i>		<i>її, неї</i>	<i>їх, них</i>
О.		<i>ним</i>	<i>нею</i>	<i>ним-и</i>
М.	<i>(на) ньому</i>	<i>(на) нім</i>	<i>(на) ній</i>	<i>(на) них</i>

Зворотний займенник

Питально-відносні займенники

Н	—	<i>хт-о</i>	<i>щ-о</i>
Р.	<i>себ-е</i>	<i>к-ого</i>	<i>ч-ого</i>
Д.	<i>соб-і</i>	<i>к-ому</i>	<i>ч-ому</i>
З.	<i>себ-е</i>	<i>к-ого</i>	<i>щ-о</i>
О.	<i>соб-ою</i>	<i>к-им</i>	<i>ч-им</i>
М.	<i>(на) соб-і</i>	<i>(на) к-ому (к-ім)</i>	<i>(на) ч-ому (ч-ім)</i>

Відмінкові форми займенників *я, ти, ми, він, вона, воно, вони* творяться від різних основ.

Форми займенника третьої особи в родовому, знахідному і місцевому відмінках у післяприйменниковій позиції мають початковий звук [н]: *до нього, до неї; в нього, в неї; на ньому, на нім; на ній; до них, у них, на них*. Цей звук постійно виступає в орудному відмінку: *ним, нею, ними*.

Іменниковим займенникам властиві варіантні основи відмінкових форм *мен-і/мн-ою, теб-е/тоб-і, себ-е/соб-і*. Неозначені і заперечні займенники відмінюються за парадигмою *хто, що*. У прийменни-

кових сполуках прийменник ставиться між формантом неозначеності і заперечення та власне займенником: *ні до кого, ні з ким, ні при кому; будь до кого, будь з ким, казна з ким, казна на чому* тощо.

§ 153. Прикметникові займенники

Прикметникові займенники характеризуються узагальнено-якісним значенням і можуть бути кваліфіковані як слова, вживані замість прикметників. Водночас у їх складі виділяються одиниці, функціонування яких не пов'язане з узагальненою вказівкою на ознаку, що виражається прикметником. Це стосується насамперед вказівних займенників як власне дейктичних слів, які за значенням не співвідносяться з прикметниками, але повністю уподібнюються до них за морфологічними категоріями і синтаксичними функціями.

До прикметникових належать присвійні (*мій, твій, наш, ваш, свій, їхній*), вказівні (*цей, той, такий*), означальні (*сам/самий, весь, всякий, кожний, інший*), питально-відносні (*який, котрий, чий*), неозначені (*який-небудь, будь-який, абиякий, якийсь, чий-небудь, абичий, казна-який, казна-чий* тощо) і заперечні (*ніякий, нікотрий, нічий, жодний/жоден*) займенники. Окремі прикметникові займенники мають експресивно-оцінні похідні (пор.: *кожний* — *кожнісінький, ніякий* — *ніякісінький, самий* — *самісінький, отакій* — *отакісінький, отакенний, отакенький, отакезний*), орієнтовані на вираження міри або ступеня вияву ознаки, що, безперечно, зближує їх з якісними прикметниками.

Прикметниковим займенникам властиві синтаксично залежні словозмінні категорії роду, числа і відмінка, вживання яких ґрунтується на узгодженні відповідних слів з іменниками. Виняток становлять присвійні займенники *його* (*її, їх*): *її книжка, його* (*її*) *книжки, їх книжки, його* (*її*) *книжок* (книжкам, книжками) тощо, які набули присвійної функції внаслідок функціональної транспозиції родового відмінка однини і множини предметно-особового займенника.

§ 154. Відмінювання прикметникових займенників

Особливості відмінювання прикметникових займенників відображають такі парадигми:

		Вказівні займенники			
		О днина		Множина	
Чол. р., середн. р.		Жін. р.			
Н.	<i>цей (ч-е), той (т-е)</i>	<i>ч-я, ті-сі</i>	<i>т-а, ті-сі</i>	<i>чі, ті-их</i>	<i>т-і, т-их</i>
Р.	<i>ч-ьому, т-ому</i>	<i>ч-ій, т-ій</i>	<i>т-ю, т-у</i>	<i>ч-им, т-им</i>	<i>т-им</i>
Д.	<i>ч-ьому, т-ому</i>	<i>ч-ій, т-ій</i>	<i>ч-ю, т-у</i>	<i>ч-им, т-им</i>	<i>т-им</i>
З.	Н. або Р.	<i>ч-ю, т-у</i>	<i>ч-ю, т-у</i>	Н. або Р.	
О.	<i>ч-им, т-им</i>	<i>ч-ією, т-ією</i>	<i>ч-ією, т-ією</i>	<i>ч-ими, т-ими</i>	<i>т-ими</i>
М.	<i>(на) ч-ьому (ч-ім), т-ому (т-ім)</i>	<i>(на) ч-ій, т-ій</i>	<i>(на) ч-ій, т-ій</i>	<i>(на) ч-их, т-их</i>	<i>(на) ч-их, т-их</i>

Присвійні займенники

		О днина		Множина	
Чол. р., середн. р.		Жін. р.			
Н.	<i>мій (мо-є), наш (наш-є)</i>	<i>мо-я, наш-а</i>	<i>мої, наш-ої</i>	<i>мо-ї, наш-і</i>	
Р.	<i>м-ого, наш-ого</i>	<i>моєї, наш-ої</i>	<i>мо-їх, наш-их</i>	<i>мо-їх, наш-их</i>	
Д.	<i>мо-єму, наш-ому</i>	<i>мо-їй, наш-ій</i>	<i>мо-їм, наш-им</i>	<i>мо-їм, наш-им</i>	
З.	Н. або Р.	<i>мо-ю, наш-у</i>		Н. або Р.	
О.	<i>мо-їм, наш-им</i>	<i>мо-єю, наш-ою</i>		<i>мо-їми, наш-ими</i>	
М.	<i>(на) мо-єму наш-ому (мо-їм), (наш-ім)</i>	<i>(на) мо-їй, наш-ій</i>		<i>(на) мо-їх, наш-их</i>	

Питально-відносні займенники

		О днина		Множина	
Чол. р., середн. р.		Жін. р.			
Н.	<i>чий (чи-є), як-ий (як-є)</i>	<i>чи-я, як-а</i>	<i>чи-ї, як-і</i>	<i>чи-ї, як-і</i>	
Р.	<i>чий-ого, як-ого</i>	<i>чи-єї, як-ої</i>	<i>чи-їх, як-их</i>	<i>чи-їх, як-их</i>	
Д.	<i>чий-ому (-єму), як-ому</i>	<i>чи-їй, як-ій</i>	<i>чи-їм, як-им</i>	<i>чи-їм, як-им</i>	
З.	Н. або Р.	<i>чи-ю, як-у</i>		Н. або Р.	
О.	<i>чи-їм, як-им</i>	<i>чи-єю, як-ою</i>		<i>чи-їми, як-ими</i>	
М.	<i>(на) чий-ому (-єму), як-ому чи-їм, (як-їм)</i>	<i>(на) чи-їй, як-ій</i>		<i>(на) чи-їх, як-их</i>	

Означальні займенники

		О днина		Множина	
Чол. р., середн. р.		Жін. р.			
Н.	<i>весь (вс-є)</i>	<i>вс-я</i>	<i>всі-ї</i>	<i>вс-ї</i>	
Р.	<i>вс-ього</i>	<i>всі-єї</i>	<i>всі-їх</i>	<i>вс-їх</i>	
Д.	<i>вс-ьому</i>	<i>вс-ій</i>	<i>вс-їм</i>	<i>вс-їм</i>	
З.	Н. або Р.	<i>вс-ю</i>		Н. або Р.	
О.	<i>вс-ім</i>	<i>всі-єю</i>	<i>вс-іма</i>	<i>вс-іма</i>	
М.	<i>(на) вс-ьому, вс-ім</i>	<i>(на) всі-їй</i>	<i>(на) всі-їх</i>	<i>(на) всі-їх</i>	

У парадигмах прикметникових займенників виявляються ознаки словозміни прикметників м'якої і твердої груп. За зразком прикметників м'якої групи відмінюються займенники *їхній, весь, чий*. Форми чоловічого і середнього роду займенника *цей* повністю виявляють особливості мішаної словозміни за типом прикметника *яснолиций*. У парадигмі жіночого роду реалізуються ознаки прикметників м'якої групи. Всі інші займенники відмінюються за зразком прикметників твердої групи.

§ 155. Числівникові і прислівникові займенники

У складі слів із загальною заміщувально-вказівною функцією наявні одиниці, що співвідносяться з числівниками (*скільки, ніскільки, стільки, стільки-то, скільки-небудь, скількись*) і прислівниками (*як, як-небудь, якимось, так, ніяк, казна-як, коли, коли-небудь, ніколи, колись, казна-коли, доки, доти, поки, досі, де, ніде,*

де-небудь, десь, казна-де, тут, там, всюди, куди, куди-небудь, кудись, казна-куди, туди, звідки, звідки-небудь, звідкись, казна-звідки, звідси, звідти, звідусіль, звідусюди, чому, тому). Крім слів, пов'язаних з такими розрядами займенників, як вказівні й означальні, серед наведених лексичних одиниць є слова, співвідносні з неозначеними і питально-відносними займенниками.

Числівникові займенники *скільки, стільки* відмінюються за парадигмою числівника *два* (*скільки, стількох, стільком, стільки (-ох), стількома, на стількох*).

Прислівникові займенники традиційно розглядаються в межах відповідних значенневих розрядів прислівника.

ДІЄСЛОВО

§ 156. Загальна характеристика дієслова як частини мови

Дієслово — частина мови, що має категоріальне значення процесуальної ознаки і виражає його у граматичних категоріях виду, стану, способу, особи, а також числа і роду.

Частиномовну сутність дієслова пов'язують насамперед з тим, що слова відповідного лексико-граматичного класу мають значення дії або стану. Така кваліфікація цієї частини мови ґрунтується на досить виразному, але певною мірою спрощеному поділі дієслівної лексики за двома згаданими значеннями. Відображаючи у своїх значеннях багатогранні процеси, дієслівна лексика показує, що «сфера дій, активності в житті значно ширша, розгалуженіша, ніж сфера станів, позначених пасивним перебігом (або пасивно сприйманих); що в той же час дія далеко не завжди може бути протиставлена станові, відокремлена від нього; що у сфері активної діяльності практично немає чистого протиставлення дій інтелектуальних, інтелектуально-емоційних і конкретно-фізичних, а в більшості дій є лише різне співвідношення відповідних компонентів; що є життєві сфери, з якими пов'язане найбагатше і розгалужене коло дій і станів, і життєві сфери, з якими пов'язане обмежене, порівняно вузьке коло дій і станів»¹.

При всій різноманітності значень, за якими можливий поділ дієслівної лексики на групи, об'єднані вужчими, конкретнішими значеннями, основну сему будь-якого дієслова становить лексичне значення процесу, що реалізується як динамічна ознака особи, предмета, явища або ж виступає поза формально вираженими зв'язками з ними. Саме воно, подібно до іменникового найзагаль-

¹ Шведова Н. Ю. Лексическая классификация русского глагола // Славянское языкознание. IX Междунар. съезд славистов. — М., 1983. — С. 310.

нішого значення предметності, обирається за критерій семантичної кваліфікації дієслова, відмежування його від інших повнозначних частин мови. Багатогранність дієслова полягає, зокрема, і в тому, що воно охоплює своєю лексичною і морфологічною специфікою слова, які не позначають ні дії, ні стану, а вказують на різні відношення і зв'язки між предметами, явищами, наприклад: а) дієслова зі значенням встановлення еквівалентності або характерних параметрів предметів (*важити, коштувати, дорівнювати, цінуватися, відрізнятися, полягати, містити, доводиться* (братом), *означати, годиться*): *Двадцять першого березня день дорівнює ночі; Ті цимбали Копійок двадцять н'ять Івану коштували* (М. Рильський); *Дехто навіть думав, що Богучари доводяться Андрієві далекими родичами* (В. Кучер); б) дієслова зі значенням існування, розташування предметів у просторі (*височіти, виглядати, видаватися, прилягати, міститися, виходити* (на південь), *межувати, впадати, стелитися, простягатися, розкинутися, стояти, лежати*): *Кілька високих струнких димарів височіли над будівлями заводу* (М. Трублаїні); *З вікон, що виходять на Кожум'яки, видно Щекавицю* (Ю. Яновський); *В долинях, по крутих боках гір скрізь розкидані села, стеляться ниви та баштани, зеленіють невеличкі дубові гаї* (І. Нечуй-Левицький). Наведені приклади підтверджують висновок, згідно з яким загальна ознака процесуальності стала такою значною мірою визначати природу дієслова як частини мови, перетворилася на його типовий показник, що будь-яке явище, виражене дієсловом, «стилізується» як процес. У лексичній системі української мови існує велика кількість слів, що мають загальне значення процесу, але не належать до лексико-граматичного класу дієслів. Вони представлені, зокрема, численними іменниками, що відповідно до категоріальної семантики цієї частини мови називають опредмечені дії, стани і події (*біг, бігання, біганина; стук, стукіт, стукотнява; виступ, перемога, збори, зустріч, змагання, зрощування*). Категоріальне значення статичної ознаки власне також прикметникові (*зелений, білий, синій, молодий, швидкий*). Однак тільки дієсловом властиві граматичні засоби вираження процесуальної ознаки (дії, стану, відношень між предметами, форм існування їх у просторі тощо). Принципові відмінності між іменами, зокрема прикметниками, і дієсловами О. О. Потєбня охарактеризував так: «Порівнюючи, з одного боку, вирази, як «зелена трава», що не становить речення, а з другого — речення, як «трава зелене», не виявимо в них ніякої відмінності за змістом, але дієслово зображає ознаку під час її виникнення від діючої особи, а ім'я ні. У цьому визначенні дієслова не має значення, буде момент виникнення ознаки одночасний з мовленням того, хто говорить, чи ні; буде час уявлятися тривалим, миттєвим; буде саме виникнення ознаки фактом чи наказом, бажанням, умовою...

У поняття про дієслово обов'язково входить відношення до особи, яка б ця остання не була: відома чи ні, справжня чи фіктивна»¹.

Дієслівні морфологічні категорії характеризують динамічну процесуальну ознаку з погляду різних часових площин її розгортання, граничності — неграничності, реальності — гіпотетичності вияву, зв'язку з одним або кількома суб'єктами, співвідношення між мовцем, адресатом мовлення і предметом повідомлення тощо.

Дієслову властиві багатогранні синтаксичні функції, найголовнішою, або категоріальною, серед яких є, звичайно, предикативна. Дієвідмінювані дієслова виступають у реченні у функції присудка. Типовими для дієприкметника і дієприслівника є відповідно атрибутивна і обставинна функції. Дієприкметник, як і прикметник, може входити до складу присудка. До синтаксично поліфункціональних дієслівних утворень належить інфінітив: він виступає у ролі як головних, так і другорядних членів речення.

§ 157. Система дієслівних форм

На фоні іменних частин мови дієслово виділяється складною з якісного і кількісного поглядів системою форм, об'єднаних у парадигмі дієслівної лексики. До складу цієї парадигми входять форми виду, стану, способу, особи, числа, роду, а також інфінітив, дієприкметник і дієприслівник. Так, парадигму дієслова *повторювати* — *повторити* (правило, слово, номер на концерті тощо) утворюють: 1) інфінітив *повторювати*; 2) особово-числові форми теперішнього часу (*повторюю, повторюєш, повторює; повторюємо, повторюєте, повторюють*); 3) особово-числові форми майбутнього часу (*буду повторювати, будеш повторювати, буде повторювати; будемо повторювати, будете повторювати, будуть повторювати; повторюватиму, повторюватимеш, повторюватиме, повторюватимемо, повторюватимете, повторюватимуть*); 4) родові і числові форми минулого часу (*повторював, повторювала, повторювало, повторювали*); 5) особово-числові форми наказового способу (*повторюй, хай повторює, повторюймо, повторюйте, хай повторюють*); 6) родові і числові форми умовного способу (*повторював би, повторювала б, повторювало б, повторювали б*); 7) інфінітив пасивної форми *повторюватися* і відповідні форми особи, числа, роду, часу і способу (*повторюється, повторюються; повторювався, повторювалася, повторювалося, повторювалися; буде повторюватися, будуть повторюватися, повторюватиметься, повторюватимуться; повторювався б, повторювалася б, повторювалося б, повторювалися б; хай повторюється, хай повторюються*); 8) форма *повторювано*; 9) дієприслівник

¹ *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. — М., 1958. — Т. 1–2. — С. 91.

повторюючи; 10) інфінітив *повторити*; 11) особово-числові форми майбутнього часу (*повторю, повториш, повторить, повторимо, повторите, повторять*); 12) родові і числові форми минулого часу (*повторив, повторила, повторило, повторили*); 13) родові і числові форми давноминулого часу (*повторив був, повторила була, повторило було, повторили були*); 14) особово-числові форми наказового способу (*повтори, хай повторить, повторімо, повторіть, хай повторять*); 15) родові і числові форми умовного способу (*повторив би, повторила б, повторило б, повторили б*); 16) родові і числові форми умовного минулого способу (*повторив був би, повторила була б, повторило було б, повторили були б*); 17) дієприкметник *повторений* і відповідні відмінкові, родові і числові форми (всього 24); 18) форма *повторено*; 19) дієприслівник *повторивши*; дієприкметники *повторюваний* і *повторений*.

Конкретний склад форм дієслова перебуває у безпосередній залежності від характеру позначуваної ним процесуальної ознаки, від конкретного значення дієслівної лексики. Так, дієслова *проростати, сходити, бубнявіти, колоситися, половіти*, вживані у прямому значенні, позначають процеси — ознаки, що не перебувають у семантичному узгодженні з іменниками на позначення істот, зокрема осіб. У зв'язку з цим наведені дієслова не мають у своїй парадигмі форм першої і другої особи. Від неперехідних дієслів не утворюються форми пасивного стану. Ці та інші приклади дають змогу зробити висновок про розмежування повних і неповних дієслівних парадигм. Неповнота парадигми зумовлюється тим, що в ній не представлена та або та підсистема форм.

Усі дієслівні форми поділяються на два види: 1) дієвідмінювані (або предикативні); 2) недієвідмінювані (або непередикативні). До дієвідмінюваних належать форми особи, числа, роду, часу і способу. Зміна дієслів за цими формами називається дієвідмінюванням. До недієвідмінюваних форм належать інфінітив, дієприкметник і дієприслівник.

Категорії виду і стану належать до загальнодієслівних, тому що вони властиві всім без винятку формам дієслівної парадигми. Інші ж категорії — часу, особи, способу, числа і роду — характеризують лише певні дієвідмінювані дієслівні форми, а саме: 1) категорія роду не властива формам теперішнього і майбутнього часу, а також наказового способу; 2) категорія особи не властива формам минулого часу і умовного способу; 3) категорія часу не властива формам умовного і наказового способу, хоча минулий умовний має формальні засоби вираження в українській мові. Недієвідмінюваним дієслівним формам — інфінітиву, дієприкметнику і дієприслівнику — властиві категорії виду і стану. Крім того, дієприкметник характеризується іменними категоріями відмінка, роду і числа, тобто має прикметникову словозміну.

МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА

§ 158. Категорія виду

Категорія виду — це несловозмінна морфологічна категорія, яка ґрунтується на протиставленні двох значень: 1) повністю реалізованої, обмеженої граничним виявом цілісної процесуальної ознаки; 2) неповністю реалізованої, не обмеженої граничним виявом, нецілісної процесуальної ознаки. Дієслова, яким властиве перше значення, називаються дієсловами доконаного виду (*дати, зробити, написати, збудувати, просидіти, назбирати*). Дієслова, що позначають неповністю реалізовані, неграничні процесуальні ознаки, називаються дієсловами недоконаного виду (*давати, робити, писати, будувати, збирати*). Таким чином, аналізована морфологічна категорія реалізується у двох часткових категоріях доконаного і недоконаного виду, які відповідно до властивих їм категоріальних значень процесуальних ознак перебувають у корелятивно-опозиційному зв'язку і утворюють дієслівну видову пару.

Видова опозиція (або видова кореляція) ґрунтується, як і будь-яке інше протиставлення між мовними одиницями (пор., наприклад, протиставлення твердих — м'яких, дзвінких — глухих фонем), на наявності або відсутності якої-небудь однієї ознаки. У даному випадку йдеться про семантичну ознаку повної, цілісної — неповної, нецілісної реалізації процесуальної ознаки, типовими виявами якої бувають різноманітні дії і стани. Маркованим членом видової опозиції, тобто таким, що має позитивну ознаку, виступає доконаний вид. Специфічне значення дієслів доконаного виду (наприклад, *переписати*) розглядається як таке, що має індивідуальне лексичне значення дієслова недоконаного виду (наприклад, *переписувати*) плюс граматичне значення доконаного виду¹.

У зв'язку з категорією виду, поза якою не залишається жодна дієслівна форма, зокрема дієвідмінювана, принципово важливе значення має з'ясування таких питань: 1) чи будь-які спільнокореневі дієслова, що розрізняються за ознакою доконаного — недоконаного виду, утворюють видову пару (наприклад, *робити — зробити, робити — доробити, писати — написати, писати — дописати, захищати — захищати, зберегти — зберігати* тощо); 2) чи є членами видової дієслівної пари граматичні форми одного дієслова чи самостійні дієслова; 3) чи всі дієслова об'єднуються у видові пари, тобто протиставляються за ознакою доконаний — недоконаний вид.

¹ *Исаченко А. В.* Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. — С. 130–131.

Здатність утворювати видові пари властива тільки граничним, або лімітативним (від лат. *limitare* — обмежувати), дієсловам. До цієї семантичної групи належать дієслова, що позначають: 1) завершені, граничні процеси (пор. дієслова доконаного виду: *зробити, написати, збудувати/побудувати*); 2) спрямовані на досягнення завершеності, межі відповідного процесу (пор. дієслова недоконаного виду: *робити, писати, будувати*). Від неграничних дієслів, семантичну основу яких становить відсутність у процесуальній ознаці орієнтації на досягнення межі реалізації, результативного завершення, видові пари не утворюються (наприклад: *стояти, сидіти, мати, існувати, хворіти, тремтіти, боятися, нервувати, животіти, бідувати* тощо).

У складі видової пари об'єднуються дієслова, що відрізняються одне від одного тільки видовим значенням, тобто вказівкою на граничність — неграничність позначуваного ними процесу, наприклад: *писати* — *написати* (диктант), *розв'язати* — *розв'язувати* (задачу), *будувати* — *збудувати* (будинок), *обговорити* — *обговорювати* (план роботи), *в'янути* — *зів'янути* (від сонця), *спуститися* — *спускатися* (з гори). Не утворюють видових пар спільнокореневі дієслова, які, крім граматичного значення виду, розрізняються своїми словотвірними, а отже, і лексичними значеннями. Так, префіксальні дієслова доконаного виду *дописати, переписати, підписати, записати* не утворюють видових пар з дієсловом *писати*, тому що кожне з них виступає як лексична одиниця з модифікованим, відмінним від мотивуючої основи значенням. Водночас дієслова входять до видових пар на підставі спільності лексичних значень, наприклад: *дописати* — *дописувати*, *переписати* — *переписувати*, *підписати* — *підписувати*, *записати* — *записувати*.

Існують різні погляди на лексико-граматичну природу дієслів, що належать до видової пари. Окремі дослідники слов'янських мов, для яких категорія виду є визначальною типологічною ознакою, схильні вважати, що у видових парах протиставляються різні дієслова з властивим їм складом парадигматичних форм. Згідно з таким розумінням сутності видової пари на перший план висувається відношення словотвірної мотивації між відповідними дієсловами, яке фактично заперечує статус членів видових пар як форм дієслова. Однак більшість граматистів вважають, що пари дієслів, між якими не існує ніяких інших значеннєвих відмінностей, крім власне видових, є формами одного й того самого слова, отже, належать до однієї дієслівної парадигми. В основі такого трактування членів корелятивної видової пари лежить насамперед семантичний критерій, згідно з яким члени дієслівної видової пари не розрізняються з номінативного погляду: вони називають одну й ту саму дію як результативну, завершену або ж як нерезультатив-

ну, незавершену, наприклад: *Пташки щебетливі одлетіли у вирій* (П. Мирний) — *Журавлі в блакиті відлітають у тривожний дальній шлях* (А. Малишко); *Мова така ж жива істота, як і народ, що її витворив* (П. Мирний) — *В нас уже кілька комісій, котрі впорядковують термінологію всякого роду, витворюють і ухваляють ті чи інші неологізми* (В. Самійленко).

Склад дієслівної лексики української мови неоднорідний щодо реалізації категорії виду. Крім парновидових дієслів, що утворюють корелятивні форми доконаного — недоконаного виду, існують також: 1) двовидові дієслова; 2) непарновидові дієслова, тобто такі, що мають значення тільки доконаного або тільки недоконаного виду.

Двовидові дієслова характеризуються відсутністю морфологічного вираження відповідної граматичної категорії. До них належить незначна кількість дієслів українського походження (*розслідувати, мовити, веліти*) і досить численна група дієслів іншомовного походження, наприклад: *абсорбувати, абстрагувати, авансувати, автоматизувати, адресувати, акредитувати, амністувати, ампутувати, анексувати, атакувати, атестувати, інформувати, телеграфувати, стабілізувати, експропріювати* тощо. Наведені дієслова мають значення як доконаного, так і недоконаного виду. Видові значення таких дієслів ідентифікуються у відповідних контекстах.

Тільки у формі доконаного виду виступають, як правило, префіксальні дієслова на зразок *заморгати, заблискати, затремтіти, покивати, поковзати, попрацювати, побідкатися, пропрацювати, протремтіти, просумніватися, відблискатися, відшуміти, відхвилюватися, попочитати, попотремтіти, попобідкатися, попросидіти, попожити, повибілювати, повиходити, повиносити, подоливати, порозливати, порозбігатися* тощо. У складі дієслів зі значенням тільки доконаного виду виділяється група префіксально-постфіксальних похідних, представлених лексемами на зразок *розбуятися, розговоритися, розкричатися, роздаруватися, розобіцятися, розпрацюватися, надуматися, намислитися, знаходитися, навозитися, наговоритися, наспіватися, наїстися, написатися, наслухатися* тощо.

Тільки у формі недоконаного виду функціонують дієслова зі значенням негативного ставлення до об'єкта (*гидувати, гордувати, гребувати*), різноспрямованого руху, переміщення (*водити, бродити, ходити, літати, їздити*), фізичного стану (*морозити, лихоманити, трусити, трясти*), мовлення (*бесідувати, говорити, гомоніти, базікати, теревенити*), підпорядкування об'єкта (*командувати, диригувати, верховодити, управляти, завідувати, керувати*), трудової діяльності (*учителювати, кухарювати, мірошникувати, слюсарювати*), залежності від об'єкта (*акомпанувати, аплодувати, вторити*).

Не мають парадигматичних відповідників доконаного виду дієслова з префіксом **по-**, об'єднані спільним значенням повторюваної неінтенсивної дії, наприклад: *подумувати, покрикувати, пописувати, почитувати, пострілювати, поблискувати*.

До важливих джерел формування підкласу непарновидових дієслів належить багатозначність дієслівних лексем. У багатьох випадках спостерігається протиставлення парновидових і непарновидових лексико-семантичних варіантів дієслів. Це явище можна проілюструвати на прикладі парновидових і непарновидових дієслів зі значенням: 1) «набувати певного кольору» — «виділятися певним кольором» (*багрянити, біліти, блакитніти, жовтіти, золотіти, синіти, сивіти*), наприклад: *...його добрі карі очі раптом стали сивіти* (В. Симоненко); *Я бачив: за три дні у тата посивила геть голова* (В. Симоненко) — *За озером, де починався степ, сивіла ковила на обрії* (О. Ільченко); 2) «набувати певної форми чи рельєфної характеристики» — «виділятися певною формою чи рельєфною характеристикою» (*гостріти, горбатіти, горбитися, кругліти, морщитися, щетинитися*), наприклад: *Старий дедали все старів, горбатів* (П. Мирний); *Згорбатів у труді, посивів у скорботі...* (Л. Костенко) — *Під скатертиную в голові столу горбатіла хлібина та сіль у дерев'яній сільничці* (В. Дрозд); 3) «набувати певної просторової характеристики» — «виділятися певною просторовою характеристикою» (*глибиніти, даленіти, самотіти, порожніти*), наприклад: *Двір помалу спустів* (М. Коцюбинський); *Як він спустів, садок, де як колись Наважівсь вперше вимовити — Люба!* (Є. Плужник) — *Не всі зберемося разом, Могутні, дужі й дуже прості — Місяця пустіють за столом: Не всі з шляхів приходять гості* (М. Стельмах).

§ 159. Творення видових пар дієслів

Використовуються два продуктивні способи творення видових пар дієслів — суфіксальний і префіксальний.

Суфіксальним способом від дієслів доконаного виду утворюються форми недоконаного виду. Такий процес називається імперфективацією (від лат. *imperfectus* — незакінчений, недоконаний). Прийоми імперфективації становлять основну сферу власне граматичного видоутворення¹, тому що між вихідною і похідною видовими формами існує повна лексико-семантична єдність. Форми недоконаного виду утворюються за допомогою суфіксів: 1) **-ува-** (**-юва-**), **-овува-** (*повторити* — *повторювати*, *розв'язати* — *розв'язувати*, *скоротити* — *скорочувати*), суфікс **-овува-** використовується як засіб творення форми недоконаного виду від окре-

¹ Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. — С. 175.

мих двовидових дієслів на **-ува-**, наприклад: *дезорганізувати* — *дезорганізовувати*, *ізолювати* — *ізолюовувати*, *конфіскувати* — *конфісковувати*, *мобілізувати* — *мобілізовувати*, *організувати* — *організовувати*; 2) **-ва-** (*дати* — *давати*, *стати* — *ставати*, *умити* — *умивати*); 3) **-а-** (*кінчити* — *кінчати*, *лишити* — *лишати*, *лягти* — *лягати*, *сісти* — *сідати*, *зберегти* — *зберігати*, *замести* — *замітати*, *витерти* — *витирати*, *вибрати* — *вибирати*). У науковій літературі висловлюється твердження, що власне суфіксальний спосіб творення форм недоконаного виду можливий лише тоді, коли показниками виступають морфеми **-ува-** (**-юва-**), **-ва-**. В інших же випадках відбувається чергування тематичних показників інфінітивних основ, а саме: **-и/-а-** (*кінчити* — *кінчати*, *скочити* — *скакати*); **-и/-а-** (*витерти* — *витирати*). Творення форми недоконаного виду супроводжується також такими морфонологічними явищами, як чергування приголосних (*повторити* — *повторювати*, *скоротити* — *скорочувати*, *народити* — *народжувати*, *запросити* — *запрошувати*, *заялозити* — *заяложувати*, *вимостити* — *вимоцувати*, *прославити* — *прославляти*) і голосних (*вибрати* — *вибирати*, *витерти* — *витирати*, *стерти* — *стирати*, *розтяти* — *розтинати*, *почати* — *починати*, *замести* — *замітати*, *зберегти* — *зберігати*, *витекти* — *витікати*, *загребти* — *загрібати*, *випекти* — *випікати*, *застерегти* — *застерігати*).

Префіксальним способом від дієслів недоконаного виду утворюються форми доконаного виду. Відповідний процес називається перфективацією (від лат. *perfectus* — завершений). У переважній більшості випадків префіксальні дієслова, утворені від безпрефіксальних основ, — це слова з новими лексичними значеннями, які, отже, перебувають поза сферою творення видових пар. Тільки невелика частина префіксів, зокрема **в-**, **з-** (**с-**), **за-**, **на-**, **по-**, **при-**, **про-** не вносить до семантики похідних лексем додаткових відтінків, унаслідок чого формуються видові пари на зразок: *білити* — *побілити*, *біліти* — *побіліти*, *в'язнути* — *зав'язнути*, *в'янути* — *зів'янути*, *ненавидіти* — *зненавидіти*, *жальти* — *пожаліти*, *молити* — *вмолити*, *програмувати* — *запрограмувати*, *писати* — *написати*, *ректи* — *проректи*, *ревнувати* — *приревнувати* тощо. Характерною особливістю подібних дієслів доконаного виду є те, що вони не мають префіксальних відповідників недоконаного виду.

У сфері перфективації використовується також творення форм доконаного виду за допомогою суфікса **-ну-** (**-ону-**), наприклад: *надихати* — *надихнути*, *присягати* — *присягнути*, *впливати* — *вплинути*. Цей же суфікс виконує і власне семантичну функцію, утворюючи похідні дієслова зі значенням однократної, раптової дії, наприклад: *стукати* — *стукнути*, *трусити* — *труснути* (*тру-*

сонути). Додатковий значеннєвий відтінок цих та подібних до них дієслів фактично виводить їх за межі корелятивного видового співвідношення з мотивуючими основами.

До непродуктивних способів творення видових дієслів належать: 1) зміна наголосу (*склікати* — *склика́ти*, *розкідати* — *розкида́ти*, *віносити* — *виноси́ти*, *розрізати* — *розріза́ти*, *вікликати* — *виклика́ти*, *покінути* — *покида́ти*); 2) використання суплетивних основ (*брати* — *взяти*, *говорити* — *сказати*, *ловити* — *піймати*). Взаємодія формотворення і словотворення має своїм безпосереднім результатом так звані видові ланцюжки дієслів, у складі яких поєднуються слова, з яких кожне наступне відрізняється видом від попереднього, наприклад: *мести* (недок. вид) — *замести* (док. вид) — *замітати* (недок. вид) — *позамітати* (док. вид).

§ 160. Способи дієслівної дії

Категорія виду функціонує в якнайтіснішій взаємодії з лексико-семантичними особливостями дієслів, у значеннях яких знаходять відображення багатогранні часові, кількісно-часові, результативні і кількісно-результативні модифікації процесуальних ознак, представлених головним чином діями і станами. Лексико-граматичні розряди дієслів, виділювані за згаданими значеннєвими відтінками та безпосередньо пов'язаними з ними словотвірними ознаками, називаються способами дієслівної дії (СДД).

Розрізняються три основні типи способів дієслівної дії: часові, кількісні (кратні) і оцінні.

У складі часових СДД, що характеризують насамперед реалізацію відповідних процесуальних ознак у часі, розрізняються такі часткові види: 1) починальний (виражає момент виникнення дії, перший часовий момент її буття), наприклад: *заспівати*, *захворіти*, *полетіти*, *побігти*, *поповзти*, *зненавидіти*; 2) кінцево-результативний (вказує на завершення дії), наприклад: *зробити*, *дописати*, *прозриміти*, *відшуміти*, *відмучитися*; 3) тривало-обмежувальний (вказує на реалізацію дії, стану протягом відносно тривалих і фіксованих відрізків часу), наприклад: *просидіти* (дві години), *прожити* (десять років у місті); 4) тривало-дистрибутивний (виражає повільну, неінтенсивну дію або стан), наприклад: *роздумувати*, *розмірковувати*, *розгулювати*, *роз'їжджати*.

Специфіку кількісних (кратних) СДД розкривають такі часткові види: 1) однократний (виражає одноразову, миттєву дію), наприклад: *штовхнути*, *стрибнути*, *вколоти*, *вкусити*; 2) гранично-кількісний (вказує на гранично-кількісне оцінювання тривалості (з відтінком інтенсивності) дії з погляду активності суб'єкта в її реалізації), наприклад: *начитатися*, *наїстися*, *нагулятися*, *на-*

купатися, намовчатися, намучитися; 3) підсилювально-інтенсивний (виражає крайній ступінь інтенсивності в розвитку дії), наприклад: *розкричатися, розхвилюватися, розговоритися*; 4) кінцево-негативний (вказує на надмірність кратного вияву дії з негативними для суб'єкта наслідками), наприклад: *догулятися* (до хвороби), *догратися* (до суперечки), *доходитися* (до...), *добігатися* (до...); 5) надмірно-тривалий (має значення надмірного вияву тривалості або інтенсивності дії, позначуваної мотивуючим дієсловом), наприклад: *засидітися, заговоритися, замріятися*; 6) наднормативно-тривалий (позначає надмірну тривалість дії з погляду звичайної норми вияву), наприклад: *перетримати, пересолити, пересушити, перехвилюватися*; 7) розподільний (дистрибутивний) (указує на дію, виконувану багатьма суб'єктами або спрямовану на кілька об'єктів), наприклад: *повиходити, повиносити, повистрібувати, повийжджати, позачиняти, помолотити, позбирати*; 8) багатократно-дистрибутивний (виражає багатократну дію багатьох суб'єктів), наприклад: *перестрілюватися, перестукуватися, перешіптуватися*.

Оцінні СДД виражають різні особливості вияву процесуальних ознак з погляду суб'єктивного сприймання їх мовцем і мають такі часткові різновиди: 1) переривчасто-пом'якшувальний (позначає переривчасту неповну дію, що характеризується нерегулярною кратністю), наприклад: *поболовати, подзвонювати, посміюватися*; 2) процесно-пом'якшувальний (виражає конкретно-процесний, послаблений вияв дії), наприклад: *награвати, накрапати, наспівувати, нашіптувати*; 3) ускладнено-інтенсивний (виражає підкреслену інтенсивність дії), наприклад: *витанцьовувати, висвистувати, вистукувати*; 4) процесно-супровідний (позначає послаблену дію, яка супроводжує іншу дію), наприклад: *приспівувати, підспівувати, пританцьовувати, притупувати*.

Взаємозв'язок між виявом категорії виду і належністю дієслова до того чи того способу дієслівної дії можна простежити на таких конкретних фактах:

1) дієслова починального СДД, за рідкісними винятками (наприклад: *заспівати — заспівувати*), корелятивної форми доконаного виду не утворюють; 2) дієслова тривало-дистрибутивного СДД не утворюють корелятивної пари доконаного виду; 3) дієслова підсилювально-інтенсивного і багатократно-дистрибутивного СДД не утворюють корелятивних пар доконаного виду; 4) дієслова розподільного (дистрибутивного) СДД не утворюють корелятивної пари недоконаного виду. Отже, неповнота видової парадигми дієслова зумовлюється насамперед конкретним характером його семантики, співвідношенням між такими показниками, як граничність — неграничність у процесуальній ознаці.

§ 161. Категорія стану

Категорія стану — дієслівна категорія, яка виражає відношення дії або стану до суб'єкта (виконавця дії або носія стану) і об'єкта (предмета, на який спрямовується дія або стан у процесі її реалізації). Ця категорія ґрунтується на протиставленні корелятивно взаємопов'язаних дієслівних форм активного і пасивного стану, що мають морфологічне вираження, але виявляють своє категоріальне призначення в синтаксичних конструкціях: трикомпонентних двоскладних реченнях (підмет — дієслівний присудок — додаток); двокомпонентних двоскладних реченнях (підмет — дієслівний присудок; підмет — присудок, виражений пасивним дієприкметником); дієприкметникових зворотах, що поширюють структуру простого речення; односкладних безособових реченнях. Категорія стану є основою формування і семантико-синтаксичного розмежування активних і пасивних конструкцій. Це означає, що вона має виразну синтаксичну орієнтацію.

Форма активного стану позначає дію, джерелом якої виступає суб'єкт (виконавець дії, носій стану), формально представлений у реченні як головний член — підмет. Виконувана дія безпосередньо спрямовується на предмет, що позначається в реченні як другорядний член — прямий додаток у формі безприйменикового знахідного відмінка іменника або займенника, наприклад: *Студент пише курсову роботу; Студент написав курсову роботу; Студент напише курсову роботу.*

Форма пасивного стану вказує на те, що дія спрямовується на об'єкт, формально виражений граматичним підметом. Реальний же суб'єкт дії або стану з формального погляду потрапляє у позицію додатка, вираженого формою орудного відмінка або ж не названого у відповідній синтаксичній конструкції, наприклад: *Курсова робота пишеться студентом; Курсова робота написана студентом; Курсова робота буде написана студентом; Курсову роботу написано; Курсову роботу було написано; Курсову роботу буде написано.*

В українській мові взаємодіють три предикативні форми пасивного стану: 1) пасивна форма дієслова, утворювана за допомогою постфікса **-ся (-сь)** від дієслів недоконаного виду дійсного способу (*писати — писатися, будувати — будуватися, досліджувати — досліджуватися, згадувати — згадуватися*); 2) пасивні дієприкметники, утворювані від дієслів дійсного способу доконаного і недоконаного виду (*спорудити — споруджений, споруджувати — споруджуваний, накрити — накритий*); 3) віддієприкметникові предикативні форми на **-но, -то** (*споруджено, виконано, збудовано, накрито, убито, змито*).

Категорія стану, як і категорія виду, належить до загальнодієслівних, тобто охоплює всі без винятку дієслівні форми. Однак

співвідносні форми пасивного і активного стану, що утворюють корелятивні пари, властиві тільки перехідним дієсловам.

До перехідних належать дієслова, що поєднуються з прямим додатком у формі знахідного відмінка без прийменника, наприклад: *Якщо не можна вітер змалювати, прозорий вітер на ясному тлі, — змалюй дуби, могутні і кристалі, котрі од вітру гнуться до землі* (Л. Костенко); *Щоб збагнути феномен Сквороди, маємо ґрунтовно вивчити його життя, філософські погляди, тобто головні ідеї, які він розвивав і розробляв у своїх діалогах і трактатах, також його мистецьку діяльність* (Вал. Шевчук).

Дієслова, що поєднуються з непрямыми додатками, вираженими безприйменниковими і прийменниковими формами, називаються **неперехідними**.

Поняття перехідності ґрунтується на такій інтерпретації дії, згідно з якою вона переходить на об'єкт (предмет у широкому розумінні поняття), охоплює його або ж виступає безпосереднім джерелом створення чи руйнування об'єкта, що характерно передусім для численних дієслів зі значенням конкретної фізичної дії, інтелектуальної діяльності, мовлення тощо.

Категорія перехідності — неперехідності ґрунтується на валентнісних і значенневих ознаках відповідних дієслів, у зв'язку з чим вона є не морфологічною, а лексико-синтаксичною.

З урахуванням поділу дієслів на перехідні і неперехідні необхідно констатувати: 1) перехідні дієслова мають корелятивні форми активного і пасивного стану; отже, у них ця морфологічна категорія має повний вияв; 2) неперехідні дієслова не мають корелятивних форм пасивного стану і функціонують як одностанові активні дієслова. Таким чином, усі дієслова поділяються на двостанові і одностанові.

§ 162. Зворотні дієслова

Від форми пасивного стану, яка утворюється за допомогою постфікса **-ся (-сь)** і належить до дієслівної парадигми, потрібно відрізнити диференційований розряд зворотних дієслів. Зворотні дієслова, у складі яких постфікс **-ся (-сь)** виконує словотвірну функцію, належать до активного стану. Вони поділяються на такі семантичні групи: 1) власне-зворотні (позначають збіг суб'єкта і об'єкта дії): *одягатися* (одягати себе), *умиватися*, *голитися*; як різновид у цій групі виділяються так звані побічно-зворотні дієслова: *братися*, *триматися*, *чіплятися* (за руки, дерево), *тертися*, *ударитися* (об дерево); 2) непрямо-зворотні (позначають дію, виконувану суб'єктом у своїх інтересах: *будуватися* — «споруджувати будинок для себе», *пакуватися* — «складати речі»), наприклад: *Пішли [троянці], щоб землю озирать, Де їм показано селитись, Жить, будуватися, женитись* (І. Котляревський); 3) за-

гально-зворотні (позначають безоб'єктний стан суб'єкта): *веселитися, тривожитися, хвилюватися, сердитися, злитися*; 4) взаємно-зворотні (називають взаємні дії кількох суб'єктів, які одночасно є і об'єктами цих дій): *зустрічатися, миритися, обніматися, перемовлятися, сваритися, цілуватися, листуватися*; 5) потенційно-активні (називають потенційну дію як характеристику суб'єкта): *колотися, кусатися, дряпатися*; 6) якісно-характеризуючі (позначають типові дії-ознаки, яким підлягають предмети, матеріали): *рватися* (нитки *рвуться*), *битися* (скло *б'ється*), *плавитися* (олово легко *плавиться*).

Дієслова зазначених семантичних груп утворюються від незворотних перехідних дієслів.

Існують також групи зворотних дієслів, утворених від неперехідних дієслів. Вони мають значення зменшеної інтенсивності вияву дії або стану (*білітися, чорнітися*), безособовості (*сидітися, житися, спатися, думатися*). Деякі дієслова без постфікса *-ся (-сь)* не вживаються (*сміятися, старатися, сподіватися, сумніватися, вагатися*).

§ 163. Категорія способу

Спосіб — це морфологічна словозмінна категорія, яка характеризує предикативні форми дієслова і виражає у протиставленні форм дійсного, наказового і умовного способів відношення процесуальної ознаки до дійсності. Категорія способу — це морфологічне ядро вираження модальності, яка може передаватися також лексичними засобами.

В українській мові розрізняють три способи дієслова: дійсний, умовний і наказовий, що протиставляються один одному за позначенням реальності (дійсний спосіб) — нереальності (умовний і наказовий способи) дії.

Дійсний спосіб (або індикатив — від лат. *indicātīvus* — дійсний спосіб дієслова) позначає реальну процесуальну ознаку (дію, стан або відношення), що реалізується в одному з трьох часових планів: 1) теперішньому: *Озеро стоїть повне, в зелених берегах, як у рутвянім вінку* (Леся Українка); 2) минулому: *По білих снах рожеві гадки тоненькі гаптували мережки, і мрії ткались золото-блакитні, спокійні, тихі, не такі, як літні* (Леся Українка); 3) майбутньому: *Вона [історія] грудьми на фініші розірве Чумацький Шлях, мов стрічку золоту. І, невагома, у блакитній прірві відчує враз вагому самоту. І позивні прокотяться луною крізь далі неосяжно голубі...* (Л. Костенко).

Дійсний спосіб не має спеціальних, властивих лише йому формальних засобів. Він виражається формами особи і часу, також роду (для позначення минулих дій).

Наказовий спосіб (або імператив — від лат. *imperātivus* — владний) виражає волевиявлення мовця, яке залежно від конкретної комунікативної ситуації набуває модальних відтінків наказу, команди, заклик, побажання, прохання, поради, застереження тощо, наприклад: *Плавай, плавай, лебедонько, По синьому морю — Рости, рости, тополенько, Все вгору та вгору* (Т. Шевченко); *Тайах його не слухала. — Сев, — попросила вона, — дозвольте мені піти самій далі. Мені треба багато подумати* (Ю. Яновський); — *Сідайте до вагонів!* — скомандував Шахай, і все товариство, *товплячись, регочучи й лаючись, полізло до теплушок* (Ю. Яновський); *При всіх попередив: — Хоч ти, Єгипто, й механізатор широкого профілю, ...але шануйся: ще один лівак — і вилетити аж за космос!* (О. Гончар); *В квітках всі вулиці кричать: Нехай живе свобода* (П. Тичина).

Парадигму наказового способу, якому не властива категорія часу, становлять прості (синтетичні) і складені (аналітичні) форми, що утворюються від основи теперішнього часу (для дієслів недоконаного виду) і теперішнього — майбутнього часу (для дієслів доконаного виду). До простих належать форми другої особи однини і першої та другої особи множини, до складних — форми третьої особи однини і множини.

Форма другої особи однини утворюється за допомогою: 1) закінчення **-и**: *бер-и, нес-и, прибер-и, принес-и, вибер-и, винес-и*; 2) нульового закінчення: *знай-ф, виконуй-ф, ріж-ф, маж-ф, стань-ф, сядь-ф, лась-ф, дістань-ф, бий-ф, мий-ф*. В основі диференціації засобів вираження форми другої особи однини лежать такі ознаки: 1) якщо наголос падає на закінчення, то відповідна форма утворюється за допомогою закінчення **-и** (*пиш-у́ — пиш-і́, бер-у́ — бер-і́, нес-у́ — нес-і́, круч-у́ — крут-і́, вез-у́ — вез-і́, возж-у́ — воз-і́, нес-у́ — нос-і́, але: стою́ — стій, жу́ю — жу́й, ку́ю — куй, сну́ю — сну́й, плю́ю — плю́й, смію́ся — смійся*); це ж закінчення виступає при зміні позиції наголосу в префіксальних похідних (*випиш-и, вибер-и, вінес-и, вікрут-и*) і в дієсловах з ненаголошеним закінченням при збігові приголосних у кінці основи (*крикн-у — крикн-и, стукн-у — стукн-и*); 2) якщо наголос у першій особі однини теперішнього або теперішньо-майбутнього часу падає на основу, то аналізована форма утворюється за допомогою нульового закінчення і дорівнює основі на /й/ та інші приголосні, з яких /д'/, /т'/, /з'/, /с'/, /л'/, /н'/ обов'язково м'які (*малюй-ф, знай-ф, мрій-ф, читай-ф, сядь-ф, порадь-ф, принадь-ф, поміть-ф, принось-ф, дозвольт-ф, дістань-ф, повідом-ф, ріж-ф, возвелич-ф, залиш-ф, заглиб-ф*).

Нульове закінчення мають також дієслова *бити* (*бий-ф*), *вити* (*вий-ф*), *лити* (*лий-ф*), *пити* (*пий-ф*) всупереч позиції наголосу в першій особі однини. Дієслова, що мають в основі інфінітива суфікс **-в-** і втрачають його в основі теперішнього часу, зберігають

згадану морфему у формі наказового способу: *вста-ва-ти* — *встај-уть* — *вставай-ѳ*; *програ-ва-ти* — *програј-уть* — *програвай-ѳ*.

Форми першої і другої особи множини утворюються за допомогою закінчень **-імо (-ім)**, **-мо** (*роб-и* — *роб-імо/роб-ім*; *знай-ѳ* — *знай-мо*); **-іть (-іте)**, **-те** (*роб-и* — *роб-іть/роб-іте*; *знай-ѳ* — *знай-те*), наприклад: *Заходиш в малу кімнату і плечі розводиш ду-жкі: — Уже ж бо весна, Андрію, Ходімо садити ружжі* (А. Малишко); *Линьте, хмари, Ой, прилиньте, хмари, — ясний день. Окропите нас, не шелестіте: день! День* (П. Тичина).

Прості форми наказового способу, з яких друга особа однини і множини орієнтована на спонування до дії адресата (адресатів) мовлення, а перша особа множини охоплює спонуванням і мовця, синтагматично пов'язані із звертанням або займенниками другої особи *ти, ви*. Аналітичні форми третьої особи однини і множини утворюються поєднанням частки *хай* (*нехай*) з формою теперішнього часу (недоконаний вид) і формою теперішнього — майбутнього часу (доконаний вид), наприклад: *Гей, ідіть, благодатні зливи! Випадайте, перлисті роси! Хай нап'ються донесхочу ни-ви. Хай дівчата помиють коси* (Л. Костенко). Можливі також і аналітичні форми наказового способу першої особи, наприклад: *Утни, батьку, орле сизий! Нехай я заплачу, нехай свою Україну Я ще раз побачу* (Т. Шевченко); — *Товариство! — Закричав Ша-хай. — Хай вийдуть наперед усі ті, хто боїться або плаче за ма-миною спідницею. Хай ми на них подивимось і поглузуємо з під-лих боягузів* (Ю. Яновський).

У значеннєвому плані аналітичних форм наказового способу на перший план виступає модальність бажання, а не наказу, безпосереднього спонування до дії.

Лексична семантика багатьох дієслів ґрунтується на процесу-альних ознаках, несумісних із спонуванням, яке у своїй питомій функції передається однією особою іншій. Відповідні дієлова, до яких належать насамперед лексеми зі значенням дій або станів неживих предметів (наприклад: *кущитися, сипатися, вивітрюва-тися, загусати, змерзатися* тощо), перебувають поза сферою творення форм наказового способу.

Умовний спосіб дієслова позначає вірогідний, можливий або бажаний процес, реалізація якого пов'язується з наявністю тих або тих додаткових умов, наприклад: *Якби я був скульптором, виліпив би чудесний високий отой лоб! Якби був живописцем, намалював би оті калинові щоки* (О. Гончар). З погляду вираження форма умовного способу — це аналітична структура, яка утворюється поєднанням дієслова у формі, співвідносній з минулим часом, і частки **би (б)**: *читав би, читала б, читало б, чи-тали б*.

Щодо умов уживання і функціонального навантаження розрізняють два різновиди форми умовного способу: 1) форма у складно-підрядному реченні або в іншому граматичному контексті, який містить повідомлення про умову, необхідну для реалізації дії або стану, наприклад: *Студент одержав би позитивну оцінку, якби він сумлінно підготувався до іспиту; Студент одержав би позитивну оцінку, сумлінно підготувавшись до іспиту; Студент одержав би позитивну оцінку за умови сумлінної підготовки до іспиту*; 2) незалежно вжита форма, наприклад: *Пождав би ти місячної ночі* (Леся Українка); *Відпросився б ти у командира, приїшов би до мене на часину* (О. Гончар); *Хоч би Ясногорська, схилившись над ним, перев'язувала гарячу рану* (О. Гончар).

Уживання форми умовного способу в незалежному реченні пов'язане з вираженням гіпотетичності, нереальності дії, але на першій план у її функціонуванні виступає значення бажання або спонукання. На основі функціонування згаданої форми можливе виділення окремої часткової категорії бажального способу.

Умовний спосіб дієслова традиційно кваліфікується як форма, що змінюється за числами і родами, але не має категорії часу. Однак специфіка українського дієслова полягає в тому, що йому властива специфічна форма умовного минулого способу. Віднесеність вірогідної, можливої дії до минулого виражається аналітичною структурою, яка утворюється поєднанням дієслова *бути* (*був, була, було, були*) з формою умовного способу, наприклад: *Якби знала, що покине — Була б не любила; Якби знала, що загине — Була б не пустила* (Т. Шевченко); *Я зайчика зустріла — дримав він на горбку — була б його спіймала, зозуля ізлякала: Куку!* (П. Тичина). Минулий умовний співвідносний за вираженням передминулої дії з формою давноминулого часу.

§ 164. Вторинні значення форм способу

Дієслівним формам способу властива асиметричність — ознака, що ґрунтується на властивості мовних знаків змінювати співвідношення між позначаючим і позначуваним. Згадана ознака полягає в тому, що одна форма дієслівного способу може вживатися у значенні іншої, втрачаючи при цьому свою первинну, категоріальну функцію. Невідповідність між формою способу і її реальним вторинним значенням з'ясовується в контексті, який відображає відповідну конкретну комунікативну ситуацію.

Спонування до дії, крім форм наказового способу, для яких відповідне модальне значення є первинним, категоріальним, виражається дієсловами дійсного способу теперішнього, минулого і майбутнього часу, що особливо характерно для усного мовлення. Наприклад: *Після екскурсії ви обов'язково повертаєтесь на репетицію; Після екскурсії ви обов'язково повернетесь на репетицію*.

цію; — **Взяли, хлопці, ящики — пішли!** Нема чого час гаяти: **мені ще до міста треба**, — сказав вантажник Григорій (Ю. Смолич).

У системі українського дієслова широко представлена функціональна транспозиція **наказовий спосіб** → **дійсний спосіб**. Відповідні форми, вживані у функції дійсного способу, мають додатковий значеннєвий відтінок негативного ставлення мовця до тих або тих дій чи станів. Наприклад: *Другі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай, посуду перемий, та тоді й лягай, а як другі півні прокричали — вставай, світи і знову за гребінь* (П. Мирний). У поєднанні із сполукою *взьми та й* форма наказового способу вживається для вираження раптовості дії і співвідноситься за реальним значенням з дієсловом у формі минулого часу доконаного виду. Наприклад: *Райко взьми та й пошли ті гроші, маючи надію швидко одержати жалування й покласти позичену суму* (С. Васильченко).

Наказовий спосіб використовують у вторинній функції на позначення умовного способу, виражаючи додатковий відтінок безперечної обумовленості дії за відповідних супровідних обставин. Наприклад: *Мати знала, що застукай його в хаті білі, та ще довідайся, з ким і де був, не помилюють...* (А. Головка); *Скинь з нього окуляри, кинь дві розбійницькі іскри в очі — та й матимеш готовий образ дяка-пивоїза* (М. Стельмах).

Форми бажального способу використовують для вираження некатегоричного спонукання до дії у формі розповідного або питального речення. Наприклад: *Зачинив би ти вікно, бо дуже холодно в кімнаті; Чи не зачинив би ти вікно, бо дуже холодно в кімнаті?*

§ 165. Категорія часу

Категорія часу — морфологічна словозмінна категорія дієслова, що виражає відношення процесуальної ознаки (дії, стану, відношення) до моменту мовлення.

Під моментом мовлення розуміють абстрактну граматичну точку відліку, що виступає часовим орієнтиром здійснення процесу, який може: 1) бути одночасним з нею, тобто збігатися з моментом мовлення; 2) передувати їй, тобто здійснюватися до моменту мовлення; 3) наступати після неї, тобто здійснюватися після моменту мовлення. Протиставлення дієслівних форм дійсного способу щодо зазначеної точки відліку реалізується у граматичних формах теперішнього, минулого і майбутнього часу, що функціонують як часткові категорії загальної морфологічної категорії часу.

Дієслівні форми мають абсолютне і відносне часове значення. Абсолютними називаються часові форми, значення яких ґрунтуються на співвідношенні з моментом мовлення, наприклад: *Пливе, ущерть налита світлом, ріка. Розсунула очерети, розлилася*

привільно, відтворює саму широчінь і сяйво неба, з усім живим спілкується своєю безмовною мовою... (О. Гончар). У наведеному реченні форми теперішнього часу позначають процеси, синхронні з моментом мовлення про них; форми минулого часу виражають результативні процеси, реалізовані в минулому, тобто до моменту мовлення. Відносними називаються часові форми, що виражають часове співвідношення між кількома процесами щодо послідовності їх реалізації, наприклад: *Як тільки кінчився артаналіт, Хому викликали до командира полку* (О. Гончар). Форма минулого часу *кінчився* позначає дію, що завершилася перед іншою дією — *викликали*.

Категорія часу якнайтісніше пов'язана з категорією виду, а саме: 1) від дієслів недоконаного виду утворюються форми всіх трьох часів; 2) від дієслів доконаного виду утворюються тільки форми минулого і майбутнього часу.

Дієслівний час, для вираження якого використовуються морфологічні показники, як складова частина, окрема підсистема належить до широкої функціонально-семантичної категорії темпоральності. Ця категорія охоплює всі властиві українській мові засоби передачі різнопланових виявів часу в його загальнофілософському розумінні — лексичні (пор. лексико-семантичні групи іменників із часовою семантикою), лексико-морфологічні (пор. спеціальний розряд прислівників часу), синтаксичні (пор. вираження часових відношень у простих і складних реченнях) тощо.

Теперішній час. Категоріальне значення теперішнього часу полягає у вираженні процесуальної ознаки, перебіг якої збігається з моментом мовлення.

Форми теперішнього часу утворюються приєднанням до основи теперішнього часу закінчень, які одночасно виступають також морфологічними показниками особи і числа та дійсного способу. Відповідно до належності дієслова до I або II дієвідміни використовуються такі закінчення: I дієвідміна — 1 ос. одн. **-у (-ю)** (*нес-у, питај-у*), 2 ос. одн. **-еш (-єш)** (*нес-еш, питај-еш*), 3 ос. одн. **-е (-є)** (*нес-е, питај-е*); 1 ос. мн. **-емо (-ємо)** (*нес-емо, питај-емо*), 2 ос. мн. **-ете (-єте)** (*нес-ете, питај-ете*), 3 ос. мн. **-уть (-ють)** (*нес-уть, питај-уть*); II дієвідміна — 1 ос. одн. **-у (-ю)** (*мовч-у, стој-у*), 2 ос. одн. **-иш (-їш)** (*мовч-иш, стој-иш*), 3 ос. одн. **-ить (-їть)** (*мовч-ить, стој-ить*); 1 ос. мн. **-имо (-їмо)/-им (-їм)** (*мовч-имо, стој-імо*), 2 ос. мн. **-ите (-їте)** (*мовч-ите, стој-ите*), 3 ос. мн. **-ать (-ять)** (*мовч-ать, стој-ать*). Крім зазначених фонетичних варіантів закінчень теперішнього часу, в 1 ос. мн. в українській мові в усному, а також поетичному мовленні використовуються усичені форми 3 ос. одн. дієслів I дієвідміни на зразок *пита, зна*, наприклад: *Людина обертає в сад пустині I в стоколосся колос оберта...* (М. Рильський). Такі форми дієслів II дієвідміни, як: *ходе*,

робе, носе, перебувають поза морфологічними і стилістичними нормами сучасної української літературної мови.

Функціонування форм теперішнього часу ґрунтується на розмежуванні двох первинних значень: 1) теперішнього актуального, або власне теперішнього; 2) теперішнього неактуального, або не-власне теперішнього.

Теперішній актуальний час позначає реальний конкретно-ситуативний збіг виконання дії або перебігу стану з моментом мовлення, наприклад: [Лукаш]: *Ти плачеш, дівчино?* [Мавка]: *Хіба я плачу?* (Проводить рукою по очах). *А справді... Ні-бо! То роса вечірня. Заходить сонце... Бач, уже встає на озері туман...* (Леся Українка). Теперішній актуальний час можна охарактеризувати як форму, що виступає засобом вираження конкретної часової локалізації процесуальної ознаки.

Теперішній неактуальний час має кілька характерних значень, пов'язаних з вираженням дій, станів і відношень, що не мають часових обмежень, конкретної локалізації у момент мовлення. До цих значень належать, зокрема, такі: 1) найвищий ступінь часового узагальнення, позачасовий вияв постійних закономірностей або тих чи тих ознак, наприклад: *Земля обертається навколо своєї осі протягом 24 годин, тобто за добу; Сума кутів трикутника становить 180°; Дитинство дивується. Молодість обурюється. Тільки літа дають нам мирну рівновагу і байдужість* (О. Довженко); 2) звичність (узуальність) процесуальних ознак, що виходять за межі конкретного епізоду і відображають досвід одного мовця або колективу людей, наприклад: *Руїни обурливо огидні. Вони пригноблюють душі, і в них не хочу я шукати краси. Народ не бачить краси в руїнах* (О. Довженко); *Я вранці голос горлиці люблю. Скрипучі гальма першого трамваю я забуваю, зовсім забуваю*; 3) коментування дій у сценічних ремарках та інших поясненнях, наприклад: *Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб сточити сік, Мавка кидається і хапає його за руку* (Леся Українка).

Минулий час. Минулий час позначає процесуальну ознаку, що передує моментові мовлення. Форми минулого часу утворюються від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-в-**, **-л-** або нульової морфемі згідно з такими закономірностями: 1) при творенні форми чоловічого роду від основи інфінітива на голосну фонему додається суфікс **-в-** (*писа-в-ф, говори-в-ф, зелені-в-ф, стукну-в-ф*); якщо ж основа закінчується на приголосну, то форма чоловічого роду має нульовий суфікс (*нес-ти — ніс, вез-ти — віз, тер-ти — тер, повз-ти — повз, тек-ти — тік, мог-ти — міг*); 2) форми жіночого і середнього роду, а також спільна форма множини творяться за допомогою суфікса **-л-** незалежно від характеру основи інфінітива (*писа-л-а, -о, -и; зелені-л-а, -о, -и; нес-л-а, -о, -и; вез-л-а, -о, -и*).

Значення форм минулого часу залежить від їх видових характеристик. Дієслова доконаного виду позначають: 1) завершені дії або стани, результати яких існують у момент мовлення, наприклад: *Поснули* — сплять оса з осиною. *Змерз чорний кетяг бузини, І літня хмара під осінньою Плечем біліє край зими* (М. Вінграновський); *Гей, прослала нива Чорне полотно. Лється жовта злива — сіється зерно* (В. Симоненко); 2) завершені дії або стани, що відбувалися в минулому і не пов'язані з моментом мовлення, наприклад: *Богдан скинув, роздер свою натільну сорочку, та бинт уже, здається, був непотрібен* (О. Гончар); *Ревнули гармати, і снаряди полетіли через партизанські голови вперед, розриваючи повітря і скажено виючи* (Ю. Яновський).

Наведені різновиди значень форм минулого часу кваліфікуються відповідно як перфектне (наявність результату заведеної дії у момент мовлення) і аористичне (результат заведеної у минулому дії не пов'язаний своїм результатом з теперішнім).

Форми минулого часу дієслів недоконаного виду позначають незавершені тривалі або повторювані дії, не пов'язані з моментом мовлення, наприклад: *Хтось гладив ниви, все гладив ниви, Ходив у гніві і сіяв співи: О дайте грому, о дайте зливи! — Нехай не сохнуть золотисті гриви. Хтось гладив ниви, так ніжно гладив...* (П. Тичина); *Носився бриг по морях, латаючи паруси, поновлюючи щогли і переходячи від дідів до онуків. Смолили його будівничі, смолили й правнуки. Пінили море, відкриваючи землі* (Ю. Яновський).

Давноминулий час. У часовій парадигмі українського дієслова функціонує виразна й повноцінна з функціонального погляду аналітична форма давноминулого, або передминулого, часу. Вона утворюється поєднанням допоміжного дієслова *бути* у формі минулого часу і повнозначного дієслова у тій же формі. У складі аналітичної структури допоміжне дієслово має функцію форманта, за допомогою якого одна з двох минулих дій позначається як попередня, тобто передминула, наприклад: *Спершу був криком напустився на них, але вгамували його одразу* (А. Головка); *Піп колись був розсердився на дідових батьків, і як у них народився хлопець, то й назвав його Македоном* (І. Сенченко).

Від давноминулого необхідно відрізнити форму минулого часу, вживану в поєднанні з частками *було, бувало*, що характеризують минулу дію як нерегулярно повторювану, тобто мають модальне значення, наприклад: *Зате ж було і чужі поважали наших селян* (О. Стороженко); *За медом було приїздили купці з Харкова, з Білгорода* (О. Стороженко). Частки *було, бувало* надають відповідним текстам відтінку розмовності.

Майбутній час. Основне значення форм майбутнього часу — вираження процесуальних ознак, що реалізуються як дії або

стани після моменту мовлення, наприклад: *Хто зна, чи вславлюсь я ділами голосними, Чи блискавицею проріжусь далеч літ, — Та любо вірити, що знов земля цвістиме, І новий плід зачне, і вродить новий плід!* (М. Рильський); *Вищу палубу ми вкриємо сосновими дошками. Вони легкі й смолисті, по них хвиля сковзнеться і назад у море летітиме* (Ю. Яновський). В українській мові розрізняються форми майбутнього часу дієслів доконаного і недоконаного виду.

Майбутній час доконаного виду — це система форм, абсолютно тотожних щодо вираження з формами теперішнього часу. Тому він кваліфікується також як теперішній — майбутній, наприклад: *нес-у — принес-у, несеш — принес-еш, нес-уть — при-нес-уть* тощо.

Майбутній час недоконаного виду існує у двох значеннях не диференційованих формах — аналітичній і синтетичній. Аналітична форма — це структура, яка утворюється поєднанням дієслова *бути* у формі теперішнього — майбутнього часу і основного дієслова недоконаного виду у формі інфінітива: *я буд-у, ти буд-еш, він (вона, воно) буде (говорити, ходити, співати, їсти, будувати)*; *ми буд-емо, ви буд-ете, вони буд-уть (говорити, ходити, співати, їсти, будувати)*. В усному мовленні можливий еліпсис як допоміжного, так і основного дієслова, наприклад: — *Будеш співати?* — *Буду*; — *Що ти будеш робити?* — *Співати*.

Синтетична форма майбутнього часу, абсолютно рівноцінна з функціонального погляду з аналітичною, сформувалася внаслідок морфологізації первісно аналітичної форми, що становила єдність інфінітива основного дієслова і особово-числових форм дієслова *іти*.

З синхронного погляду в структурі цієї форми виділяються інфінітив дієслова недоконаного виду, формотворчий суфікс *-м-* і особово-числове закінчення, успадковане від допоміжного дієслова, що виступало у формі теперішнього часу: *я писати-м-у, ти писати-м-еш, він (вона, воно) писати-м-е; ми писати-м-емо (-м), ви писати-м-ете, вони писати-м-уть*. Не успадкована українською літературною мовою форма передмайбутнього часу, що становила аналітичну структуру у складі допоміжного дієслова *бути* у відповідній особово-числовій формі і дієприкметника на *-л-* (*-а, -о*), може використовуватися як морфологічний діалектизм або ж як стилістичний засіб, наприклад: *...Поглянеш в тихий, вільний безкрай сміло, покинеш хвиль минулих темний льох, і буде серце юним шалом цвіло, і буде в тобі грав пташиний тьох, поймеш заплутане природи діло* (Б.-І. Антонич).

§ 166. Вторинні значення форм часу

У вживанні дієслівних форм часу широко представлене явище функціональної транспозиції. Воно полягає в тому, що у відповідних контекстах часові форми втрачають свої первинні категоріальні функції і вживаються у вторинних значеннях. Таке переосмислення форм, першоджерелом якого виступає насамперед багате на експресивні засоби і модальні характеристики усне мовлення, продуктивно використовується як стилістично-зображальний прийом у художніх і публіцистичних текстах.

Форми теперішнього часу (так званий теперішній історичний час) можуть позначати минулі дії і стани, що відбувалися (реалізувалися) до моменту мовлення, наприклад: *Так, вона [Леся Українка] не хотіла бути пророкинею, але їй не могла нею не бути — це, здається, її невідворотний фатум... Вона й Київ покидає через те. Нервово, хитке, непевне життя почало вдаряти на неї й товаришів, а дні сповнилися такого накіпу, якого їй уже й не витримати* (В. Шевчук); *Машини мчали з гір. Стояло сухе осіннє надвечір'я... Шура Ясногорська стоїть у кузові, тримаючись руками за кабінку, і сміється пробігаючим золотим лісам, сміється дорозі, що шумить їй назустріч* (О. Гончар). Частки *було, бувало, поєднуючись із формами теперішнього часу, створюють модальний план розповіді-спогаду про звичні повторювані процеси, події, наприклад: Як була я малою, то мені було не раз снитися, що моя мати чеше мені коси, влітає червоні кісники, вбирає мене в квітки та стрічки, голубить та жалує мене* (І. Нечуй-Левицький). *Як муха в окропі бувало вертишся цілий день* (П. Мирний). Теперішній історичний час створює так званий ефект присутності, актуалізуючи її унаочнюючи події минулого.

Форми теперішнього часу вживаються для позначення майбутніх дій, наприклад: *Зрозумійте — днями виступаємо на велику справу* (О. Довженко).

Вживання дієслівних форм минулого часу доконаного виду у функції майбутнього пов'язане з вираженням супровідного модального значення — упевненості, переконання в неминучості позначуваного ними процесу, наприклад: — *Я пішов, — раптом втрутився Галат, устаючи з місця, — сьогоднішній день переламає усе моє життя* (Ю. Яновський).

Вторинні значення властиві формам майбутнього часу, утворюваним від дієслів доконаного виду. Їх використовують для позначення регулярно повторюваних, типових, тобто позачасових, процесів, наприклад: *Буває, мій товариш відвідає мене і розповість багато цікавого про свої археологічні експедиції, а я потім знайомлю з цими розповідями своїх учнів*. Конкретно-ситуативне значення теперішнього часу відповідні форми мають у повідом-

леннях про неможливість здійснення процесу в момент мовлення: *Вибачте, будь ласка, але я ніяк не згадаю вашого імені.*

Особливо виразними є форми майбутнього часу, вживані на позначення минулих дій, повідомлення про які супроводжується експресивно-емоційними оцінками, наголошенням на раптовості, інтенсивності або повторюваності тих чи тих процесів, наприклад: *До чого ж гарно й весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною. А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати (О. Довженко); Пан налигача в руці тримає. Коли це я-а-як смиконе!...Водимо ми, значить, та й водимо! А воно як мотоне, як мотоне, а тоді й попустить (Остап Вишня).*

У прислів'ях і приказках форми майбутнього часу мають позачасове значення, наприклад: *Люди зведуть і розведуть; Люди на народиться і вже доля у неї росте; Не допоможуть і чари, як хто кому не до пари.*

§ 167. Категорії особи, числа і роду

Категорія особи — словозмінна категорія, що позначає зв'язок процесуальної ознаки з її носієм у дієслівних формах теперішнього і майбутнього часу дійсного способу, а також наказового способу і виражає це значення на основі розмежування трьох часткових категорій: 1-ї, 2-ї і 3-ї особи однини і множини.

Дієслова минулого часу і умовного способу не мають граматичних засобів вираження особи. Синтаксичними показниками цієї категорії виступають особові займенники (*я писав, ти писав, він писав*). Такі форми називають також аналітичними особовими формами минулого часу і умовного способу.

Форма першої особи однини вказує на те, що носієм процесуальної ознаки (дії, стану, відношення) є мовець, наприклад: *Розпочну я краще писати новий сценарій про народ (О. Довженко); Марную день на пошуки незримої німої суті в сутінках понять (Л. Костенко).*

Дієслово, вживане на позначення дії, яка виконується адресатом мовлення, виражається формою другої особи, наприклад: *Ти надто любиш спів дзвінкоголосий Минулих днів і показних епох, Слід половецький, що давно заглох, Книжок старинних перетлілі стоси (М. Зеров); — Візьми їх полком, — сказав сердитий Остюк другому братові Василюшину (Ю. Яновський).* У формі третьої особи дієслова виступають у тих випадках, коли вони позначають дії або стани, не пов'язані ні з мовцем, ні з адресатом мовлення, наприклад: *Посеред молоденького парку, якому ще всього один*

рік, біля крана чи фонтана **стоять** з відрами поливальниці. Вода **ллється** у відра срібним струмком... (О. Довженко).

За відношенням до учасників комунікативної ситуації особові форми поділяються на дві групи, які позначають: 1) безпосередніх учасників спілкування (перша і друга особи однини і множини); 2) особи або предмети, про які повідомляється у процесі спілкування (третья особа однини і множини). Форма третьої особи має предметно-особову функцію, тому що вона виражає процеси, носіями яких виступають суб'єкти як з особовим, так і предметним значенням.

Особові форми дієслова утворюють парадигми дійсного і наказового способу і виражаються за допомогою особо-числових закінчень дієслів теперішнього і майбутнього (синтетичні форми) часу, а також наказового способу. Особові дієслівні форми узгоджуються з відповідними особовими займенниками. З іменниками-назвами носіїв процесуальних ознак поєднуються тільки форми третьої особи.

Дієслова з повною і частковою особовою парадигмою називаються особовими, або фінітними (від лат. *verbum finitum* — дієслівна форма, що має формально виражені значення часу, особи і числа). Особовим дієсловам протиставляються безособові.

В особових формах дієслова знаходить синтетичне вираження категорія числа, функціонування якої орієнтоване на позначення одного або кількох суб'єктів процесуальної ознаки.

Перша особа множини означає, що носіями процесуальної ознаки (дії, стану або відношення) є кілька осіб, до складу яких належить і мовець, наприклад: *Під нами море. Сев сидить на носі шаланди...; Я допомагаю хазяїнові тримати клівершток і навіть забираю шкот від паруса. Ми пливемо, правуючи косо на хвилі, експлуатуючи вітер, і пливемо просто на вітер* (Ю. Яновський); *Ми мовчимо* — поезія і Я. *Ми одна одній дивимось у вічі* (Л. Костенко). Друга особа множини вказує на дію двох або більшої кількості адресатів, наприклад: *Розкажіть, розкажіть мені, хмари: Ви чого це тікаєте далі?* (П. Тичина). Третя особа множини означає, що реалізація процесуальної ознаки пов'язана з участю кількох суб'єктів (осіб або предметів), про які повідомляється у відповідній комунікативній ситуації, наприклад: *Кравці лисицям хутра шиють, вітри на бурю грізно трублять. О доле, стережи в завію і людські, і звірячі кубла* (Б-І. Антонич); *Так пахнуть тільки у дитинстві Гречаний вистояний мед, І теплі руки материнські, І неба зоряний намет, І паленіючі морелі, І місячний холодний пил, І хліб на писаній тарелі, І тирса з-під гарячих пил* (Р. Лубківський).

Особові форми дієслова вживаються з вторинними значеннями, а саме: 1) форма першої особи однини втрачає реальний зв'язок

з мовцем як носієм процесуальної ознаки, набуваючи не пов'язаного з конкретною особою значення, зокрема у приказках та прислів'ях, наприклад: *Я його кладу на полицю, а він падає на лавицю*; *Я і то падаю, як за свою ногу зачеплюсь*; 2) форма другої особи однини вживається: а) в узагальнено-особовому значенні, що особливо характерно для прислів'їв та приказок, наприклад: *Чого навчишся замолоду, на старість не забудеш*; б) у значенні першої особи однини, наприклад: *Ідеш отак у доброму косарському товаристві і бачиш, ідучи, їй вечірне небо, і ясну зорю, і її з грабелями на округлому дівочому плечі* (О. Довженко); 3) форма третьої особи однини вживається: а) у безособовому значенні, наприклад: *Вечоріє і темніє. По землі лягає мла* (Я. Щоголів); б) позначає віднесеність дії до мовця, наприклад: *Заспокойся, донечко, матуся більше не сердиться на тебе* (— *Заспокойся, донечко, я більше не серджуся на тебе*); в) позначає віднесеність дії до адресата мовлення, зокрема в експресивному мовленні, наприклад: *Тут вибачитися треба перед усіма, а він на жарт усе переводить* (— *а ти на жарт усе переводиш*); 4) перша особа множини позначає мовця, виступаючи у значенні авторського ми, яке кваліфікують також як так звану форму скромності, наприклад: *Відзначимо, між іншим, що цей тонкий і ніжний майстер слова* [Т. Шевченко], *який і вживав найласкавіші його відтінки, не був скупий і на дуже різкі, навіть лайливі вислови на адресу ворогів...* (М. Рильський); ця ж форма може мати узагальнено-особове значення, наприклад: *Як часто ми не можемо надати людині вчасно допомогу, підтримати її добрим словом*; 5) друга особа множини функціонує як форма ввічливого звертання до адресата мовлення, наприклад: — *Як ти себе почуваш?* — *спитав хірург, що був на обході палат, і взяв його за руку...* — *Нічого... Добре... Скажіть, докторе, жити буду?* — *прошепотів Орлюк, вдвляючись докторові, здавалося, в саму душу* (О. Довженко); 6) форма третьої особи множини вживається в неозначено-особовому значенні, наприклад: *Інколи говорять, що запонадлива, гарячкова діяльність Франка у найрізноманітніших ділянках культури продиктована була потребою заповнити незчисленні прогалини в духовному житті тогочасної Галичини* (М. Рильський); типовим прикладом реалізації згаданого значення виступають прислів'я, наприклад: *Де п'ють, там і б'ють*; *Де не мажуть, там рипить*.

Словозмінна категорія роду представлена у формах минулого часу і умовного способу, що пояснюється їх первинною дієприкметниковою природою. Вживання однієї з трьох форм роду в однині (чоловічого, жіночого, середнього) ґрунтується на узгодженні з іменником або предметно-особовим займенником (*Вітер затих*; *Гроза минула*; *Сонце зайшло*; *Він прийшов*; *Вона прийшла*; *Воно прийшло*). Якщо ж суб'єкт процесуальної ознаки виражається

особовим займенником (*я, ти*), то родова форма дієслова минулого часу мотивується семантичним узгодженням із статтю позначуваної займенником особи (*Я прийшов; Я прийшла; Ти прийшов; Ти прийшла*).

Фіксована форма середнього роду закріплена за безособовими дієсловами, а також особовими, вживаними у значенні безособових, наприклад: *Надворі світало; Пропало, пройшло, пролетіло, Минулося, щезло, сплигло, Лишень головошками тліло, Лишень попелищем цвіло. Обвіялось, сном одіснилось, Одмарилось — ген набулось, вкотилось і ген одкотилось, Солоним риданням зайшлось* (І. Драч).

§ 168. Дієслова неповної особової парадигми. Безособові дієслова

Не всі дієслова мають повну особову парадигму, тобто форми першої, другої, третьої особи однини і множини. Порівнявши дієслова *хворіти* і *боліти*, можна констатувати, що перше з них вживається в усіх трьох особах однини й множини і, таким чином, характеризується повною особовою парадигмою. Що ж до другого дієслова, то відповідно до властивого йому лексичного значення воно має тільки форму третьої особи (*палець болить, пальці болять* тощо). Пор. з цього погляду також такі дієслова, вживані у прямому значенні: *цвісти, жевріти, текти, іржати, капати, бубнявіти, тріскатися, виникати, телитися, ягнитися, колоситися, рясніти, терпнути* тощо. Наведені приклади показують, що певна частина дієслів позначає процесуальні ознаки, не співвідносні щодо виконання, тривання з особою. Такі дієслова мають неповну, недостатню парадигму, обмежену тільки формами третьої особи однини і множини. У випадках переносного вживання згаданого різновиду дієслів парадигматичні обмеження зникають і відповідні лексичні одиниці можуть виступати в усіх особових формах, наприклад: *І сам я тут, обнявши далину, Ряснію, множусь, дижаю травую, І вся земля натягує струну Між сонцем і людиною живою* (А. Малишко).

Окрему функціональну групу утворюють безособові дієслова: а) бажання (*хотітися, кортіти*); б) міри наявності (*бракнути, бракувати, вистачати, ставати*); в) успіху (*таланити, щастити, фортунити, везти*); г) фізичного стану (*морозити, лихоманити, температурити, тіпати, трусити, трясти*); д) на позначення явищ природи (*вечоріти, мрячіти, світати, розвиднятися*); е) дієслова на *-ся*, які керують іменниками у формі давального відмінка (*сидиться, працюється, пишеться, сниться, п'ється, лежитьсь, хочетьсь*).

З синтаксичного погляду безособовість дієслів виявляється у відсутності граматичного підмета у складі тих речень, присудка-

ми яких вони виступають. Безособові дієслова функціонують як слова з неповною парадигмою. Вони вживаються у формах інфінітива (Його починає *морозити*), третьої особи однини теперішнього і майбутнього часу дійсного способу (*Вечоріє*; Незабаром *смеркне*), середнього роду, а також у формі середнього роду однини умовного способу (Ми не збилися б з дороги, якби так рано *не стемніло*).

СЛОВОЗМІНА ДІЄСЛІВ

§ 169. Інфінітив

Інфінітив (від лат. *infinitivus* — неозначений), або неозначена форма, — це початкова форма дієслівної парадигми, яка називає дію, процес або стан поза такими морфологічними категоріями, як час, спосіб, особа і число. Іншими словами, формою інфінітива позначається абстрактна, неактуалізована певним чином дія. Порівнявши словоформи *пишу* і *писати*, можна зробити висновок, що перша з них вказує на одну особу (*я*), яка виконує дію, час виконання дії (дія виконується в момент мовлення про неї), зв'язок з дійсністю (виконується реальна дія), тоді як друга позбавлена всіх згаданих ознак, тобто не вказує на особу, число, час і зв'язок з дійсністю. Інфінітиву властиві загальнодієслівні граматичні категорії виду (*виконати* — *виконувати*), стану (*виконувати* твори — дійсний стан, *виконуватися* акторами — пасивний стан) і лексико-синтаксична категорія перехідності — неперехідності.

Показником інфінітива є суфікс *-ти (-ть)*, після якого у відповідних формальних і лексико-семантичних групах дієслів може виступати постфікс *-ся (-сь)* (*зрїти* — *зрїтися*, *боятися*, *вагати-ся*). Формальний показник інфінітива *-ти (-ть)* кваліфікують також і як закінчення, зокрема у шкільній лінгводидактичній практиці. Однак статус закінчення морфеми мають лише у випадках взаємозаміни в межах відповідної парадигми, чого не можна твердити про інфінітивний суфікс.

Інфінітив характеризується різноманітними синтаксичними функціями. Він може виступати в ролі головних і другорядних членів речення, а також бере участь у вираженні різнопланових модальних значень у структурі двоскладних і односкладних речень.

§ 170. Дієслівні основи. Класи дієслів. Дієслівні парадигми

У творенні дієслівних форм беруть участь два різновиди основ — основа інфінітива і основа теперішнього часу.

Основа інфінітива визначається відокремленням суфікса *-ти (-ть)*, наприклад: *пис-а-ти*, *говор-и-ти*, *буд-ува-ти*, *терп-і-ти*, *в'яз-ну-ти*, *ку-ва-ти*, *біг-ѳ-ти*. У переважній більшості випад-

ків основа інфінітива закінчується класифікаційним, або тематичним, суфіксом. У наведених дієсловах виділяються тематичні суфікси *-а, -и, -ува, -і-, -ну-, -ва-, -ø-*. Крім того, існує невелика група атематичних (безсуфіксних) дієслів, до якої належать *дати, істи, вісти (розповісти, доповісти)*. Від основи інфінітива творяться такі дієслівні форми: минулий час (*говорив, тернів, будував, в'язнув*), умовний спосіб (*говорив би, тернів би, будував би*). Для визначення дієслівної основи може бути використана також і форма минулого часу: *пис-а-в, грим-і-в, буд-ува-в, стук-ну-в* тощо.

Основа теперішнього часу визначається відокремленням закінчення третьої особи множини: *пиш-уть, володі-ють, малю-ють, ход-ять, крич-ать, нос-ять, п'є-ють, б'є-ють*. У цьому разі слід зауважити, що форма третьої особи множини має лише два закінчення: *-ють* і *-ать*. Орфографічно вони передаються також як *-ють* і *-ять*, але в першому випадку звук */j/* належить до основи (*малю-ють*), а в другому — кінцевий приголосний основи м'який (*сид'-ать, спл'-ать*). Від основи теперішнього часу твориться ряд дієслівних форм, а саме: особові форми теперішнього часу (*жив-у, жив-еш, жив-е, жив-емо, жив-ете, жив-уть*), особові форми майбутнього часу дієслів доконаного виду (*прожив-у, прожив-еш, прожив-е, прожив-емо, прожив-ете, прожив-уть*), форми наказового способу (*жив-и, жив-імо, жив-іть*), дієприкметники теперішнього часу (*працюючий, виконуючий, спалимий, невдержимий*), дієприслівники теперішнього часу (*живучи, ходячи, ведучи*).

В окремих випадках помітні розходження у фонетичному оформленні кореневих морфем основи інфінітива і теперішнього часу, наприклад: *вес-ти — вед-уть, бра-ти — бер-уть, жи-ти — жив-уть, почина-ти — почн-уть, їха-ти — їд-уть, і-ти — їд-уть*.

Парадигматичні особливості дієслова, зокрема різновиди особових закінчень, визначаються співвідношенням між основами інфінітива і теперішнього часу, які взаємодіють за певними послідовно відтворюваними закономірностями. Ця взаємодія знаходить свій вияв у відповідностях між суфіксами основи інфінітива, з одного боку, і варіантами основи, властивими першій особі однини і третій особі множини, — з іншого.

Структурні класи дієслів виділяються за такими показниками:

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1969. — С. 311–319.

Клас	Суфікси основи інфінітива	Суфікси основи теперіш- нього часу	Приклади		Діс- відмі- на
			інфінітив	теперішній час	
I	-ува- (-юва-), -ва-	-uj- -юj- -j	буд-ува-ти прац-юва-ти да-ва ти	буд-uj-у (-еш, -уть) прац-юj-у (-еш, -уть) да-j-у (-еш, -уть)	I
II	-ва-	-ваj-	бу-ва-ти	бу-ваj-у (-еш, -уть)	I
III	-а- (-я-)	-aj- (-яj-)	пуск-а-ти рівн-я-ти	пуск-aj-у (-еш, -уть) рівн-яj-у (-еш, -уть)	I
IV	-і-	(-ij-)	сив-і-ти біл-і-ти	сив-ij-у (-еш, -уть) біл-ij-у (-еш, -уть)	I
V	-а- (-я-)	-ø-	каз-а-ти смі-я-тися	каж-у (еш, -уть) сміj-уся (-ешся, -уться)	I
VI	-і-	-ø-	рев-і-ти хот-і-ти	рев-у (-еш, -уть) хоч-у (-еш, -уть)	I
VII	-ну- -ону-	-н- -он-	крик-ну-ти трус-ону-ти	крик-н-у (-еш, -уть) трус-он-у (-еш, -уть)	I
VIII	-ø-	-ø-	нес-ти плив-ти вес-ти мес-ти	нес-у (-еш, -уть) плив-у (-еш, -уть) вед-у (-еш, -уть) мет-у (-еш, -уть)	I
IX	-ø-	-j-	ри-ти кри-ти ви-ти би-ти пи-ти	ри-j-у (-еш, -уть) кри-j-у (-еш, -уть) ви-j-у (-еш, -уть) б-j-у (-еш, -уть) п-j-у (-еш, -уть)	I
X	-и- (-і-)	-ø-	вод-и-ти пој-і-ти	водж-у (вод-иш, вод-ять) пој-у (-иш, -ать)	II
XI	-а-	-ø-	крич-а-ти мовч-а-ти	крич-у (-иш, -ать) мовч-у (-иш, -ать)	II
XII	-і-	-ø-	гор-і-ти лет-і-ти	гор-ю (-иш, -ять) леч-у (лет-иш, лет-ять)	II
XIII	-ø-	-ø-	біг-ти	біж-у (-иш, -ать)	II

Класи дієслів неоднакові щодо кількості охоплюваних ними лексичних одиниць, тобто розрізняються з погляду продуктивності. Ступінь продуктивності дієслівного класу може коливатися від такої кількості лексичних одиниць, яка практично не підлягає вимірам, до компактних, репрезентованих кількома основами груп. Так, велика, практично необмежена кількість дієслів входить до I класу, якому властивий суфікс основи інфінітива **-ува-**, тоді як дієслова II класу (основа інфінітива з суфіксом **-ва-**) (*бувати, дівати, позивати, тривати, співчувати, стрівати, уболівати*) утво-

рюють кількісно обмежену, непродуктивну групу лексичних одиниць. До продуктивних належать III (основа інфінітива з суфіксом *-а-*) і X (основа інфінітива з суфіксом *-и-*) класи. Значною продуктивністю характеризується VII клас, показником якого виступає інфінітивний суфікс *-ну-* зі значенням моментальної, однократної дії. В окрему підгрупу в межах VII класу виділяються кількісно обмежені дієслова на зразок *бліднути*, *блякнути*, *квітнути*, *плинути*, *горнути*, *грузнути*, *тягнути*, *тиснути*. Обмежена кількість дієслів об'єднується у VIII, IX і XI класах. XII клас дієслівних основ охоплює близько 200 лексичних одиниць, але не належить до продуктивних. До XIII класу входить тільки дієслово *бігти*.

За парадигматичними ознаками дієслова I–IX класів об'єднуються в першу дієвідміну, типологічними показниками якої виступають флексійні післясуфіксальні голосні /e/ (2-га і 3-тя особи однини, 1-ша і 2-га особи множини) і /y/ (3-тя особа множини). X–XIII класи утворюють другу дієвідміну. Вона характеризується наявністю голосних /й/ (/i/) та /а/ у тих же формах однини і множини.

Дієслова дійсного способу теперішнього — майбутнього часу доконаного виду мають таку парадигму:

	О д н и н а		М н о ж и н а	
	I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
1-ша ос.	-у	-у	-емо	-имо
2-га ос.	-еш	-иш	-ете	-ите
3-тя ос.	-е	-ить	-уть	-ать

Особливу систему закінчень мають атематичні дієслова *істи*, *дати*, *(розно)вісти*, *(допо)вісти*:

	О д н и н а			М н о ж и н а		
1-ша ос.	<i>да-м</i> ,	<i>ї-м</i> ,	<i>розпові-м</i>	<i>да-мо</i> ,	<i>ї-мо</i> ,	<i>розпові-мо</i>
2-га ос.	<i>дас-и</i> ,	<i>їс-и</i> ,	<i>розповіс-и</i>	<i>дас-те</i> ,	<i>їс-те</i> ,	<i>розповіс-те</i>
3-тя ос.	<i>дас-ть</i> ,	<i>їс-ть</i> ,	<i>розповіс-ть</i>	<i>дад-уть</i> ,	<i>їд-ять</i> ,	<i>розповід-ять</i>

Парадигма минулого часу має таку систему форм:

	О д н и н а		М н о ж и н а	
<i>я</i>			<i>ми</i>	
<i>ти</i>	<i>ходи-в-φ</i> (-л-а, -л-о),	<i>ніс-φ</i> (нес-л-а, -л-о)	<i>ви</i>	<i>ходи-л-и</i> , <i>нес-л-и</i>
<i>він (вона, воно)</i>			<i>вони</i>	

Парадигму давноминулого часу утворюють такі аналітичні форми:

	О д н и н а		М н о ж и н а	
<i>я</i>	<i>ходив був</i>		<i>ми</i>	
<i>ти</i>	<i>ходила була</i>		<i>ви</i>	<i>ходили були</i>
<i>він (вона, воно)</i>	<i>ходило було</i>		<i>вони</i>	

Аналітичні і синтетичні форми майбутнього часу дієслів недоконаного виду представлені двома парадигмами.

	О д н и н а	М н о ж и н а
1-ша ос.	<i>буду працювати</i>	<i>будемо працювати</i>
2-га ос.	<i>будеш працювати</i>	<i>будете працювати</i>
3-тя ос.	<i>буде працювати</i>	<i>будуть працювати</i>
1-ша ос.	<i>працюватим-у</i>	<i>працюватим-емо</i>
2-га ос.	<i>працюватим-еш</i>	<i>працюватим-ете</i>
3-тя ос.	<i>працюватим-е</i>	<i>працюватим-уть</i>

Синтетичні форми дієслів наказового способу утворюють таку парадигму:

	О д н и н а	М н о ж и н а
1-ша ос.	—	<i>сид-імо, сідай-мо, сядь-мо</i>
2-га ос.	<i>сид-и, сідай-ф, сядь-ф</i>	<i>сид-іть, сідай-те, сядь-те</i>
3-тя ос.	—	—

Атематичні дієслова мають такі форми наказового способу:

	О д н и н а	М н о ж и н а
1-ша ос.	—	<i>дай-мо, їж-мо, розповіж-мо</i>
2-га ос.	<i>дай-ф, їж-ф, розповіж-ф</i>	<i>дай-те, їж-те, розповіж-те</i>

§ 171. Дієприкметник

Дієприкметники різною мірою поєднують у своїй морфологічній і семантичній природі властивості дієслова і прикметника, а саме:

1) творяться від дієслівних основ за допомогою спеціальних суфіксів і виявляють видові характеристики твірних основ, трансформовані у відносні ознаки, що співвідносяться: а) з реалізованими, результативними діями, наприклад: *Цей вечір, замкнений в холодному спокої, ясний, докінчений нагадує сонет, Сонет краси гаїв і тиші зимової* (М. Рильський); *Та чи згадаєш ти в чужих краях Поржавілий і старосвітський дах, Де огнище твоє колись палало?* (М. Зеров); б) з нереалізованими, нерезультативними діями, наприклад: *Буксир рушив назад, супроводжуваний подячними вигуками й піснями пасажирів пароплава* (Ю. Яновський); *В небі високім проходить, беззмарними зримий ночами, Шлях, що за білість свою споконвіку зветься Молочним* (М. Зеров);

2) мають прикметникову словозміну, тобто форми відмінка, роду й числа, зумовлювані узгодженням з відповідними іменниками, і, як і прикметники, виступають в атрибутивній та предикативній функції, наприклад: *Зійшовши на край горба, прибулі стали дивитись, як інший вертоліт, знизившись до застрялої амфібії,*

саме знімає з неї екіпаж (О. Гончар); Шляхи мої неміряні, гори мої неважені, звірі мої не наджені, води мої не ношені, риба у їх не ціджена, птахи мої не злякані, діти мої не лічені, щастя моє не залежане... Оце така я в тебе матінка, в руці Господній Україна синєнебая (Т. Осьмачка).

Традиційно дієприкметник визначається як неособова, недієвідмінювана форма, у якій морфологічні значення часу, виду і стану поєднуються з прикметниковими формами роду, числа й відмінка. Однак таке визначення дієприкметника не відображає істотних змін у його морфологічній природі порівняно з початковою парадигмою. Сучасна українська мова втратила давню дієприкметникову парадигму, що об'єднувала активні дієприкметники теперішнього і минулого часу та пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу. Окремий різновид становили активні дієприкметники минулого часу на -л-, що функціонували тільки у складі аналітичних дієслівних форм часу і способу. Руйнування дієприкметникової парадигми виявилось в тому, що в морфологічній системі сучасної української мови фактично повністю відсутні пасивні дієприкметники теперішнього часу і активні дієприкметники минулого часу. Крім того, так звані активні дієприкметники теперішнього часу не становлять у сучасній українській мові регулярних віддієслівних утворень.

Втрата протиставлень за ознакою часу в межах активних і пасивних дієприкметників дає змогу констатувати, що категорія часу як дієслівна ознака не властива відповідним морфологічним одиницям. Традиційні терміни «дієприкметник теперішнього часу» і «дієприкметник минулого часу» — це умовні позначення, які не відображають граматичних значень відповідних форм.

Докорінно видозмінена морфологічна природа дієприкметника дає підстави вважати його віддієслівним прикметником, який, на відміну від таких дериватів, як *влучний, прилипчастий, вертлявий, зворушливий, поривистий*, мотивованих дієсловами, не лише виражає ознаку щодо дієслівної основи, а й зберігає певні морфологічні й синтаксичні властивості дієслова¹. Більшою мірою категоричний висновок полягає в тому, що в дієприкметникові повністю переважають прикметникові морфологічні й семантичні властивості, у зв'язку з чим існують абсолютно достатні підстави вважати його віддієслівним відносним прикметником².

¹ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. — С. 318.

² Кучеренко І. К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство. — 1967. — № 4. — С. 12–20; Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988. — С. 180.

172. Склад і творення дієприкметників

Активні дієприкметники виражають ознаку предмета щодо виконуваної ним дії. Відповідні дієприкметники узгоджуються з іменниками — назвами виконавців дій або носіїв станів, наприклад: *Тимко, налягаючи руками на чепіги, часто задирав голову, проводжас даленіючі косинці журавлів* (Григорій Тютюнник); *Темніє небо. Чути дальній крок Тяжкого грому в тишині навислій, І враз на груди, у бажанні стислі, На землю лине пінявий потік* (М. Рильський).

Пасивними називаються дієприкметники, що виражають ознаку за відношенням до дії, яка поширюється на інший предмет. Пасивні дієприкметники узгоджуються з іменниками — назвами об'єктів відповідних дій: *Адресовані людям вірші — найкращий у світі лист* (Л. Костенко); *Помита стареньким Йоганном підстрижена їжачком трава іскриться всіма фарбами* (В. Винниченко).

Активні дієприкметники. Активні дієприкметники, що творяться за допомогою суфіксів *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), становлять особливу проблему морфології сучасної української мови. Всупереч твердженням про вільне творення цих мовних одиниць від дієслівних основ теперішнього часу необхідно наголосити, що вони не перебувають у регулярних мотиваційних зв'язках з відповідним типом дієслівних основ. Спорадичне творення розгляданих дієприкметників дає змогу вважати їх периферійними щодо морфологічної системи української мови віддієслівними похідними. Цілоком слушно їх характеризують як суто книжні витвори, не властиві побутовому мовленню, стимульовані старою традицією, але найбільшою мірою — впливами мов зі збереженою системою часового розмежування дієприкметників¹. Периферійний статус розгляданих дієприкметників підтверджують також такі показники, як неможливість творення від дієслів на *-ся* (*сміятися, гритися, листуватися*) і абсолютно ненормативний характер конструкцій з постпозитивними дієприкметниковими зворотами, наприклад: *Всі вони [хлібороби] разом були як би одною силою, одною міццю, що йшла проти другої сили й моці, спочиваючої в землі* (Н. Кобринська).

Досить значна кількість давніх активних дієприкметників теперішнього часу трансформувалася в якісні прикметники, наприклад: *плавучий, ревучий, живучий, співучий, тягучий, ріжучий, плакучий, текучий, крикучий, тямучий, липучий, дряпучий, родючий, палючий, кусючий, сидячий, ходячий, лежачий, терплячий, зрячий, владущий, пам'ятущий, тямущий, видющий, завидющий, цілющий, болящий, годящий* тощо, наприклад: *Інспектор уже пройшов на-*

¹ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. — С. 323.

лубу «Колумба» і плавучим містком зійшов на берег (М. Трублаїні); *Лежачий камінь у траві лежить. Вода під камінь, кажуть, не біжить. Лежаче в цього каменя життя. Отож, лежачі в нього почиття* (Є. Гуцало).

Активні дієприкметники минулого часу творилися від інфінітивних основ за участю суфіксів *-ш-* (поєднувався з основами на приголосні) і *-вш-* (поєднувався з основами на голосні). Цей парадигматичний різновид дієприкметників вийшов з ужитку і, отже, не властивий морфологічній системі сучасної української мови.

Продуктивними є активні дієприкметники, утворювані за допомогою суфікса *-л-* від інфінітивних основ неперехідних дієслів доконаного виду, наприклад: *загоріти* — *загорілий*, *посивіти* — *посивілий*, *одужати* — *одужалий*, *полиняти* — *полинялий*, *ожити* — *ожилий*, *облигнути* — *облиплий*, *набриднути* — *набридлий*, *розцвісти* — *розцвілий*, *присісти* — *присілий*. До особливостей творення дієприкметників на *-л-* належать втрата суфікса інфінітивної основи *-ну-* (*зжовкнути* — *зжовклий*) і випадіння кінцевого приголосного основи, зокрема *-с-* (*осісти* — *осілий*).

Аналізованому типові дієприкметників властиве спільне значення перфективного ознаки, яка є наслідком реалізації процесу або стану, позначуваного твірною дієслівною основою, наприклад: *І листя пожовкле вітри рознесли* (Т. Шевченко); *Польські тогочасні пани, вкрай випещені та без міри спанілі в розкоші, не могли знести недогоди військового таборового життя* (І. Нечуй-Левицький); *Прозорим фіолетом закам'янілі хвилі дальніх гір укрили п'аділ...* (М. Зеров).

Мовна практика свідчить, що мотивація дієприкметників на *-л-* може виходити за межі неперехідних дієслів доконаного виду. Це підтверджують похідні на зразок *злиплий*, *розсохлий*, *розмерзлий*, *розчервонілий*, *розишарілий*, співвідносні з погляду творення з неперехідними дієсловами на *-ся*, наприклад: *Бриг рипів і кректав, розсохлий і страшний* (Ю. Яновський); *Стоїть молодиця край трибуни, розширїла, випростана* (О. Гончар); *Підійшла Марія, розчервонїла з ходи* (А. Головка)¹.

Віддієслівні похідні на *-л-* не продовжують з генетичного погляду давніх активних дієприкметників минулого часу, вживання яких обмежувалося відповідними аналітичними формами дієслова. Згадані давні утворення представлені в українській мові обмеженою кількістю прикметників, наприклад: *спілий*, *стиглий*, *зрілий*, *прілий*, *умілий*, *талиий*, *тривалий*, *кислий*.

Пасивні дієприкметники. Віддієслівні похідні, традиційно кваліфіковані як пасивні дієприкметники, втратили на ґрунті ук-

¹ Гнатюк Г. М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. — К., 1982. — С. 33–37.

раїнської мови давні форми теперішнього часу, що утворювалися за допомогою суфікса **-м-** від інфінітивних основ перехідних дієслів. З ними генетично пов'язані сучасні прикметники *відомий, знайомий, видимий, любимий, терпимий*.

Продуктивний різновид у сучасній українській мові становлять дієприкметники з нейтралізованим часовим значенням, що утворюються від інфінітивних основ перехідних дієслів за допомогою суфіксів **-н-** (**-ен-**) і **-т-**: *пояснити — пояснений, пояснювати — пояснюваний, будувати — будований, косити — кошений, возити — вожений, водити — воджений, народити — народжений, народжувати — народжуваний, удосконалити — удосконалений, удосконалювати — удосконалюваний, купити — куплений, купувати — купований, молотити — молочений, бити — битий, рити — ритий, мити — митий, вити — витий, почати — початий, взяти — взятий, сприйняти — сприйнятий, м'яти — м'ятний, кинути — кинутий, дерти — дертий, терти — тертий*. Творення дієприкметників за допомогою варіантного суфікса **-ен-**, що поєднується з інфінітивними основами на **-и-** (*бачити, носити, возити, ловити, народити* тощо), супроводжується чергуванням приголосних /г/ — /ж/, /к/ — /ч/, /д/ — /дж/, /з/ — /ж/, /с/ — /ш/, /зд/ — /ждж/; після губних приголосних з'являється епентетичний /л/. Дієприкметники на **-т-** творяться від обмеженої кількості дієслів, що мають не ускладнені суфіксами інфінітивні основи з кінцевими /и/ (*мити*), /і/ (*гріти*), /у/ (*взути*), /р/ (*дерти*), /а/ (*жати, взяти, проїняти*), /о/ (*молоти, колоти, полоти*). Існують випадки варіантного творення дієприкметників за участю суфіксів **-т-** і **-ен-**: *бризнути — бризнутий, бризнений; вернути — вернутий, вернений; одягнути — одягнутий, одягнений; горнути — горнутий, горнений; колоти — колотий, колений, пороти — поротий, порений* тощо.

Кваліфікація дієприкметників на **-н-** (**-ен-**), **-т-** як пасивних перебуває під безперечним впливом первинної, не успадкованої українською мовою парадигми. «Тепер українська мова майже зовсім утратила активні дієприкметники, а тим самим утратилося протиставлення активних і пасивних дієприкметників, і останні, наближаючися до ролі дієприкметника взагалі, універсального дієприкметника, часто зовсім уже не мають пасивного значення»¹. Це твердження ґрунтується на функціонуванні дієприкметників із суфіксом **-н-**, не співвідносних з перехідними дієсловами, наприклад: *Пролинув угорі Крижак заблуканий, і срібно продзвеніло Туге його крило* (М. Рильський); *У туцах, де лише стежки звірині, Серед потворно сплетених гілок, Буває — в небо просвіт ніжно-синій, як любе око. Скрізь тасмний змрок* (М. Рильський); *Він був*

¹ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. — С. 319–320.

виспаний, здоровий і сильний, тіло переливалося мускулами (Григорій Тютюнник); *Мокрі, стомлені, але радісно осміхнені, ми входимо в ліс* (М. Стельмах); *Тихий, замріяний усміх не сходив у Цибулі з уст* (А. Головка). У наведених прикладах дієприкметники за творенням співвідносяться з дієсловами *заблукати, сплестися, виспатися, осміхнутися, замріятися*.

Дієприкметники на **-н-** (**-ен-**), **-т-** втратили значення часу, але під впливом видових значень дієслівних основ протиставляються за відношенням до результативних — нерезультативних дій, тобто мають опосередковані значення доконаного — недоконаного виду.

§ 173. **Форми на -но, -то**

За походженням із дієприкметниками безпосередньо пов'язані незмінні предикативні форми на **-но** (*виконано, зроблено, прибрано*), **-то** (*розбито, змито, забуто*). Це морфологізовані короткі дієприкметники середнього роду з колишнім закінченням **-о**, в результаті втрати якого форми середнього роду опинилися поза парадигматичними зв'язками з формами чоловічого й жіночого роду, а також відмінковими формами однини й множини. Важливо підкреслити також, що віддієприкметникові форми на **-но, -то** повністю втратили ознаки прикметниковості, тобто атрибутивне значення, у зв'язку з чим вони протиставляються родовим формам дієприкметників, а саме: *траву скошено* — *трава скошена*, *завдання виконано* — *завдання виконане*, *сорочку вишито* — *сорочка вишита*, *міст збудовано* — *міст збудований*.

Зберігаючи предикативну функцію і маючи перфектне значення, ці форми виступають головними членами односкладних речень і становлять одне з характерних морфолого-синтаксичних явищ української мови, наприклад: *На сизих луках скошено траву, І літо буйне в береги ввійшло* (М. Рильський); *Одразу ж розшуки було поставлено як слід* (Ю. Яновський); *Коли комбат попередив, що тільки-но кулеметний вогонь противника буде дезорганізовано, з фронту готель атакують ще кілька штурмових груп* (О. Гончар); *Все це власні спостереження, все це було побачено, почуто, пережито* (Остап Вишня).

В українській мові абсолютно переважають розглядані форми, співвідносні з погляду творення з перехідними дієсловами доконаного виду, які позначають дії, спрямовані на відповідні об'єкти. З формально-синтаксичного погляду у реченні з перехідним дієсловом-присудком конструктивним складником виступає додаток, виражений іменником у формі безпрійменникового знахідного відмінка іменника або його функціонального відповідника. Семантико-синтаксичну специфіку перехідних дієслів зберігають форми на **-но, -то**. У випадках заперечення залежний компонент з

об'єктною функцією виступає у формі родового відмінка, наприклад: *Та це ж плавби не визначено строку* (Л. Костенко).

Щодо синтаксичного функціонування окремих типів становлять тричленні конструкції, до складу яких, крім відповідної дієслівної форми і залежного компонента, вираженого іменником у формі знахідного відмінка, входить також залежний компонент — іменник або займенник у формі орудного відмінка, наприклад: *Гостями було багато випито щербету і з'їдено цілі кути ласоців* (П. Загребельний); *Вперше стверджено нами Ейнштейном пізнання априорі* (І. Калинець); *На обрії, одразу ж за селом, де оболоню тишею сповито, горять кульбаби* (В. Стус).

Однак трапляються також випадки функціонування відповідних форм, співвідносних з неперехідними дієсловами, наприклад: *От нарешті він удома. Попоходжено по світах* (Ю. Яновський); *У хаті було накурено, під стелею слався синюватий димок* (Є. Гуцало); *Десь у гущавині ойкнуто, зашаруділо листям* (Н. Рибак); — *На здоров'я не скаржисомось, — буркнуто було у відповідь* (О. Гончар).

Форми на **-но, -то** можуть також співвідноситися із зворотними дієсловами, наприклад: *Спеки налито [налилося] по вінця, вітрець не дмухне* (О. Гончар); *Ніхто не знав, куди цілити, бо острів той так заховано [заховався] серед проток, дерев і очеретів, що майже ніхто не відав про його існування* (П. Загребельний); *А скільки ще всього не пускає нас, а скільки забобонів причасно [причалюся] впродовж усієї дороги* (І. Калинець).

Форми **-но, -то** привертають увагу мовознавців упродовж тривалого часу насамперед з погляду генезису в граматичній системі української мови і особливостей функціонування у відповідних синтаксичних конструкціях¹.

§ 174. Дієприслівник

Дієприслівником називається незмінна дієслівна форма, яка позначає дію або стан як ознаку іншої дії або стану, зберігаючи дієслівні морфологічні категорії виду і часу.

Виходячи з того, що дієприслівник має категоріальне синтаксичне значення обставини, його кваліфікують також як дієслівноприслівникове утворення.

¹ *Курило О.* Про українські безпідметові конструкції з присудковим дієприкметником на *-но, -то* // 36. секції граматики укр. мови. — 1930. — Кн. 1. — С. 1–39; *Гладкий М.* Мова сучасного українського письменства. — Х.; К., 1930. — С. 51–54; *George Y. Shevelov.* The Vicissitudes of a Syntactic Construction in Eastern Slavic // In and around Kiev. — Heidelberg, 1991. — P. 209–225; *Wieczorek D.* Ukrainiskij pierfiek na *-no, -to* na fonie polskiego pierfiekta. — Wrocław, 1994. — 115 s; *Данilenko A.* Форми на *-но, -то* в українській мові, спроба типологічної реконструкції // 36. Харк. іст.-філол. т-ва. — Х., 1994. — Т. 2. — С. 113–126.

Базою для творення дієприслівників виступають основи теперішнього часу й інфінітива.

Від першого різновиду основ за участю суфікса **-чи** утворюються дієприслівники теперішнього часу: *плавають*— *плаваю-чи*, *читають*— *читаю-чи*, *гудуть*— *гуду-чи*, *несуть*— *несу-чи*, *ваблять*— *вабля-чи*, *стоять*— *стоя-чи*, *лежать*— *лежа-чи*. Дієприслівники теперішнього часу мають тільки форму недоконаного виду.

Дієприслівники минулого часу утворюються додаванням до основи інфінітива суфікса **-вши** (основа закінчується на голосний) і його позиційного варіанта **-ши** (основа закінчується на приголосний): *малювати*— *малюва-вши*, *писати*— *писа-вши*, *сивіти*— *сиві-вши*, *нести*— *ніс-ши*, *бігти*— *біг-ши*.

Вид дієприслівників минулого часу визначається відповідною граматичною категорією співвідносного дієслова: *нести*— *нісши* (недоконаний вид), *принести*— *принісши* (доконаний вид), *терпіти*— *терпівши* (недоконаний вид), *виперіти*— *виперівши* (доконаний вид).

Дієприслівники виражають такі дії або стани, якими супроводжується виконання основних дій або станів, позначуваних дієслівними формами теперішнього, минулого або майбутнього часу.

Типове значення дієприслівників теперішнього часу полягає у вираженні додаткової дії, що відбувається одночасно з основною. У таких випадках основна дія виражається дієсловом недоконаного виду. При поєднанні з дієсловом майбутнього часу доконаного виду дієприслівник теперішнього часу вказує на дію або стан з додатковим значенням постійного тривання, наприклад: *Він любить рибу, звірину і птицю. — І, люблячи, без жалю підведе Свою холодну і тверду рушницю* (М. Рильський).

Дієприслівники минулого часу, як правило, беруть участь у вираженні послідовності дій. Вони найчастіше починають додаткові дії, які за часом свого перебігу передують основним: *Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою* (М. Коцюбинський); *І щасливий той, хто, винісши народне горе, і попрацювавши немало, і немало проливши крові на полях битв, може потім уже сказати собі і світу, що в найстрашнішу годину не було у нього зерна неправди за душею* (О. Довженко).

Умови синтаксичного вживання дієприслівників у ролі обставин призводять до зневизначення дієслівних рис, унаслідок чого відбувається перехід їх до лексико-граматичного класу прислівників. Адвербіалізації найбільшою мірою підлягають дієприслівники теперішнього часу. Основним показником адвербіалізованого дієприслівника є відсутність керованих ним залежних слів, наприклад: *...Він не кликав і не стогнав, він умирав стоячи, і він не знав, що так умирають в легендах* (Ю. Яновський); *І виноград*

міцний кладіть на темну мідь, На простий жертвеник між вічними дубами, Де постать Зевсова біліючи стоїть В блакиті творчої, блаженної нестями (М. Рильський).

На відміну від дієприкметників дієприслівники в українській мові утворюються також і від зворотних дієслів: *сміятися* — *сміючись*, *зупинятися* — *зупиняючись*, *наповнюватися* — *наповнюючись*.

ПРИСЛІВНИК

§ 175. Загальна характеристика прислівника як частини мови

Прислівник — це повнозначна частина мови, яка об'єднує у своєму складі клас слів із загальним категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії або стану, іншої непроцесуальної ознаки або предмета, наприклад: *швидко писати, голосно розмовляти, міцно спати, злітати вгору, опинитися внизу, дуже швидко писати, занадто голосно розмовляти; надзвичайно цікаве оповідання, надмірно ускладнене завдання; читання вголос, місто вночі, повернення додому*.

На відміну від іменника, прикметника і дієслова, що мають розвинену систему флективних та інших різновидів форм, принципово важливу морфологічну ознаку прислівника становить відсутність словозміни, крім ступенів порівняння, властивих лише одному різновидові цього класу слів. Водночас відсутність словозміни сама собою є яскравою формальною ознакою прислівника, зумовленою передусім провідною для нього придієслівною обставиною функцією.

На основі зв'язків між чотирма основними частинами мови — іменником, прикметником, дієсловом і прислівником — з погляду їх синтаксичного функціонування можна констатувати таке пропорційне співвідношення: **іменник: прикметник — дієслово: прислівник**. З цього співвідношення випливає тотожність синтаксичної сутності прикметника і прислівника: перший виступає у первинній синтаксичній функції як означення при іменникові, другий — як означення при дієслові. У цьому разі поняття означення (атрибута) має ширший сенс порівняно з традиційним розумінням його як відношення між назвою предмета (субстанції) і назвою властивої предметові ознаки. Таким чином, до уваги береться той факт, що у згаданому пропорційному співвідношенні між чотирма частинами мови щодо синтаксичних функцій прислівник, подібно до прикметника у присубстантивній позиції, означає, характеризує дію або стан, які, як відомо, є процесуальними ознаками.

Подібно до прикметників прислівники виступають у функції присудка у структурі двоскладного речення: *Сонце високо, косарі*

далеко, коси дзвонять, коні пасуться (О. Довженко). У таких випадках вони займають синтаксичну позицію, подібну до тієї, яка властива прикметникам у функції іменної частини складеного присудка. Основу ж предикативного функціонування аналізованого лексико-граматичного класу слів становлять так звані предикативні прислівники, або предикативи, які виступають синтаксичною базою формування і функціонування окремих типів односкладних речень, наприклад: *Було нам важко і було нам зле. І західно і східно* (Л. Костенко).

Поєднуючись з іншими повнозначно-лексичними компонентами у складі речення, прислівники вступають з ними в синтаксичний зв'язок прилягання.

§ 176. Значеннєві розряди прислівників

Загальне категоріальне значення прислівника як виразника не-процесуальної ознаки конкретизується в часткових розрядах слів, що належать до цієї частини мови.

У значеннєвому поділі прислівників, на відміну від інших повнозначних частин мови, переважає синтаксичний класифікаційний принцип: диференційні ознаки відповідних розрядів ґрунтуються передусім на тому семантико-синтаксичному відношенні, яке виникає між дієсловом і синтаксично залежним від нього прислівником, вживаним у первинній обставинній функції. Що ж до предикативних прислівників (предикативів), то їх виділення в окремий розряд має незаперечну синтаксичну мотивацію.

Залежно від номінативної природи відповідних слів прислівники поділяються на незайменникові, або повнозначні, і займенникові. Незайменникові прислівники називають відповідні ознаки, характеризуються повнотою лексичних значень подібно до іменників, прикметників і дієслів. Займенникові ж прислівники лише вказують на ту або ту ознаку, не називаючи її.

Займенникові прислівники поділяються на такі розряди: 1) питально-відносні (*де, куди, коли, звідки, чому, як, поки, доки*); 2) вказівні (*там, тут, сюди, туди, тоді, так (отак)*); 3) означальні (*завжди, всюди, інколи, по-всякому, по-іншому*); 4) заперечні (*ніде, ніколи, нікуди, ніяк, нізвідки, нізащо*); 5) неозначені (*десь, де-небудь, колись, коли-небудь, кудись, куди-небудь, чомусь, казна-звідки, бозна-звідки, хтозна-звідки, казна-куди, хтозна-куди, хтозна-де* тощо); 6) особові (*по-моєму, по-твоєму, по-нашому, по-вашому, по-наськи*); 7) зворотний (*по-своєму*).

За допомогою займенникових прислівників устанавлюється зв'язок між змістом окремих речень в усному й писемному мовленні, у зв'язку з чим відповідні слова кваліфікують як важливі засоби текстотворення. Відповідна функція займенникових прислівників ґрунтується на тому, що вони можуть співвідноситися з

повнозначними прислівниками, прийменниково-іменниковими сполуками з обставинним значенням, окремими різновидами підрядних речень, кількома самостійними реченнями і виступати їх своєрідними заміниками в межах того або того тексту. Наприклад: *Сповнений надії, Ти йдеш узліссям. Кожен куц там криє Глибокі таємниці* (М. Рильський); *А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі куці смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин. Там неслися кури нишком од матері і різне дрібне птаство. Гуди ми рідко лазили* (О. Довженко).

За лексичним значенням усі прислівники (незайменникові і займенникові) поділяються на два основні лексико-граматичні розряди: 1) означальні, або власне характеризуючі, тобто такі, що позначають властивості, якості, спосіб дії, інтенсивність вияву процесуальної або непроцесуальної ознаки; 2) обставинні, або обставинно-характеризуючі, функція яких полягає у вираженні зовнішніх щодо носія ознак місця, часу, причини, мети та інших обставин.

§ 177. Означальні прислівники

Означальні прислівники становлять семантично диференційований розряд, що об'єднує у своєму складі кілька часткових підрозрядів, виділюваних на підставі диференціації окремих різновидів загального значення якості або внутрішньої властивості процесуальної (дієслівної) чи непроцесуальної (прикметникової) ознаки.

Існують різні класифікації означальних прислівників. Одна з них полягає в тому, що у складі відповідного розряду виділяються два часткові підрозряди: 1) прислівники способу дії (*швидко бігти, весело сміятися, рішуче заперечувати, вити по-вовчому (по-вовчи), розмовляти по-німецькому, робити по-нашому, іти повагом, накласти набгом, дивитися вовком, примчати стрілою*); 2) прислівники міри або ступеня вияву ознаки (*дуже старатися, дуже старанний, надто веселитися, надто веселий, ледве пересуватися, ледве помітний, абсолютно переважати, абсолютно незрозумілий, страшенно лякатися, страшенно блідий, дуже весело, занадто просто, зовсім вільно*).

Наведені підрозряди означальних прислівників розрізняються між собою за характером сполучуваності з головними компонентами у складі відповідних словосполучень: а) прислівники способу дії поєднуються тільки з дієсловами; б) прислівники міри або ступеня поєднуються з дієсловами, прикметниками і прислівниками, тобто з словами тих лексико-граматичних класів, категоріальну семантику яких становить ознаковість, здатна мати різну міру чи інтенсивність вияву.

Можлива також докладніша класифікація, за якою виділяються такі часткові підрозряди означальних прислівників:

Підрозряди	Запитання, на які відповідають прислівники	Приклади
Якісно-означальні	як?	<i>голосно, дбайливо, ніжно, привітно, рішуче, тихо, правильно, вірно, прекрасно, авторитетно, бездоганно, безпомилково</i> тощо: Рипить корабель, стогне <i>тяжко</i> , здригається, наче юнак, угору здіймається <i>важко</i> , ще <i>важче</i> уділ поривас (Леся Українка); Я знав: ніколи серце не проща того, що розумом <i>безжально</i> вбито (Д. Павличко).
Міри або ступеня	якою мірою? скільки? у скільки разів?	<i>дуже, ледве, надзвичайно, виключно, абсолютно, трохи, мало, недостатньо, дотла, волю, щирість, щент, досхочу, стократ, надвоє, учотирьох, двічі, вп'яте</i> тощо: Осінній вітер <i>ледве</i> чутиє «дзень» від кузні донесе і знову стихне (Т. Масенко); Те біле, <i>трохи</i> блакитне світло <i>тихо</i> лилось згори, а зачарована земля <i>неначе</i> купалась у фантастичному сяйві (М. Коцюбинський); Весно, <i>весно</i> , яка ти <i>нещадно</i> прекрасна у ці важкі дні війни (О. Гончар); Тільки твердо так трималось місто <i>гордеє</i> , <i>уперте</i> , <i>раз</i> одбилось, потім <i>вдруге</i> , потім <i>втретє</i> ще й <i>вчетверте</i> (Леся Українка); Бачу, як синє небо <i>надвоє</i> розтяли чорні дихаючі крила ворони (М. Коцюбинський).
Способу дії	як? яким чином?	<i>похапцем, жартома, верхи, сліпма, навшпиньки, раптом, бігцем, неквапом, журум, повагом, босоніж, наосліп</i> тощо: За день до мого від'їзду я востаннє <i>похапцем</i> передивлявся свої книжки (С. Васильченко); У Василя <i>несамовито</i> серце б'ється від бажання поїздити <i>верхи</i> й собі (П. Мирний); Ясногорська <i>вирішила</i> , <i>не чекаючи</i> , доки розгородять дорогу, <i>йти далі пішки</i> (О. Гончар); Все робилося <i>похапцем, нашвидкоруч</i> (М. Стельмах).
Порівняльно-уподібнювальні	як?	<i>соколом, ластівкою, зозулею, стрілою, по-батьківському, по-осінньому, по-новому</i> : І коли школярі <i>птахами</i> розлітались на осінні канікули, вчительку завжди огортав <i>неясний смуток</i> ... (О. Донченко); <i>Стрілою</i> лягає магістральний канал на південь в сухі, споконвіку <i>спраглі</i> степи (О. Гончар); Осіння вже <i>пора по-вовчи</i> <i>закрадалась</i> (М. Рильський); Генерал <i>підійшов</i> до Орлюка й <i>по-батьківському</i> <i>обняв</i> за плечі (О. Довженко); В синє небо <i>дитинно</i> <i>задивився</i> Донбас (В. Сосюра).

Велику групу становлять якісні прислівники, утворені від якісних прикметників і співвідносні з ними за значенням, наприклад: *веселий — весело, повільний — повільно, добрий — добре, рішучий — рішуче*. Відповідні прислівники — це адвербіалізовані форми прикметників середнього роду, колишнє закінчення яких *-о/-е* набуло функції словотвірного суфікса. У зв'язку з тим, що прислівники на *-о/-е* перебувають у регулярному мотиваційному зв'язку з якісними прикметниками, окремі мовознавці розглядають їх як форми останніх. Однак такому поглядові суперечать такі факти: 1) в українській мові жодна з форм парадигми якісних прикметників не втрачає здатності узгоджуватися з іменником у роді, числі й відмінку, тобто виявляє відповідні граматичні категорії на синтаксичній основі; 2) якісні прислівники на *-о/-е* позбавлені згаданих граматичних категорій, у зв'язку з чим вони не мають можливості виступати у приіменниковій синтаксичній позиції означенням.

§ 178. Обставинні прислівники

На відміну від означальних прислівників, що виражають ознаки інших ознак (дієслів, прикметників і прислівників) з погляду їх внутрішньої сутності, загальнокатегоріальне значення обставинних прислівників полягає в тому, що вони позначають різні, так би мовити, зовнішні обставини перебігу дій або станів, вияву інших ознак. У зв'язку з таким характером загальнокатегоріального значення в науковій і лінгводидактичній літературі обґрунтовується твердження, згідно з яким обставинні прислівники характеризують не окремий семантико-синтаксичний компонент у реченні, зокрема присудок, а вказують на додаткові обставини здійснення предикації загалом. Саме на таких засадах, на думку окремих мовознавців, функціонують так звані детермінанти — другорядні члени, що приєднуються до цілих речень, а точніше, до відповідно виражених предикативних центрів.

Залежно від конкретного характеру позначуваних обставин у межах аналізованого розряду виділяються такі часткові підрозряди: а) прислівники місця; б) прислівники часу; в) прислівники причини; г) прислівники мети.

Прислівники місця. Призначення цього підрозряду обставинних прислівників, що відповідають на запитання *де? куди? звідки?*, полягає у вираженні просторової локалізації дії або стану за такими основними орієнтирами: *тут, там, туди, звідти*. Відповідно до згаданих орієнтирів розрізняють:

а) прислівники, що вказують на своєрідну фіксовану локалізацію дії або стану в просторі (*близько, поблизу, вгорі, внизу, далеко, навколо (довкола), поряд, поруч, де, тут, там*): *Вгорі погідне сонце, десь за горами вітер, Скрізь нерозтанний килим дев'ятої*

зими (М. Зеров); *Річка внизу жебонить по камінню, смирна, довірлива* (О. Гончар); *Справа і зліва, і спереду стояли озерця й озерця* (А. Шиян);

б) прислівники, що позначають напрям дії або руху (*вгору, вправо, вбік, додому, здалеку (-а), звідки, звідси, звідусіль, сюди, туди*): *Місяць піднявся вгору і сипнув промінням на море* (І. Нечуй-Левицький); *Легенька хвиля ледве помітно зносить човна вбік* (О. Донченко); *Ох, щось біліє здалека на морі! Вітрила то, чи тільки піна хвиль!* (Леся Українка).

Прислівники часу. В системі засобів вираження часових відношень прислівники цього підрозділу функціонують як морфологізована група лексичних одиниць, що позначають різні часткові темпоральні значення вияву процесуальних і непроцесуальних ознак. Розрізняють, зокрема, прислівники зі значенням:

а) часу, в який відбувається дія або стан (*тепер, тоді, вночі, вранці, влітку, взимку, вдень, восени, навесні*): *Вночі Хороший дощ ясний Послав нам щедру благодистню* (М. Рильський); *Увечері посумую, А вранці заплачу* (Т. Шевченко);

б) періодичності дії або стану (*щоденно, щодня, щодень, щороку, щоліта, щохвилини, щосереді*): *Щодень вечорами приходили побратими, по два, по три, розповідали, як іде діло* (І. Франко); *Зійшлися вони в Журбові, на цукроварні Терещенка, перед самою війною, щосезону ходили туди на підробітки* (В. Земляк);

в) початкової часової межі дії або стану (*здавна, здавен, змолоду, зранку, зроду, споконвіку, спочатку*): *Здавен було марю: коли б мені сила, то я б у той храм тасмничий вступила, де світять крізь тітьму науки дива* (Леся Українка); *Не спинить людину, що одвіку мріє про казкові далі, душу не спинить* (М. Терещенко);

г) кінцевої часової межі дії або стану (*доти, поки, досі, донині, дотепер, довіку, повік, назавжди*): *Але поки ще буде на світі хоч єдина людина сумна, доти буде між людьми бриніти моя пісня смутна-голосна* (Леся Українка); *Од споконвіку і донині Ховалась од людей пустиня, А ми таки її найшли* (Т. Шевченко).

Прислівники причини. Кількісно обмежену групу становлять прислівники причини, представлені такими лексичними одиницями, як *згарячу, спересердя, спросоння, здуру, знічев'я, зоналу, ненароком, тому* тощо. Вони вказують на причину виконання/невиконання (реалізації/нереалізації) відповідної дії або стану: *На Зелені свята, під час вистави, Марків партнер палахнув ізгарячу в його з обрізу* (С. Васильченко); *Василина вхопила торбу і, як птиця, вилетіла знестямки на фургон туди, де було найгустіше дівчат* (І. Нечуй-Левицький); *Двері відчинилися, і Петро спрожого вибіг* (П. Мирний).

Прислівники мети також становлять кількісно обмежену групу лексичних одиниць, до складу якої входять, зокрема, такі

слова: *навмисно (-е), напоказ, навіщо, нащо, наперекір: Йому зда-лось, що дерева навмисно заступають дорогу* (О. Донченко); *Дами охали та пищали, кривлячи уста та виставляючи напоказ, які-то вони чулі та м'якого серця* (І. Франко).

§ 179. Предикативні і модальні прислівники

У мовознавчій і лінгводидактичній літературі немає усталеного погляду на частиномовний статус ряду лексичних одиниць, що за відповідних умов синтаксичного функціонування набувають категоріального значення: 1) стану навколишнього середовища (*тепло, холодно, вітряно, сиро, зоряно, сонячно, похмуро*): *Ставало вогко й холодно* (М. Коцюбинський); *Навкруги було тепло, м'яко, якое шовково, і те шовкове само лилося в душу* (О. Гончар); 2) фізичного стану живих істот (*боляче, жалко, досадно, приємно, гірко, соромно*): *Так мені зробилось жалко і досадно* (А. Тесленко); *Не суворо на серці, не гнівно, а за тебе тривожуся я* (А. Малишко); 3) модальної оцінки дії з погляду необхідності (*треба, потрібно, необхідно, неможливо, обов'язково*) або зв'язку з реальністю (*очевидно, мабуть, можливо, звичайно, безумовно, певно, звісно, по-перше, по-друге* тощо): *Нам не тісно у рідній країні, нам не треба в чужу мандрувати* (Леся Українка); *Де можна лантух, там торби не треба* (М. Номис); *Десь за лісом піднімалася хмара... Можливо, вночі буде гроза* (А. Шиян); 4) оцінки якого-небудь стану з морально-етичного погляду або доцільності/недоцільності (*гріх, жаль, біда, диво, сором, лінь, страх, охота, час, пора*): *Як вирветься сокира з рук — Пішла по лісу косовиця, Аж страх, аж жаль було дивиться* (Т. Шевченко).

Наведені слова, крім одиниць на зразок *по-перше, мабуть, очевидно*, були охарактеризовані як особлива категорія стану, що ототожнюється окремими мовознавцями із самостійною частиною мови. Виділення згаданої частини мови ґрунтується винятково на синтаксичній основі, що полягає у вживанні відповідних слів у ролі головних членів безособових речень. Однак тільки синтаксична функція, не підкріплена класифікаційними ознаками іншої природи, зокрема морфологічними, не створює достатніх підстав для виділення в системі повнозначних частин мови категорії стану. Існує більше підстав уважати наведені функціональні різновиди слів відповідно предикативними і модальними прислівниками, кваліфікація яких, подібно до якісних і обставинних прислівників, ґрунтується також на синтаксичних засадах.

Найвиразнішу групу предикативних прислівників становлять слова на *-о (-е)*, співвідносні за структурою і значенням із якісними прислівниками; вони в більшості випадків мотивовані якісними прикметниками, мають форми вищого і найвищого ступенів

порівняння. Однак предикативні прислівники, на відміну від якісних, займають у реченні синтаксично незалежну позицію, тобто не вживаються як залежні компоненти словосполучень.

Модальні прислівники мають значення повинності, необхідності, можливості або ж виражають оцінку змісту повідомлення з погляду вірогідності, припущення, аргументації послідовності тих або тих тверджень.

Як предикативні і модальні прислівники функціонують окремі слова, що втратили великою мірою номінативні і парадигматичні зв'язки з відповідними іменниками.

§ 180. Ступені порівняння прислівників

Прислівники на **-о/-е**, співвідносні з якісними прикметниками, мають форми вищого і найвищого ступенів порівняння, утворювані відповідно за допомогою суфіксів **-ш-/-іш-** та префікса **най-** (**якнай-**, **щонай-**) (*дешево — дешевше, глибоко — глибше, широко — ширше, тонко — тонше, довго — довше, легко — легше, швидко — швидше, темно — темніше, сильно — сильніше, гостро — гостріше, мудро — мудріше; найдешевше, найглибше, найшвидше, найтемніше, найгостріше*): **Швидше і швидше** котилися хвилі, заливали все, розливалися **ширше** і **помалу** заспокоювались (Леся Українка); **Ніде щиріше** не співають, як на війні (М. Стельмах); **Ім всім хотілось якнайчастіше** казати те слово **нове, мов тільки знайдене, просте і рідне** (М. Коцюбинський). Продуктивнішими, як і у разі з якісними прикметниками, є прислівникові форми вищого ступеня, утворювані за участю суфікса **-іш-**. На окрему увагу заслуговують форми вищого ступеня порівняння: **далі (далеко)** і **мерщій** (швидше, скоріше). У їх складі умовно можна виділити форманти **-і** та **-ій**, генетично співвідносні з давнім формантом **-ѣи** (*-ѣъ), що виступав засобом творення прикметникової форми вищого ступеня чоловічого роду. Припускається, що прислівник **мерщій** — це форма вищого ступеня порівняння від утраченого прислівника ***мерско** — «швидко, різко».

До неморфологізованих належать словотвірні засоби вираження міри і суб'єктивного оцінювання ознак, позначуваних якісними прислівниками (*важко — важкувато, заважко; далеко — далекувато — далеченько; часто — частенько — частесенько — частісінько; дрібно — дрібнесенько — дрібнісінько; точно — точнісінько* тощо): *Кругом все поле, як той мак, Укрили золоті квіти, Густесенько і гарно так, Неначе біля мене діти* (Л. Глібов); *Прилетіла зозуленька, Сіла на калині, Закувала жалібненько* (Я. Щоголів); *Свідомо ви обрали вашу долю, і ваше каяття прийшло запізно* (Леся Українка).

Подібно до якісних прикметників міра і суб'єктивна оцінка ознаки виражається за допомогою редуплікації прислівників (*рано-рано, рано-ранесенько, рано-пораненьку; швидко-швидко; міцно-міцно* тощо): *Наймичка невстипуца Щовечір, небога, Свою долю проклинає. Тяжко-важко плаче* (Т. Шевченко); *Гори за горами... тяглися далеко-далеко* (І. Нечуй-Левицький).

ПРИЙМЕННИК

§ 181. Загальна характеристика прийменника як частини мови

П р и й м е н н и к — службова частина мови, яка є засобом вираження граматичного зв'язку і відповідного семантико-синтаксичного відношення між повнозначним словом, здатним виконувати функцію керування, і залежною відмінковою формою іншого повнозначного слова. Наприклад: *жити у місті, летіти в космос, літати в космосі, заглиблюватись у текст, розумітись у мистецтві, вступити в бій, заграти в сопілку, шикуватися в колону, зошит у клітинку, відстань у (два) кілометри, стрибок у воду, втручання у справу, перебування у батьків; їхати до міста, зайти до хати, стежка до виноградника, дожити до літа, вставати до зорі, нагріти до десяти градусів, зруйнувати до останку, витрусити до зернини, звернутися до друзів, гукати до дітей, притискати до грудей, належати до відмінників, привчати до поваги, відвертий до крайньої межі, хвилювати до глибини душі; текти з-під гори, прибути з-під міста, бідон з-під молока, визволити з-під гніту.*

Прийменникам, як словам зі службовою функцією, властиве загальнокатегоріальне релятивне значення, у межах якого реалізуються конкретні значення слів відповідного лексико-граматичного класу. Зміст цих значень становлять ті або ті типи семантико-синтаксичних відношень між повнозначно-лексичними компонентами прийменникових конструкцій. Слід наголосити на багатозначності абсолютної більшості прийменників, що беруть участь у вираженні різнопланових семантико-синтаксичних відношень. Обов'язковою умовою конкретизації прийменникових значень виступає мінімальний контекст, утворюваний головним компонентом словосполучення і залежною прийменниково-відмінковою конструкцією. У структурі мінімального контексту для ідентифікації типу семантико-синтаксичного відношення, а отже, і значення відповідного прийменника особливу вагу має лексична семантика як головних, так і залежних слів у складі словосполучень. Так, відповідно до різних лексичних значень іменників *товариш,*

екзамен, стіл прийменник *перед* має відповідно об'єктне, часове і просторове значення. Водночас не можна заперечувати і того, що окремі прийменники можуть бути ідентифіковані щодо узагальнених значень і поза мінімальним словесним оточенням. З цього погляду виділяються насамперед первинні прийменники, що виражають просторові і часові відношення. Крім того, ознаки автономної семантики мають похідні прийменники, пов'язані виразними мотиваційними зв'язками з відповідними джерелами свого формування.

Прийменникову систему сучасної української літературної мови становить кількісно обмежена група одиниць, яку, однак, не можна вважати абсолютно застиглою, позбавленою динаміки розвитку. За рахунок зневиразнення лексичної семантики й усталеного вживання у відповідних синтаксичних позиціях окремі повнозначні слова, зокрема іменники, прислівники, а також дієслівні форми, набувають службових функцій і переходять до класу прийменників, позначених внутрішньою аналітичною організацією.

§ 182. Принципи класифікації прийменників

Структурна класифікація прийменників здійснюється на основі взаємодії структурних (формальних), синтаксичних і словотвірних ознак. Своєрідний центр у загальній прийменниковій системі становлять первинні прийменники, до складу яких входять найдавніші щодо походження слова, не пов'язані з синхронного погляду дериваційними відношеннями з іншими лексичними одиницями. До цього ж структурно-генетичного розряду належать складні прийменники, або прийменники-зрошення, сформовані внаслідок поєднання генетично первинних прийменників.

Найбільший щодо кількості розряд становлять вторинні прийменники. З структурного погляду вони поділяються на прості й складені. Прості похідні прийменники складаються з одного слова, тоді як складені — це своєрідні аналітичні комплекси, у яких поєднуються прості похідні й первинні прийменники.

Синтаксичний принцип класифікації прийменників полягає в поділі їх на окремі групи відповідно до сполучуваності з тими або тими формами залежних компонентів у відповідних словосполученнях.

Поділ українських прийменників за структурними і синтаксичними ознаками можна подати так:

Сполу- чува- ність з відмін- ковою формою	Структурні типи прийменників			
	Первинні		Вторинні	
	Прості	Складні	Прості	Складені
Родо- вий	без, біля, у (в), від, для, до, з, коло, крім (окрім), між, ради, серед	задля, заради, з-за, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-поперед, з-понад, з-посеред, наперед, побіля, поміж (помежи), поперед, проміж, щодо	близько, вглиб, вздовж (вдовж), вище (пови- ще), відносно, довко- ла (довкіл), довкруг (довкруги), замість, збоку, зверх, зверху, ззаду, з-позад, зсере- дини, кругом, ліворуч, мимо, навколо (нав- кіл), навкруги (нав- круг), навпроти, на- зад, наперед, напере- додні, наприкінці, на- проти, насупроти, недалеко, неподалік, нижче (понижче), оба- біч, обік (обіч), одда- лік (віддалік), круг (ок- руг, округи), опріч, ос- торонь, пізніше (піз- ніш), після (опісля), побіч, поблизу (по- близ), поверх, подовж (поздовж), позад, по- одаль, попереду, по- перек, поруч, поряд, посередині, праворуч, просто, проти (су- проти), протягом, ра- ніше (раніш), спере- ду, стосовно, кінець, коштом, край, шля- хом, ціною	в ім'я, в інтересах, за винятком, за допомо- гою, за посередницт- вом, за рахунок, за зразком, з боку, з ме- тою, з нагоди, з при- воду, на випадок, на (у) знак, на чолі, на адресу, на користь, на честь, на основі, на зразок, на кшталт, на засадах, на під- ставі, на предмет, під час, по лінії, у бік, у дусі, у міру, в нап- рямі (напрямку), у плані, у процесі, у ра- зі, у результаті, в розрізі, у світлі, в си- лу, в справах (спра- ді), у ході, в умовах, у сфері, в межах, у ро- лі, у випадку, в галузі, у сфері, в царині, в районі, в рамках, під приводом, поза сфе- рою, поза межами, через посередництво, близько від, виходячи з, відповідно до, да- леко від, залежно від, збоку від, на відміну від, недалеко від, не- залежно від, непода- лік від, обіруч від, од- далік (віддалік) від, подібно до, порівняно до, починаючи від, по- чинаючи з, праворуч від, стосовно до, у напрямі (напрямку) до, у бік від, на шляху до, у відповідь на
Даваль- ний	к (ік)		вслід, всупереч, навз- догін (наздогін), навпе- рејми, назустріч (на- встріч), наперекір, на- переріз	на (у) противагу

Сполу- чува- ність з відмін- ковою формою	Структурні типи прийменників			
	Первинні		Вторинні	
	Прості	Складні	Прості	Складені
Знахід- ний	у (в), за, крізь, між (межи), на, над, о (об), перед, під, по, повз, про, проз, через	поза, поміж (помежи), понад, попри, проміж		зважаючи на, незва- жаючи на, у відповідь на, з огляду на
Оруд- ний	з (із, зі, зо), за, між (межи), над (наді), перед (переді), під (піді)	поза, понад, поперед, поміж (помежи), проміж		вслід (слідом) за, згід- но з, навздогін (наздо- гін) за, нарівні з, на чолі з, одночасно з, паралельно з, побіч з, порівняно з, поруч з, поряд з, разом з, у зв'язку з, у розріз з, у згоді з, в унісон з, у співдружності з
Місце- вий	у (в), на, о (об), по, при			

Усі вторинні прийменники розвинулися внаслідок функціональної транспозиції відповідних форм слів повнозначних частин мови — прислівників, іменників і дієприслівників.

Прийменники відприслівникового походження абсолютно переважають у складі простих вторинних. Вони пов'язані відношенням омонімії з відповідними прислівниками, вживаними у функції обставин, наприклад: а) відприслівникові прийменники: *Вона сіла з шитвом близько своєї хати, шила та співала* (М. Вовчок); *Не думали вони, що сидітимуть за зачиненими віконницями дов-кіл карбідової окупаційної лампи* (О. Гончар); *Алла Михайлівна побігла і глянула наперед себе широко розкритими очима* (Леся Українка); *Напередодні шлюбу з'їхалися в аул сусіди допомагати готуватися до весілля* (З. Тулуб); *Спинаю машину трохи осторонь шляху* (Л. Смілянський); *Палаючі крокви рухнули під одно-стайним натиском, стріливши догори ясними іскрами, а зсере-*

дини стодоли вихопилось раптом полум'я й загоготіло (М. Кошубинський); б) прислівники: **Близько хата, де дівчина Ворота одчинить** (Т. Шевченко); **Довкіл сплітались Дикі виногради** (П. Воронько); **Напередодні всю ніч падав сніг** (О. Донченко); **Хлопці й дівчата збились осторонь в окремих гурток і щось розмовляють собі** (С. Васильченко); **В брамі від стодоли була маленька хвірточка, що замикалася зсередини на гачок** (Л. Мартович).

Складені відприслівникові прийменники — це аналітичні сполуки, або прийменникові комплекси, утворені внаслідок поєднання вторинних і первинних прийменників (*близько від, залежно від, подібно до, праворуч від, вслід (слідом) за, нарівні з, разом з тощо*): **Командир полку послав кінну розвідку далеко ліворуч і праворуч від дороги, щоб з'ясувати там характер ворожої оборони** (О. Гончар); **Вона скочила в човен і попливла навздогін за лебедем** (О. Донченко); **Стояла удовина хатка на лузі під горою, оддалік собі від усякого іншого житла** (М. Вовчок); **Чим далі, тим все ясніш стає, що події розгортаються незалежно від його бажань і прагнень** (О. Гончар). Сполучуваність складених відприслівникових прийменників з відмінковими формами визначається належними до їх складу первинними прийменниками.

Відіменні похідні прийменники також поділяються на два структурні різновиди — прості й складені. Прості прийменники — це застигли відмінкові форми іменників *кінець, коштом, край, круг (кругом), шляхом, ціною*, що виражають відношення, співвідносні за значенням з відповідними повнозначними лексемами. Наприклад: **Давид ще довго сидів кінець стола і щось швидко натхненно писав** (А. Головка); **Акторський склад змінювався постійно коштом припливу нових сил з Києва і Одеси** (Ю. Смолич); **А люба Дону шоломом зачерпті!.. Одважний князю, ти не знаєш смерті. Круг тебе гуслі задзвенять, тебе Від забуття врятують і полону** (М. Зеров); **Збагачення мови іде, безперечно, не тільки шляхом прямого утворення нових слів, неологізмів, але й шляхом переоосмислення слів давніх** (М. Рильський); **Дарунок згоди ліпший над здобуток, що на війні ціною крові взято** (Леся Українка).

Складені відіменні прийменники поділяються на два структурні різновиди: а) аналітичні сполуки, до складу яких входять компонент, співвідносний з формою непрямого відмінка іменника, і первинний прийменник (*в ім'я, в інтересах, за допомогою, з приводу, з метою, у разі, на адресу, на користь, під час, на честь тощо*): **Треба там, на місці, виводити нові сорти на підставі мого досвіду** (О. Довженко); **Підійшов нарешті і Хома, який в міру наближення його черги ставав усе тихішим, малопомітним** (О. Гончар); **Хай важка дорога; Хай похмурі днини, — Все зроби, що мога, На користь Країни** (П. Грабовський); **Це були гамазеї, де переховувався недоторканий запас зерна на випадок невро-**

жаю чи якогось стихійного лиха (О. Донченко); б) прийменниково-іменникові сполуки, другим компонентом яких є первинний прийменник (у напрямі до, у зв'язку з, у відповідь на, у співдружності з, з огляду на, у згоді з тощо): *Маємо чимало вже матеріалу для збірника. ...З огляду на це останнє я прохав би Вашого дозволу друкувати не всі Ваші вірші, а частину* (М. Коцюбинський).

Значна частина складених прийменників характеризується тим, що належні до їх складу іменні компоненти зберігають живі і тісні парадигматичні та смислові зв'язки з відповідними іменниками, несучи в собі елементи предметного значення. Це стосується, зокрема, складених відіменних прийменників на зразок *за допомогою, у межах, на користь, у зв'язку з, в умовах, на підставі, на основі, на адресу, під приводом, у ролі, у співдружності з, з метою* тощо.

Проміжна службово-повнозначна функція іменників у складі сполук наведеного різновиду виявляється в тому, що в багатьох випадках зберігається можливість уведення до їх структури узгоджених прикметникових означень. Ускладнені означеннями прийменникові сполуки втрачають свою службову функцію, а відповідні іменники вживаються у властивих їм лексичних значеннях, наприклад: *триматися у межах пристойності* — у традиційних межах пристойності; *виступати в ролі помічника* — сумнівній ролі помічника; *прибути з метою допомоги* — з благородною метою допомоги; *перебувати на шляху до успіху* — на шляху до безперечного успіху тощо.

Віддієслівні прийменники — це морфологізовані дієприслівники *включаючи, виключаючи, зважаючи на, незважаючи на*, що втратили зв'язок з дієслівною парадигмою і виступають у службовій функції із загальним значенням відношення, наприклад: *Аліна, незважаючи на свій жвавий, веселий характер, читала серйозні книжки* (О. Іваненко).

§ 183. Семантичні типи прийменників

Як уже було наголошено, семантика прийменника як окремого слова ґрунтується на значенні того або того відношення, конкретний характер якого впливає із взаємодії лексичних значень повнозначних слів у межах відповідних мінімальних контекстів. Крім того, для ідентифікації того або того відношення важливе значення має залежна, мотивована прийменником відмінкова форма іменника, займенника або субстантивованої лексичної одиниці, зокрема прикметника і дієприкметника.

В основі поділу прийменників на семантичні типи лежать конкретні різновиди семантико-синтаксичних відношень, виділювані в межах найзагальнішого відношення синтаксичного підпорядкування, що виражається за допомогою первинних і похідних прийменників. Належні до сфери організації речення і словосполучення синтаксичні відношення мають різне значеннєве напов-

нення, однак найголовнішими серед них є обставинні, об'єктні, атрибутивні і предикативні.

У вираженні обставинних відношень первинним і похідним прийменникам належить особливо важлива роль. За їх безпосередньою участю оформляються різнопланові відношення, що визначають диференційовані просторові і часові характеристики дій або станів. Якнайтісніший зв'язок між цими двома типами відношень ґрунтується на глибоких генетичних засадах: є всі необхідні підстави вважати, що первинні прийменники виникли внаслідок функціонального переосмислення прислівникових слів насамперед із просторовим значенням, на основі яких відбулося наступне функціональне перетворення — вживання тих самих прийменників для вираження часових відношень¹.

У сучасній українській літературній мові нараховують понад 130 прийменників, за допомогою яких передаються різнопланові статичні й динамічні просторові характеристики, об'єднані в межах загального семантико-синтаксичного відношення обставин місця, а саме: *біля, близько, близько від, в (у), углиб, вдовж, вздовж, вище, від (од), вповодж, впоперек, впродовж, всередині, всередину, вслід, вслід за, далеко від, до, довкола (довкіл), довкруг (довкруги), з (із, зі), за, збоку, збоку від, з боку, зверх, зверху, з-за, ззаду, з-межи (з-між), з-понад, з-поперед, з-побіч, з-посеред, з-проміж, зсередини, к (ік), кінець, коло, край, крізь, круг, кругом, ліворуч, ліворуч від, мимо, між (межи), на, навздогін (наздогін), навздогін (наздогін) за, навколо (навкіл), навкруг (навкруги), навперейми, навпроти, над (наді, надо), назад, назустріч, наперед, напереріз, напроти, нарівні з, насеред, насупроти, на чолі, недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік від, нижче, обабіч, обік, обіруч, обіруч від, обіч, оддалік (віддалік), оддалік (віддалік) від, округ (округи), перед (переді, передо), під (піді, підо), по, побіля, побіч, побіч з, поблизу (поблиз), поверх, повз, поздовж, повище, подовж, поза, позад, позаду, поміж (помежи), понад (понаді, понадо), пониже, поодаль, поперед, попередю, поперед, попід (попіді, попідо), попри, поруч, поруч з, поряд, поряд з, посеред, посередині, починаючи від, праворуч, праворуч від, при, проз, проміж, просто, проти, серед, слідом за, спереду, супроти, у бік, у напрямі, в напрямі до, у напрямку, в напрямку до, через².*

Просторові прийменники — це внутрішньо диференційований функціонально-семантичний розряд. У їх складі виділяються значеннєві підгрупи залежно від конкретної стратифікації простору,

¹ Мельничук О. С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. — К., 1966. — Т. 3. — С. 124-194; Німчук В. В. Прийменник // Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — С. 414.

² Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. — К., 1980. — С. 201.

для позначення якої використовуються обставини місця зі значенням: а) статичної локалізації одного предмета щодо іншого (*де?*); б) динамічної локалізації одного предмета щодо іншого з вказівкою на вихідну або кінцеву точку поширення дії чи стану (*звідки? куди?*); в) динамічної локалізації предмета у зв'язку з тим або тим шляхом переміщення, руху його у просторі.

Українській мові властиве варіювання відмінкових форм іменників і займенників після окремих прийменників залежно від конкретного змісту просторової локалізації. Крім прийменників у (*в*), *за*, *на*, *під*, після яких виступають варіативні відмінкові форми (*іхати в село* — *жити в селі*; *вирушати за місто* — *жити за містом*; *злетіти під хмари* — *літати під хмарами*), відмінності семантико-синтаксичного плану властиві відношенням, які виражаються за допомогою прийменників *між* (*межи*), *над*, *перед*, *поза*, *поміж*, *понад*, *поперед*, *проміж*. У словосполученнях з прийменниками *між* (*межи*), *поміж*, *проміж* залежний компонент (іменник або займенник) може виступати у формах родового (*жити між людей*, *виховуватись між сестер*, *працювати між студентів*), знахідного (*іти між люди*, *взяти між пальці*) і орудного (*жити між людьми*, *ходити між квітами*) відмінків.

У функціональному розряді часових (темпоральних) прийменників сучасної української літературної мови нараховують 38 одиниць¹, абсолютна більшість яких формально споріднена з просторовими, а саме: *біля*, *близько*, *у* (*в*), *від* (*од*), *впродовж*, *вслід* *за*, *слідом* *за*, *до*, *з*, *за*, *коло*, *між* (*межи*), *поміж* (*помежи*), *на*, *над*, *перед*, *під*, *по*, *при*, *проти*, *серед*, *посеред*, *через*. До неспіввідносних з просторовими належать такі прийменники: *напередодні*, *наприкінці*, *о* (*об*), *одночасно з*, *під час*, *пізніше* (*пізніш*), *після*, *опісля*, *починаючи з*, *протягом*, *раніше* (*раніш*), *у міру*, *у процесі*, *у ході*.

Темпоральні відношення, у вираженні яких беруть участь зазначені прийменники, знаходять відображення у двох основних різновидах обставин часу. Ці обставини мають значення: а) темпоральної локалізації дії або стану щодо якого-небудь іншого часового орієнтира, наприклад: *В день такий на землі розквітає весна і тремтить од солодкої муки* (В. Сосюра); *Багато розмов було при купівлі, а ще більше буде при перепродажу* (М. Стельмах); *Чернігове, за смілого Мстислава на Сівері ти голосно гримів, змагаючись із містом Ярослава* (М. Драй-Хмара); *Пізно вночі, майже перед ранком, Огей тихо увіходить до своєї хати* (О. Довсвітній); *Після дощу гостріше пахнуть квіти* (В. Сосюра); *По сміху плач наступає* (М. Номис); *А через ніч були вже в Києві*; б) темпорально-кількісної характеристики дії або стану, наприклад: *Тепер по цілих днях лежав над берегом річки і дивився в небо* (М. Коцюбинський); *З ранку до пізньої ночі не виходила книжка*

¹ Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. — С 217.

з рук (І. Нечуй-Левицький); *Рейки на насипу поржавіли за літо* (О. Гончар); *Протягом зими снігу майже не було* (О. Гончар); *До самого кінця життя вона [сіножать] залишиться в моїй пам'яті, як найкрасивіше місце на всій землі* (О. Довженко).

Набуваючи адвербіальних функцій, прийменниково-відмінкові конструкції виступають у структурі речень засобами вираження обставин:

1) **причини** (прийменники *з, за, від, через, перед, завдяки, у результаті, під впливом, внаслідок, у зв'язку з, у силу, з огляду на, зважаючи на*): *З радощів він мало не божеволів* (М. Коцюбинський); *Тепер мені спокійніше, а то я за турботами не міг часом спочивати як слід* (М. Коцюбинський); *Брови й плечі його полізли високо вгору від здивування* (О. Довженко); *На шкільних партах, виставлених сюди через ремонт приміщення, чималенько жінок* (А. Головка); *Анрі-Жак страждає до ранку й стрів день на ногах тільки завдяки своєму бургундському темпераменту* (Ю. Яновський); *Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його огорнув жаль* (М. Коцюбинський); *Перед силою цієї тузи, перед силою людської любові два вбиці мимоволі опустили донизу свою зброю і голови* (М. Стельмах); *До розмови дівчина приставала лише в силу необхідності, більше відповідаючи на якісь запитання* (В. Козаченко); *Треба ще буде у Відні та в Мілані забавити конечне для залагодження справ літературних (з огляду на нову роботу)* (Леся Українка);

2) **мети** (прийменники *для, на, за, по, задля, ради, заради, з метою, в інтересах, з нагоди, з приводу, на випадок, на (у) знак, у справах, у справі, в ім'я, на честь*): *Скільки б не судилося страждати, Все одно благословлю завжди День, коли мене родила мати Для життя, для щастя, для біди* (В. Симоненко); *Марную день на пошуки Незримої німої суті в сутінках понять* (Л. Костенко); *Не все нам бігать по горішки, жартуючи, у тихий гай* (Л. Глібов); *Мов із тісної домовини На той останній страшний суд Мерці за правдою встають* (Т. Шевченко); *І оту хустку квітчасту, і сорочку з веселими дівочкими уставками хіба не задля нього наділа* (А. Головка); *Вона й досі так любить свого чоловіка, що ладна все зробити не заради свого видужання, а заради нього* (М. Стельмах); *Тоді я склав план реконструкції кількох площ і вулиць міста з метою його благоустрою* (О. Довженко); *Мати винесе з хати миску з насінням (про свято держить), поставить у коло* (А. Головка); *Бульба з нагоди приїзду синів запросив усіх сотників і всю полкову старшину* (О. Довженко); *З приводу якогось свята, а може, й без свята — просто так Юрина старша сестра з своїми подругами вирішила влаштувати «театр»* (Ю. Смолич); *Їх [яблука] румун відмовився брати, лишаючи Маковейчикові на знак своєї прихильності* (О. Гончар);

3) умови (прийменники у (в), з, без, при, у випадку, у разі, за умови, при умові): *Зітхне стара, при нагоді розповівши Тоні щось із тієї давньої давнини* (О. Гончар); *Гине безславно Самсон в самотині, Серцем же рветься свій люд визволять* (Леся Українка); *Що ж до просторів і місць, що порожнею ми називаєм, То в існуванні таких ми впевняємось мисленням нашим: Таж без порожняви ніде було б і міститься начаткам, Місця б не мали вони, де б і рухи свої відбувати* (М. Зеров, перекл. з Тіта Лукреція Кара);

4) допустовості (прийменники всупереч, наперекір, на (у) противагу, незважаючи на, незалежно від, у розрізі з, при): *Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці; Наперекір суховіям та чорним бурям повсюди йде вона [біла акація] за людиною, заходячи аж сюди, до самого мертвого моря, де, крім солі, вже ніщо не росте...; Чим далі, тим все ясніше, що події розгортаються незалежно від його бажань і прагнень* (3 тв. О. Гончара).

Прийменниково-відмінкові конструкції виконують також і інші адвербіальні функції, виражаючи семантико-синтаксичні відношення, які мають значення обставин способу дії, міри і ступеня вияву дії або стану, наприклад: *розмовляти з акцентом, працювати з ентузіазмом, співати без супроводу, писати без помилок, говорити через силу, кричати до нестями, дихати на повні груди, налити келих по вінця, їхати разом з товаришами, працювати під вогнем ворога, йти під звуки маршу, редагувати за допомогою комп'ютера, володіти (предметом) у розрізі програми, викладати у дусі нових вимог, працювати нарівні з дорослими* тощо.

Прийменниково-відмінкові форми широко використовуються в атрибутивній функції. Щодо синтаксичної кваліфікації різні прийменниково-відмінкові форми розглядаються як неузгоджені означення. Їх глибинну сутність становить транспонування в позицію атрибута конструкцій іншої семантико-синтаксичної природи, а саме: а) якісної характеристики предмета за наявністю або відсутністю ознаки, вираженої назвою іншого предмета (вікно зі склом — вікно без скла, хлопець у шапці — хлопець без шапки, тканина без клітинки — тканина у клітинку, будинок у (на) два поверхи — квартира з трьох кімнат); б) об'єктної характеристики дії (розмовляти з товаришем — розмова з товаришем, виявляти увагу до дітей — увага до дітей, боротися із засухою (проти засухи) — боротьба із засухою (проти засухи), розповідати про подорож — розповідь про подорож, грати у футбол — гра у футбол, втручатися у справу — втручання у справу); в) обставинної характеристики дії (будинок біля моря, дорога до міста, хлопець з міста, кущі між деревами, сад під горою, квіти перед будинком, дорога вглиб лісу, консультація напередодні екзамену, розмова після вистави, зустріч через десятиліття, концерт з нагоди ювілею тощо).

На особливу увагу заслуговує роль прийменників у оформленні об'єктних відношень, що реалізується в системі дієслівного керування, мотивованого валентнісними ознаками відповідних лексичних одиниць. «Багато прийменників, — зазначав В. В. Виноградов, — послаблюють своє конкретне значення в ролі посередника між дієсловами і залежними від них об'єктами. Вони стають звичайними граматичними знаками об'єктних відношень. За ними зберігається функція показників і виразників того чи того відмінка непрямого об'єкта. У багатьох випадках прийменникове вираження непрямої перехідності дієслова виявляється суто формальним, немотивованим...»¹.

Прийменники, головним чином абстрактні, перетворюються на специфічні придієслівні службові морфеми, у зв'язку з чим відповідна конструкція з тричленної (головний компонент + прийменник + залежний компонент) перетворюється із структурно-функціонального погляду на двочленну (дієслово з прийменниковою службовою морфемою + залежна відмінкова форма іменника в об'єктній функції).

До типових реалізацій згаданої морфемоподібної функції прийменників належать такі випадки:² 1) в (у) після дієслів *вдивлятися, вдумуватися, вслухатися, закохуватися, заглиблюватися*, які керують знахідним відмінком, наприклад: *Христя з цікавістю вдивляється в обличчя гостей* (О. Довженко); *Федоренко жадібно вчитувався в кожне слово, заглиблювався в повість* (Я. Качура); 2) в (у) після дієслів *упевнюватися, переконуватися, сумніватися, признаватися, помилятися, зневірюватися, кохатися, розчаровуватися*, які керують місцевим відмінком, наприклад: *Бідний митець! Він зневірився в людях!* (Леся Українка); *Гості знали Софїїну слабкість: здавна кохалася в конях* (О. Гончар); 3) від (од) після дієслів *відбиватися, відмахуватися, відмовлятися, відрікатися, відступатися, відсахнутися, відіуратися, відчетитися, відкараскуватися, захищатися, рятуватися, ухиливатися* тощо, які керують родовим відмінком, наприклад: *Хлопець вертівся дзигою на місці, обмахуючись руками од нагая, як од оси* (С. Васильченко); *Росла в гаю конвалія Під дубом високим, Захищалась від негоди Під віттям широким* (Леся Українка); 4) до після дієслів *байдужити, в'язнути, готуватися, дошукуватися, докопуватися, додумуватися, додивлятися (придивлятися), прислухатися (дослухатися), призвичаюватися, звикати, прискіпуватися, лацтитися, чіплятися, свататися* тощо, які керують родовим відмінком, наприклад: *Ще кінчаючи свою науку в Віденському університеті у відомого вченого професора Ягича, Франко почив готуватися до*

¹ Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение в слове. — С. 700.

² Пор.: Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. — С. 257–260.

професури (М. Коцюбинський); *Хому цікавило все, до всього він докопувався* (О. Гончар); 5) з після дієслів *глузувати, дивуватися, кепкувати, користуватися* (користатися), *милуватися, насміхатися, радіти, сміятися, потішатися* тощо, які керують родовим відмінком, наприклад: *Бекір користувався з кожної вільної хвилини і приносив слабому свіжі новини з вулиці* (М. Коцюбинський); *Що там не вигадував той запорожець, як так не потішались гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю* (П. Куліш); 6) за після дієслів *вболівати, горювати, доглядати, журитися, плакати, побиватися, сумувати, тужити, убиватися, стежити*, які керують орудним відмінком, наприклад: *Навіки поснули герої-солдати, і, ніби за сином одним, Іванова мати і Янова мати горюють за тим і за тим* (М. Упенник); *За вірним серцем побратима І за дівочими очима* *Сумує пісня на землі* (М. Стельмах); 7) на після дієслів *гніватися, сердитися, злитися, скаржитися, ображатися, ремствувати, зазіхати, надіятися, сподіватися, впливати, дивитися, поглядати, зиркати, гримати, кричати, натяжати, відповідати, зважати, претендувати, розраховувати, реагувати, погоджуватися, посилатися, нарікати, наговорювати, прикметників сердитий, злий, схожий* тощо, які керують знахідним відмінком, наприклад: *Змучені спрагою дівчата все частіше ремствували на свого ватажка* (О. Гончар); *Кабінет поета був схожий на величезну, добре злагоджену бібліотеку вченого* (Т. Масенко); 8) *над* після дієслів *думати, міркувати, розмірковувати, працювати, панувати, верховодити*, які керують орудним відмінком, наприклад: *До самого вечора я міркував над батьковими словами* (Ю. Збанацький); *Холодна осіння ніч цілковито панувала над околицею* (М. Трублаїні); 9) *перед* після дієслів *вибачатися, виправдовуватися, вислужуватися, вихвалитися, хизуватися, завинити, клопотати, присягатися*, що керують орудним відмінком, наприклад: *Вимотували всі жили в рабів-робітників, щоб вислужитися перед панамі, власниками цього заводу* (О. Донченко); *Одного разу у нього побачили відірване від шапки вухо, і він перед бійцями, перед старшиною присягся, що то йому відкусив ротний кінь* (Г. Тютюнник); 10) *про* після дієслів *доповідати, думати, дізнаватися, довідуватися, говорити, інформувати, рапортувати, висловлюватися, питати, писати, читати, радитися, домовлятися, міркувати, мислити, сперечатися, мріяти, шептати, заявляти*, які керують знахідним відмінком, наприклад: *Читав книжки. Говорили ті книжки про право кожного й про волю те право добувати* (П. Мирний); *Вони укладали плани її виховання, мріяли про її долю* (М. Коцюбинський).

Применниково-відмінкові сполуки широко використовуються в так званих синтаксично ізольованих позиціях, тобто поза зв'язками з іншими повнозначно лексичними компонентами в межах речень і словосполучень. Типовими випадками такого функціонування виступають різні заголовки, зокрема назви художніх

та інших творів, статей у періодичних виданнях. Пор. назви творів М. Коцюбинського «На крилах пісні», «На камені», «У грішний світ», «Під мінаретами», «Для загального добра», «З глибини», «В дорозі», «На острові» тощо.

Клас прийменників, яким у граматичній системі сучасної української літературної мови належить дуже важлива роль у вираженні різнопланових семантико-синтаксичних відношень, виявляє ознаки динаміки, поповнення новими одиницями за рахунок відіменних прийменникових сполук.

СПОЛУЧНИКИ І СПОЛУЧНІ СЛОВА

§ 184. Загальне поняття про сполучник

Клас сполучників утворюють службові слова, функція яких полягає у вираженні того або того семантико-синтаксичного відношення між повнозначно лексичними компонентами у простому реченні, частинами складного речення і окремими реченнями у складі тексту, наприклад: *Я не складав тобі ні гімнів, ні поем* (М. Зеров); *У синій синяві рогаликом округлим Став жовтий молодик, і ніч обводить углем Понад дорогою самотній кипарис* (М. Зеров); *Немає дат, немає фактів голих, усе дійшло у вимірах легенд. Але в курганах скіфських — не монголи. На пекторалі — теж не Орієнт* (Л. Костенко).

Сполучники функціонують у складі синтаксичних конструкцій і входять до їх складу як органічні компоненти. Однак, на відміну від службових слів-прийменників, у простому реченні вони виступають як автономні одиниці, нейтральні щодо граматичних характеристик, зокрема відмінкових форм, а також належності до тієї або іншої частини мови відповідних повнозначно-лексичних компонентів.

Подібно до прийменників сполучники утворюють кількісно обмежену множину службових одиниць, яким, крім функції поєднання компонентів відповідних синтаксичних конструкцій, властиві певні кваліфікуючі значення. Ці значення виявляються у змісті семантико-синтаксичних відношень між поєднуваними одиницями відповідних конструкцій. Категоріальним для сполучника як частини мови є реляційне значення, реалізоване в сучасній українській літературній мові у вираженні семантико-синтаксичних зв'язків сурядності й підрядності.

Природа сурядного зв'язку полягає в тому, що в межах синтаксичної конструкції (у простому і складному реченні, а також у тексті) поєднуються граматично рівноправні, рівноцінні одиниці, жодна з яких не є залежним компонентом іншої конструкції. Визначальна характеристика підрядного зв'язку, властивого насамперед складному реченню, виявляється в поєднанні у складі від-

повідних синтаксичних конструкцій граматично нерівноправних одиниць, одна з яких виступає залежним компонентом іншої.

Коло відношень, які виражаються сполучниками у складних реченнях, набагато ширше і різноманітніше порівняно з диференційованими відношеннями сурядності, властивими простим реченням.

§ 185. Поділ сполучників за структурою і способом уживання

Сполучники поділяються на прості (непохідні та похідні) і складені. До простих непохідних належать сполучники *а, бо, і (й), ні, та, чи*.

Прості похідні сполучники — це поєднання в одному слові кількох первинних частин, зокрема займенників і прислівників, часток і прийменників, наприклад: *зате, якщо, якби, ніби, нібито* тощо.

Складені сполучники представлені в українській мові такими одиницями: *тому що, через те що, незважаючи на те що, в міру того як, у зв'язку з тим що, як тільки, дарма що* та ін.

За способом уживання сполучники поділяються на одиничні (одномісні), повторювані (багатомісні) і парні (двомісні).

Одиничні (одномісні) сполучники розташовуються між поєднуваними компонентами структур і позиційно тяжіють до одного з них, не повторюючись при цьому. До них належать сполучники *і, а, але, та, зате, проте, щоб, якби, тому що, як тільки* та ін. Наприклад: *Стоять високі сокорини і де-не-де осики, а по низах озер — очерети, дуже високі і густі* (О. Довженко); [Були ще інші там аборигени]. *Це може бути віднесене до збігів, але меланхолійні меланхлени вдягали чорне, — там тепер Чернігів* (Л. Костенко).

Повторювані (багатомісні) сполучники виступають як послідовності одних і тих самих одиниць, уживаних перед кожним компонентом у складі синтаксичної конструкції (*і... і, ні... ні, або... або, чи... чи, то... то*), наприклад: *Кров, і біль, і сльози, й сміх, і часом глум виринають з безодні спогадів і линуть у потоці великих подій, як шумовиння в весняній бистрині* (О. Довженко); *Або погибель, або перемога — сі дві дороги перед нами стане* (Леся Українка); *А шлях не спить: то той стрінеться, то інший, то возом їде, то їде* (Марко Вовчок).

Парні (двомісні) сполучники — це поєднання двох позиційно віддалених і формально відмінних елементів, що функціонують у так званих закритих синтаксичних конструкціях, утворюваних поєднанням двох граматично рівнозначних, але спеціалізованих у плані семантико-синтаксичних відношень компонентів (*не тільки... але і (й); як... так і; хоч... але; якщо... то* тощо), наприклад: *Хоч слів тих ніхто на щиті не носив, та в серці носив до загину* (Леся Українка); *Якби не зима, то літо було б довше* (Нар. тв.); *Не тільки той поет, що засіває віршами папір, але й той, що має в душі радощі й тривогу хліба, радощі й тривогу людини* (М. Стельмах); *Як квіти поливає, то кожного ранку співає* (Леся Українка).

§ 186. Синтаксичні функції сполучників

За участю у вираженні семантико-синтаксичних відношень розрізняють сурядні й підрядні сполучники.

Сурядні і сполучники поділяються на такі функціональні різновиди:¹

1. Єднальні (одномісні й багатомісні *і* (й), *та*; багатомісні *ні... ні*, *та ні... та ні*, *ані... ані*, *ні... ані*), наприклад: *Запахла осінь в'ялим тютюном, Та яблуками, та тонким туманом, І свіжі айстри під піском рум'яним Зоріють за одчиненим вікном* (М. Рильський); *І короп золотий в глибинах чистих вод, І пари голубів, покірних Афродіті, І звір із темних нір, і соколи з висот, І молоді уста, жагою піврозкриті, — Усе нагадує: і ранньої пори, І вдень, і ввечері богам несить дари* (М. Рильський); *Далеко він, той вечір, і не встане Сіяти знов над світом молодим, Ні паростком не похитне малим, Ні зглибока ув очі не погляне* (В. Свідзінський).

2. Зіставно-протиставні (*а*, *але й*, *та* (*але*), *однак*, *зате*, *проте*, *тільки*, *лише*, *хоч... але*, *хоч... зате*, *хоч... та*, *а втім*, *так*, *тим часом*, *як... так і*, *не тільки* (*не лише*)... *а* (*але*) *й*, *не то що... а* (*але*), *не так і... як*), наприклад: *Із вирію летять, Курличучи, ключі, А з моря вітер дме, гарячий, нетерпливий...* (М. Зеров); *Посріблені ліси окуталися тінню, А небосхил горить і віти золотить* (М. Рильський); *Вже радістю стає вчорашній день, Вже обертається в Іржу нещасна сталь. — Та нас несе понад безодні Пружина мислі — світова спіраль* (Д. Павличко); *Зустріч була не організована, трохи безладна, зате шумна й радісна* (Ю. Шовкопляс); *Вогонь спопеляв землю і камінь, однак не міг спопелити стійкості і відваги солдатів і матросів* (Ю. Збанацький); *Хати були великі, просторі, тільки темні та чорні* (П. Мирний); *Сама б учила, так не знала Вона письма того* (Т. Шевченко); *Не то, що вода глибока на броді, але бистра така, рве каміння з-під ніг, котить кам'яні брили з гори і дуже легко може перевернути віз* (І. Франко).

3. Розділові (*або*, *а то*, *чи*, *а чи*, *хоч*, *чи то*, *то... то*, *не то... не то*, *як не... то*, *коли не... то*, *якщо не... то*), наприклад: *Добудь нові слова, новії струни або мовчи* (Леся Українка); *Хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися або в клуні, або в садку чи деінде* (М. Коцюбинський); *Моє життя веде мене нерівно — То на вершини, то в яри страшні, — Та скрізь душа співає переливно Про очі безтілесні і ясні* (М. Рильський); *Чи се люття грає, чи арфа рокоче, чи то спів я чую щоранку, щоночі* (І. Франко); *І чується той самий поклик жєвавий: Хоч згинути, а хоч добути слави* (В. Самійленко); *Козак не вимовив і слова. Не то був приголомшений, не то просто з несподіванки зомлів* (Ю. Смолич).

¹ Лобода В. В. Однорідність у простому реченні // Синтаксис словосполучення і простого речення. — К., 1975. — С. 192–194.

Крім одиничних, парних і повторюваних сполучників розділову функцію можуть виконувати займенники *хто, що, який, той* та інші, наприклад: *Той сіє збіжжя зимове і яре, Той сіє зорі, сходячи на хмари, Той засіває свого серця жар і вкриті льодом, мертві тротуари* (Д. Павличко).

4. Градаційні (*а й, а ще, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки... а (але) й, не тільки... а навіть, не стільки... скільки, не так... як*), наприклад: *Чи не підупав він [Тичина] у своєму мистецтві музичного вірша? Цілий ряд найдобріших, найяскравіших поезій показує, що не тільки не підупав, а навіть розвинувся, розгорнувся... (М. Зеров); Сади Болгарії — не тільки цвіт, Не тільки плід, а й слід безсмертних літ (М. Рильський); Іван Франко цікавився не тільки французькими класиками і романтиками, але й символістами (М. Рильський); Мар'ян не стільки почув, скільки догадався, про що говорить Плачинда (М. Стельмах).*

5. Приєднувальні (*і, та, також, і навіть, а й, та й, ще й, та ще й, також*), наприклад: *Майже вся драматургія Лесі Українки та й значна частина її лірики є самостійним і часом до дерзновенності сміливим переглядом світових мотивів (М. Рильський); Я волів би, щоб се сказав хто інший, а не жінка Руфінова та ще й при чоловіку... (Лєся Українка).*

6. Пояснювально-уточнюючі (*або, тобто, а саме, як-от*), наприклад: *І він катапультиється, тобто вистрелює себе з літака разом з сидінням (О. Гончар); Кожного ранку Гнат об'їжджає село, щоб встановити.., чи немає ніяких порушень, як-от крадіжка колгоспного майна, порубка дерев на шляху... (Г. Тютюнник).*

Функціональні різновиди сурядних сполучників, серед яких наявні багатозначні одиниці, пов'язані з вираженням окремих модифікацій відношення граматичної рівноправності у простому й складному реченні. До найбільш нейтральних належать еднальні сполучники, за допомогою яких оформляються ряди однорідних членів у простому реченні, а також зв'язки між предикативними одиницями у складних реченнях. Зіставно-протиставні сполучники виступають засобом формування закритих рядів словоформ і предикативних одиниць, семантико-синтаксичні відношення між якими ґрунтуються на виділенні двох компонентів на засадах нейтрального зіставлення або наголошення невідповідності, контрасту між ними. Градаційні сполучники також функціонують у закритих рядах словоформ або предикативних одиниць, спеціально виділяючи при цьому другий компонент синтаксичної конструкції. Значення розділових сполучників полягає в тому, що вони виражають відношення взаємовиключення, несумісності фактів, дій або інших виявів позамовної дійсності. Приєднувальні і пояснювально-уточнюючі сполучники вводять до структури простого або складного речення компоненти, що містять яку-небудь додаткову інформацію або ж конкретизують те або інше повідомлення.

Підрядні сполучники виражають залежність однієї одиниці від іншої у межах синтаксичної конструкції. Вони функціонують у складнопідрядних реченнях різної семантико-синтаксичної природи і, отже, виступають засобами вираження залежності підрядного речення від головного. У такій же функції вживаються і сполучні слова, які на відміну від власне сполучників беруть безпосередню участь у формуванні внутрішньосинтаксичної структури підрядних речень, виступаючи в ролі головних або другорядних членів.

Відповідно до типів складнопідрядних речень і семантико-синтаксичних відношень між їх частинами виділяються такі функціональні різновиди сполучників і сполучних слів:

1. З'ясувально-об'єктні (*що, щоб, чи, як, немов (немовби), ніби, (нібито), наче (начебто, неначе, неначебто), буцім (буцімто); хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, доки, скільки, наскільки*), наприклад: *Давид відказав, що фронтів тепер нема* (А. Головка); *Став наполягати після цього, щоб перевели його куди-небудь в інше місце* (О. Гончар); *Тим часом пан поїхав до міста й пожалівся, ніби Джеря бунтує громаду* (І. Нечуй-Левицький); *Жартома приголубивши хлопця вдень, вона й не догадувалась, який слід залишила цим у його серці, яку молоду, невщухаючу бурю викликала* (О. Гончар).

2. Означальні (*що, який, чий, котрий, хто, де, куди, звідки, коли, ніби (нібито), мов (немов, немовби), наче (неначе, неначеб, неначебто та ін.,* наприклад: *Потреба краси, що жила в душі Антона, викликала у нього потребу скрізь шукати її, але дійсність давала мало* (М. Коцюбинський); *Цегляний клуб, до якого з самого рання зводили людей, почало теж підтоплювати, загнало всіх нагору, на майданчик, що його утворили, розібравши дах* (О. Гончар); *Він серцем чує, як з глибоких долин, де киплять ріки та рвуть береги, з тих осель і царинок котиться вгору, на поклик весни, жива хвиля худібки...* (М. Коцюбинський).

3. Часові (*як, після того як, в міру того як, тільки (що)... як, як тільки, тільки-но... як, щойно, ледве, скоро, коли, відколи, аж поки, доки, аж доки та ін.),* наприклад: *Як йшла додому в житньому вінку, радо всі вітали дівчину швидко* (П. Воронько); *В міру того як він голодніє і слабіє від втоми, його думки робляться сумніші* (І. Франко); *Так літував Іван у полонині, аж поки вона не спустила* (М. Коцюбинський).

4. Місця (просторово-локальні) (*де, куди, звідки*), наприклад: *Де Болдині дримали тихі гори, Де плавав сіверський рибалка Круть, Б'ють молоти, нові часи кують І будять лугу займище просторе* (М. Зеров); *Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була — як на долоні* (П. Тичина).

5. Причинові (*бо, через те що, тому що, затим що, тим що, оскільки*), наприклад: *Люблю людей землі своєї, бо й я землі своєї*

син (В. Сосюра); *Вона плаче, тому що їй важко, і вона страждає* (О. Довженко).

6. Умовні (якщо, як, коли, коли б, якби, аби, раз тощо), наприклад: *Коли б знав чоловік, що доля готує йому через якийсь проміжок часу, тоді б десятою дорогою обминав непевні стежки* (М. Стельмах); *Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали* (М. Коцюбинський).

7. Мети (щоб, для того щоб, зати́м щоб, аби), наприклад: *Докласти треба руки мозолясті, Щоб красувався вбогий переліг Нечувано багатим урожаєм* (М. Рильський); *Пили вже ту воду, пили, аж стогнали, аби тільки доказати кухареві, що їх справді тягла сюди не пуста цікавість, а неситима жага* (О. Гончар).

8. Допустові (хоч (хоча), хоч (хоча)... а (але, однак, зате), хай (нехай)... але (та), дарма що, незважаючи на те що), наприклад: *Хоч нікому Тоня не потурає, ... всякого вмє приструнчити, і все ж, незважаючи на це, малюки чомусь лунуть до неї найбільше* (О. Гончар); *Противник, дарма що обважнів на панських харчах, був ще небезпечний* (О. Гончар).

9. Порівняльні (мов, мовби, немов, немовби, наче, неначе, неначеб, неначебто, ніби, нібито, як, що), наприклад: *Вишні цвіли так рясно, неначе вкрив їх пухнастий сніг* (Ю. Яновський); *Міст обвалився, потонув, як тонуть у штормах десь кораблі* (О. Гончар).

Підрядні сполучники і сполучні слова позиційно закріплені за відповідними підрядними реченнями. Крім того, вони можуть виконувати важливу додаткову функцію, пов'язану з вираженням різних модальних значень повідомлень: вірогідності — невірогідності, реальності — нереальності, припущення тощо.

ЧАСТКИ

§ 187. Поняття про частки як частину мови

Частки — це клас службових незмінних слів, що беруть участь у вираженні окремих морфологічних форм слів, оформленні комунікативного, модального і емоційно-оцінного статусу висловлень та їх частин.

Згадані функції зводяться до двох основних сфер функціонування часток — формотворення і різнопланових комунікативних характеристик висловлень. Важливо наголосити, що будь-якій одиниці, яка належить до класу часток, властиве значення відношення (віднесеності) дії, стану чи цілого повідомлення до дійсності або ставлення мовця до змісту висловлення. Отже, категоріальне значення частки як окремої лексичної одиниці зводиться до змісту того відношення, яке виражається нею в реченні.

§ 188. Структурні різновиди часток

З структурного погляду частки поділяються на прості й складені. До першого різновиду належать одиниці елементарної структури: *би (б), же (ж), бо, ні, не* та інші, а також похідні утворення, сформовані внаслідок лексикалізації різних комбінацій первинних часток і функціональної транспозиції слів з іншими первинними функціями, наприклад: *буває, було, ніби, нібито, адже, лише, дай(те), справді, собі, зовсім, однак, просто, нехай, ось, он.*

Складені частки — це аналітичні єдності на зразок *а то, навряд чи, всього-навсього, далеко не, до чого (ж), на що (вже), от би, ледве чи не, як не, хай би, хоч би* та ін.

§ 189. Функціональні різновиди часток

За виконуваними функціями розрізняють такі різновиди часток: 1) формотворчі; 2) заперечні; 3) стверджувальні; 4) питальні; 5) модальні; 6) вказівні.

Формотворчі частки *хай (нехай), би (б), бодай* беруть участь у творенні аналітичних форм наказового, бажального і умовного способів дієслова, наприклад: *Нехай би мені хтось добренький прислав книжки і рукописи* (Леся Українка); *І хай вам буде все до речі, Нехай вас сонце не пече, і дощ буйненький ваші плечі Не полива і не січе* (М. Зеров).

До часток не належать зворотний дієслівний постфікс *-ся (сь)* (*битися, збиратися, сміятися*) і словотвірні афікси *де (дехто), -небудь (хто-небудь), будь- (будь-хто, будь-коли), -сь (десь, хтось, колись)* тощо. Згадані та інші подібні морфемі виконують виразну словотвірну функцію і, отже, мають статус афіксальних одиниць.

За пер е ч н і частки *не, ні, ані* виражають повне або часткове заперечення змісту повідомлення, наприклад: *Шалені темпи. Час не наша власність. Фантастика — не мріяв і Жюль Верн* (Л. Костенко); *Ніщо життя не спинить: ні постріли, ні зрада, ні підступ, ні трутизна продажної душі* (М. Бажан). Частки *ні, ані* паралельно виступають і як єднальні сполучники. Формально виражене подвійне заперечення використовується як емоційно-експресивний засіб ствердження, наприклад: *І наша юність буде хай такою, щоб їй ніхто не заздрити не міг* (В. Симоненко); *Не можна не любити степу! Не можна не любити його землі, пухкої, чорної, масної, що пахне польовими квітами і пшеницею* (Ю. Дольд-Михайлик).

Стверджувальні частки *так, еге, егеж, атож, аякже* вказують на те, що зміст відповідного повідомлення відображає дійсну або ж таку ситуацію, що обов'язково має бути реалізована. Крім того, відповідні службові елементи, як і заперечні частки, мають супровідні модальні значення увиразнення, спеціального ви-

ділення того або того повідомлення. Наприклад: *Йому захотілось показати, що й він не остання людина в селі. Атож, хіба кому доводилось тягати таких щук, як дідові Олофіру!* (О. Донченко); *Та на таке питання зауряд одказують: «еге, авжеж, аякже, любитиму дуже», — одмовила вона всміхаючись* (Марко Вовчок).

Заперечні і стверджувальні частки у відповідних комунікативних ситуаціях набувають функцій слів-речень.

Питальні частки *чи* (*чи ж*, *чи не*, *та чи*), *хіба* (*хіба ж*, *та хіба*), *невже* (*невже ж*, *та невже*) поєднують значення питальності, виступаючи засобом оформлення відповідного комунікативного різновиду речень, і модальності, зокрема таких її виявів, як сумнів, хвилювання, здивування, непевність, недовіра тощо. Наприклад: *Хіба є хто на світі крилатіший за людину?* (О. Гончар); *Невже не можна ради дати серцю, страждання втихомирити нестримні?* (Д. Павличко). *Те дерево, що я садив, чи діждеться весни?* (М. Рильський).

Модальні частки становлять найважливіший функціональний різновид службових слів аналізованого класу. Їм властивий широкий діапазон значень, пов'язаних із вираженням суб'єктивного ставлення до повідомлюваного, емоційних оцінок, безпосередніх реакцій мовця, спричинюваних відповідними ситуативно-комунікативними умовами.

У складі модальних виділяються частки зі значенням: а) припущення, сумніву, непевності щодо вірогідності повідомлюваного (*мов*, *мовби*, *немов*, *немовби*, *немовбито*, *мовляв*, *ледве чи*, *наче*, *неначе*, *ніби*, *навряд чи* тощо), наприклад: *Яка се тяжка річ і для нього і для всіх, оті приступи кашлю. Тепер мовби трошечки легше* (Леся Українка); *Стаття Франка незвичайно подобалась мені... Так ясно, просто і дотепно ледве чи хто потрапив би у нас вивести тоту гнлятину на чисту воду* (М. Коцюбинський); б) підсилення, категоричного увиразнення, спеціального виділення цілого повідомлення або окремих його частин (*і*, *та*, *так*, *аж*, *все*, *таки*, *уже*, *ще*, *же* (*ж*), *бо*, *саме*, *якраз*, *десь*, *якось*, *куди*, *собі*, *тобі*, *воно*, *його* тощо), наприклад: *У мене серце аж крається, що він на ззубу йде* (Леся Українка); *Спинися, людино, ти ж бо — найрозумніша істота природи* (Я. Баш); *А з неба місяць так і сяє* (Т. Шевченко); *Живу, як знаєте, я на хуторі і якраз на узліссі* (Остап Вишня); в) волевиявлення, спонування до дії (*давай*, *давайте*, *годі*, *ну*, *же* (*ж*), *так* тощо), наприклад: *Годі ж нудитись, складаючи руки...* (П. Грабовський); *Так борись, викорінуй, виривай бур'ян з їхніх душ, щоб стали вони справжніми людьми* (О. Гончар); *Він переставив фігуру. — Ну-ну. Давай!* (А. Головка); г) переповідності, встановлення зв'язку повідомлення з його джерелом, з іншими подіями і фактами (*мов*, *мовляв* тощо), наприклад: *Він сяде в човен і навстріч полине Кризь ночі тьму і*

вітру тьму густу. Щоб слух не йшов, що, мов, Матвій Долина Варив десь юшку, був не на посту (А. Малишко); *Не встигла ще й поснідати, прибігла сторожова дівчина: Докія Петрівна послала, мовляв, діло якесь є* (А. Головка).

Вказівні частки (*ось, осьде, он, онде, ген, от, то, ото, це, оце, воно*) виступають у дейктичній (від грец. *deixis* — вказівка) функції. Їх використовують як засоби актуалізації компонентів окремих висловлювань у відповідних мовленнєвих ситуаціях підкреслення, спеціального виділення їх, наприклад: *Ось вривається Володимир у хмари і ось виринає, знову і знов пірнає і валиться в повітряну яму* (О. Довженко); *От поплавець край темних трав густих ліг — затремтів — підвівся — знов приліг* (М. Рильський); *І що воно за дитина, ніяк не заплаче!* (К. Гордієнко).

Частки перебувають у найтіснішому зв'язку з контекстуальним оточенням, яке дає змогу ідентифікувати їх, відмежовувати від інших омонімічних службових і повнозначних слів.

ВИГУКИ

§ 190. Загальна характеристика вигуків як частини мови

Вигуки, або інтер'єктиви (від лат. *interjektio* — уведення, вставка; *interjere* — кидати, класти, ставити (між, серед), служать для вираження емоційно-вольових реакцій, звукових уявлень мовців про навколишню дійсність. Вигуки не належать ні до повнозначних, ні до службових слів. На відміну від повнозначних слів вигуки не мають номінативної функції, на відміну від службових — не виконують граматичної функції зв'язку. Відповідний клас слів об'єднує у своєму складі одиниці на зразок: *агов! ох! бр! гайда! мг! гей! геть! е-е! ех! о! ого! тс! тю! тьху! у! ух! фе! ха-ха! цить! марш! брись! вйо! но! тпру! спасибі! будь ласка! бух! гуп-гуп! дзінь-дзінь! ку-ку! трінь-трень! фіть-фіть! фу-р-р! ш...ш.*

Лексичний склад вигуків досить широкий. Крім одиниць з емоційною і спонукальною функцією до цього класу належать слова прикликання та відгону тварин, спеціалізовані команди, усталені одиниці мовленнєвого етикету, звуконаслідування. Термін інтер'єктиви як спільна назва об'єднує вигуки, звуконаслідування та інші розряди слів, що виражають емоційно-вольові реакції на навколишню дійсність поза морфологічними категоріями.

Маючи спільну з іншими мовними одиницями матеріальну (звукову) природу і основні ознаки слова (фонетичну оформленість, непроникність, ізолюваність, відтворюваність, однонаголошеність), інтер'єктиви характеризуються оригінальною фонетичною і морфемною організацією. У звуковій структурі інтер'єктивів української

мови особливо продуктивними є звуки [о], [а], [у], [б], [г], [д], [р], [ш]. Серед вигуків поширені однозвукові й односкладові одиниці (*о! е! у! ох! ах! пхе!*). У живій мовленнєвій реалізації голосні нерідко підлягають інтонаційному варіюванню відповідно до характеру емоційно-вольових реакцій (*а-а-а! у-у-ух!*). Вигукам властиві часткова або повна редуплікація і повторення складів (*бринь-бринь! дзінь-дзень! тік-так! ой-ой-ой!*).

На словотворчому рівні інтер'єктиви характеризуються тим, що, не маючи похідних основ, самі часто виступають базою для творення похідних слів, зокрема дієслів (*ах!* — *ахати*, *дзень!* — *дзенькати*). Лексичний склад інтер'єктивів поповнюється інтер'єктивациєю, тобто переходом в інтер'єктиви слів інших лексико-граматичних розрядів: *стон!* *марш!* *спасибі!* *будь ласка!* *прошу!* *куди там!*

§ 191. Розряди вигуків (інтер'єктивів)

Інтер'єктиви поділяються на два основні розряди: вигуки (виражають емоційно-вольові реакції мовців) і звуконаслідування (виражають умовну імітацію звуків реальної дійсності засобами мови).

У складі вигуків виділяються такі часткові розряди:

1. Емоційні вигуки — одиниці, що виражають емоційне ставлення мовців до певних об'єктів чи явищ, переживання, в яких відображається стійке й узагальнене ставлення до об'єктів і явищ (почуття). У вигуках знаходить вираження таке емоційно-чуттєве відображення дійсності, яке усвідомлюється, але не відокремлюється від суб'єкта і не протиставляється йому як щось зовнішнє і незалежне від нього.

За обсягом і рухливістю семантики первинні емоційні вигуки поділяються на дві групи:

а) багатозначні, з широким емоційним діапазоном захоплення, урочистості, болю, розпачу, здивування, несподіванки тощо: *а! о! е! ай! ах! ой! ох!* та їх фонетичні варіанти, наприклад: *О, тоді ясні дні оживлять твою путь... Юних днів, днів весни не забудь, не забудь!* (І. Франко); *Хтось гладив ниви, все гладив ниви, ходив у гніві і сіяв співи: «О, дайте грому, о, дайте зливи!»* (П. Тичина); *«Ой, коли б же то, Давиде, було не пізно!»* — *стривожилась Зінька* (О. Гончар); *«Ох-хо!»* — *вирвалось із чийхось грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі* (М. Коцюбинський); *Ах, як не хотілось йому падати, як не хотілось кидати автомата* (О. Довженко);

б) однозначні, що виражають негативні емоційні реакції: *пхе! пхи! пхі! тьху! фе! фі! фу! хе! хи!* тощо, наприклад: *Рубін мріяв, що дівчина в нього буде висока й струнка, як тополя, ... прекрасна, як щастя. А ця — пхе!* (І. Сенченко); — *Пху!* — *аж сплюнув з серця запорожець* (П. Куліш).

2. Імперативні — вигуки, що виражають волевиявлення мовця. Їх загальне категоріальне значення реалізується в більш

конкретних значеннях наказу, спонукання, вимоги, заклику, оклику, заохочення тощо. Відповідні одиниці і поза контекстом сприймаються як виразники однієї головної семи волевиявлення: *агов! ей!* (звертання), *баста!* (вимога припинити дію), *гайда!* (спонукання до швидкої дії), *геть!* (наказ швидко зникнути), *стоп!* (вимога зупинитися), *проби!* (заклик на допомогу), *тс! чи!* (вимога тиші) тощо.

За ступенем інтенсивності вияву імперативної ознаки ці вигуки поділяються на такі підгрупи:

а) оклики на зразок *ау! агов! агій! агей! алло! гей! гов! ей! егей! ій!* використовують, щоб звернути увагу співрозмовника або бажаного співучасника чи виконавця, наприклад: *Гов, Лукашу, гов! го-го-го-го-го!* *А де ти?* (Леся Українка);

б) вигуки *ану! анумо! ну! нум! нумо! нумте!* мають найзагальнішу спонукальну семантику, їх змістом є спонукання до здійснення дії, але оскільки вони через загальний характер спонукальної семантики не вказують на конкретну дію, то порівняно легко допускають сполучуваність із дієсловами у формі інфінітива, що називають конкретну дію чи стани, наприклад: *Ой, нене, сум! Нум плакати, нум!* (Леся Українка);

в) імперативні вигуки, що мають найвищий ступінь інтенсивності спонукальної ознаки. Вони виражають категоричне спонукання до виконання, повторення чи припинення дії; їх семантика вужча і конкретніша, а саме: *баста! буде! годі! шабаш!* — заклик до негайного припинення дії; *біс!* — прохання повторити дію; *марш!* — військова команда або наказ швидко зникнути; *зась, цур, пек!* — заборона; *цить!* — вимога припинити розмову, прохання заспокоїтися тощо, наприклад: *Спи мій маленький, Цить. Зайчик сіренький Спить* (П. Воронько).

Саме ця семантична особливість імперативних вигуків зумовлює їх зближення з формами наказового способу дієслова, що проявляється у творенні специфічних форм приєднанням постфіксів *-те, -м, -мо* (*геть* — *гетьте*, *ану* — *анумо*).

З е т и к е т н і вигуки — одиниці, що виражають такі узвичаєні складові частини спілкування, як вибачення, вітання, прощання, запрошення (*спасибі! даруйте! добридень! добраніч! здрастуйте! будьте! будь ласка! прошу!* тощо).

Специфіка інтер'єктивних одиниць мовного етикету, за якою їх можна виділити в окрему групу інтер'єктивів, конкретизується в кількох ознаках. Ці одиниці формують етичні межі спілкування, вони постійні в типових ситуаціях, лаконічні за формою і стандартні за вживанням, указують на соціальний контекст і роль у ньому мовця, завжди зумовлені розподілом ролей між мовцем і слухачем-адресатом мовлення в комунікативних ситуаціях. Усі інтер'єктиви мовного етикету похідні, зберігають прозорі семантич-

ні зв'язки з відповідними повнозначними словами та частково морфологічну парадигму і сполучуваність, наприклад: *Велике спасибі вам!*; *Прощай, світе, прощай, земле, неприязний краю* (Т. Шевченко); *Прощайте, чари-комиші* (О. Гончар).

4. **Вокативні інтер'єктиви**, або слова прикликання та відгону домашніх тварин і птахів, орієнтовані на встановлення певного контакту між мовцем і твариною. Такі інтер'єктиви безпосередньо пов'язані з господарською діяльністю людей і потребою керувати поведінкою чи окремими діями їзових і тяглових тварин, промислових птахів. Для мовців загальноновживані слова прикликання та відгону — це мовні знаки із загальним значенням вираження впливу людини на тварин і птахів, керування їх поведінкою або окремими діями (*агуш! бря-бря! вйо! гей! гуля! киць-киць! на! (ня!)*) тощо.

Вокативні інтер'єктиви широко представлені в діалектному і в окремих сферах професійного мовлення. Вони належать до найдавнішого лексичного складу мови, зберігають елементи індоєвропейського і спільнослов'янського словникового фонду, характеризуються лексичною спільністю в багатьох мовах.

Звуконаслідування виражають умовну імітацію звуків навколишнього середовища засобами мови. Сферою такої імітації виступають звуки й шуми природи, звукові сигнали тварин, птахів, комах. Звукові копії природних звучань є ситуативними і не належать до лексичного складу мови. Однак окремі з них можуть узагальнюватись як типові ознаки певних природних об'єктів і набувати статусу постійно відтворюваних, тобто власне мовних одиниць. Звуконаслідування формуються на основі своєрідної кореляції між сприйнятими людиною звуками і фонетично-виражальними можливостями мови. Так, тонові звучання передаються голосними (*а-а-а! і-і-і!*), шумові — шумними глухими (*шиш... ш, чш!*), шумо-тонові — звукосполученнями шумних з голосними (*ха-ха! пі-пі! ко-ко!*), миттєві звукові вияви — поєднанням проривних з голосними (*бам! тук! дзінь!*), дисонансні — сполученням обов'язкового зімкнено-дрижачого [р] із дзвінкими, сонорними, голосними (*гар! дринь! тринь!*). Звуконаслідування в українській мові характеризуються різноманітністю фонетичної організації: повна (*ку-ку! ге-ге!*) і часткова (*дзінь-дзень! тень-телень!*) редуплікація, інтонування і подовження базових звуків (*б-у-у-ух! брязззь! фуууу!*), комбінування (*вуть-вуруть! туру-рай-ра!*), фіксовані позиції звуків (*бух! бах! дзінь! дзень! дзянь!*), взаємозамінність звука одного типу (*бах! пах! паф! тьху! тьфу! пх!*), специфічні звукосполучення (*тпр! пч! крз! пфк! фйоть!*), висока продуктивність голосних [у], [а], приголосних [п], [т], [ч], [б], [дз], [дж], [ж], [ш], [ц].

Імітовані звуки використовують як своєрідні класифікаційні показники, що характерно, наприклад, для орнітологічних характе-

ристик: Кричить [шуліка чорний] досить гучно. Крик нагадує іржання високих тонів або звук «кі-кі-кі», який часто повторюється (М. Воїнственський).

У складі звуконаслідувань виділяються одиниці, що виражають звукові ознаки:

а) предметів і явищ дійсності (*та-та-та! бов! бум! гу! тік-так! трах-трах! ту! ш-ш! шу-шу!*);

б) дій, рухів (*ах! гуп! кап! пурх! рип! тьон! хлюп!*);

в) тварин, птахів, комах (*гав! кар! каш! кру! ку-ку! курли! куку-ріку! ме! му! мур-мур! пузу! тьох-тьох! фіїть!*);

г) фізіологічних процесів, відтворюваних мовними органами людини (*апчхи, кахи! бухи! ха-ха! хе-хе! хі-хі! ш! тьху! пху! хух! фу!*).

З синтаксичного погляду звуконаслідування можуть функціонувати як:

1) нечленовані речення: *День-дзелень... дзень-дзелень! Сильний різкий дзвінок вдарив у передпокої* (М. Коцюбинський);

2) присудки: *А журавлі все кру, кру... А колосся з сумом: шу... ш... ш...* (А. Головка).

3) відокремлені обставинні детермінанти зі значенням акустичного конкретизатора: *Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий дзвін — ку-ку! ку-ку! — і сіє тишу по травах* (М. Коцюбинський).

Субстантивуючись, звуконаслідування можуть виступати у функції підмета: *Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому* (М. Коцюбинський).

Звуконаслідування використовують як стилістичний засіб звукопису, створення звукообразного фону відповідних подій, процесів. Наприклад: *...Се жайворонки. ...Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. ...Хочу спіймати, записати у пам'яті — і не виходить. От-от, здається ...Тью-і, тью-і, ті-і! ...Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх* (М. Коцюбинський).

§ 192. Інтер'ективация

Інтер'ективация — це перехід до класу вигуків слів і сполучень слів з інших лексико-граматичних розрядів. У результаті інтер'ективациі поповнюється лексичний склад похідних (вторинних) вигуків: емоційних (*горе! лихо! жаж! Господи! матінко! нене! Боже!*); спонукальних (*звалт! гляди! диви! пробі! рятуйте!*); етикетних (*даруй, добридень, пробачте! будь ласка! надобраніч! прошу! спасибі!*); вокативних (*гусі-гусі! киць-киць! мам-мам! сіла-сіла!*). Перехід у вигуки повнозначних слів супроводжується втратою ними свого лексичного значення, набуття синтаксичної незалежності і застигlosti форми. Цьому процесові передуює посилення здатності слова чи форми до вираження емоційної або вольової реакції мовців, а не до називання, тому з часом функція називання заступається функцією вираження і

повнозначне слово стає вигуком: *Ой, горенько! косо моя! косо моя золотая! Ой, лишенько! красо моя! красо моя молодая!* (Леся Українка); *Лиха година! Такого піджаса забути* (О. Довженко).

Процесові інтер'ективації підлягають іменники (*Леле! Який світ широкий!* — О. Гончар); дієслова (*Потім — сміх: — Диви! Ото паничі так паничі!...; Чорт з нею, з економією. Подумаєш!* — *щастя.* — А. Головка); словосполучення (*Де тобі! Суддя той ласий, як дізнався про ковбаси.* — І. Франко; *Ото хіба що! На комарах він знається багато.* — О. Довженко; *Пробував заперечувати... Куди там!* — І. Цюпа; *Гайда в плавні розшукувати оту затонулу турецьку фелюгу, що її й мулом в очеретах затягло... Та де там!* — О. Гончар).

У зв'язку з інтер'ективацією на особливу увагу заслуговує функціональне розмежування дієслівних форм на зразок *бух, кап, клац, верть, круть, ляп, сіп, смик, стук, рип, хап, хрясь, хрум* тощо, позбавлених суфіксів основ (пор.: *бух-а-ти, бух-ну-ти; смик-а-ти, смик-ну-ти, смик-ону-ти; рип-і-ти, рип-а-ти, рип-ну-ти*) і омонімічних з ними звуконаслідувань.

Дієслова наведеного структурного різновиду не можуть бути кваліфіковані як вигуки, якщо вони займають у структурі речення синтаксичну позицію присудка, позначаючи при цьому динамічні, моментальні дії, наприклад: *А змія його [Телесика] хап! хап! із човна та й понесла до своєї хати* (П. Тичина); *Відьма, це ж вона — відьма! ...Вона з двора — я за нею. Вона попід тином смик сюди, смик туди — я за нею* (М. Коцюбинський); *А що вже кручений той Яків, сама Жалійка скаже: вулицею йде, — по нозі лясь, верть, круть* (К. Гордієнко); — *Бережися ж там, дочко! — Пхі, — така весела була, — прощавайте! — хряп дверима* (А. Головка); *...А це колись одного дня, ні сіло ні впало. Параска рип нашими сінешніми дверима* (І. Нечуй-Левицький).

Дієслівна природа мовних одиниць розгляданого специфічного різновиду підтверджується, крім визначальної для них присудкової функції, також і іншими істотно важливими ознаками, а саме: а) можливістю визначення видо-часових характеристик на підставі контекстуального оточення; б) формально вираженим керуванням синтаксично залежними компонентами, вираженими іменниками у відповідних відмінкових формах, наприклад: *Оце, дивись, Пилип товар погнав до водопою, а Приська хвать відра!* — *і собі побігла по воду...* (Панас Мирний); *Летіла ворона понад морем; дивиться — лізе рак. Вона хап його та й понесла через лиман у ліс...* (О. Стороженко); *Чабан прокинувся — аж перед ним Гадюка, Він києм бух — і витяглась зміюка* (Л. Глібов); *Король сидить на троні, держить в руці мотузок і стежить: як тільки горобці під корону наб'ються зерно клювати, — король за мотузок сіп!* — *корона горобців і накрила* (Остап Вишня). Контексту-

альне оточення, репрезентоване власне дієсловами у формі минулого часу, дає можливість констатувати: *хвять, хап, бух, сіп* у наведених прикладах позначають завершені (моментально-результативні дії), реалізовані в минулому. Крім того, вони здатні брати участь у вираженні послідовного перебігу кількох дій: *погнав — хвять — побігла, хап — понесла, прокинувся — бух — витяглась, сіп — накрила*. Аналізовані приклади засвідчують чітко виражені випадки дієслівного керування: а) за типом перехідних дієслів (*хвять відра, хап його — хватонутти відра, хапнути його*); б) за типом неперехідних дієслів (*києм бух, за мотузок сіп — києм бухнути, за мотузок сіпнути*).

Перехід зазначених дієслів до розряду звуконаслідувань можна констатувати в тих випадках, коли вони втрачають відповідну синтаксичну позицію і позначають не моментальні дії взагалі, а процеси, пов'язані із звукоутворенням, наприклад: *Вже чую, що йде [ведмідь], знаю, що мусить надійти попри мене, і сиджу, дух собі запираю. Хрусь-хрусь — уже близько* (І. Франко); *Коли чує: хрум, хрум. Він тихенько туди, — аж там лисичка диню їсть* (Нар. тв.); *«Рип-рип» — доганяє нас рипіння солдатських чобіт* (І. Муратов).

Інтер'єктивация дає можливість твердити, що вигуки становлять клас слів, здатний до поповнення за рахунок функціонально переосмислюваних одиниць різної первинної лексико-семантичної природи.

Однак існують істотні відмінності щодо розширення кількісного складу між вигуками і звуконаслідуваннями. Вони впливають з характеру властивої їм референції, тобто специфіки співвідношення з позамовною дійсністю, а саме: 1) вигуки функціонують як спонтанні одиниці, вживання яких у тій або тій мовленевій ситуації зумовлюється емоційно-психологічним станом або потребою цілеспрямованого волевиявлення; 2) звуконаслідування орієнтовані насамперед на позначення засобами своєрідного звукопису не емоційних станів, а реалізованих у навколишньому середовищі дій і процесів.

Згадані сфери референції впливають на продуктивність одиниць аналізованих функціональних розрядів. Якщо власне вигуки і слова зі значенням волевиявлення та спонукання становлять значною мірою стабілізовану, кількісно обмежену множину одиниць, зафіксовану в словниках, то звуконаслідуванням не властиве кількісне обмеження. Ознака відкритості ряду звуконаслідувань мотивується різноманітністю дій та процесів навколишнього середовища, суб'єктивним сприйманням і відтворенням їх носіями мови.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ	16
§ 1. Предмет фонетики і фонології	16
§ 2. Анатомо-фізіологічні передумови творення мовних звуків. Будова мовленнєвого апарату	18
§ 3. Акустичні властивості мовних звуків	20
§ 4. Лінгвістичний аспект мовних звуків. Поняття фонему	21
§ 5. Різновиди алофонів фонем	24
§ 6. Принципи виділення фонем	26
§ 7. Транскрипція	27
СИСТЕМА ФОНЕМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ	30
Голосні і приголосні	30
§ 8. Фонологічні особливості голосних	30
§ 9. Артикуляційно-акустичні умови творення голосних	32
АРТИКУЛЯЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОЛОСНИХ ФОНЕМ	34
§ 10. Голосні заднього ряду	34
§ 11. Голосні переднього ряду	34
ПРИГОЛОСНІ	36
§ 12. Фонологічні особливості приголосних	36
§ 13. Артикуляційно-акустичні умови творення приголосних	40
АРТИКУЛЯЦІЙНО-АКУСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ	43
Шумні приголосні	43
§ 14. Губні приголосні	43
§ 15. Передньоязикові приголосні	43
§ 16. Задньоязикові та глоткові (фарингальні) приголосні	45
Сонорні приголосні	46
§ 17. Губні сонорні приголосні	46
§ 18. Передньоязикові сонорні приголосні	47
§ 19. Середньоязикові приголосні	48
§ 20. Класифікація основних алофонів українських приголосних	49

МОДИФІКАЦІЇ ФОНЕМ	50
Модифікації голосних	52
§ 21. Комбінаторні модифікації голосних	52
§ 22. Позиційні модифікації голосних	52
§ 23. Асиміляція голосних (гармонійна асиміляція)	54
Модифікації приголосних	55
§ 24. Комбінаторні модифікації приголосних	55
Чергування фонем	56
Історичні чергування	61
§ 25. Чергування голосних	62
§ 26. Чергування приголосних	65
§ 27. Чергування в групах приголосних	66
СКЛАД І СКЛАДОПОДІЛ	67
§ 28. Склад	67
§ 29. Складоподіл	68
§ 30. Словесний наголос і ритмічна структура слова	70
ІНТОНАЦІЯ	73
§ 31. Фразовий наголос	73
§ 32. Паузи	74
§ 33. Мелодика	75
ОРФОЕПІЯ	77
§ 34. Поняття орфоєпії	77
§ 35. Основні риси української літературної вимови	78
ГРАФІКА І ОРФОГРАФІЯ	81
§ 36. Графіка	81
§ 37. Орфографія	83
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	92
§ 38. Предмет лексикології	92
СЛОВО В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ	96
§ 39. Ознаки слова як мовної одиниці	96
§ 40. Лексичне значення слова	97
§ 41. Знакова природа слова	106
§ 42. Семантичні зв'язки у словниковому складі	116
§ 43. Багатозначність слів	120
§ 44. Омонімія	136
§ 45. Синонімія	142
§ 46. Антонімія	149
§ 47. Паронімія	156
ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ПОХОДЖЕННЯ	158
§ 48. Споконвічна українська лексика	159
§ 49. Лексичні запозичення з інших мов	173
§ 50. Запозичення зі слов'янських мов	176
§ 51. Запозичення з неслов'янських мов	179

ФУНКЦІОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	184
ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ СФЕР ВЖИВАННЯ	184
§ 52. Загальноживана лексика	184
§ 53. Спеціальна лексика	185
§ 54. Діалектна лексика	185
§ 55. Термінологічна і професійна лексика	188
§ 56. Жаргонна і арготична лексика	191
ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ АКТИВНОГО І ПАСИВНОГО ВЖИВАННЯ	192
§ 57. Активна лексика	192
§ 58. Пасивна лексика	193
§ 59. Неологізми	196
СТИЛІСТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЛЕКСИКИ	198
§ 60. Міжстильова лексика	199
§ 61. Стилiстично забарвлена лексика	199
ФРАЗЕОЛОГІЯ	203
§ 62. Предмет фразеології	203
§ 63. Основні типологічні ознаки фразеологізмів	204
§ 64. Класифікація фразеологізмів	205
§ 65. Зв'язок фразеологізмів з частинами мови	206
§ 66. Фразеологічна варіантність та індивідуально-авторські перетворення	207
§ 67. Експресивно-стилістичні властивості фразеологізмів	209
§ 68. Джерела фразеології	209
§ 69. Прислів'я і приказки. Крилаті слова	212
ЛЕКСИКОГРАФІЯ	213
§ 70. Предмет лексикографії	213
§ 71. Основні типи словників	213
§ 72. З історії української лексикографії	220
СЛОВОТВІР	227
§ 73. Предмет і завдання словотвору	227
МОРФЕМНА СТРУКТУРА СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	228
§ 74. Поняття морфеми	228
§ 75. Основа слова і закінчення	229
ТИПИ МОРФЕМ	230
§ 76. Корінь слова. Слова спільного кореня	230
§ 77. Зміни в морфемній структурі слова	235
СЛОВОВІРНА СТРУКТУРА СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	236
§ 78. Поняття твірної основи	237
§ 79. Словотвірний тип. Продуктивність словотвірного типу	239
§ 80. Способи словотвору	240
§ 81. Осново- і словоскладання. Абревіація	242
§ 82. Морфологічно-синтаксичний спiсiб словотвору	243

§ 83. Лексико-синтаксичний словотвір	244
§ 84. Лексико-семантичний словотвір	245
СЛОВОТВІР ІМЕННИКІВ	245
§ 85. Структура іменникових основ	245
§ 86. Суфіксальний словотвір іменників	245
§ 87. Словотвірні типи назв осіб	246
§ 88. Словотвірні типи абстрактних назв	248
§ 89. Словотвір іменників із значенням суб'єктивної оцінки	249
§ 90. Префіксальний словотвір іменників	250
§ 91. Префіксально-суфіксальний словотвір іменників	251
§ 92. Безафіксний словотвір іменників (нульова суфіксація)	251
§ 93. Словотвір складних іменників	253
§ 94. Складноскорочені іменники (аббревіатури)	255
СЛОВОТВІР ПРИКМЕТНИКІВ	256
§ 95. Способи прикметникового словотвору	256
§ 96. Суфіксальний словотвір прикметників	256
§ 97. Префіксальний словотвір прикметників	258
§ 98. Префіксально-суфіксальний словотвір прикметників	259
§ 99. Словотвір складних прикметників	259
СЛОВОТВІР ДІЄСЛІВ	261
§ 100. Внутрішньодієслівний словотвір	261
§ 101. Суфіксально-префіксальний словотвір дієслів	262
§ 102. Суфіксальний словотвір дієслів	263
ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ ВІД ОСНОВ ІНШИХ ЧАСТИН МОВИ	264
§ 103. Суфіксальний словотвір дієслів	264
§ 104. Суфіксально-префіксальний словотвір дієслів	265
§ 105. Суфіксально-постфіксальний словотвір дієслів	266
§ 106. Префіксально-суфіксально-постфіксальний словотвір дієслів	267
§ 107. Словотвір прислівників	268
МОРФОЛОГІЯ	272
§ 108. Предмет морфології	272
§ 109. Типи морфологічних форм і засоби їх вираження	277
§ 110. Частини мови і принципи їх класифікації	281
ІМЕННИК	285
§ 111. Загальна характеристика іменника як частини мови	285
§ 112. Лексико-граматичні розряди іменника	286
§ 113. Власні і загальні іменники	286
§ 114. Конкретні і абстрактні іменники	289
§ 115. Матеріально-речовинні іменники	290
§ 116. Збірні іменники	292
§ 117. Іменники — назви істот і неістот	293
ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА	295
§ 118. Категорія роду	295
§ 119. Формальні показники роду	296
§ 120. Іменники спільного роду	300
§ 121. Особливості роду іменників	301

§ 122. Родова диференціація невідмінюваних іменників	302
§ 123. Категорія числа	303
§ 124. Категорія відмінка	305
§ 125. Система і значення відмінків	306
§ 126. Відмінювання іменників	308
§ 127. Поділ іменників на відміни	309
§ 128. Диференціація у межах відмін. Варіантні парадигми	310
§ 129. Система закінчень іменників першої відміни	312
§ 130. Система закінчень іменників другої відміни	314
§ 131. Система закінчень іменників третьої відміни	321
§ 132. Система закінчень іменників четвертої відміни	322
§ 133. Особливості відмінювання іменників, що мають тільки форму множини	323
§ 134. Невідмінювані іменники	324
ПРИКМЕТНИК	326
§ 135. Загальна характеристика прикметника як частини мови	326
§ 136. Значеннево-граматичні розряди прикметників	328
§ 137. Якісні прикметники	328
§ 138. Ступені порівняння якісних прикметників	331
§ 139. Відносні прикметники	332
СЛОВОЗМІНА ПРИКМЕТНИКІВ	335
§ 140. Різновиди прикметникових закінчень	335
§ 141. Поділ прикметників на групи	336
§ 142. Зауваження до відмінкових форм	338
ЧИСЛІВНИК	338
§ 143. Загальна характеристика числівника як частини мови	338
§ 144. Значенневі розряди числівників	339
§ 145. Структурні розряди числівників	344
§ 146. Морфологічні категорії числівника і сполучуваність числівників з іменниками	345
§ 147. Словозміна числівників	347
§ 148. Особливості наголошування числівників при словозміні	351
ЗАЙМЕННИК	351
§ 149. Загальна характеристика займенника як частини мови	351
§ 150. Розряди займенників за значенням	352
РОЗЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ ЗА СПІВВІДНОШЕННЯМ З ІНШИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ	355
§ 151. Іменникові займенники	356
§ 152. Відмінювання іменникових займенників	357
§ 153. Прикметникові займенники	358
§ 154. Відмінювання прикметникових займенників	358
§ 155. Числівникові і прислівникові займенники	359
ДІЄСЛОВО	360
§ 156. Загальна характеристика дієслова як частини мови	360
§ 157. Система дієслівних форм	362
МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА	364
§ 158. Категорія виду	364
§ 159. Творення видових пар дієслів	367

§ 160. Способи дієслівної дії	369
§ 161. Категорія стану	371
§ 162. Зворотні дієслова	372
§ 163. Категорія способу	373
§ 164. Вторинні значення форм способу	376
§ 165. Категорія часу	377
§ 166. Вторинні значення форм часу	382
§ 167. Категорії особи, числа і роду	383
§ 168. Дієслова неповної особової парадигми. Безособові дієслова	386
Словозміна дієслів	387
§ 169. Інфінітив	387
§ 170. Дієслівні основи. Класи дієслів. Дієслівні парадигми	387
§ 171. Дієприкметник	391
§ 172. Склад і творення дієприкметників	393
§ 173. Форми на -но, -то	396
§ 174. Дієприслівник	397
ПРИСЛІВНИК	399
§ 175. Загальна характеристика прислівника як частини мови	399
§ 176. Значеннєві розряди прислівників	400
§ 177. Означальні прислівники	401
§ 178. Обставинні прислівники	403
§ 179. Предикативні і модальні прислівники	405
§ 180. Ступені порівняння прислівників	406
ПРИЙМЕННИК	407
§ 181. Загальна характеристика прийменника як частини мови	407
§ 182. Принципи класифікації прийменників	408
§ 183. Семантичні типи прийменників	412
СПОЛУЧНИКИ І СПОЛУЧНІ СЛОВА	419
§ 184. Загальне поняття про сполучник	419
§ 185. Поділ сполучників за структурою і способом уживання	420
§ 186. Синтаксичні функції сполучників	421
ЧАСТКИ	424
§ 187. Поняття про частки як частину мови	424
§ 188. Структурні різновиди часток	425
§ 189. Функціональні різновиди часток	425
ВИГУКИ	427
§ 190. Загальна характеристика вигуків як частини мови	427
§ 191. Розряди вигуків (інтер'єктивів)	428
§ 192. Інтер'єктивізація	431

Навчальне видання

*Грищенко Арнольд Панасович
Мацько Любов Іванівна
Плющ Марія Яківна
Тоцька Ніна Іванівна
Уздиган Іванна Михайлівна*

СУЧАСНА
УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА
МОВА

3-тє видання, доповнене

Оправа і титул художника *І. Г. Сухенка*
Художній редактор *Г. С. Муратова*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректори: *Л. М. Тимченко, Л. О. Зеленько*
Комп'ютерна верстка *О. Є. Абашиної*

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 04.12.2000 р.
серія ДК № 268

Підп. до друку 14.02.2002. Формат 84 × 108/32. Папір офс. № 1. Гарнітура
Times New Roman. Офс. друк. Ум. друк. арк. 23,10. Обл.-вид. арк. 28,80.
Тираж 5000 пр. Вид. № 10326. Зам. № 2-34.

Видавництво «Вища школа», 01054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7

Надруковано з плівок, виготовлених у видавництві «Вища школа»,
у ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4